૧૦. પરમ-ભક્તિ અધિકાર

ભગવાન આત્માનું ભજન કરે તેનું નામ ભક્તિ છે. બહારમાં ભગવાનની ભક્તિ કરવી તે વ્યવહાર ભક્તિ છે. તેમાં શુભરાગ છે, અખંડ ચિદાનંદ ભગવાન આત્માનું ભજન કરવું એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરવા તે જ સાચી ભક્તિ છે.

જુઓ, આ અધિકારમાં મુનિઓ તેમ જ શ્રાવકો બન્નેની વાત લેશે. જેટલો સ્વભાવનો આશ્રયભાવ તેટલી ભક્તિ છે. આ અધિકારમાં ઘણું સરસ વર્ણન છે.

ગાથા ૧૩૪

सम्मत्तणाणचरणे जो भत्तिं कुणइ सावगो समणो।
तस्स दु णिव्वुदिभत्ती होदि त्ति जिणेहि पण्णत्तं ॥ १३४ ॥

सम्यक्त्वज्ञानचरणेषु यो भक्तिं करोति श्रावकः श्रमणः ।
तस्य तु निर्वृत्तिभक्तिर्भवतीति जिनैः प्रज्ञप्तम् ॥ १३४ ॥

શ્રાવક શ્રમણ સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચરિત્રની ભક્તિ કરે,
નિર્વાણની છે ભક્તિ તેને એમ જિનદેવો કહે. ૧૩૪.

અન્વયાર્થ : (**यः श्रावकः श्रमणः**) જે શ્રાવક અથવા શ્રમણ (**सम्यक्त्वज्ञानचरणेषु**) સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની (**भक्तिं**) ભક્તિ (**करोति**) કરે છે, (**तस्य तु**) તેને (**निर्वृत्तिभक्तिः भवति**) નિર્વૃત્તિભક્તિ (નિર્વાણની ભક્તિ) છે (**इति**) એમ (**जिनैः प्रज्ञप्तम्**) જિનોએ કહ્યું છે.

શ્રાવકને પણ પોતાના ત્રિકાળી ભગવાનના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ભક્તિ હોય છે. એટલે કે રત્નત્રયનો ભાવ તે જ ભક્તિ છે, રાગ તે ખરેખર ભક્તિ નથી. આવી રત્નત્રયની ભક્તિ તે જ મોક્ષના કારણરૂપ ભક્તિ છે.

અહીં રત્નત્રયના સ્વરૂપનું કથન કરે છે.

‘‘ચતુર્ગતિ સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણભૂત તીવ્ર મિથ્યાત્વકર્મની પ્રકૃતિથી પ્રતિપક્ષ (વિરુદ્ધ) નિજ પરમાત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-અવબોધ-આચરણસ્વરૂપ શુદ્ધરત્નત્રય પરિણામોનું જે ભજન તે ભક્તિ છે.’’

ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માની ભક્તિ નથી કરતો -તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતા નથી કરતો, તે જ મિથ્યાત્વ

પ્રકૃતિમાં જોડાયો થકો ચારગતિમાં રખડે છે. અહીં તો ચારે ગતિમાં ભ્રમણનું મૂળ મિથ્યાત્વ જ ગણ્યું છે. તે મિથ્યાત્વ કર્મની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ આત્માનો પરમાનંદ સ્વભાવ છે. એવા નિજ પરમાત્મ-તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણ તે શુદ્ધરત્નત્રય છે, એવા શુદ્ધરત્નત્રયનું ભજન-આરાધન તે ભક્તિ છે. અહીં વ્યવહારરત્નત્રયની વાત ન લીધી, પણ અંતરમાં નિજ પરમાત્મતત્ત્વના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણની જ વાત લીધી છે, તેની આરાધના-ભક્તિ તે જ મોક્ષનું કારણ છે. આવી ભક્તિથી મુક્તિ થાય છે.

શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કહી તેનો અર્થ તેની આરાધના છે. શ્રાવકને પણ રત્નત્રયની અમુક આરાધના હોય છે. નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને અંશે ચારિત્ર તેને પણ હોય છે. સ્વભાવના ધ્યાન વડે નિર્મળ પર્યાય પરિણમી તેનું નામ આરાધના અને ભક્તિ છે.

‘‘એકાદશપદી શ્રાવકોમાં જઘન્ય છ છે, મધ્યમ ત્રણ છે અને ઉત્તમ બે છે. -આ બધા શુદ્ધ-રત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે.’’

શ્રાવકોના અગિયાર ભેદ છે. ૧૧ પડિમા છે તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે. અહીં તો કહે છે કે તે બધાય શ્રાવકો શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે. જેટલી વીતરાગતા છે તેટલી શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ છે ને તેટલો શ્રાવકનો ધર્મ છે. જે રાગ છે તે કાંઈ શ્રાવકનો ધર્મ નથી. એકથી માંડીને અગિયાર પડિમાવાળા શું કરે ? કે શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે.

સૌથી પહેલાં ચોથા ગુણસ્થાને દર્શનશુદ્ધિ હોય છે, ત્યાર પછી જ પાંચમા ગુણસ્થાને દર્શનપડિમા વગેરે અગિયાર પડિમા હોય છે, તે પડિમા અંતરના ગુણને અનુસાર હોય છે, બહારની ક્રિયાને અનુસાર નથી. શ્રાવકોના અગિયાર પદો છે. પણ તે બધાય શ્રાવકોને અંતરમાં આત્માનું ભાન હોય છે ને તેમાં અંશે સ્થિરતારૂપ રત્નત્રયની ભક્તિ હોય છે. આ સિવાય શ્રાવકની પડિમા હોય નહિ.

માહ સુદ ૩, મંગળવાર, ૨૯-૧-૫૨.

આ ભાગવત શાસ્ત્રનો ભક્તિ અધિકાર વંચાય છે. સાચી ભક્તિ કોને કહેવાય કે જેનાથી મુક્તિ મળે ? તે અહીં બતાવે છે. મુનિવરોને કે ગૃહસ્થોને પણ પોતાના પરમાત્મતત્ત્વના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ શુદ્ધરત્નત્રયનું જે ભજન તે જ ભક્તિ છે. રત્નત્રયની ભક્તિ કહો કે રત્નત્રયની આરાધના કહો, તે મુક્તિનું કારણ છે.

પહેલાં શુદ્ધ આત્માનું નિર્વિકલ્પ સમ્યગ્દર્શન તે પણ ભક્તિ છે. હું તો શુદ્ધ ચિદાનંદ છું, રાગનો અંશ પણ મારો નથી એવું ભાન કરીને તેની આરાધના કરવી તે પરમ ભક્તિ છે. શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વના ભાન પછી તેમાં અંશે સ્થિરતા થઈને રત્નત્રયની આરાધના કરનારા શ્રાવકોની અગિયાર ભૂમિકાઓ છે. તેમાં છ પડિમા સુધીના જઘન્ય છે, સાતથી નવ સુધી મધ્યમ છે અને છેલ્લા બે ઉત્તમ છે.

પણ એ બધાય પદમાં શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધાપૂર્વકની જ વાત છે. કેમ કે પડિમા તો પાંચમા ગુણસ્થાને હોય છે ને દર્શનશુદ્ધિ તો ચોથા ગુણસ્થાને હોય છે. દર્શનશુદ્ધિ પછી આત્મસ્વભાવનું અવલંબન જેમ જેમ વધતું જાય તેમ તેમ ગુણાનુસાર શ્રાવકની અગિયાર ભૂમિકાઓ હોય છે. અંતરમાં અખંડાનંદ પરિપૂર્ણ પરમાત્માની શ્રદ્ધા પછી તેમાં જેટલી રમણતા થાય તેટલે અંશે પડિમા હોય છે. એ સિવાય બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં કે રાગમાં ધર્મ માની લ્યે તેને તો મિથ્યાત્વ છે, તેને એક પણ પડિમા હોતી નથી.

દર્શનશુદ્ધિપૂર્વક શ્રાવકની અગિયાર પડિમાનું વર્ણન

શ્રાવકોના અગિયાર પદો છે, તે બધાય સમ્યક્ત્વપૂર્વક હઠ વિનાની સહજદશાના છે -એ ખાસ ધ્યાન રાખવું, શ્રાવકની અગિયાર પડિમાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

૧) **દર્શનપડિમા** : આ પાંચમા ગુણસ્થાનની વાત છે. તેમાં મધ, માંસ, મદિરા વગેરેના ત્યાગરૂપ આઠ મૂળગુણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક હોય છે, એટલે કે તે પ્રકારનો રાગ ત્યાં હોતો નથી એટલી સ્થિરતા થઈ છે. દર્શનશુદ્ધિ તો ચોથે ગુણસ્થાને હોય છે, ને આ દર્શનપડિમા પાંચમે ગુણસ્થાને હોય છે.

૨) **વ્રતપડિમા** : ચૈતન્યમાં લીનતા વધતાં શ્રાવકના બાર વ્રતોની વૃત્તિ ઊઠે છે, ત્યાં ચૈતન્યના અવલંબને જેટલો રાગનો અભાવ થઈને વીતરાગતાની વૃદ્ધિ થાય છે તેટલી આરાધના અને ભક્તિ છે. જેટલો રાગનો વિકલ્પ છે તે ખરેખર પડિમા નથી.

૩) **સામાયિકપડિમા** : ચૈતન્યના ભાનપૂર્વક તેમાં નિર્વિકલ્પ શાંતિ રહે તેટલી સામાયિક છે, શ્રાવક તેવી એકાગ્રતાનો હંમેશ અખતરો કરે છે. જેટલી વીતરાગતા થઈ ગઈ છે તેટલી સામાયિક તો સદાકાળ ચોવીસે કલાક છે, ને તે ઉપરાંત વિશેષ લીનતાનો પ્રયત્ન હંમેશ કરે છે. એવી સામાયિક- પડિમા છે.

૪) **પ્રૌષધોપવાસપડિમા** : આઠમ-ચૌદસ પર્વ તિથિઓના દિવસે ચૈતન્યની શાંતિપૂર્વક ઉપવાસ કરે ને આહારનો રાગ છૂટી જાય; આવી શુદ્ધતા પ્રગટે તેનું નામ ચોથી પડિમા છે. તેમાં સ્થિરતાના અંશની વૃદ્ધિ તેનું નામ પડિમા ધર્મ છે, રાગ તે ધર્મ નથી.

શ્રાવકને બે કષાયનો અભાવ તો થયો છે, ને ત્રીજો પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાય પણ મંદ પડતો જાય છે, અને આત્માની શુદ્ધિ વધતી જાય છે, તે શુદ્ધતાના આ અગિયાર પ્રકારો છે.

‘આઠમ-ચૌદસનો ઉપવાસ કરે છે ત્યારે જ આ પડિમા હોય છે ને બીજા દિવસોમાં આ પડિમા નથી હોતી’ -એમ નથી. તેને તેટલો સ્થિરતાનો અંશ વધીને રાગ તૂટી ગયો છે એટલે પ્રૌષધોપવાસ-પડિમા તેને સદાય વર્ત્યા કરે છે; બીજા દિવસોમાં આહાર કરતો હોય ત્યારે પણ તેને આ પડિમા તો વર્તે જ છે, કેમ કે તે વખતે ય આઠમ-ચૌદસે આહાર કરવાના રાગનો તો અભાવ જ વર્તે છે.

એ જ પ્રમાણે સામાયિકપડિમા વગેરેમાં પણ તેમ સમજી લેવું. સ્વભાવના ભાનપૂર્વક શ્રાવકને દર્શનપડિમા કાયમ હોય છે, વ્રતપડિમા પણ કાયમ હોય છે, સામાયિકપડિમાવાળાને સામાયિકમાં બેઠો હોય તે વખતે જ સામાયિકપડિમા હોય છે ને પછી નથી હોતી -એમ નથી, જેટલી વીતરાગતા પ્રગટી છે તે અનુસાર પડિમા સદાય હોય છે.

બાર વ્રતમાં સામાયિક આવે છે, પણ તેમાં નિયમપૂર્વક નથી, ને ત્રીજી પડિમામાં તો નિયમપૂર્વક સામાયિક હોય છે.

૫) <u>સચિત્તત્યાગપડિમા</u> : એ પછી સચિત્ત વસ્તુના ગ્રહણનો ભાવ ન થાય એટલી સહજ વીતરાગતા થઈ જાય તેનું નામ પાંચમી પડિમા છે. આ પડિમાવાળાને પોતે સચિત્તમાંથી અચિત્ત કરે તેવો ભાવ હોય, પણ પોતે સચિત્ત આહારપાણી ગ્રહણ કરે નહિ.

પહેલાં સમ્યગ્દર્શન થતાં અપૂર્વ આત્મશાંતિ પ્રગટે છે ને પછી પાંચમા ગુણસ્થાનની પડિમા પ્રગટતાં અકષાય શાંતિ વધતી જાય છે. સચેત આહારાદિનો ત્યાગ તો બહારની વાત છે, અંતરમાં ચિદાનંદ જ્ઞાતાની શાંતિ વધતાં તેવો રાગ જ થતો નથી. એટલે સચેત વસ્તુ સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ છૂટી જાય છે. શ્રાવકને સ્વભાવના આશ્રયે જેમ જેમ વિશેષ રાગ છૂટતો જાય છે તેમ તેમ પડિમા વધતી જાય છે. જુઓ, આ શ્રાવકના ધર્મની આરાધના !

૬) <u>રાત્રિભોજનત્યાગપડિમા</u> : રાત્રિભોજનનો નિયમપૂર્વક અતિચાર રહિત ત્યાગ થઈ ગયો છે, અંદર ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વધતાં ચારે પ્રકારના રાત્રિભોજનનો વિકલ્પ પણ નથી આવતો, તેનું નામ રાત્રિભોજનત્યાગપડિમા છે. દિવસના ભાગમાં ખાવાનો ભાવ આવે અને ખાતો હોય ત્યારે પણ આ રાત્રિભોજનત્યાગપડિમા વર્તે છે. સામાન્યપણે તો રાત્રિભોજનનો ત્યાગ શ્રાવકને હોય જ, પણ આ તો નિયમપૂર્વક રાત્રિભોજનનો ત્યાગ છે, ને અંદર સ્વભાવની શુદ્ધતા વધી છે. શુદ્ધતા થઈ માટે રાત્રિભોજન છૂટ્યું અથવા તો રાત્રિભોજન છૂટ્યું માટે શુદ્ધતા થઈ -એમ નથી. પણ એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે કે સ્વરૂપની શુદ્ધતા વધતાં રાગ છૂટ્યો તે અનુસાર તેના નિમિત્તો પણ છૂટી જાય છે. દેહની ને આહારની ક્રિયા તો તે ક્ષણે તેના કારણે થાય છે, હું તો જ્ઞાતા છું -એવા ભાનપૂર્વક તેમાં સ્થિરતાના અંશો જેમ જેમ વધતાં જાય તેમ તેમ આ પડિમા હોય છે.

૭) <u>બ્રહ્મચર્યપડિમા</u> : આ શ્રાવકના ધર્મની વાત ચાલે છે. જ્ઞાનાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માનું ભાન થઈને તેમાં એટલી લીનતા પ્રગટી કે વિષયનો ભાવ જ છૂટી ગયો અને બહારમાં નિમિત્તપણે દેહની તેવી ક્રિયા પણ છૂટી ગઈ, આવી બ્રહ્મચર્યપડિમા છે. પણ અંદરની શુદ્ધપરિણતિ સાથે સંધિપૂર્વકની આ વાત છે, એકલું બહારમાં છોડીને પોતાને વ્રતધારી માની બેસે ને અંદરમાં શુદ્ધસ્વરૂપનું ઠેકાણું ન હોય તેને વ્રત કે પડિમા હોય નહિ. તેને માટે તો કહ્યું છે કે :

લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને લેવા લૌકિક માન.

અંતરના સ્વરૂપના ભાનપૂર્વક તેમાં એકાગ્રતા વધતાં તેમાંથી પડિમા આવે છે, કાંઈ બહારમાંથી પડિમા આવતી નથી. કોઈ કહે કે 'મને સાત પડિમા આપો', ત્યાં સામો કહે 'લ્યો આ સાત પડિમા' -શું કોઈ પાસેથી પડિમા આવતી હશે ? પડિમા તે તો રાગરહિત પોતાની પર્યાય છે, પોતે સ્વભાવમાંથી તેવી પડિમા પ્રગટ કરે, ત્યારે શ્રીગુરુએ પડિમા આપી એમ વ્યવહારથી કહેવાય.

આ બ્રહ્મચર્યપડિમામાં નિયમપૂર્વકનું શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય હોય છે. આ પહેલાં સામાન્ય બ્રહ્મચર્યનો શુભરાગ હોય, પણ તેને પડિમા ન કહેવાય. આ તો અંદરમાં ચિદાનંદ સ્વરૂપના ભાનસહિત રાગનો ત્યાગ થાય તેની વાત છે.

૮) <u>આરંભત્યાગપડિમા</u> : પાંચમી પડિમામાં સચેતનો ત્યાગ હતો, પણ ત્યાં હજી સચેતમાંથી અચેત કરવાના આરંભનો ત્યાગ ન હતો. અહીં તો સ્વરૂપમાં એટલી સ્થિરતા વધી કે સચેતમાંથી અચેત કરવાના આરંભનો ભાવ પણ આવતો નથી. પરની હિંસા કે દયાની પર્યાય હું કરી શકતો નથી, હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, એવું તો ભાન છે, ને પછી તેના અવલંબનમાં સ્થિર થતાં એવી શુદ્ધતા વધી કે આરંભનો રાગ જ છૂટી ગયો ને બહારમાં આરંભ છૂટી ગયો. તેનું નામ આઠમી પડિમા છે. પણ બહારનો આરંભ છોડી દીધો તેથી અંદરમાં શુદ્ધતા પ્રગટી એમ નથી. કથનમાં નિમિત્તથી એમ બોલાય કે ''આરંભનો ત્યાગ કર્યો''. ખરેખર તો અંદરમાં ચિદાનંદ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા વધતાં શુદ્ધતાનો અંશ વધ્યો ને આરંભનો ભાવ છૂટી ગયો, તેનું નામ પડિમા છે. ચોવીસે કલાક આરંભત્યાગપડિમા વર્તે છે.

૯) <u>પરિગ્રહત્યાગપડિમા</u> : આઠમી પડિમા સુધી પરિગ્રહનો રાગ હોય, પણ પછી અંદરમાં ચિદાનંદ સ્વરૂપનું વિશેષ આલંબન લેતાં પરિગ્રહનો રાગ છૂટી જાય છે, ત્યાં પરિગ્રહને છોડ્યો એમ નિમિત્તથી કહેવાય છે. રાગનો ત્યાગ પણ વ્યવહારથી છે. જુઓ, આમાં વ્યવહાર સ્થપાય છે, ચૈતન્યનું અવલંબન લેતાં રાગ છૂટ્યો તે વ્યવહાર, અને નિમિત્ત છૂટ્યું તેને આત્માએ છોડ્યું એમ કહ્યું તે અસદ્ભૂતવ્યવહારનું સ્થાપન છે. શુદ્ધતા વધતાં રાગનો અને તેના નિમિત્તનો સંબંધ છૂટી જ જાય -એવો નિયમ છે. આ નવમી પડિમાવાળાને હજી વસ્ત્ર હોય છે, પણ પૈસા વગેરેનો પરિગ્રહ હોતો નથી. પૈસા આવવા કે જવા તે તો જડની ક્રિયા છે, તેનો કર્તા આત્મા નથી. રાગ હતો ત્યારે લક્ષ્મીનો પરિગ્રહ કહ્યો, અને રાગ છૂટતાં પૈસા વગેરે પરિગ્રહને છોડ્યો એમ કહ્યું છે. આ તરફ ચૈતન્ય તરફની સ્થિરતા વધી ત્યાં પૈસા વગેરે પરિગ્રહ તરફનો ભાવ છૂટી ગયો -તેનું નામ પરિગ્રહત્યાગપડિમા છે. <u>જુઓ, આ વીતરાગદર્શનમાં શ્રાવકની પડિમા !</u> આમાં હઠ નથી, પણ સહજ છે, સ્વરૂપમાં જેમ જેમ સ્થિર થતો જાય છે તેમ તેમ આ પડિમા હોય છે.

૧૦) અનુમતિત્યાગપડિમા : એટલે પોતાને માટે આહાર વગેરેની અનુમતિ આપતા નથી, મારે માટે આમ કરજો એવું દસમી પડિમાવાળો કહે નહિ. તેને પોતાના માટે આહારની અનુમોદનાનો વિકલ્પ પણ આવતો નથી -એવી આત્મશુદ્ધિ વધી ગઈ છે. કોઈ તેને પૂછે કે તમારે માટે શું કરું ? તો તે જવાબ આપે નહિ.

૧૧) ઉદ્દિષ્ટત્યાગપડિમા : આ પડિમાવાળો શ્રાવક પોતાને માટે કરેલો આહાર લેતો નથી. સહજપણે તેને તેવા આહારનો વિકલ્પ તૂટી જાય છે. એટલી સ્વરૂપની સ્થિરતા વધી ગઈ છે. ક્ષુલ્લક કે ઐલકને પોતાને માટે કરેલો આહાર લેવાની વૃત્તિ ન ઊઠે. તેને રોગ થયો હોય ને તેને માટે કોઈ ખાસ આહાર બનાવે તો તે લ્યે નહિ, તેને તે આહાર લેવાનો ભાવ જ ન આવે, એવી ચૈતન્યના આશ્રયે શુદ્ધતા વધી ગઈ છે. આહાર છૂટ્યો તે તો નિમિત્તના કારણે સ્વયં છૂટ્યો છે.

અગિયાર પડિમાની વસ્તુસ્થિતિ આવી છે. તેમાં પહેલી છ પડિમાવાળા જઘન્ય શ્રાવક છે, ૭-૮-૯મી પડિમાવાળા મધ્યમ છે અને ૧૦-૧૧મી પડિમાવાળા ઉત્તમ છે. પણ આ પડિમાઓ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ હોય છે. સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ચૈતન્યના આનંદનો અનુભવ વધતાં વધતાં હઠ વગર સહજપણે આવી પડિમાઓ હોય છે; -એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જુઓ, આવી દશા શ્રાવકને હોય છે, તેનું નામ ભક્તિ છે, તેનું નામ રત્નત્રયની આરાધના છે, ને તે શ્રાવકનો ધર્મ છે; તે સિવાય રાગમાં ધર્મ નથી, તેમ જ બહારના ગ્રહણ-ત્યાગ તો આત્મા કરી શકતો જ નથી. આત્મામાં ''ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વ'' છે એટલે કે આત્મા પરનું ગ્રહણ કે પરનો ત્યાગ કરતો નથી. આવા આત્માના ભાનપૂર્વક હઠ વિનાની વીતરાગી દશા પ્રગટે ત્યાં આવી પડિમા હોય છે. હઠ કરીને બહારમાં ત્યાગ કરે તેથી કાંઈ પડિમા થઈ જતી નથી. ગુણની શુદ્ધતા જેમ જેમ પ્રગટતી જાય છે તેમ તેમ આવી વીતરાગી પડિમા શ્રાવકને પ્રગટતી જાય છે.

આ રીતે જે વીતરાગી પર્યાયને ભજે તે શ્રાવક ભક્ત છે, તે રત્નત્રયનો આરાધક છે. જેટલી ગુણની નિર્મળતા થાય છે તેટલી પડિમા કાયમ હોય છે. ત્યાં ગુણની શુદ્ધિ અનુસાર રાગનો ત્યાગ અને તેના નિમિત્તોનો ત્યાગ હોય છે. શુદ્ધરત્નત્રયની આરાધના વગરના વ્રત, તપ અને પડિમા એ બધાય બાળવ્રત, બાળતપ અને બાળપડિમા છે. 'બાળ' એટલે મૂર્ખાઈ ભરેલા-અજ્ઞાનીના વ્રત-તપ-પડિમા છે; ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરીને શ્રાવક રત્નત્રયને ભજે છે તેટલી ભક્તિ છે, ને તેટલો ધર્મ છે, તેને જ શુદ્ધતા અનુસાર યથાર્થ પડિમા વગેરે હોય છે.

આ પ્રમાણે શ્રાવકની પડિમાનું વર્ણન કર્યું. પડિમાનું આવું સ્પષ્ટ વર્ણન આ પહેલી જ વાર આવ્યું છે.

માહ સુદ ૪, બુધવાર, ૩૦-૧-૫૨.

સાચા શ્રાવક કોને કહેવાય ? અને તે શ્રાવક કેવી ભક્તિ કરે ? તે કહે છે. નિજ પરમાત્મતત્ત્વ ચૈતન્યમૂર્તિ છે, દેહાદિથી ભિન્ન છે, એક સમયમાં પરિપૂર્ણ જ્ઞાન-શાંતિનો પિંડ છે - આવા અંતઃતત્ત્વની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને તે શ્રાવકનું પહેલું લક્ષણ છે. વળી તે નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે; તથા તેમાં લીનતા તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. આવા જે શુદ્ધરત્નત્રય છે તે પરિણામોનું ભજન તે ભક્તિ છે. આવી ભક્તિ શ્રાવકો તેમ જ શ્રમણોને હોય છે. આ રત્નત્રયનું ભજન એટલે કે વીતરાગ પરિણતિ તે જ સાચી ભક્તિ છે, શુભરાગરૂપ બહારની ભક્તિ છે તે તો વ્યવહાર છે, પણ અંદરમાં આવી નિશ્ચયભક્તિ હોય તો રાગને વ્યવહારભક્તિ કહેવાય. શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરવી એટલે તેની આરાધના કરવી તે મોક્ષનો માર્ગ છે. ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતારૂપ પરિણતિ તે જ આરાધના અને ભક્તિ છે.

શ્રાવકને અગીયાર પડિમા છે; તેમાં છ પડિમા સુધીના શ્રાવકો જઘન્ય છે, સાતથી નવ પડિમાવાળા મધ્યમ છે અને દસ-અગીયાર પડિમાવાળા ઉત્તમ છે. પણ આ બધા શ્રાવકો શું કરે ? સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક શુદ્ધરત્નત્રયની આરાધના કરે છે, અગીયારે પડિમામાં શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ છે. જડની ક્રિયા જડથી થાય છે, તેનો કર્તા પોતાને માને તે તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. પૂજા-ભક્તિ-શુદ્ધ આહાર વગેરેનો શુભરાગ તે વ્યવહાર છે, પણ ક્યારે ? કે અંદરમાં શુદ્ધરત્નત્રયની આરાધના વડે પડિમા પ્રગટી હોય ત્યારે. જેને શુદ્ધરત્નત્રયની આરાધના નથી તેને તો નિશ્ચયપડિમા નથી, ને વ્યવહાર પણ તેને હોતો નથી.

અગીયાર પડિમાવાળા શ્રાવકો છે તે બધાય શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે. ચિદાનંદ જ્ઞાતા સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેનું અવલંબન લેતા પર્યાયે પર્યાયે વીતરાગતાના અંશની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેનું નામ પડિમા છે. દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે જ રત્નત્રયપર્યાય થાય છે, રાગથી કે નિમિત્તના આશ્રયથી સમ્યગ્દર્શનાદિ થતાં નથી. -આવું જેને ભાન પણ નથી તે તો અજ્ઞાની છે, તેને પડિમા કેવી ? ત્રિકાળી ચિદાનંદ દ્રવ્યના આશ્રયે નિર્મળ રત્નત્રયપર્યાય પ્રગટી તેનું નામ ભગવાનનું ભજન છે. પરની ભક્તિમાં ધર્મ નથી, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ-પૂજા કરવી તેમાં પણ શુભરાગ છે. ને પોતાનો આત્મા જ પરમાત્મા છે તેની ભક્તિ-આરાધના-ઉપાસના કરવી તેનું નામ ધર્મ છે. પરિણતિને ભગવાન આત્માના આનંદમાં લીન કરવી તે ભક્તિ છે. શુભરાગને આરાધના માને તો તે જૈન નથી, જોણે રાગને ધર્મ માન્યો તે રાગને ક્યાંથી જીતી શકે ? રાગને જીતવો તે પણ નાસ્તિથી કથન છે. ખરેખર અંતર્ સ્વભાવની દષ્ટિ કરતાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થાય તેનું નામ રાગને જીત્યો કહેવાય છે. જેને શુદ્ધ આત્માનું ભાન નથી તેને તેનું ભજન નથી અને તેને પડિમા વગેરે હોતી નથી.

હજી જેને નિમિત્ત-ઉપાદાનની ભિન્નતાનું ભાન નથી, તેને તો બે દ્રવ્યોની એકતાની તીવ્ર મિથ્યાબુદ્ધિ છે. પહેલાં સ્વ-પરની ભિન્નતાનું ભાન કરીને, ચિદાનંદ પરમાત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન

છે. તે સમ્યગ્દર્શનનો કર્તા આત્મા જ છે.

करता परिनामी दरव, करम रूप परिनाम।
किरिया परजयकी फिरनि, वस्तु एक त्रय नाम ॥ (સમયસાર નાટક પૃ. ૯૨)

આત્માથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ સમ્યગ્દર્શન વગેરેનું સાધન નથી, ને આત્મા કોઈ પરની ક્રિયાને કરતો નથી. આત્મા પોતે સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે પરિણમતાં સમ્યગ્દર્શનરૂપી કાર્યનો કર્તા થાય છે. પહેલાં આવી ઓળખાણ-વિચાર-પ્રતીત કરવી તે સમ્યગ્દર્શન માટેની પાત્રતા છે, ત્યાર પછી શ્રાવકપણું અને પડિમા હોય.

પડિમાધારી શ્રાવકોને પણ શુદ્ધ આત્માના રત્નત્રયની ઉપાસના હોય છે, અને તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષની ભક્તિ કોને હોય ? કે જે શ્રાવક તથા શ્રમણ શુદ્ધરત્નત્રયને ભજે છે તેને જ મોક્ષની ભક્તિ છે, શુદ્ધરત્નત્રયને જે આરાધે તે જ મોક્ષનો આરાધક છે. દ્રવ્યના આશ્રયે વીતરાગી આચરણ થાય તેનું નામ ભક્તિ છે, જેને આવી ભક્તિ છે તે શ્રમણ કે શ્રાવક છે. જે જીવને આવું ભાન નથી અને એકલા વ્યવહારને જ નિશ્ચયસ્વરૂપ માની લ્યે છે તે તો ઉપદેશના શ્રવણને પણ પાત્ર નથી.

'પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય'માં કહે છે :-

अबुधस्य बोधनार्थं मुनीश्वरा देशयन्त्यभूतार्थम् ।
व्यवहारमेव केवलमवैति यस्तस्य देशना नास्ति ॥
माणवक एव सिंहो यथा भवत्यनवगीतसिंहस्य ।
व्यवहार एव हि तथा निश्चयतां यात्यनिश्चयज्ञस्य ॥

અર્થ : મુનિરાજ, અજ્ઞાનીને સમજાવવા અર્થે અસત્યાર્થ જે વ્યવહારનય તેને ઉપદેશે છે. પરંતુ જે કેવળ વ્યવહારને જ જાણે છે તેને તો ઉપદેશ આપવો જ યોગ્ય નથી; વળી જેમ કોઈ સાચા સિંહને ન જાણતો હોય, તેને તો બિલાડું જ સિંહ છે. તેમ જે નિશ્ચયને ન જાણતો હોય તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ કોઈ સાચા સિંહને ન જાણતો હોય ને બિલાડાને જ સિંહ માની લ્યે તેમ જે નિશ્ચયને એટલે ખરા મોક્ષમાર્ગને તો જાણતો નથી ને વ્યવહાર રાગને જ ખરો મોક્ષમાર્ગ માની લ્યે, તે તો દેશનાને અપાત્ર છે. હજી સમ્યક્ત્વ અને શ્રાવકપણું તો ક્યાંય દૂર રહ્યું ! દ્રવ્યમાં ડૂબવાથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-થાય છે. એવા ભાનપૂર્વક દ્રવ્યના આશ્રયે જેટલા ગુણ પ્રગટે તેટલી પડિમાઓ હોય છે. આ બધા શ્રાવકો શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે; ચૈતન્યના આશ્રયે રત્નત્રયના ગુણ અનુસાર શ્રાવકનું પદ હોય છે.

વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ માને છે તે તો અનાદિના રૂઢ વ્યવહારમાં મૂઢ છે, ને નિશ્ચયમાં અનારૂઢ છે. અનાદિકાળથી શુભરાગ તો કરતો જ આવ્યો છે, તેને વ્યવહાર કેમ કહેવો ? અંતરમાં સ્વભાવનું ભાન પ્રગટતાં તેના આશ્રયે નિશ્ચયદશા પ્રગટી ત્યારે રાગને ઉપચારથી વ્યવહાર કહેવાય છે. અજ્ઞાનીઓ પહેલો વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય એમ માને છે તે મિથ્યા છે. દ્રવ્યસ્વભાવના નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક રત્નત્રયની આરાધના કરનાર શ્રાવકને પરમાર્થ ભક્તિ છે. જેટલી ચૈતન્યમાં લીનતા થાય તેટલી ભક્તિ છે. વચ્ચે રાગ આવે તે ધર્મ નથી, તે પરમાર્થભક્તિ નથી. એટલે શ્રાવકને પણ શુદ્ધરત્નત્રયની જેટલી આરાધના છે તેટલી પરમાર્થભક્તિ છે. એ રીતે શ્રાવકોની ભક્તિની વાત કરી.

હવે મુનિઓને કેવી ભક્તિ હોય તે વાત કરે છે :

જુઓ, મુનિ હો કે શ્રાવક હો; -પણ તેમને સ્વભાવના આશ્રયે જેટલી રત્નત્રયની આરાધના કરી તેટલી જ વીતરાગી ભક્તિ છે, ને તે જ મોક્ષનું કારણ છે.

સંત-મુનિઓ આત્માના આનંદમાં ઝૂલતા હોય છે, રાગ ઘણો છૂટી ગયો છે. ત્યાં બાહ્યમાં વસ્ત્રાદિ પણ સ્વયં છૂટી ગયા છે. તેવા ''ભવભયભીરુ, પરમનૈષ્કર્મ્યવૃત્તિવાળા (પરમ નિષ્કર્મ પરિણતિ-વાળા) પરમ તપોધનો પણ (શુદ્ધ)રત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે.''

પાંચ પરમેષ્ઠીપદમાં ભળનારા વીતરાગી મુનિઓ ભવભયભીરુ છે, સ્વર્ગનો ભવ કરવો પડે તેની પણ ભાવના નથી. હું તો ચિદાનંદ જ્ઞાતા છું, રાગ મારું કાર્ય નથી -એવા ભાનસહિત તેમાં ઘણી લીનતા થઈ ગઈ છે- એવી ભાવલિંગી સંતની દશા છે. તેમાં હઠ નથી પણ સ્વભાવના આશ્રયે તેવી સહજદશા થઈ ગઈ છે. તેઓ પરમ નૈષ્કર્મ્યવૃત્તિવાળા છે; સ્વરૂપના આનંદમાં એટલા બધા ઠર્યા છે કે અશુભ કે શુભ કર્મથી ઉદાસીન થઈ ગયા છે; -આવા પરમ વીતરાગી સંતો પણ શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે. કોઈને એમ લાગે કે શ્રાવકો કે મુનિઓ ક્રિયાકાંડમાં રોકાતા હશે. તો કહે છે કે ના, શ્રાવકો તેમ જ મુનિઓ તો શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરનારા છે. આ ભક્તિમાં રાગની વાત નથી, પણ શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતા કરવા તે જ ભક્તિ છે, તે ભક્તિ જ મુક્તિનું કારણ છે.

સીમંધર ભગવાન અત્યારે સમવસરણમાં બિરાજે છે, ૫૦૦ ધનુષનો દેહ છે, ધર્મના રાજા છે, તેમના સમવસરણમાં ગણધરો બિરાજે છે. તેઓ નમોકાર મંત્ર બોલીને જ્યારે પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરે ત્યારે વીતરાગી આનંદમાં ઝૂલતા મુનિઓ તેમાં આવી જાય છે. ગણધર જેને નમસ્કાર કરે તે સંતની દશા કેવી ? પરમેષ્ઠી એટલે પરમ ચૈતન્યપદમાં જે સ્થિર થયા છે તેઓ પરમેષ્ઠી છે, તેવા સંત મુનિઓ અત્યંત ભવભીરુ છે, અને રાગ રહિત નૈષ્કર્મ્યપરિણતિવાળા છે, તેવા સંતો પણ શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે. અંતરમાં શુદ્ધરત્નત્રયની આરાધના હોય ને બાહ્યમાં નિષ્પરિગ્રહી દિગંબરદશા હોય -એવી મુનિની દશા છે.

આ રીતે શ્રાવકો તેમ જ શ્રમણો બન્ને શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે, શ્રાવકને પણ અંશે વીતરાગી

ચારિત્ર પ્રગટ્યું છે, તેટલી રત્નત્રયની ભક્તિ છે. મુનિને પંચમહાવ્રત વગેરેનો જે શુભ રાગ છે તે તો આસ્રવ છે, તે કાંઈ મુનિપદ નથી. મુનિપદ તો સંવર-નિર્જરારૂપ દશા છે, તે દશા ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયથી પ્રગટે છે. ને આ જ નિર્વાણની ભક્તિ છે. આવી ભક્તિથી જ મુક્તિ થાય છે. અહો! નિયમસારમાં તો અમૃતના દરિયાને ઊછાળ્યો છે.

શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરનારા તે પરમ શ્રાવકો અને પરમ તપોધનોને જિનવરોએ કહેલી નિર્વાણભક્તિ એટલે કે અપુનર્ભવરૂપી સ્ત્રીની સેવા વર્તે છે, અપુનર્ભવ એટલે મોક્ષ, તેની આરાધના તેમને વર્તે છે. આવું તત્ત્વ સમજ્યા વગર ''બહારમાં છોડો છોડો'' એમ કરે તેથી કાંઈ શ્રાવકપણું કે મુનિપણું થાય નહિ. આત્માના શુદ્ધરત્નત્રયની આરાધના તે જ મોક્ષની ખરી ક્રિયા છે. શરીરની ક્રિયા તો જડની છે, આત્માના સ્વભાવના આશ્રયે પર્યાય પલટીને વીતરાગી પર્યાય પ્રગટી જાય તે ધર્મક્રિયા છે, આવી ક્રિયા શ્રમણો અને શ્રાવકો કરે છે. વચ્ચે રાગ હોય તેને તેઓ ધર્મની ક્રિયા માનતા નથી. તેમ જ બાહ્યમાં દેહાદિની ક્રિયાને તેઓ પોતાની માનતા નથી.

મહાવિદેહમાં સીમંધરાદિ વીસ તીર્થંકરો બિરાજે છે તેમ જ લાખો કેવળી ભગવંતો બિરાજે છે, ત્યાં કદી કેવળીનો વિરહ નથી, આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશે તેમને ચૈતન્ય દીવડા પ્રગટી ગયા છે-એવા અનંત અનંત જિનેશ્વરોએ આવી શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરનાર શ્રમણો તથા શ્રાવકોને નિર્વાણભક્તિ કહી છે. સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-સ્થિરતારૂપ શુદ્ધરત્નત્રયની આરાધના તે જ મુક્તિની ભક્તિ છે, એટલે કે તેના વડે જ મુક્તિ થાય છે -એમ જિનદેવો કહે છે.

માહ સુદ ૫, ગુરુવાર, ૩૧-૧-૫૨.

શ્રી શ્રાવિકાશ્રમ ઉદ્‌ઘાટનોત્સવ પ્રસંગે શ્રાવિકાશ્રમમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું મંગલ પ્રવચન.

આ નિયમસારનો પરમ-ભક્તિ અધિકાર છે. પોતાના જ્ઞાતા-દૃષ્ટા આત્મસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતા તે સાચી ભક્તિ છે. પરની ભક્તિનો ભાવ તે શુભરાગ છે, તે ધર્મ નથી. ધર્મ તો પોતાના ચિદાનંદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ અને સ્વસંવેદન કરીને તેમાં લીન થવું તેનું નામ છે, અને તેને જ ભગવાન પરમ-ભક્તિ કહે છે.

હવે આ ૧૩૪મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૨૦

(मन्दाक्रान्ता)

सम्यक्त्वेऽस्मिन् भवभयहरे शुद्धबोधे चरित्रे
भक्तिं कुर्यादनिशमतुलां यो भवच्छेददक्षाम् ।
कामक्रोधाद्यखिलदुरघव्रातनिर्मुक्तचेताः
भक्तो भक्तो भवति सततं श्रावकः संयमी वा ॥ २२० ॥

શ્લોકાર્થ : જે જીવ ભવભયના હરનારા આ સમ્યક્ત્વની, શુદ્ધ જ્ઞાનની અને ચારિત્રની ભવછેદક અતુલ ભક્તિ નિરંતર કરે છે, તે કામક્રોધાદિ સમસ્ત દુષ્ટ પાપસમૂહથી મુક્ત ચિત્તવાળો જીવ-શ્રાવક હો કે સંયમી હો -નિરંતર ભક્ત છે, ભક્ત છે. ॥ ૨૨૦ ॥

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ ભાવલિંગી સંત હતા. સિદ્ધ જેવા આનંદનો અનુભવ કરતાં હતા, ત્યાં શુભ વિકલ્પ ઊઠતાં આ શાસ્ત્રની રચના થઈ ગઈ. સંતમુનિ તે શાસ્ત્રના તો કર્તા નથી ને રાગના પણ કર્તા નથી. ચિદાનંદ સ્વભાવના ભાનમાં અને રમણતામાં ઝૂલતા આ ટીકા રચાઈ ગઈ તેના તેઓ જ્ઞાતા છે. ટીકાકાર શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ છે તેઓ પણ મહા ભાવલિંગી સંત હતા. અંતરમાં સચ્ચિદાનંદ આત્માનો અનુભવ કરતાં કરતાં આ ટીકા બની ગઈ છે. તેમાં આ કળશમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું. સંતમુનિઓ પણ પરમેષ્ઠી છે.

णमो अरिहंताणं
णमो सिद्धाणं
णमो आइरियाणं
णमो उवज्झायाणं
णमो लोए सव्व साहूणं

એ પાંચે પરમેષ્ઠી છે, જેઓ આત્માના આનંદ પદમાં સ્થિર થયા છે તેઓ પરમેષ્ઠી છે. કુંદકુંદાદિ મુનિરાજને અંતરના અનુભવમાં જેવું આવ્યું તેવું કહ્યું છે.

મારો જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ છે, તેમાં ગુણ-ગુણીના ભેદનો વિકલ્પ પણ નથી. તેવા શુદ્ધ આત્માનું ભાન થવું તે પહેલી ભક્તિ છે. જે શ્રાવક એવું ભાન કરે તે જ ભક્ત છે. રાગથી તો બંધન થાય છે. નીચલી ભૂમિકામાં ભગવાનની ભક્તિ વગેરેનો શુભરાગ આવે છે પણ જ્ઞાની તેને આસ્રવ સમજે છે, તે પરમભક્તિ નથી. પરમભક્તિ તો પોતાના શુદ્ધ આત્માની ભક્તિ કરવી તે છે. શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે ભવભયનો નાશ કરનારા છે. નિમિત્તથી કે રાગથી આત્માને લાભ માને તે તો મિથ્યાત્વ છે. ભેદનો વિકલ્પ ઊઠે તે પણ રાગ છે, તેનું લક્ષ છોડીને ચિદાનંદ જ્ઞાનસ્વભાવની ભક્તિ કરે તો

તે નિશ્ચયભક્તિ છે, ને ત્યાં શુભરાગને વ્યવહારભક્તિ કહેવાય છે. સર્વજ્ઞના માર્ગમાં તો શુદ્ધરત્નત્રયને જે ભજે તેને જ ભક્ત કહ્યો છે.

શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા કરીને, રાગરહિત સ્વસંવેદનથી પોતાના આત્માને જ સ્વજ્ઞેય બનાવીને જે જાણે છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાનની ભક્તિ છે; ગૃહસ્થ હો કે મુનિ હો-જેને પોતાના શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રની ભક્તિ છે તે જ સાચો ભક્ત છે. આ ભક્તિ કેવી છે ? ભવની છેદક છે.

ચિદાનંદ ભગવાન આત્મામાં ભવ નથી, તેની જે ભક્તિ છે તે ભવછેદક છે. ચિદાનંદ આત્મા ત્રિકાળ છે ને વિકાર એક સમયનો છે, તે વિકાર જેટલો પોતાને માનવો તે મિથ્યા માન્યતા છે, તે ભવનું કારણ છે. ને ત્રિકાળ ચિદાનંદ આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતારૂપ ભક્તિ છે તે ભવનો નાશ કરનાર છે.

જ્ઞાતા ચિદાનંદ સ્વભાવનું જેનો ભાન થયું, ને તેમાં લીન થઈને મુનિદશા પ્રગટી તેવા સંતને ગણધરદેવના પણ નમસ્કાર પહોંચે છે. **'णमो लोए सव्व साहूणं** એમ બોલે ત્યારે સમસ્ત ભાવલિંગી મુનિઓને નમસ્કાર કરે છે.

દેહની ક્રિયાથી તો પુણ્ય પણ નથી, ભગવાનની ભક્તિમાં કષાયની મંદતાનો ભાવ તે શુભભાવ છે. ચિદાનંદ સ્વભાવી આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતાથી ધર્મ થાય છે, તે પરમભક્તિ છે. અહીં 'અતુલભક્તિ' કહી છે, સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની ભક્તિ છે તે એવી અતુલભક્તિ છે કે તેને કોઈની ઉપમા દઈ શકાતી નથી. વળી નિરંતર ભક્તિ કરે છે એટલે કે સ્વભાવના આશ્રયની મુખ્યતા એક સમય પણ છૂટતી નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને નિશ્ચય સ્વભાવની મુખ્યતા કદી એક સમય પણ છૂટતી નથી. માટે તેને નિરંતર સમ્યગ્દર્શનાદિની ભક્તિ છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને પદ્મપ્રભમલધારિ મુનિરાજ મહા અધ્યાત્મની મૂર્તિ હતા, અમૃતના કંદ હતા, તેઓ અત્યારે સ્વર્ગમાં બિરાજે છે, ત્યાંથી નીકળી કેવળજ્ઞાન પામીને મુક્ત થઈ જશે. તેઓ કહે છે કે અહો ! શ્રમણ હો કે શ્રાવક હો, તેને શુભ કે અશુભરાગ વખતે પણ દ્રવ્યદષ્ટિની મુખ્યતા છૂટતી નથી. પરમાત્માએ કહેલી વાતને સંતોએ નગારા પીટીને જાહેર કરી છે. ધર્મી શ્રાવકને પણ નિરંતર રત્નત્રયની ભક્તિ હોય છે. રાજપાટ હો, ગૃહસ્થાશ્રમ હો, સ્ત્રીઓ હો, છતાં અંદર ધર્મીને ભાન છે કે હું તો ચિદાનંદ મૂર્તિ છું, શુદ્ધ ચિદાનંદ દ્રવ્યની મુખ્યતાની દષ્ટિ એક સમય પણ છૂટતી નથી. જો દષ્ટિમાં દ્રવ્યની મુખ્યતા છૂટીને પર્યાયની કે નિમિત્તની મુખ્યતા થઈ જાય તો તે મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જાય છે. શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાનરૂપ ભક્તિ ધર્મીને એક ક્ષણ પણ ખસતી નથી.

જુઓ, આ શ્રાવિકાશ્રમના માંગળિકમાં ભક્તિની વાત આવી છે.

ભગવાન ! તારો આત્મા પરમાત્મા છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં લીન થવું તે જ પરમ

ભક્તિ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકો પણ ભગવાનની ભક્તિ તો કરે છે, એકાવતારી ઈંદ્રો પણ ભગવાન પાસે થનગન કરતાં ભક્તિથી નાચી ઊઠે છે, પણ તે વખતે ય અંદરમાં શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની દષ્ટિ ખસતી નથી. નંદીશ્વરદ્વીપમાં શાશ્વતી પ્રતિમા છે, ત્યાં જઈને ઈંદ્રો પણ પગે ઘૂઘરા બાંધીને ભક્તિથી નાચી ઊઠે છે, પણ નિરંતર શુદ્ધ સ્વભાવની દષ્ટિ પડી છે તે નિશ્ચયભક્તિ છે; ત્યાં ભક્તિનો શુભ રાગ તે વ્યવહારભક્તિ છે.

ચિદાનંદ પરમાત્માને ધ્યેયરૂપ કરવો, તેના ઉપર દષ્ટિનું ત્રાટક કરવું તેનું નામ ભક્તિ છે. હું એક સમયમાં ચિદાનંદ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છું -એવી દષ્ટિનું અંતર્‌પરિણમન થયું તેમાં ધર્મીને એક સમય પણ વિરહ નથી પડતો. બહારમાં વિષયાદિના અશુભરાગ વખતે પણ તેવી દષ્ટિ નિરંતર રહે છે.

તે અંતરની રત્નત્રયની ભક્તિ ભવભવનો નાશ કરનારી છે. જે જીવ રત્નત્રયની અતુલભક્તિ કરે છે તે સમસ્ત કામક્રોધાદિથી વિમુક્ત ચિત્તવાળો જીવ ભક્ત છે. જોણે ચિદાનંદ પરમાત્મતત્ત્વની ભક્તિ કરી- શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને આરાધના કરી તેને વિષયોની -પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ છૂટી ગઈ, એટલે તે જીવ કામક્રોધાદિથી વિમુક્ત ચિત્તવાળો છે, તે જીવ શ્રાવક હો કે સંયમી હો, નિરંતર ભક્ત છે, ભક્ત છે.

આચાર્યદેવ પોકાર કરે છે કે અહો ! ચિદાનંદ પરમાત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરીને તેને જે આરાધે છે તે જીવ નિરંતર ભક્ત છે, ભક્ત છે, તેને સૂતા કે જાગતા નિરંતર ચૈતન્યનું ભજન છે. શ્રાવકને કદાચિત્ લડાઈ વગેરેનો ભાવ આવી જાય તો તે વખતે પણ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વની દષ્ટિ છૂટતી નથી માટે કહ્યું કે તે ભક્ત છે -ભક્ત છે.

હવે નિશ્ચયની સાથે વ્યવહારભક્તિ પણ વર્ણવે છે.

ગાથા ૧૩૫

मोक्खंगयपुरिसाणं गुणभेदं जाणिऊण तेसिं पि।
जो कुणदि परमभत्तिं ववहारणयेण परिकहियं॥ १३५॥

मोक्षगतपुरुषाणां गुणभेदं ज्ञात्वा तेषामपि।
यः करोति परमभक्तिं व्यवहारनयेन परिकथितम्॥ १३५॥

વળી મોક્ષગત પુરુષો તણો ગુણભેદ જાણી તેમની
જે પરમ ભક્તિ કરે, કહી શિવભક્તિ ત્યાં વ્યવહારથી. ૧૩૫.

અન્વયાર્થ : (यः) જે જીવ (**मोक्षगतपुरुषाणाम्**) મોક્ષગત પુરુષોનો (**गुणभेदं**) ગુણભેદ (**ज्ञात्वा**) જાણીને (**तेषाम् अपि**) તેમની પણ (**परमभक्तिं**) પરમ ભક્તિ (**करोति**) કરે છે, (**व्यवहारनयेन**) તે જીવને વ્યવહારનયે (**परिकथितम्**) નિર્વાણભક્તિ કહી છે.

જેને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન છે, પણ હજી વીતરાગતા થઈ નથી, તે રાગ વખતે સિદ્ધ ભગવાનને લક્ષમાં લઈને ભક્તિ કરે છે. પોતાનો આત્મા સિદ્ધ જેવો છે એવા ભાનપૂર્વક તેમાં લીનતા તે નિશ્ચયભક્તિ છે, ને ત્યાં સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિનો ભાવ તે વ્યવહારભક્તિ છે.

મોક્ષ એટલે આત્માની પરિપૂર્ણ નિર્વિકારી પર્યાય; અને સંસાર એટલે એક સમય પૂરતો વિકારી-ભાવ; સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતારૂપ શુદ્ધરત્નત્રયથી જેઓ મુક્તિ પામ્યા એવા મોક્ષગત પુરુષોના ગુણને ઓળખીને તેમની ભક્તિ પણ કરે છે.

અત્યારે શ્રી સીમંધર ભગવાન અને લાખો કેવળી ભગવંતો મહાવિદેહમાં બિરાજી રહ્યા છે, અનંત સિદ્ધ ભગવંતો બિરાજી રહ્યા છે, તેઓ અનંત જ્ઞાન-અનંત દર્શનાદિ ચતુષ્ટય સહિત બિરાજમાન છે, તેમનું બહુમાન વગેરેનો ભાવ છે તે વ્યવહારથી નિર્વાણભક્તિ છે.

અહીં વ્યવહારની પ્રધાનતાથી સિદ્ધભક્તિનું કથન છે. પણ વ્યવહારનયની પ્રધાનતા તે મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો સ્વભાવના આશ્રયે નિશ્ચયરત્નત્રય પ્રગટે તે જ છે.

જુઓ, આજે આત્માની ભક્તિ પણ આવી ને સિદ્ધની ભક્તિ પણ આવી. ધર્મીને સ્વભાવનું ભાન છે, ને રાગ પણ આવે છે, ત્યાં ભાન છે કે આ રાગ મારો સ્વભાવ નથી.

સિદ્ધની ભક્તિની વાત કરતાં તે સિદ્ધ ભગવંતો કઈ રીતે સિદ્ધિ પામ્યા તે પણ ઓળખાવે છે.

''જે પુરાણ પુરુષો સમસ્તકર્મક્ષયના ઉપાયના હેતુભૂત કારણપરમાત્માને અભેદ-અનુપચાર-રત્નત્રયપરિણતિથી સમ્યક્‌પણે આરાધીને સિદ્ધ થયા.....''

અનંતા તીર્થંકરો અને કેવળી ભગવંતો તથા ગણધરો સિદ્ધ થઈ ગયા છે. મહાવિદેહમાં તો સદાય જીવોને મોક્ષ થયા જ કરે છે, ત્યાં મોક્ષમાર્ગ કદી બંધ પડતો નથી. અહીં કોઈ જીવો કુળપરંપરા વગેરેની પક્કડ કરીને વ્યવહારના આશ્રયથી ધર્મ માને તો અહીં કહે છે કે અરે ભાઈ ! તારી પરંપરા સાચી કે અનંતા સિદ્ધો થઈ ગયા તેમની પરંપરા સાચી ? અનંતા પુરાણ પુરુષો તો પોતાના શુદ્ધ આત્માને જ અભેદ રત્નત્રયથી આરાધીને મુક્તિ પામ્યા છે, તો તું બીજો ઉપાય ક્યાંથી લાવ્યો!

અનંતા સંતો મુક્તિ પામ્યા તેઓ કઈ રીતે સિદ્ધિ પામ્યા ? કે શુદ્ધ કારણપરમાત્માને અભેદ અનુપચાર રત્નત્રયપરિણતિથી આરાધીને સિદ્ધ થયા છે. ત્રિકાળી દ્રવ્ય તે કારણપરમાત્મા છે ને કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાય પ્રગટે તે કાર્યપરમાત્મા છે. એકેક સમયની પર્યાયને ગૌણ કરીને જે ત્રિકાળી એકરૂપ તત્ત્વ છે તેને અહીં કારણપરમાત્મા કહેવાય છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્વિકલ્પ પર્યાય કે પરમાત્મપર્યાય તે કાર્ય છે. તે કાર્ય આત્મદ્રવ્યમાંથી આવે છે તેથી દ્રવ્યને કારણપરમાત્મા કહ્યું છે. મોક્ષમાર્ગને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે વ્યવહારથી છે, ખરેખર કાંઈ મોક્ષમાર્ગમાંથી મોક્ષપર્યાય આવતી નથી, મોક્ષપર્યાય તો આત્મદ્રવ્યમાંથી આવે છે, માટે આત્મા જ મોક્ષનું નિશ્ચયકારણ છે, ને તેને જ નિયમસારમાં કારણપરમાત્મા કહીને ગાયો છે. તે ધ્રુવ કારણપરમાત્માના અવલંબનથી જ મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષપર્યાય પ્રગટે છે. જેઓ ભગવાન થઈ ગયા તેની આ વાત નથી; તેમનું ત્રિકાળી દ્રવ્ય તે તેમનો કારણપરમાત્મા છે ને તેમની જે પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટી તે તેમનો કાર્યપરમાત્મા છે; આ આત્માનો ધ્રુવ સ્વભાવ તે પોતાનો કારણપરમાત્મા છે, ને તેનો આશ્રય કરતાં પરમાત્મદશા પ્રગટી જાય તેનું નામ કાર્યપરમાત્મા છે. આ સિવાય બહારના કારણથી પરમાત્મદશા પ્રગટતી નથી. છ માસ અને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવ મોક્ષમાં જાય છે - એવો ક્રમ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. અત્યારે આ ભરતમાં મોક્ષ નથી પણ મહાવિદેહમાંથી ૬ મહિના ને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવ મોક્ષમાં જાય છે, તેઓ પોતાના કારણપરમાત્માને શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતારૂપ અભેદ રત્નત્રયપરિણતિથી આરાધીને જ સિદ્ધ થયા છે. શુદ્ધ આત્માના અવલંબને જે શુદ્ધ રત્નત્રયપરિણતિ પ્રગટી તેના વડે કારણપરમાત્માની ભક્તિ કરી કરીને પુરાણ પુરુષો સિદ્ધિ પામ્યા છે. નિમિત્તથી, રાગથી કે ભેદરત્નત્રયથી મુક્તિ થતી નથી, પણ અભેદ-અનુપચરિત શુદ્ધરત્નત્રયથી જ મુક્તિ થાય છે. સ્વરૂપની ભાવના કરતાં કરતાં તેમાં રાગરહિત લીનતા થઈ ગઈ તેનું નામ અનુપચાર રત્નત્રય છે. સોળકારણભાવનાનો ભાવ પણ વ્યવહારમાં જાય છે. પ્રથમ તો દર્શનવિશુદ્ધિ વગર સોળકારણભાવના જ યથાર્થ હોતી નથી. શુદ્ધરત્નત્રય વડે નિજ કારણ-પરમાત્માને આરાધવો તે જ સિદ્ધિનો ઉપાય છે.

આત્માની આરાધના, આત્માની ભક્તિ, આત્માની કૃપા, આત્માની પ્રસન્નતા તે શુદ્ધરત્નત્રય વડે જ થાય છે, રાગ વડે થતી નથી. આવી શુદ્ધરત્નત્રયપરિણતિ વડે અંતર્સ્વરૂપમાં નમી ગયા-ઝૂકી ગયા -તે જ રીતથી બધા સિદ્ધ ભગવંતો સિદ્ધિને પામ્યા છે.

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમાર્થનો પંથ.

જુઓ, અંતરમાં રાગરહિત શુદ્ધરત્નત્રય વડે આત્માના સ્વભાવની આરાધના તે એક જ ત્રણે કાળે મોક્ષમાર્ગ છે; ને તે સ્વભાવની રુચિ-જ્ઞાન-મનન કરવું તે વ્યવહાર છે. અંદરમાં દરેક આત્મા પરમાત્મશક્તિથી પૂરો છે. ચોસઠ પહોરી પીપરમાં તીખાશ પડી છે તે જ પ્રગટે છે. તે બહારથી નથી આવતી, તેમ જ એક પહોરીમાંથી કે ત્રેસઠ પહોરીમાંથી પણ ચોસઠ પહોરી તીખાશ પ્રગટી નથી પણ તેના સામર્થ્યમાંથી પ્રગટી છે. લીંડી પીપરની માફક દરેક આત્મા પરિપૂર્ણ પરમાત્મ-શક્તિથી ભર્યો છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા વડે તે પરમાત્મદશા પ્રગટે છે, પણ જેમ ઉંદરની લીંડી ઘસવાથી કાંઈ તીખાશ નીકળતી નથી તેમ શરીરાદિને ઘસી નાખવાથી કાંઈ આત્માની પરમાત્મદશા પ્રગટી નથી. શુદ્ધ આત્માની આરાધના વડે જ સિદ્ધિ થાય છે. આ ઉપાયથી જ વર્તમાનમાં સિદ્ધ થયા છે, આ ઉપાયથી જ ભૂતકાળમાં અનંત સિદ્ધો થયા અને આ ઉપાયથી જ અનંત સિદ્ધો થશે. સિદ્ધિનો બીજો ઉપાય નથી. સિદ્ધદશા પ્રગટી તે ચોસઠ પહોરી તીખાશ જેવી પરિપૂર્ણ પરમાત્મદશા પ્રગટી છે. તે પ્રગટવાની તાકાત દરેક આત્મામાં ભરી છે. તેની ઓળખાણ વિના ધર્મ થાય નહિ. લૂગડાં લેવા જાય કે શાક લેવા જાય તો તેને પહેલાં ઓળખે છે. તેમ ધર્મ કરવા માટે પહેલાં ઓળખ તો ખરો કે ધર્મ ક્યાંથી નીકળે છે ? કારણપરમાત્માની દૃષ્ટિ-જ્ઞાન કરીને તેમાં ઠરો તો પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. આવા ઉપાયથી અનંત સિદ્ધો થયા, તેમને ઓળખીને તેમની ભક્તિ કરવી તે નિર્વાણના પરંપરા હેતુભૂત વ્યવહારભક્તિ છે, પણ અંદરમાં નિશ્ચય પરમાત્મ સ્વભાવની દૃષ્ટિ પડી છે, તો તેને વ્યવહાર કહેવાય છે. જે આસન્નભવ્ય જીવ એવી ભક્તિ કરે છે તેને વ્યવહારભક્તિ છે, ને તેને શુદ્ધાત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન છે તે પરમાર્થભક્તિ છે.

માહ સુદ ૬, શુક્રવાર, ૧-૨-૫૨.

અહીં વ્યવહારપ્રધાન સિદ્ધભક્તિના સ્વરૂપનું કથન છે.

આત્મા ચિદાનંદ છે તેને સિદ્ધદશા કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે ? આત્મા પરદ્રવ્યનું કાંઈ કરતો નથી, પરથી આત્મામાં લાભ-નુકસાન નથી, પર્યાયમાં વિકાર થાય છે. તેનાથી તો સિદ્ધદશા પ્રગટ થતી નથી પણ મોક્ષમાર્ગની પર્યાયમાંથી પણ સિદ્ધદશા પ્રગટ થતી નથી, ત્રિકાળ નિજ કારણ-પરમાત્માના આશ્રયે સિદ્ધો થયા છે, એમ સિદ્ધભક્તિ કરનારને પ્રથમ જાણવું જોઈએ.

‘‘જે સિદ્ધો થયા છે તેમના કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોના ભેદને જાણીને નિર્વાણની પરંપરા હેતુભૂત

એવી પરમ ભક્તિ જે આસન્નભવ્ય જીવ કરે છે તે મુમુક્ષુને વ્યવહારનયે નિર્વાણભક્તિ છે.’’

સિદ્ધોને કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો કહ્યા છે, તે ગુણો નથી પણ પર્યાયો છે, ગુણોમાં ઉપચાર કરીને કહેલ છે. નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ તો ખરેખર ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે -એમ પ્રથમ નક્કી કર્યા પછી તે ત્રિકાળી સ્વભાવના આશ્રયે શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા કરે છે. પણ અધૂરીદશા છે ત્યાં સુધી શુભરાગ આવે છે ત્યારે સિદ્ધના ગુણોની ભક્તિ કરે છે. તેને નિર્વાણભક્તિ પરંપરાએ કહી છે.

આત્માની ભક્તિ કરે તો સિદ્ધની ભક્તિને વ્યવહાર કહેવાય છે. સિદ્ધની ભક્તિ તો આસ્રવ છે તે નિર્વાણનું કારણ નથી પણ આત્માની ભક્તિવાળાને પરંપરાએ હેતુ કહેલ છે.

શુદ્ધરત્નત્રય વડે પોતાના આત્મસ્વભાવની પરમભક્તિ તે નિર્વાણનું સાક્ષાત્ કારણ છે, તે સાક્ષાત્ કારણની પૂર્ણતા ન હોય ત્યાં વચ્ચે સિદ્ધ ભગવાન વગેરેની ભક્તિનો શુભરાગ આવે છે તે વ્યવહારથી નિર્વાણની પરંપરા હેતુ છે. પણ ત્યાં નિશ્ચયરત્નત્રય સાથે વર્તે છે તેથી શુભરાગને ઉપચારથી મોક્ષની પરંપરા હેતુભૂત કહેલ છે. શુભરાગ પોતે તો સીધો આસ્રવ જ છે, પણ સાથે કારણપરમાત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે તેથી તેને મોક્ષનું વ્યવહારકારણ કહ્યું છે.

પહેલાં વિચારમાં અને પ્રતીતમાં આવવું જોઈએ કે આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે અને ચારિત્રની પૂર્ણતા થતાં આત્માના આશ્રયે જ મોક્ષ થાય છે. રાગ અને નિમિત્તના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, એમ માનવું તે પ્રથમ પાત્રતા છે. સમ્યગ્દર્શન પહેલાં આવો વિચાર અને પ્રતીત વર્તે છે તો તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરી સિદ્ધદશા પ્રગટ કરશે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તો વિચાર-પ્રતીતને નિમિત્ત કહેવાય છે, પણ વિચાર અને પ્રતીતમાં જ રાગને કારણ અને ક્રિયાકાંડથી સમ્યગ્દર્શનાદિ થશે એમ માને તે તો વ્યવહારે પણ પાત્રતાવાળો નથી. વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટ થાય એમ માનનાર તો સ્થૂલ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તે તો પાત્રતાવાળો પણ નથી. ચિદાનંદ એકરૂપ આત્માનું સ્વરૂપ છે, તેમાંથી મોક્ષની પર્યાય વહે છે એવા દ્રવ્યનું અવલંબન કરતાં કલ્યાણ થાય એવી જેને પ્રતીતિ છે તે દ્રવ્યનું અવલંબન કરશે અને સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત કરશે.

જુઓ, અહીં ટીકાકારે વ્યવહારભક્તિનું સ્વરૂપ કહેતાં પહેલાં જેણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેનું કારણ પ્રથમ બતાવીને પછી વ્યવહારભક્તિની વાત કરી છે.

વ્યવહારભક્તિમાં સિદ્ધની ભક્તિની વાત કરી, પણ તેમાં ય એમ બતાવ્યું કે પોતે જેની ભક્તિ કરે છે તે સિદ્ધ ભગવંતો તો કારણપરમાત્માને અભેદ રત્નત્રયથી આરાધીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે પોતાને પણ શુદ્ધરત્નત્રય તે જ સિદ્ધિનો ઉપાય છે, શુભરાગ છે તે મુક્તિનું કારણ નથી.

કોઈ કહે કે વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટે, તો તે વાત ખોટી છે. કેમ કે વ્યવહાર તે શુભભાવ છે, નિશ્ચય તે શુદ્ધભાવ છે; સ્વભાવના આશ્રયે શુદ્ધભાવ થાય છે. એના બદલે વ્યવહારથી શુદ્ધભાવ

માનવામાં આવે તો નિશ્ચયનું કામ રાગે કર્યું, તો નિશ્ચય રહ્યો નહિ અને વ્યવહારે વ્યવહારનું કામ કરવું જોઈએ એમ ન માનતા નિશ્ચયનું કામ કર્યું એમ માને તો વ્યવહાર પણ રહ્યો નહિ. એમ અજ્ઞાનીને નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્ને રહ્યા નહિ.

મુનિરાજ કહે છે કે સિદ્ધભક્તિનો રાગ આવે છે તેને પરંપરાએ કારણ કહ્યું છે. એટલે તે ખરેખર કારણ નથી, કેમ કે નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે જુદા જુદા છે, બે મળીને એક નથી. બે છે તો બન્નેના વાચ્ય પણ બે જ હોય છે. ત્રિકાળના આશ્રયે થાય તે નિશ્ચય અને રાગાદિ પરાશ્રયભાવ તે વ્યવહાર છે. વ્યવહારના આશ્રયે નિશ્ચય થાય એમ માને તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય જુદા રહેતા નથી. દ્રવ્ય-ગુણ તો ત્રિકાળ છે, પર્યાય વર્તમાન છે, તે પર્યાયનો ઉત્પાદ પરના કારણે માનવામાં આવે તો પોતાના કારણે ઉત્પાદ ન થયો એટલે પોતાનો અને પરનો બન્નેનો માન્યતામાં નાશ થાય છે. સિદ્ધભક્તિનો શુભભાવ છે તે વ્યવહાર છે, તેનાથી નિર્વાણ થાય તો દ્રવ્યના આશ્રયે શુદ્ધપર્યાય થાય છે તે રહ્યું નહિ. રાગે અરાગી પર્યાય કરી એમ માનવામાં આવે તો રાગની પર્યાય પણ સ્વતંત્ર રહેતી નથી. આમ નિશ્ચય-વ્યવહારની ઊંધી માન્યતામાં મિથ્યાત્વ થવાથી આત્માની સાચી પર્યાયનો નાશ થાય છે.

નિશ્ચય-વ્યવહારના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજ્યા વિના ધર્મ થાય એમ નથી. લોકો કહે છે કે ગૃહસ્થો પૈસાવાળા છે પણ પૈસા તો જડ છે, તે આત્મા નથી. આત્મા તો પૈસાની મમતા કરવાવાળો છે. કોઈ પણ શેઠ પૈસાવાળો નથી પણ મમતા કરે છે તો તે મમતાવાળો છે. અહીં તો આ વાત બહુ દૂર રહી પણ શુભભાવ જે સિદ્ધની ભક્તિનો થાય છે તેને પણ વ્યવહારે ભક્તિ કહી છે. વ્યવહાર કહેતાં જ નક્કી થાય છે કે તે ભક્તિ બંધનું કારણ છે. પણ જેની મુક્તિ નજીક છે એવા જીવોને નિશ્ચયભક્તિ અંતરમાં પ્રગટી છે તેને વ્યવહારે-પરંપરાએ નિર્વાણભક્તિ કહી છે. અત્યારે ઘણાં લોકોની એવી પણ માન્યતા છે કે વ્રતાદિ શુભભાવ હમણાં કરો, પછી સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાંથી મહાવિદેહમાં જઈશું અને ત્યાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરશું -તો આમ માનનારને હજુ વ્યવહારશ્રદ્ધાના પણ ઠેકાણાં નથી.

સ્વના આશ્રયે કલ્યાણ થાય, તેને બદલે રાગથી કલ્યાણ થાય એમ જેણે માન્યું તેને તો રાગે જ દ્રવ્યનું કામ કર્યું એટલે રાગથી જુદું દ્રવ્ય તેને ન રહ્યું. અને રાગ પોતે દ્રવ્ય થઈ જતાં રાગ પણ ન રહ્યો, એટલે રાગના આશ્રયથી લાભ માને તેને તો નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્નેનો નાશ થઈ ગયો. દ્રવ્યના આશ્રયે કલ્યાણ થાય ને રાગના આશ્રયે કલ્યાણ ન થાય -એવી માન્યતામાં અનેકાન્ત છે. તેમાં દ્રવ્ય દ્રવ્યપણે રહે છે ને રાગ રાગપણે રહે છે, એટલે નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને રહે છે.

જો દ્રવ્યના આશ્રયે લાભ થાય અને રાગના આશ્રયે પણ લાભ થાય તેમ માને તો તેની માન્યતામાં રાગથી જુદું દ્રવ્ય ન રહ્યું; તેને તો રાગે જ દ્રવ્યનું કાર્ય કર્યું એટલે રાગ રાગપણે ન રહ્યો, ને દ્રવ્યનું

કામ રાગે કર્યું એટલે રાગથી જુદું દ્રવ્ય ન રહ્યું. એ રીતે તેને નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્નેનો નાશ થઈ જાય છે.

એ જ પ્રમાણે ઉપાદાન-નિમિત્તમાં-

લાકડી ઊંચી થાય તે ઉપાદાન,
આંગળીનો સંયોગ તે નિમિત્ત.

હવે જો આંગળીએ લાકડીને ઊંચી કરી હોય તો ત્યાં લાકડીની સ્વતંત્ર પર્યાયનો ઉત્પાદ ન રહ્યો, એટલે લાકડીનું કામ આંગળીએ કર્યું ત્યાં લાકડીનો ઉત્પાદ ન રહ્યો. એટલે ઉપાદાનનો નાશ થયો તથા આંગળીએ લાકડીના ઉપાદાનનું કામ કર્યું તો ત્યાં આંગળી નિમિત્તપણે ન રહી, ઉપાદાન થઈ ગઈ એટલે નિમિત્તનો પણ નાશ થયો, એટલે નિમિત્તથી ઉપાદાનનું કાર્ય થાય એમ માનનારની માન્યતામાં ઉપાદાન-નિમિત્ત બન્નેનો નાશ થાય છે, તેની તે માન્યતા મિથ્યા છે.

ઉપાદાનનું કાર્ય નિમિત્તે કર્યું; તો પછી નિમિત્તનું કાર્ય કોણે કર્યું ? નિમિત્ત પણ પોતે તો પોતાનું ઉપાદાન છે, તો તેને માટે બીજું નિમિત્ત, વળી તે બીજાને માટે ત્રીજું નિમિત્ત - એમ પરંપરા ચાલ્યા જ કરતાં અનવસ્થાદોષ આવશે, ક્યાંય આરો જ નહિ આવે. એટલે તેનું જ્ઞાન ક્યાંય ઠરશે નહિ પણ નિમિત્તને શોધવામાં જ ભમ્યા કરશે. ઉપાદાનથી થાય ને નિમિત્તથી ન થાય, બસ ! એકલા સ્વમાં જ દૃષ્ટિ થંભી જાય છે.

હવે સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિ કરનાર પોતાના આત્માને ઓળખીને કહે છે કે :-

શ્લોક ૨૨૧

(अनुष्टुभ्)

उद्धूतकर्मसंदोहान् सिद्धान् सिद्धिवधूधवान्।
संप्राप्ताष्टगुणैश्वर्यान् नित्यं वन्दे शिवालयान्॥ २२१॥

શ્લોકાર્થ : જેમણે કર્મસમૂહને ખંખેરી નાખ્યો છે, જેઓ સિદ્ધિવધૂના (મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના) પતિ છે, જેમણે અષ્ટ ગુણરૂપ ઐશ્વર્યને સંપ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ કલ્યાણના ધામ છે, તે સિદ્ધોને હું નિત્ય વંદું છું. ॥ ૨૨૧ ॥

જ્ઞાની સમજે છે કે કર્મને આત્મા ખંખેરી શકતો નથી પણ અહીં વ્યવહારનું કથન છે કે સિદ્ધોએ કર્મોને ખંખેરી નાખ્યા છે. પક્ષી પાંખ ઊંચી નીચી કરે તો ધૂળ ઊડી જાય છે. તેમ આત્મા સ્વભાવમાં લીન થાય એટલે કર્મો એની મેળાએ ખરી જાય છે. વળી અહીં સ્ત્રીનો અલંકાર કરીને કહે છે કે આત્માની સિદ્ધદશા -નિર્મળ આનંદરૂપી પર્યાયના સિદ્ધપતિ છે. જગતના પતિ-પત્નીનો મેળ અભેદ નથી. અહીં તો કહે છે કે સિદ્ધદશા પ્રગટી તેનું સ્વામીપણું કદી ખસતું નથી. દ્રવ્ય તે પતિ છે અને પર્યાય

તે પત્ની છે, તે પતિ-પત્નીનું અભેદપણું છે અને તે કાયમ રહે છે. સિદ્ધદશા પ્રગટ કરે ત્યાર પછી તેનો વિરહ કદી થતો નથી. જગતમાં સ્ત્રીને અર્ધાંગિના કહે છે. પણ તે ખરેખર અર્ધાંગિના નથી કેમ કે તે મરે ત્યારે પતિએ પણ મરવું જોઈએ; પણ એમ બનતું નથી. અહીં પર્યાય તે અંગ છે, સિદ્ધપર્યાય અર્ધાંગિના છે. તે અર્ધાંગિના કદી જુદી પડતી નથી.

સિદ્ધિવધૂ તે જ આત્માની ખરી અર્ધાંગિના છે. લોકો બહારમાં સ્ત્રીને અર્ધાંગિના કહે છે, તે તો પોતાથી છૂટી પડી જાય છે. પણ સામાન્યવિશેષરૂપ આત્મા છે તેનું એક અંગ ત્રિકાળી સામાન્ય દ્રવ્ય છે, ને તેની વિશેષ પરિણિતિ તે જ તેની અર્ધાંગના છે, તે પરિણતિ વિના આત્મા કદી રહી શકે નહિ, ને પરિણતિ આત્માથી કદી જુદી પડે નહિ. માટે દ્રવ્યમાં લીન થયેલી સિદ્ધપરિણતિ તે જ તેની સાચી અર્ધાંગના છે. અજ્ઞાનીઓ બહારના વિષયોમાં અટક્યા છે તેથી અહીં અલંકાર કરીને બહારની વાતને અંતરના વિષયમાં ઉતારી છે.

સિદ્ધ ભગવંતોએ આઠ ગુણરૂપ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સિદ્ધો કલ્યાણનું ધામ છે. ચક્રવર્તી કે ઈંદ્રાદિના પદોમાં ઐશ્વર્ય નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના ગુણો સિવાય નિમિત્ત કે શુભ રાગમાં ઐશ્વર્ય માનતો નથી. જ્ઞાનીને જાતિ, કુળ, વિદ્યા, બળ, રૂપ આદિનો ગર્વ હોતો નથી. સિદ્ધો કલ્યાણનું ધામ છે તે પોતા માટે છે, બીજાઓ માટે કહેવું તે વ્યવહાર છે -એમ જ્ઞાની જાણે છે. રાગ છે એટલે સિદ્ધોની ભક્તિનો વ્યવહાર હોય છે.

શ્લોક ૨૨૨

(आर्या)

व्यवहारनयस्येत्थं निर्वृतिभक्तिर्जिनोत्तमैः प्रोक्ता।
निश्चयनिर्वृतिभक्ति रत्नत्रयभक्तिरित्युक्ता॥ २२२॥

શ્લોકાર્થ : આ પ્રમાણે (સિદ્ધભગવંતોની ભક્તિને) વ્યવહારનયથી નિર્વાણભક્તિ જિનવરોએ કહી છે; નિશ્ચય-નિર્વાણભક્તિ રત્નત્રયભક્તિને કહી છે. ॥ ૨૨૨ ॥

વિકલ્પને વ્યવહાર અને નિર્વિકલ્પ રત્નત્રયને નિશ્ચય એટલે સાચી ભક્તિ કહી છે. વ્યવહારભક્તિ હોય છે પણ એનાથી નિશ્ચયભક્તિ પ્રગટ થતી નથી. જુઓ, વ્યવહારભક્તિથી નિશ્ચય માને તો બે કારણ રહેતા નથી અને વ્યવહારભક્તિમાં નિમિત્ત ન હોય તો બે કારણ રહેતા નથી. નિમિત્ત હોય છે પણ નિમિત્તથી આત્મામાં સાચી ભક્તિ થતી નથી. અનંતી વાર કેવળી ભગવાન પાસે જઈ આવ્યો પણ પોતે સમજ્યો નહિ માટે કલ્યાણ થયું નહિ.

જૈનદર્શન એવું છે કે એમાં ગુરુ પરંપરા જોઈએ અને કાં તો પૂર્વના સંસ્કાર હોવા જોઈએ. પણ સત્ નિમિત્ત વિના એની મેળાએ કોઈ સમજી જાય એવું જૈનદર્શનમાં નથી. નિમિત્ત હોય છે પણ નિમિત્તના કારણે ઉપાદાનમાં કાર્ય થતું નથી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે :

બૂઝી ચહત જો પ્યાસકો હૈ બૂઝનકી રીત;
પાવે નહિ ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિ સ્થિત.

જીવ, પુદ્ગલ ગમન કરે તો તેમાં ધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે અને સ્થિર થાય તો અધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે. બન્ને નિમિત્ત છે, પણ તે જીવ-પુદ્ગલને ગમન કે સ્થિરતા કરાવી શકે નહિ.

શ્લોક ૨૨૩

(आर्या)

निःशेषदोषदूरं केवलबोधादिशुद्धगुणनिलयं।
शुद्धोपयोगफलमिति सिद्धत्वं प्राहुराचार्याः॥ २२३॥

શ્લોકાર્થ : આચાર્યોએ સિદ્ધત્વને નિઃશેષ (સમસ્ત) દોષથી દૂર, કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોનું ધામ અને શુદ્ધોપયોગનું ફળ કહ્યું છે. ॥ ૨૨૩ ॥

જુઓ, આમાં બે વાત કરી છે. (૧) સિદ્ધભગવંતો સર્વથા દોષ રહિત છે, (૨) ભગવાન કેવળજ્ઞાન-દર્શનાદિ આઠ ગુણો સહિત છે. આમ અસ્તિ-નાસ્તિથી વાત કરી છે. એવા સિદ્ધભગવંતોને ઓળખીને ભક્તિ કરે તો સાચી ભક્તિ કહેવાય છે. પહેલા શ્લોકમાં નિશ્ચય-વ્યવહારથી વાત કરી છે અને આમાં અસ્તિ-નાસ્તિથી એટલે ગુણસહિત અને દોષરહિત સિદ્ધ ભગવાન થયા છે તેમ કહ્યું છે. તેમનો રાગરહિત શુદ્ધોપયોગ છે. તે રાગથી સિદ્ધ થયા નથી. ચિદાનંદ જ્ઞાનસ્વભાવી ઉપયોગ વડે સિદ્ધ થયા છે. આ રીતે ચોખ્ખી વાત કરી છે.

શ્લોક ૨૨૪

(शार्दूलविक्रीडित)

ये लोकाग्रनिवासिनोः भवभवक्लेशार्णवान्तं गता
ये निर्वाणवधूटिकास्तनभराश्लेषोत्थसौख्याकराः।
ये शुद्धात्मविभावनोद्भवमहाकैवल्यसंपद्गुणाः
तान् सिद्धानभिनौम्यहं प्रतिदिनं पापाटवीपावकान्॥ २२४॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ લોકાગ્રે વસે છે, જેઓ ભવભવના કલેશરૂપી સમુદ્રના પારને પામ્યા છે, જેઓ નિર્વાણવધૂના પુષ્ટ સ્તનના આલિંગનથી ઉત્પન્ન સૌખ્યની ખાણ છે અને જેઓ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન કૈવલ્યસંપદાના (-મોક્ષસંપદાના) મહા ગુણોવાળા છે, તે પાપાટવીપાવક(-પાપરૂપી વનને બાળવામાં અગ્નિ સમાન) સિદ્ધોને હું પ્રતિદિન નમું છું. ॥ ૨૨૪ ॥

સિદ્ધભગવંત લોકના અગ્રભાગે વસે છે. ત્યાં જઈને બધા આત્માઓ સાથે ભળી જાય છે એમ નથી. તેમને હવે ભવ કરવાનો રહ્યો નથી. કલેશરૂપી દરિયાના પારને તેઓ પામી ગયા છે. અહીં મોક્ષપર્યાયને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે. એવી પુષ્ટ પર્યાય થઈ છે કે અનંતકાળ તેનું વેદન રહેશે. સંસારમાં સ્ત્રી પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ હોય છે. તેનો નિષેધ કરવા માટે અહીં મુક્તિરૂપી પુષ્ટ પર્યાયને સ્ત્રીના સ્તનની ઉપમા આપી છે. મુનિ તો વીતરાગી હોય છે.

અજ્ઞાનીઓ સ્ત્રીના પુષ્ટ અવયવોના સ્પર્શથી સુખ માની રહ્યા છે, તેમાં સુખ નથી. સુખ તો સિદ્ધપરિણતિમાં છે એમ બતાવવા અલંકાર કરીને વીતરાગી મુનિરાજ કહે છે કે સિદ્ધિરૂપી જે સ્ત્રી તેના પુષ્ટ સ્તન એટલે કે પુષ્ટ થયેલી જ્ઞાન-આનંદની પરિણતિ, તેના સ્પર્શથી-સંવેદનથી-વેદનથી ઉત્પન્ન થતાં ઉત્તમ સુખની ખાણ સિદ્ધભગવંતો છે.

હમણાં જિનસેન આચાર્યની વાત આવી છે કે એમણે પુરાણમાં સુલોચના અને જયકુમારના અધિકારમાં એવો અલંકાર કર્યો છે કે વાંચનારને શંકા પડી કે આ મુનિ બ્રહ્મચારી હશે કે કેમ ? એક વખત જિનસેન આચાર્યે મોટી સભામાં શૃંગારરસનું એવું વર્ણન કર્યું કે સાંભળનારને વિકાર ઉત્પન્ન થઈ ગયો, પણ મુનિ પોતે નિર્વિકારપણે ઊભા હતા. લોકો અજાયબી પામ્યા અને તેમણે મુનિને ભગવત્‌નો ઈલ્કાબ આપ્યો. ભાષા વિકાર કરાવતી નથી. મુનિ તો વીતરાગી હતા છતાં જગત પાસે આ શૃંગારરસનું વર્ણન કર્યું. બીજાને એમ ન લાગે કે જૈનમાં આનું જ્ઞાન નથી. વિકલ્પ આવ્યો અને શાસ્ત્રમાં લખાઈ ગયું હતું. એમ અહીં મુનિ ભાવલિંગી સંત વીતરાગી છે. સંસારી જીવો સ્ત્રીના મોહમાં સુખ માને છે. તેનો નિષેધ કરવા માટે આ રીતે અલંકાર કર્યો છે.

જેટલા સિદ્ધો થયા છે તે બધા શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી થયા છે એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ છે. સિદ્ધ ભગવાન પાસે જગતની જડ લક્ષ્મી હોતી નથી. પણ એ તો મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીની સંપદાવાળા છે. મહાગુણોના ધામ છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની પરિપૂર્ણતા વર્તે છે. પુણ્ય-પાપરૂપી જંગલને બાળી નાખવામાં અગ્નિ સમાન છે. પાપને પાપ તો બધા કહે છે પણ જ્ઞાની પુણ્યને પણ પાપ કહે છે. માટે પુણ્ય-પાપને બાળીને ખાખ કરી નાખ્યા છે એવા સિદ્ધોને હું નમન કરું છું. રાગ છે એટલે સિદ્ધો તરફ લક્ષ જાય છે, તે વ્યવહારે નિર્વાણભક્તિ છે.

માહ સુદ ૭, શનિવાર, ૨-૨-૫૨.

અહીં નિયમસાર ચાલે છે. નિયમ એટલે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ એવા વ્યવહાર રત્નત્રય છે તેના પરિહાર અર્થે સાર શબ્દ મૂક્યો છે. વ્યવહારરત્નત્રય ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. આ નિયમસારરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં ભક્તિ, સમાધિ, પ્રતિક્રમણ, પચ્ચખાણ, આલોચનઉ વગેરે સમાડી દીધું છે. નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં બધું આવી જાય છે. જેટલી ક્રિયા શાસ્ત્રમાં કહી છે તે બધીનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અહીં પરમ ભક્તિનું સ્વરૂપ ચાલે છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો ભક્તિરૂપી રાગ આવે છે તે

ખરેખર નિયમસાર નથી પણ નિયમસાર તો શુદ્ધરત્નત્રય જ છે.

શ્લોક ૨૨૫

(शार्दूलविक्रीडित)

त्रैलोक्याग्रनिकेतनान् गुणगुरून् ज्ञेयाब्धिपारंगतान्
मुक्तिश्रीवनितामुखाम्बुजरवीन् स्वाधीनसौख्यार्णवान्।
सिद्धान् सिद्धगुणाष्टकान भवहरान् नष्टाष्टकर्मोत्करान्
नित्यान तान् शरणं व्रजामि सततं पापाटवीपावकान् ।। २२५ ।।

શ્લોકાર્થ : જેઓ ત્રણ લોકના અગ્રે વસે છે, જેઓ ગુણમાં મોટા છે, જેઓ જ્ઞેયરૂપી મહાસાગરના પારને પામ્યા છે, જેઓ મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી સ્ત્રીના મુખકમળના સૂર્ય છે, જેઓ સ્વાધીન સુખના સાગર છે, જેમણે અષ્ટ ગુણોને સિદ્ધ (પ્રાપ્ત)કર્યા છે, જેઓ ભવનો નાશ કરનારા છે અને જેમણે આઠ કર્મોના સમૂહને નષ્ટ કરેલ છે, તે પાપાટવીપાવક (-પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન) નિત્ય (અવિનાશી) સિદ્ધભગવંતોનું હું નિરંતર શરણ ગ્રહું છું. ।। ૨૨૫ ।।

૧) સિદ્ધભગવંતો ત્રણ લોકના અગ્રે વસે છે.

સિદ્ધોની વ્યાખ્યા આપતા એમની સ્વતંત્રતા જાણાવે છે. ૨૨૪ના કળશમાં લોકના અગ્રે વસે છે એમ કહ્યું હતું. આ કળશમાં ત્રણ લોકના અગ્રે વસે છે -એમ કહ્યું તો એમાં ત્રણ લોક છે એમ પણ સાથે સાથે સાબિત કરતા જાય છે. ત્રણ લોકને ન માને તો તેને વ્યવહારશ્રદ્ધા પણ નથી. હવે લોકાગ્રે વસે છે -એમાં પણ સ્વતંત્રતા બતાવે છે. ધર્માસ્તિકાય આગળ નથી માટે ત્યાં વસે છે એમ નથી પણ પૂર્ણ પવિત્ર દશા પ્રગટ થઈ છે તેનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે લોકાગ્રે વસે છે. એથી વિરુદ્ધ કોઈ કહેતું હોય તો એનો પરિહાર કરે છે. શાસ્ત્રનો એક એક શબ્દ સ્વતંત્રતાને બતાવે છે. સિદ્ધભગવંતોની સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ભક્તિ કરે છે તે સિદ્ધો ત્રણ લોકના અગ્રે વસે છે એમ કહ્યું.

૨) સિદ્ધભગવંતો ગુણમાં મોટા છે.

અરિહંતો કરતાં સિદ્ધો ગુણમાં મોટા છે કેમ કે અરિહંતોને હજી પ્રતિજીવી ગુણો ખીલ્યા નથી. અસિદ્ધત્વભાવ પર્યાયમાં વર્તે છે. તે ઉદયભાવ છે. ઉદયભાવ સ્વતત્ત્વ છે તે કર્મના કારણે નથી. અરિહંતોને હજુ કેટલાક ગુણોની પર્યાયમાં અપરાધ વર્તે છે તે પોતાના કારણે છે. અને સિદ્ધો પૂર્ણદશાને પામ્યા છે એટલે સિદ્ધો ગુણમાં મોટા છે એમ કહ્યું છે.

૩) સિદ્ધો જ્ઞેયરૂપી મહાસાગરના પારને પામ્યા છે.

ત્રણ કાળ ત્રણ લોકનું જ્ઞાન વર્તે છે. જ્ઞાનમાં જાણાવાયોગ્ય બધા જ્ઞેયોનું જ્ઞાન વર્તે છે. કોઈ

કહે કે વ્યંજનપર્યાયને સર્વજ્ઞ જાણતા નથી તો તે વાત ખોટી છે. પ્રદેશત્વ ગુણના વિકારને વ્યંજનપર્યાય કહે છે અને શ્રી ધવલજીમાં મિથ્યાત્વને પણ વ્યંજનપર્યાય ઘણો કાળ ટકી રહે છે એ અપેક્ષાએ કહી છે. વ્યંજનપર્યાય પણ પ્રમેય છે. તો તેનું જ્ઞાન પણ હોય છે કેમ કે સર્વજ્ઞ બધી પર્યાયોના પારને પામ્યા છે. એમના જ્ઞાનમાં કોઈ પણ પર્યાય બાકી રહેતી નથી. અને બાકી રહે તો તે સર્વજ્ઞ નથી. સર્વજ્ઞત્વશક્તિ આત્મામાં ત્રિકાળ છે એમ સમયસારમાં આવ્યું હતું. એ શક્તિના કારણે જ્ઞાનમાં જણાયા વગર કાંઈ રહેતું નથી.

સર્વજ્ઞ એક સમયમાં બધી પર્યાયોને જાણે છે, ને તે પ્રમાણે પર્યાયો થાય છે, તો પછી પુરુષાર્થ કરવાનો ક્યાં રહ્યો ? એમ અજ્ઞાનીને લાગે છે. તે સર્વજ્ઞને ખરેખર સમજ્યો જ નથી. જુઓ, જેણે એમ નક્કી કર્યું કે મારી પર્યાય જે કાળે જે થવાની છે તેમ થાય છે તો તેનો તે જ્ઞાતા-દૃષ્ટા થયો. અલ્પજ્ઞ પર્યાયમાં સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર થયો. અલ્પજ્ઞતા અને રાગરહિત પોતાનો સ્વભાવ છે એનો સ્વીકાર પણ સાથે થઈ ગયો અને સ્વભાવનો સ્વીકાર થયો તે જ પુરુષાર્થ છે. આ પુરુષાર્થ અજ્ઞાનીને દેખાતો નથી. જ્ઞાની સમજે છે કે સર્વજ્ઞ થવાની મારામાં લાયકાત છે. એવી દ્રવ્યદૃષ્ટિ જેને હોય છે તેણે સર્વજ્ઞની પ્રતીતિ વ્યવહારે કરી કહેવાય છે.

સિદ્ધ ભગવાન બધા જ્ઞેયોને જાણે છે તો મારી પર્યાય જે સમયે જે થવાની છે તે થશે તે પણ તેમણે જાણ્યું છે. એમ ક્ષાયોપશમિકભાવમાં ક્ષાયિકભાવની પ્રતીતિ થાય છે. તે ક્ષાયિકભાવ કેવી રીતે થાય ? તો કે તે ભાવ મારા સ્વભાવમાંથી આવે છે. એમ સ્વભાવની રુચિ થઈ તેને સર્વજ્ઞની પ્રતીતિ પણ થઈ છે. અને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કોણ કરે છે ? અલ્પજ્ઞતા અને પુણ્ય-પાપ તે મારો સ્વભાવ નથી એવી શ્રદ્ધા થઈ તે સર્વજ્ઞની યથાર્થ ભક્તિ કરે છે. સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞદેવ સમવસરણમાં બિરાજમાન છે, જે દેખાય છે તે તો તેમનો દેહ છે. સર્વજ્ઞની પ્રતીતિ તો અંતરથી થાય છે. તે અંતર્દૃષ્ટિ જોણે કરી તેને રાગ હોય છે ત્યારે સિદ્ધ ભગવાનની તે ભક્તિ કરે છે એમ કહેવાય છે. રાગની મંદતામાં પુરુષાર્થ કરવો પડે છે તો રાગનો અભાવ કરવામાં તો અનંતો પુરુષાર્થ હોય છે. સિદ્ધની ભક્તિ માત્ર શબ્દથી કરે અને તેના સ્વરૂપને ઓળખે નહિ તો સિદ્ધની ભક્તિ વ્યવહારે પણ કહેવાતી નથી.

૪) સિદ્ધપરમાત્મા મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી સ્ત્રીના મુખકમળના સૂર્ય છે.

પદ્મપ્રભ મુનિરાજ મુક્તદશાને સ્ત્રીની ઉપમા ઘણી વખત આપે છે કેમ કે જગતના લોકોને સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ ઘણો હોય છે. તો તે પ્રીતિને સ્વ તરફ ફેરવ ! એમ કહેવાનો આશય છે. સ્ત્રી તો હાડ અને ચામની પૂતળી છે. તેના ઉપર પ્રેમ કરનારને કહે છે કે મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી સ્ત્રીની પ્રીતિ કર ! સ્વભાવમાં મુક્તિલક્ષ્મી હતી તે પર્યાયમાં પ્રગટ થઈ છે. તે નિર્વિકલ્પદશા આત્માની સ્ત્રી છે. તે પર્યાયરૂપી કમળને વિકસાવવામાં આત્મા સૂર્ય સમાન છે. જે પત્નીને પતિ વહાલો છે તે પત્ની પોતાના પતિનું મુખ દેખીને પ્રફુલ્લિત થાય છે. તે પ્રફુલ્લિત થવામાં પતિ નિમિત્ત છે, એમ સિદ્ધ ભગવાનની પૂર્ણદશા

પ્રફુલ્લિત થવામાં એમનો આત્મા કારણ છે, પર્યાયની ખીલવટ થવાનું કારણ દ્રવ્ય છે. અનંતચતુષ્ટયને ખીલવાનું કારણ આત્મા છે. જુઓ, સિદ્ધની વ્યાખ્યામાં પણ તે પર્યાયનું કારણ પોતે છે પણ બીજું નથી એમ કહે છે.

૫) સિદ્ધપરમેષ્ઠી સ્વાધીન સુખના સાગર છે.

ભગવાનને સ્વાધીન સુખનો દરિયો ફાટ્યો છે એમાં પૂર્ણ સ્વાધીન આનંદના તરંગો ઊઠે છે. રાજા-શેઠિયા વગેરે તો પરપદાર્થ વગર ચાલે નહિ એવા ઓશિયાળા છે; પરાધીન છે. આબરૂ, છોકરા વગેરેના ઓશિયાળા છે. એક કરોડ હોય તો પાંચ કરોડ જોઈએ - તે બધા ભિખારા છે. તેને સ્વાધીન સુખ હોતું નથી. સિદ્ધોને પૈસા, ઘર, આબરૂ વગેરે કાંઈ હોતું નથી. છતાં તેઓ સ્વાધીન સુખના દરિયા છે, ભગવાન લોકાલોકને જાણે છે માટે સુખી છે એમ નથી પણ પોતાની પર્યાય પોતાના દ્રવ્યમાંથી આવે છે માટે સ્વાધીન સુખી છે. પોતાના જ્ઞાનમાં પ્રગટ આનંદ થઈ ગયો છે એનું સુખ છે, પરના કારણે સુખ નથી.

૬) ભગવાને આઠ ગુણોને સિદ્ધ(પ્રાપ્ત) કર્યા છે.

આઠ કર્મોનો નાશ કર્યો છે માટે આઠ ગુણો પ્રગટ કર્યા છે -એમ નથી. અને આઠ ગુણો પ્રગટ થયા છે માટે આઠ કર્મોનો નાશ થયો છે -એમ પણ નથી. કર્મ તો નિમિત્તમાત્ર છે, પોતાની પરિણતિથી આઠ ગુણો પ્રગટ્યા છે.

૭) જેઓ ભવનો નાશ કરનારા છે.

અસિદ્ધત્વભાવ હતો એનો નાશ કર્યો છે. સિદ્ધપર્યાયને પ્રગટ કરી તે અસ્તિથી વાત કરી અને અસિદ્ધત્વપર્યાયનો અભાવ કર્યો તે નાસ્તિથી કહેલ છે.

૮) જેમણે આઠ કર્મોના સમૂહને નષ્ટ કરેલ છે.

આઠ કર્મોનો નાશ થયો છે તે પોતાની પરિણતિના નિમિત્તે થયો છે એવા સિદ્ધભગવંતો છે. તે પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે. તે નિત્ય (અવિનાશી) સિદ્ધોનું હું નિરંતર શરણ ગ્રહું છું. જેને સિદ્ધનું સ્વતંત્ર તત્ત્વ બેસે તેને પોતાનું સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે તે બેસે છે અને પોતાનું સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે તે બેસે તેને સિદ્ધનું સ્વતંત્ર તત્ત્વ બેસે છે. આત્મા પોતે પોતાનું શરણ લે છે ત્યારે વ્યવહારે સિદ્ધનું શરણું લીધું એમ વ્યવહારે કહેવાય છે.

શ્લોક ૨૨૬

(वसंततिलका)

ये मर्त्यदैवनिकुरम्बपरोक्षभक्ति-
योग्याः सदा शिवमयाः प्रवराः प्रसिद्धाः।
सिद्धाः सुसिद्धिरमणीरमणीयवक्त्र-
पंकेरुहोरुमकरंदमधुव्रताः स्युः॥ २२६॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ મનુષ્યોના તથા દેવોના સમૂહની પરોક્ષ ભક્તિને યોગ્ય છે, જેઓ સદા શિવમય છે, જેઓ શ્રેષ્ઠ છે અને જેઓ પ્રસિદ્ધ છે, તે સિદ્ધભગવંતો સુસિદ્ધિરૂપી રમણીના રમણીય મુખકમળના મહા મકરંદના ભ્રમર છે (અર્થાત્ અનુપમ મુક્તિસુખને નિરંતર અનુભવે છે). ॥ ૨૨૬ ॥

અરિહંત ભગવાન સમવસરણમાં બિરાજમાન હોય છે, તે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચને પ્રત્યક્ષ છે. વર્તમાન મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી અને અહીં શ્રી મહાવીરસ્વામી હતા ત્યારે તેમના સમવસરણમાં દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એમ ત્રણ પ્રકારની સભા આવતી હતી. નારકી આવતા નથી. સમવસરણમાં આવવાની લાયકાત ત્રણની છે. ભાષા વડે ભક્તિ કરવાની લાયકાત દેવ અને મનુષ્ય -એમ બે ની છે, મોક્ષની લાયકાત મનુષ્ય એકની છે અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની લાયકાત ચારે ગતિના જીવોની હોય છે. અરિહંત ભગવાનની ભક્તિ તો પ્રત્યક્ષ દેવો, ચક્રવર્તી વગેરે સમવસરણમાં કરે છે અને સિદ્ધની ભક્તિ પરોક્ષ કરે છે. તિર્યંચને સમ્યગ્દર્શન હોય છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં અસંખ્ય પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા તિર્યંચ શ્રાવક છે, કોઈને અવધિજ્ઞાન અને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન હોય છે તે પોતાની યોગ્યતાથી છે.

સિદ્ધોનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે જેઓ સદા શિવમય છે-કલ્યાણમય છે. સિદ્ધદશા પ્રગટી તે શિવ છે, બીજો કોઈ શિવ નથી. અને જેઓ શ્રેષ્ઠ છે. 'પરમાત્મપ્રકાશ'માં અલંકાર કર્યો છે કે ભગવાન સર્વોત્કૃષ્ટ ન હોય તો લોકના અગ્રે એમને કોણ રાખે ? માટે ભગવાન શ્રેષ્ઠ છે. જેઓ પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ, અનંતા સિદ્ધો થઈ ગયા છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, ગુપ્ત વાત રાખી નથી. સ્વભાવનો નિર્ણય કરી એમાં રમણતા કરી, વીતરાગતા પ્રગટ કરી તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્ણ પર્યાય થઈ તે પ્રસિદ્ધ છે.

તે સિદ્ધભગવંતો સુસિદ્ધિરૂપી રમણીના રમણીય મુખકમળના મહા મકરંદના ભ્રમર છે. અર્થાત્ અનુપમ મુક્તિસુખને નિરંતર અનુભવે છે. ભમરો ફૂલનું મધ ચૂસે છે તેમ ભગવાને સ્વભાવનો આશ્રય કરીને પૂર્ણદશા પ્રગટ કરી તે રમણીનું રમણીય મોઢું છે. એના આનંદરૂપી રસના ભગવાન ભમરા છે. પર્યાયમાંથી આનંદનો ઝરો વહે છે તેના રસના ભગવાન ચૂસનાર ભમરા છે. મુનિ અધ્યાત્મ અમૃતના કુંડ છે. તે કહે છે કે અહો ધન્ય ! સિદ્ધ ભગવાન મુક્તિસુખને નિરંતર અનુભવે છે, એમ સિદ્ધને ઓળખીને શુભરાગથી સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તે વ્યવહારે નિર્વાણભક્તિ છે.

માહ સુદ ૮, રવિવાર, ૩-૨-૫૨.

આજે સવારે શ્રી નિયમસાર હરિગીતની સ્વાધ્યાય હતી.

માહ સુદ ૯, સોમવાર, ૪-૨-૫૨.

પરમાત્માની ભક્તિનું સ્વરૂપ કહે છે.

ગાથા ૧૩૬

मोक्खपहे अप्पाणं ठविऊण य कुणदि णिव्वुदी भत्ती।
तेण दु जीवो पावइ असहायगुणं णियप्पाणं॥ १३६॥

मोक्षपथे आत्मानं संस्थाप्य च करोति निर्वृतेर्भक्तिम्।
तेन तु जीवः प्राप्नोत्यसहायगुणं निजात्मानम्॥ १३६॥

શિવપંથ સ્થાપી આત્મને નિર્વાણની ભક્તિ કરે,
તે કારણે અસહાયગુણ નિજ આત્મને આત્મા વરે. ૧૩૬.

અન્વયાર્થ : **(मोक्षपथे)** મોક્ષમાર્ગમાં **(आत्मानं)** (પોતાના) આત્માને **(संस्थाप्य च)** સમ્યક્ પ્રકારે સ્થાપીને **(निर्वृतेः)** નિર્વૃતિની (નિર્વાણની) **(भक्तिम्)** ભક્તિ **(करोति)** કરે છે, **(तेन तु)** તેથી **(जीवः)** જીવ **(असहायगुणं)** અસહાયગુણવાળા **(निजात्मानम्)** નિજ આત્માને **(प्राप्नोति)** પ્રાપ્ત કરે છે.

ભક્તિ બે પ્રકારની છે. ૧) નિશ્ચયભક્તિ અને ૨) વ્યવહારભક્તિ. ચૈતન્યસ્વભાવના નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં ઠરવું તે પરમાત્માની નિશ્ચયભક્તિ છે. એવી નિશ્ચયભક્તિપૂર્વક વચ્ચે જે શુભરાગ આવે તે વ્યવહારભક્તિ છે.

મોક્ષ તે આત્માની પૂર્ણ નિર્વૃતપર્યાય છે, ને તેનું કારણ પણ પુણ્ય-પાપરહિત નિર્વિકલ્પ નિર્વૃત-પર્યાય છે. મોક્ષ પણ રાગરહિત નિર્વૃત છે ને મોક્ષમાર્ગ પણ રાગરહિત નિર્વૃતભાવરૂપ છે. ભક્તિ કહો કે મોક્ષમાર્ગ કહો; સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે નિજ આત્માની ભક્તિ વડે જીવ પોતાના અસહાયગુણવાળા આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માના ગુણોને કોઈ નિમિત્તની, રાગની કે પરની સહાય નથી, પરની સહાય વગરના સ્વાધીન ગુણનો પિંડ આત્મા છે. તેવા આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે પોતાના આત્માને મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપવો તેનું નામ મોક્ષની ભક્તિ છે; બીજા પરમાત્માની ભક્તિનો ભાવ તે વ્યવહાર છે, પણ અંદર નિશ્ચયભક્તિનું ભાન હોય તો તેને વ્યવહાર કહેવાય.

સમ્યક્ત્વ તે જ આત્માની પ્રથમ ભક્તિ છે. પોતાના શુદ્ધ આત્માના વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તે નિશ્ચયભક્તિ છે. ત્યાં દેવ-ગુરુના બહુમાનનો ભાવ તે વ્યવહારભક્તિ છે. અહીં નિશ્ચયભક્તિની વાત

કરે છે.

‘‘નિરંજન નિજ પરમાત્માનું આનંદામૃત પીવામાં અભિમુખ જીવ ભેદકલ્પના નિરપેક્ષ નિરુપચાર-રત્નત્રયાત્મક નિરુપરાગ મોક્ષમાર્ગમાં પોતાના આત્માને સમ્યક્ પ્રકારે સ્થાપીને નિર્વૃતિના -મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના- ચરણકમળની પરમ ભક્તિ કરે છે, તે કારણથી તે ભવ્ય જીવ ભક્તિગુણ વડે નિજ આત્માને -કે જે નિરાવરણ સહજ જ્ઞાનગુણવાળો હોવાથી અસહાયગુણાત્મક છે-તેને પ્રાપ્ત કરે છે.’’

સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ તે પણ એક સમયની પર્યાયો છે, તે ત્રિકાળી તત્ત્વ નથી, પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ-બંધ તો વિકારી તત્ત્વો છે. ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્મા આનંદકંદ છે તે જ અંતઃતત્ત્વ છે; તે સિવાય દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, પુણ્ય-પાપ કે સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ તે બધાય બહિઃતત્ત્વ છે, તેમનો આશ્રય કરવા જતાં રાગ થાય છે, શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ તો ત્રિકાળી આત્મા છે તેના જ આશ્રયે સમ્યક્ત્વાદિ પ્રગટે છે; તે કારણપરમાત્માના આનંદામૃતને પીવામાં અભિમુખ થઈને શુદ્ધરત્નત્રયમાં જે જીવ પોતાના આત્માને સ્થાપે છે તે જીવને મોક્ષના કારણરૂપ ભક્તિ છે. પર્યાયમાં અભિમુખ થવાનું નથી કહ્યું, પણ પર્યાયબુદ્ધિ છોડીને, પર્યાયને ત્રિકાળી તત્ત્વમાં અભિમુખ કરવાનું કહ્યું છે. ત્રિકાળી સ્વભાવની સન્મુખ થઈને ગુણ-ગુણી ભેદ વગેરેની કલ્પનાથી પણ નિરપેક્ષ થઈને, રત્નત્રયમાં આત્માને સ્થાપે છે તે જીવ મોક્ષની ભક્તિ કરે છે.

ધર્મી જીવની દૃષ્ટિમાં પોતાના ધ્રુવ આત્માની જ અપેક્ષા છે, તે સિવાય પર્યાયની કે નિમિત્તની તેની દૃષ્ટિમાં નિરપેક્ષતા છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા વગેરેનો જે શુભરાગ છે તેનાથી પણ નિરપેક્ષ મોક્ષમાર્ગ છે. એકરૂપ જ્ઞાયકતત્ત્વના આશ્રયે પ્રગટતાં અભેદ રત્નત્રય નિરુપચાર-નિરપેક્ષ છે, તેને કોઈ ભેદની-વ્યવહારની અપેક્ષા નથી. ધ્રુવ પરમાનંદ તત્ત્વના આશ્રયે જે શુદ્ધરત્નત્રય થાય છે તેને કોઈ ભેદની અપેક્ષા નથી, તેમાં ઉપચાર નથી, રાગ નથી. જુઓ, અહીં મોક્ષમાર્ગને નિરપેક્ષ સિદ્ધ કરે છે. વ્યવહાર હોય તો મોક્ષમાર્ગ ટકે -એવી અપેક્ષા નથી. સાધકને વિકલ્પ હો ભલે, પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને તે વિકલ્પની અપેક્ષા નથી. વિકલ્પને લીધે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર હોય તો તો વિકલ્પનો નાશ થતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો પણ નાશ થઈ જાય. પણ એમ તો નથી. વિકલ્પ ટળી જતાં પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રહે છે, માટે તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને રાગની અપેક્ષા નથી, તે નિરપેક્ષ છે, ધ્રુવસ્વભાવને જ અવલંબે છે.

દેવ-ગુરુ નિમિત્ત છે તો રત્નત્રય છે અથવા રાગ છે તો રત્નત્રય છે એમ નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવ નિરપેક્ષ છે ને તેના આશ્રયે થયેલાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પણ નિરપેક્ષ છે; વ્યવહારરત્નત્રયનો પણ તેને આશ્રય નથી.

જ્ઞાની નિમિત્તને માને છે પણ નિમિત્તથી કાર્ય થાય છે એમ માનતા નથી.

જ્ઞાની વ્યવહારને માને છે પણ વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય એમ માનતા નથી.

જો વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય જુદાં ન રહ્યા, વ્યવહાર પોતે નિશ્ચય થઈ ગયો, એટલે વ્યવહારનો નાશ થઈ ગયો. તેથી વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય એમ માનનાર અજ્ઞાની ખરેખર વ્યવહારને વ્યવહાર તરીકે માનતો નથી. તેને નિશ્ચય-વ્યવહારનું ભાન નથી. એ જ પ્રમાણે નિમિત્ત સંબંધમાં પણ સમજવું.

રાગ છે તેના આશ્રયે કાંઈ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. સમ્યગ્દર્શન તો સ્વભાવના આશ્રયે થાય છે, રાગ કાંઈ અંતર્મુખ કાર્ય કરતો નથી, રાગ તો બહિર્મુખ ભાવ છે, ને સમ્યગ્દર્શન તો અંતર્મુખ ભાવ છે. રાગના જોરે સમ્યક્ત્વ થતું નથી. જેમ નિમિત્ત હોવા છતાં નિમિત્તથી કાર્ય થતું નથી, નિમિત્ત-નિરપેક્ષ ઉપાદાનની પર્યાય છે. તેમ વ્યવહાર હોવા છતાં તે વ્યવહારને લીધે નિશ્ચયરત્નત્રય નથી, નિશ્ચયરત્નત્રયની પરિણતિ વ્યવહારનિરપેક્ષ છે.

અજ્ઞાનીને તો પર્યાયબુદ્ધિ છે એટલે પરને કારણે મને રાગ થાય એમ તે માને છે, તે મિથ્યાત્વ-દોષ છે. જ્ઞાનીને પર્યાયમાં દોષ હોય પણ પર્યાયબુદ્ધિ હોતી નથી. જેને પર્યાયબુદ્ધિ હોય તે જીવ પોતાના આત્માની અભિમુખ થઈને અભેદ રત્નત્રય પ્રગટ કરી શકે નહિ. તેથી અહીં કહે છે કે નિજ પરમાત્મતત્ત્વની અભિમુખ થઈને ભેદકલ્પનાથી નિરપેક્ષ નિરુપચારવીતરાગી રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં આત્માને સ્થાપવો તે મોક્ષની ભક્તિ છે. પર્યાયમાં આત્માને સ્થાપવાની વાત કરી પણ તેમાં પર્યાયનો આશ્રય નથી, આશ્રય તો ધ્રુવસ્વભાવનો જ છે. ધ્રુવસ્વભાવના આશ્રયે રત્નત્રય- પર્યાય પ્રગટી તેણે આત્માને રત્નત્રયમાં સ્થાપ્યો કહેવાય છે. આવા રત્નત્રય વડે ભવ્ય જીવ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના ચરણકમળની સેવા કરે છે. આત્માની મુક્તિપરિણતિનો કદી વિરહ પડતો નથી તેથી તે જ આત્માની ખરી સ્ત્રી છે. સંસારની માનેલી સ્ત્રી તો જુદી જ છે; રત્નત્રયમાં આત્માને સ્થાપીને જે જીવ મોક્ષની ભક્તિ કરે છે તે જીવ ભક્તિગુણ વડે પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. -કેવો છે આત્મા ? નિરાવરણ સહજ જ્ઞાનગુણવાળો છે. -આવા ભગવાનની ભક્તિ કરે તેને ભગવાનની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ થાય. આત્માના ત્રિકાળી ગુણો અસહાય છે; તે તો અનાદિ-અનંત છે. જે નિર્મળ પર્યાય નવી પ્રગટી તેને દ્રવ્યની સહાય કહેવાય. પણ આત્માના ગુણો તો અનાદિઅનંત અસહાય છે. આવા ગુણોવાળા ગુણી -આત્માને રત્નત્રયરૂપ ભક્તિ વડે આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે- એટલે તેને પરમાત્મદશા થઈ જાય છે.

હવે આ ૧૩૬મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૨૭

(स्रग्धरा)

आत्मा ह्यात्मानमात्मन्यविचलितमहाशुद्धरत्नत्रयेऽस्मिन्
नित्ये निर्मुक्तिहेतौ निरुपमसहजज्ञानदृक्शीलरूपे।
संस्थाप्यानंदभास्वन्निरतिशयगृहं चिच्चमत्कारभक्त्या
प्राप्नोत्युच्चैरयं यं विगलितविपदं सिद्धिसीमन्तिनीशः ॥ २२७॥

શ્લોકાર્થ : આ અવિચલિત-મહાશુદ્ધ-રત્નત્રયવાળા, મુક્તિના હેતુભૂત નિરુપમ-સહજ-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ, નિત્ય આત્મામાં આત્માને ખરેખર સમ્યક્ પ્રકારે સ્થાપીને, આ આત્મા ચૈતન્ય-ચમત્કારની ભક્તિ વડે નિરતિશય ઘરને -કે જેમાંથી વિપદાઓ દૂર થઈ છે અને જે આનંદથી ભવ્ય (શોભીતું) છે તેને- અત્યંત પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીનો સ્વામી થાય છે. ॥ ૨૨૭ ॥

કઈ વસ્તુની સન્મુખ થવાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે તેનો પણ જેને નિર્ણય ન હોય તેને દ્રવ્યદૃષ્ટિ તરફ વલણ થતું નથી. સ્વભાવની સન્મુખ થવા જેવું છે ને વ્યવહારથી વિમુખ થવા જેવું છે -એમ પ્રથમ નિર્ણય કરે તો દ્રવ્યની સન્મુખતાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે. તારે તારી પર્યાય ક્યાંથી પ્રગટ કરવી ? શું નિમિત્તમાંથી, પુણ્યમાંથી કે વ્યવહારમાંથી તારી પર્યાય આવવાની છે ? કે ધ્રુવ દ્રવ્યમાંથી ? ધ્રુવસ્વભાવમાંથી તારી પર્યાય આવે છે માટે તેની સામે જો. નિમિત્ત, પુણ્ય અને વ્યવહાર સામે તો અનાદિથી જોયું છે, પણ તેથી કલ્યાણ પ્રગટ્યું નથી. માટે પહેલાં આ નિર્ણય કરવો જોઈએ કે દ્રવ્યની સન્મુખતાથી મારું કલ્યાણ છે.

સમ્યક્ પ્રકારે આ આત્મા ચૈતન્યચમત્કાર આત્માની ભક્તિ કરે છે તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે. રાગ, પુણ્ય કે નિમિત્તની ભક્તિને તથા પર્યાયભેદના આલંબનને નિર્વૃતિભક્તિ ગણી નથી. આ લક્ષ્મીનારાયણરૂપ નિરુપાધિક આનંદથી શોભતું ઘર જે શાશ્વત છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ તે સિદ્ધિ-મુક્તિરૂપી સ્ત્રી(પરિણતિ)નો સ્વામી થાય છે. લોકો ઘરવાળીને સ્ત્રી કહે છે પણ તેનો વિયોગ થાય છે - તે નહિ પણ જેણે આત્માનું ઘર વાળ્યું, શાશ્વત આનંદથી અવિનાશી શોભા રહે તે મુક્તિદશારૂપી ગૃહિણી છે તેનો કદી વિરહ ન થાય.

ગાથા ૧૩૭

रायादीपरिहारे अप्पाणं जो दु जुंजदे साहू।
सो जोगभत्तिजुत्तो इदरस्स य किह हवे जोगो॥ १३७॥

रागादिपरिहारे आत्मानं यस्तु युनक्ति साधुः ।
स योगभक्तियुक्तः इतरस्य च कथं भवेद्योगः ॥ १३७ ॥

રાગાદિના પરિહારમાં જે સાધુ જોડે આત્મને,
છે યોગભક્તિ તેહને; કઈ રીત સંભવ અન્યને ? ૧૩૭.

અન્વયાર્થ : **(यः साधुः तु)** જે સાધુ **(रागादिपरिहारे आत्मानं युनक्ति)** રાગાદિના પરિહારમાં આત્માને જોડે છે (અર્થાત્ આત્મામાં આત્માને જોડીને રાગ વગેરેનો ત્યાગ કરે છે), **(सः)** તે **(योगभक्तियुक्तः)** યોગભક્તિયુક્ત (યોગની ભક્તિવાળો) છે; **(इतरस्य च)** બીજાને **(योगः)** યોગ **(कथम्)** કઈ રીતે **(भवेत्)** હોય ?

આ નિશ્ચય યોગભક્તિના સ્વરૂપનું કથન છે.

લોકો જેને યોગ માને છે તે નહિ, નિમિત્ત નહિ, પુણ્યનો વિકલ્પ પણ નહિ, આશારહિત અખંડાનંદ શાશ્વત પરમાત્મપદમાં જોડાવું તે યોગ છે. પરમાં, શુભરાગમાં, વ્યવહારમાં કર્તાબુદ્ધિ તે મૂઢતાનો યોગ છે.

પરમાણુએ પરમાણુ જુદા છે, દરેક આત્મા ત્રિકાળ જુદે જુદા છે, કોઈના આશીર્વાદથી કોઈને લાભ થાય એવું કોઈ પરાધીન તત્ત્વ નથી. બીજાના આત્માની પર્યાયને પોતે લાભ આપે એમ નથી.

વસ્તુ જે છે તે ત્રિકાળ શક્તિથી પૂર્ણ છે, તે બીજાથી વિકસે એમ માને તે મૂઢ છે, સ્વતંત્ર અસહાય તત્ત્વની ખબર નથી તે યોગી નથી. અહીં તો શુદ્ધાત્મામાં જોડે, પરમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ અને રાગરૂપ વલણ છોડી નિઃસંદેહ જ્ઞાનમાત્રમાં એકાગ્રતા તે યોગ છે.

ત્રિકાળી વસ્તુમાં રાગ નથી એ દૃષ્ટિ વિના રાગ છૂટે નહિ, સર્વત્ર સર્વકાળે ત્રિકાળી સ્વભાવાશ્રિત એકતા દ્વારા રાગ છૂટે છે એવી દૃષ્ટિથી ધર્મયોગની શરૂઆત થાય છે. બધાને માટે એવું નક્કી કર્યું છે તેણે સ્વ-પરની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી છે તેને યોગ અર્થાત્ સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા હોય છે, તે ચૈતન્યમાં યોગાભ્યાસી છે, તેનાથી વિપરીત માનનારા બીજા મૂઢતાના અભ્યાસી છે. વસ્તુમાં એકાગ્ર થતાં રાગ છોડવો પડતો નથી, પણ છૂટી જાય છે. તે સ્વરૂપની એકાગ્રતાવાળાને યોગ હોય, બીજાને સમ્યક્ યોગ કઈ રીતે હોય ?

માહ સુદ ૧૦, મંગળવાર, ૫-૨-૫૨.

અંતર્મુખદ્રષ્ટિથી એકાગ્રતારૂપ યોગાભ્યાસ-સમાધિ કરનારને કેવો નિર્ણય હોવો જોઈએ ? તો કે પ્રથમ હું મારી ભૂલથી બહિર્મુખ હતો. શુભ-અશુભભાવ બન્ને અશુદ્ધતા હોવાથી બંધનનું કારણ છે. પરથી, પુણ્યથી, પરાશ્રયથી લાભ મનાવનારા કે પરનું કરી શકાય છે એવું મનાવનારા તે કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર છે. અંતર્મુખથી જ લાભ બતાવનાર સુદેવાદિ છે. હું નિત્ય ટકીને પલટવાના સ્વભાવવાળો છું, ત્રિકાળ શુદ્ધ, અનંતગુણથી પૂર્ણ, પરથી જુદો, પરની અપેક્ષારહિત જ્ઞાતા સ્વરૂપે છું. અજ્ઞાનથી સંયોગ અને રાગ-દ્વેષ-મોહ તથા પરાશ્રયની રુચિ હતી તે સ્વાશ્રયની રુચિથી ટળે છે એવા નિઃસંદેહ નિર્ણયવાન છે તેને અંતર્મુખ યોગ હોય છે.

કોઈ ગિરિગુફામાં બાવા યોગી બની પ્રાણાયામ વગેરેથી યોગ સાધે છે પણ તેને પરાશ્રય-સ્વાશ્રયનું ભાન નથી તેથી એ મૂઢતા છે.

કોઈ એમ કહે કે કોઈ ઈશ્વરની ભક્તિ-જાપ વગેરેથી તારું કલ્યાણ થશે, આશીર્વાદથી ભલું થશે તો તે મિથ્યા છે.

કુદેવાદિને છોડી સુદેવાદિનો તથા નવતત્ત્વ વગેરેનો વિકલ્પ ઊઠે, ગુણ-ગુણીના ભેદવિચારનો રાગ ઊઠે, તેમાં લાભ-એકતાબુદ્ધિ છોડાવી એકલા જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં એકતાની શ્રદ્ધા-એકાગ્રતાથી લાભ બતાવે તે સાચા છે. પણ જે પરથી, રાગથી, વ્યવહારથી, પરની દયા વગેરેથી લાભ મનાવે તેવાને માને તેનું વ્યવહારજ્ઞાન પણ ખોટું છે. અને તે સાચા દેવાદિના વિનય વ્યવહારની પણ ભૂમિકા સમજ્યો નથી. ધર્મમૂઢતા, લૌકિકમૂઢતા વગેરે મિથ્યાત્વની પક્કડ છોડી સર્વથા અંતર્મુખ થઈ, વિશેષ નિર્મળ એકાગ્રતા વડે સમસ્ત રાગ-દ્વેષ-મોહનો પરિહાર થઈ જાય છે-ઉત્પત્તિ થતી નથી.

જે સાધુ -આસન્નભવ્ય જીવ- પરમાનંદમય પરમાત્મદશા પ્રગટ થવાની નજીક લાયકાતવાળો જીવ નિજ અખંડ અભેદ ધ્રુવ પરમાનંદસ્વરૂપ સાથે નિજ કારણપરમાત્માને જોડે છે તે પરમ તપોધન સ્વરૂપમાં સદા જાગ્રત પ્રતાપસંપદાવંતને જ શુદ્ધ નિશ્ચયઉપયોગ છે.

પ્રથમ ચિદાનંદ પૂર્ણ પ્રતાપવંતને ભૂલીને પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારમાં ઉપયોગને જોડીને વિકારની રુચિથી કર્તા થતો હતો, જ્ઞાતામાત્રપણાનો તિરસ્કાર કરતો હતો, પરને કારણે સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ માનતો હતો તે મિથ્યાભાવોને સર્વથા છોડીને સર્વ પ્રકારે અંતર્મુખ પોતે થાય છે. અંતરમાં સ્થિરતારૂપ નિર્મળદશા પ્રગટ કરી તે તપોધન છે ને તેને નિશ્ચય યોગભક્તિ છે. ક્ષણિકની રુચિ છોડી, પર્યાયબુદ્ધિની ભૂલ ભાંગી ભગવાન થઈ શકું છું એમ અંદરમાં એકાગ્રતાથી જાગે, પછી પૂર્ણ થયેલા ભગવાનને યાદ કરે છે તે વ્યવહારભક્તિ છે.

હે ભગવાન ! તમે આ રીતે સંપૂર્ણ અંતર્મુખ થઈને, પૂર્ણાનંદદશા શક્તિમાંથી પ્રગટ કરી તેમ

હું વર્તમાનમાં શક્તિરૂપે તો પૂર્ણ જ છું ને અદ્વૈત અનુભવ-એકાગ્રતા દ્વારા તે પ્રગટ કરું તો થઈ શકે છે. બધું વિશ્વ એક થઈને સર્વવ્યાપક અદ્વૈત છે એવું નથી.

પ્રશ્ન : આવું ન સમજાય ત્યાં સુધી મમતા ઘટાડે તો પછી સમજાય ને ?

ઉત્તર : ત્રિકાળ નિર્મોહ જ્ઞાનમાત્ર છું એમાં સર્વથા અંતર્મુખ થયા વિના મમતા યથાર્થપણે અંશમાત્ર પણ ટળે નહિ, માત્ર અભિમાન થાય. અરાગ સ્વભાવમાં જેટલી એકાગ્રતા થાય તેટલા પ્રમાણમાં મમતા ટળે છે.

પ્રશ્ન : ક્ષમાયાચના કેમ કરવી ?

ઉત્તર : પ્રથમ ત્રિકાળ અરાગીની દૃષ્ટિથી સર્વસમાધાનરૂપ આત્માને ક્ષમાવે કે અરે ! મારું જ્ઞાતાપણું ચૂકીને મેં રાગ-વ્યવહારની રુચિ કરી, પરાશ્રયમાં લાભ માન્યો તે અપરાધને છોડી નિરપરાધ અંતર્મુખની રુચિ કરી જેટલો એકાગ્ર થાય તેટલી શાંતિ-ક્ષમા છે.

પ્રથમ સત્ય સુખરૂપ કોણ છે, વર્તમાન અનુભવમાં તે પ્રગટ કઈ રીતે થાય છે તે નક્કી કરવું જોઈએ. પરસત્તા પૃથક્ હોવાથી તેમાં સુખ નથી અને તે તારા સુખનું સાધન નથી. ટાઢું-ઊનું, રોગ-નીરોગ અવસ્થા શરીરની છે તેનાથી સુખ-દુઃખ, લાભ-નુકસાન માને એ મિથ્યા માન્યતા દુઃખદાતા છે. પણ પૃથક્ સત્તા કોઈ પ્રકારે સુખ-દુઃખદાતા છે જ નહિ. જેના વિના ન ચાલે એમ માને તેનાથી રાગ-એકતાબુદ્ધિ કરવી કેમ છોડે ? ન છોડે. ભાઈ ! તું નિત્ય જ્ઞાનાનંદશક્તિથી પૂર્ણ અને પરથી જુદો છે. તારી શાંતિ પરમાં નથી, અનિત્ય રાગમાં પણ નથી. વિપરીત માન્યતાને દુઃખદાતા જાણી નિત્યાનંદની શ્રદ્ધા-એકાગ્રતા કરવી તે શુદ્ધ નિશ્ચયઉપયોગરૂપ યોગાભ્યાસ છે.

કોઈનું કરી દઉં, દયા પાળું, ભલું કરી શકું, દેહાદિની ક્રિયા મારે આધીન છે, પુણ્ય-પાપને સાધન માનનારા બાહ્ય પ્રપંચમાં ભલું માનનારા છે. તેને ભેદજ્ઞાનપૂર્વક અંતર્મુખ નિર્વિકલ્પ શાંતિરૂપ નિશ્ચયભક્તિનો યોગ હોય નહિ, સંયોગ તથા બાહ્ય ઉપાધિભાવમાં ઠીક માન્યું તે ત્યાંથી ખસીને અંદરમાં નહિ આવે.

માહ સુદ ૧૧, બુધવાર, ૬-૨-૫૨.

શુદ્ધ ચૈતન્યના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન એકાગ્રતાને ભક્તિ કહી છે, તે જ આત્મયોગ-ઉપાસના-મોક્ષમાર્ગ છે. અન્યમતી ઈશ્વરને કર્તા માની પ્રાણાયામ, મનવશ, શુભ ભાવના, જાપ, ત્રાટકથી એકાગ્રતા વગેરેને ભક્તિ, યોગ, સાધન વગેરે માને છે તે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત છે. પણ કુદેવ-સુદેવાદિ, તત્ત્વ-અતત્ત્વાદિના વિવેક પછી આત્માના જ્ઞાનમાત્રમાં ખાસ જાગૃતિ-લીનતારૂપ પ્રયત્ન સહિત જે ચિત્પરિણતિરૂપ સ્વસન્મુખતાનો અખંડ ચૈતન્યમાં સંયોગ કરવો તેને સમ્યક્ યોગ કહે છે.

આત્માને આત્મામાં જોડવો તે યોગ છે. સ્વસન્મુખતા, યોગ, ધર્મ, ભક્તિ, સમાધિ, નિર્વિકલ્પ શાંતિ, સ્વસંવેદન, કલ્યાણમાર્ગ -બધું એકાર્થ છે. તે કેમ પ્રગટે તે કહે છે.

કામ, ક્રોધ, દયા, ભક્તિ વગેરે કોઈ પણ પ્રકારના રાગમાં પરિણતિ વાળે છે, તેમાં ઠીક માને છે તે મિથ્યાત્વભાવોને પલટી, અતીંદ્રિય નિર્મળ નિત્યાનંદમાં જ્ઞાતારૂપે પુરુષાર્થથી જોડાવું-એકાગ્ર થવું, પોતે જ પરમાત્મા છે તેમાં વર્તમાન સમ્યક્જ્ઞાનપરિણતિ દ્વારા જોડાવું તે યોગ છે. ૐકાર, નમો અરિહંતાણં વગેરે જાપ કરવા તે વિકલ્પ-રાગ છે, તે કાંઈ એકાગ્ર ચિંતાનિરોધરૂપ ધ્યાન નથી.

આત્મા સિવાય દેહાદિ કે રાગાદિ બધું પર છે, પર અવલંબનમાં ધર્મ ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં કોઈને કોઈ પ્રકારે હોય નહિ. પણ વીતરાગ ચિદાનંદ છું એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન દ્વારા અંદર એકાગ્રતા-સ્વસન્મુખતા તે જ ભક્તિ છે, એવી ભક્તિ મુક્તિ આપે છે એવો દૃઢ નિર્ણય પ્રથમ કરવો જોઈએ.

અશુભથી બચવા માટે દેવાદિ પ્રત્યે ભક્તિ-વિનયનો શુભરાગ હોય છે પણ તે પુણ્ય છે, તે ધર્મ કે ધર્મનું કારણ નથી. નિઃશલ્ય થઈ રાગ ઘટાડે તો પુણ્ય છે.

પુણ્ય-પાપ, વ્યવહારરત્નત્રય, વ્રત-અવ્રત, સર્વ પ્રકારના રાગની અપેક્ષા વિના પૂર્ણ સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન બ્રહ્માનંદ ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થાય તેટલા અંશે યોગભક્તિ મોક્ષમાર્ગમાં છે એમ ભગવાને કહ્યું છે, બાકી રણમાં પોક છે.

રાગ થાય તેને ધર્મી નબળાઈથી થતો દોષ જાણે છે, તેને તે મોક્ષમાર્ગમાં ખતવે નહિ.

પ્રશ્ન : કર્મયોગ શું છે ?

ઉત્તર : મિથ્યા અભિપ્રાય છોડી, ચિદાનંદ જ્ઞાયકમાત્રમાં વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા દ્વારા અંતર્મુખ થવું તે કર્મયોગ છે, પરનું કાંઈ કરી શકું, પરાશ્રય વ્યવહારસાધન હોય તો ધર્મ થાય એવું માનનારને મોક્ષમાર્ગરૂપ કર્મયોગ નથી.

શ્લોક ૨૨૮

(अनुष्टुभ्)

आत्मानमात्मनात्मायं युनक्त्येव निरन्तरम्।
स योगभक्तियुक्तः स्यान्निश्चयेन मुनीश्वरः॥ २२८॥

શ્લોકાર્થ : જે આ આત્મા આત્માને આત્મા સાથે નિરંતર જોડે છે, તે મુનીશ્વર નિશ્ચયથી યોગભક્તિવાળો છે. ॥ ૨૨૮ ॥

પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધરૂપ સંસારતત્ત્વ તે કોઈ પ્રકારે સાધન નથી. નિર્મળ પર્યાયનું આલંબન પણ રાગનું કારણ છે. ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ અનંતગુણનો પુંજ તે આત્મા છે, તેના આશ્રયે પરથી ભિન્ન અંતર્મુખ પરિણતિ તે ધર્મ છે ને તેનું કારણ-સાધન-આધાર આ પોતે આત્મા જ છે એમ નિરંતર સંમત કરે છે તેને સમ્યક્પ્રતીતિરૂપ યોગભક્તિ છે, ગૃહસ્થ પણ આવો યોગ કરી શકે છે. મુનિને વિશેષ આનંદસહિત લીનતા હોય છે.

ગાથા ૧૩૮

सव्ववियप्पाभावे अप्पाणं जो दु जुंजदे साहू।
सो जोगभत्तिजुत्तो इदरस्स य किह हवे जोगो॥ १३८॥

सर्वविकल्पाभावे आत्मानं यस्तु युनक्ति साधुः।
स योगभक्तियुक्तः इतरस्य च कथं भवेद्योगः॥ १३८॥

સઘળા વિકલ્પ અભાવમાં જે સાધુ જોડે આત્મને,
છે યોગભક્તિ તેહને; કઈ રીત સંભવ અન્યને ? ૧૩૮.

અન્વયાર્થ : (**यः साधुः तु**) જે સાધુ (**सर्वविकल्पाभावे आत्मानं युनक्ति**) સર્વ વિકલ્પોના અભાવમાં આત્માને જોડે છે (અર્થાત્ આત્મામાં આત્માને જોડીને સર્વ વિકલ્પોનો અભાવ કરે છે), (**सः**) તે (**योगभक्तियुक्तः**) યોગભક્તિવાળો છે; (**इतरस्य च**) બીજાને (**योगः**) યોગ (**कथम्**) કઈ રીતે (**भवेत्**) હોય ?

ટીકા : અતિ અપૂર્વ, અરાગી, નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ ભક્તિ વડે રાગનો અભાવ થાય છે. કુદેવાદિને છોડી સુદેવાદિની શ્રદ્ધા, વ્રતાદિ વ્યવહાર તે કાંઈ અપૂર્વ નથી, પ્રથમ નથી કેમ કે તે અનાદિથી અનંતવાર કરેલ છે.

સમ્યક્ સમાધિ અતિ અપૂર્વ શુદ્ધરત્નત્રયરૂપ છે. નિજ સ્વસંવેદન દ્વારા પરમ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા - ચિદ્‌વિલાસલક્ષણ નિર્વિકલ્પ અંતર્મુખતારૂપ સમાધિ વડે સમસ્ત વિભાવ-વિકલ્પોનો અભાવ થાય છે. એના વિના બીજી કોઈ રીતે થતો નથી. પરમ સમરસી શાંતપરિણતિ સાથે ત્રિકાળી પૂર્ણ અંતર્મુખસ્વરૂપ નિજ કારણસમયસારને જે અતિ આસન્નભવ્ય જીવ સદા જોડે છે જ, તેને ખરેખર નિશ્ચયયોગભક્તિ છે-પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારથી ભલું માનનાર બહિર્મુખ છે, તે આત્મયોગથી અતિ દૂર છે.

નિજ ત્રિકાળ ધ્રુવ કારણપરમાત્મદ્રવ્ય તે અંતર્મુખ-અંતઃતત્ત્વ છે અને તેને ભૂલી એક સમયના રાગને તથા જ્ઞાનના પર્યાયને જે પોતાનો માને છે તે બહિર્મુખ છે. આત્મવસ્તુ પરભાવોથી નિરપેક્ષ અંતર્મુખ છે તેમાં વળવું તે ધર્મભક્તિ છે. અનાદિનો વ્યવહાર જેને વહાલો છે તેને સમ્યક્યોગ નથી.

અપૂર્વ સત્ સાંભળે, શ્રદ્ધે, રુચવે પછી ધર્મ છે. સમજવાની જરૂર નથી, પણ કાંઈક કરવા માંડોને એમ કોઈ કહે તો તે મૂઢતા છે.

આત્માની અનિત્ય પર્યાય અને પર સંયોગના આશ્રયે આત્મશાંતિરૂપ ધર્મયોગ નથી. પણ પોતે જ નિત્ય કારણપરમાત્મા પરિપૂર્ણ અંતર્મુખ સ્વભાવી છે તેના આશ્રયે નિર્મળ રત્નત્રય ઉત્પન્ન થાય

તે મોક્ષમાર્ગ છે, યોગભક્તિ છે.

છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને પ્રચુર જ્ઞાનશાંતિમાં ઝૂલતા નગ્ન વીતરાગી મુનિરાજ અને અસંખ્યપ્રદેશે નિર્મળ કેવળજ્ઞાન દીપકના પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રતાપવંત છે એવા સર્વજ્ઞ ભગવાન આમ કહે છે કે અનંતાનંત કારણ-કાર્યશક્તિનો સ્વામી પૂર્ણ ચિદાનંદ આખો અંતર્મુખસ્વરૂપ પોતે છે તેમાં જે ભવ્ય એકાગ્ર થાય છે તેને યોગ હોય છે; અનિત્ય પર્યાયમાં કે વ્યવહારમાં એકતા કરનારને નહિ -એમ સ્વાશ્રય બતાવનાર સુદેવાદિ છે. શક્તિરૂપ નિત્ય વસ્તુમાં પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ બતાવનાર એમ કહે છે કે અંદરમાં શક્તિ છે તે પૂર્ણ અંતર્મુખની પ્રતીતિ-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કર તે અપૂર્વ સ્વરૂપ નિશ્ચય યોગભક્તિ છે, અને તે બતાવનાર સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માનવા તે વ્યવહાર યોગભક્તિ છે, બીજાને કોઈ પ્રકારે તે નથી.

માહ સુદ ૧૨, ગુરુવાર, ૭-૨-૫૨.

શ્લોક ૨૨૯

(अनुष्टुभ्)

भेदाभावे सतीयं स्याद्योगभक्तिरनुत्तमा।
तयात्मलब्धिरूपा सा मुक्तिर्भवति योगिनाम्॥ २२९॥

શ્લોકાર્થ : ભેદનો અભાવ હોતા આ અનુત્તમ યોગભક્તિ હોય છે; તેના વડે યોગીઓને આત્મલબ્ધિરૂપ એવી તે (-પ્રસિદ્ધ) મુક્તિ થાય છે. ॥ ૨૨૯ ॥

સ્વાશ્રય અભેદની રુચિ વડે પરાશ્રય, વ્યવહાર, રાગની રુચિનો અભાવ થતાં આ સર્વશ્રેષ્ઠ યોગભક્તિ આત્મામાં પ્રગટ થાય છે, અને તે વડે મુનિઓને શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિ (-પૂર્ણ શુદ્ધતારૂપ શક્તિની વ્યક્તતા) એવી તે પ્રસિદ્ધ મુક્તિ થાય છે, અન્યને નહિ.

પ્રથમ અભેદ નિશ્ચય સમજવામાં, વિચારવામાં તથા નય-પ્રમાણ વગેરે જાણવામાં વિકલ્પ આવે છે, સાચા દેવાદિ પણ પરદ્રવ્ય છે -ભક્તિ આદિ શુભરાગ-પુણ્ય છે, તે ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ ભક્તિ નથી. ધર્મીને અશુભથી બચવા ભક્તિ વગેરે શુભરાગ હોય છે પણ તેને તે મોક્ષમાર્ગ માનતો નથી.

પ્રશ્ન : વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ માને કે નહિ ?

ઉત્તર : મોક્ષનો માર્ગ તો વીતરાગભાવ છે તે એક જ પ્રકારે છે, તે બે પ્રકારે નથી, પણ મોક્ષમાર્ગનું બે પ્રકારે કથન છે.

વ્યવહાર, ભેદ, ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ માનનારને અપૂર્વ સ્વભાવ પ્રાપ્તિરૂપ યોગભક્તિ નથી.

ગાથા ૧૩૯

विवरीयाभिणिवेसं परिचत्ता जोण्हकहियतच्चेसु।
जो जुंजदि अप्पाणं णियभावो सो हवे जोगो॥ १३९॥

विपरीताभिनिवेशं परित्यक्त्वा जैनकथिततत्त्वेषु।
यो युनक्ति आत्मानं निजभावः स भवेद्योगः॥ १३९॥

વિપરીત આગ્રહ છોડીને, જૈનાભિહિત તત્ત્વો વિષે,
જે જીવ જોડે આત્મને, નિજ ભાવ તેને યોગ છે. ૧૩૯.

અન્વયાર્થ : (**विपरीताभिनिवेशं परित्यक्त्वा**) વિપરીત અભિનિવેશનો પરિત્યાગ કરીને (**यः**) જે (**जैनकथिततत्त्वेषु**) જૈનકથિત તત્ત્વોમાં (**आत्मानं**) આત્માને (**युनक्ति**) જોડે છે, (**निजभावः**) તેનો નિજ ભાવ (**सः योगः भवेत्**) તે યોગ છે.

જીવ, અજીવ છ એ દ્રવ્યો સદા સ્વશક્તિથી પૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે, જુદે જુદા છે. તેને કોઈએ બનાવ્યા નથી, કોઈ પર સાથે કારણ-કાર્યપણું કોઈને નથી. સર્વ નિજ શક્તિથી ટકીને નિજ યોગ્યતાને કારણે બદલે છે, તેમ ન માનવું તે મિથ્યા અભિપ્રાય છે.

અનાદિથી સ્વને ચૂકીને વ્યવહાર રાગમાં રુચિ અને શરીરમાં કર્તાબુદ્ધિ હતી તે અજ્ઞાનદશા પલટી નાખે અને સ્વાધીન સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા વડે દોષને જીતે તે જૈન છે.

જેને કેવળજ્ઞાન - ૧૩મું ગુણસ્થાન પ્રગટ થાય તેને પરમ ઔદારિક અને સ્ફટિક જેવું શરીર થઈ જાય છે. આહાર, ઈચ્છા, રોગ વગેરે ૧૮ દોષરહિત હોય, જેને સ્વતંત્ર તત્ત્વનું ભાન નથી તે ધર્મને નામે ગમે તેટલું કરે પણ સંયોગ-વિકારની રુચિ છોડી શકે નહિ ને સ્વભાવ-વિભાવ, હિત-અહિત જાણી શકે નહિ.

જેમાં જેને રુચિ છે તે તેનો આદર કરે, બીજાનો નહિ; તેમ જેણે મિથ્યાત્વના પોષક કુદેવાદિનો આદર છોડી સાચા દેવાદિ તથા સર્વજ્ઞકથિત તત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો છે, શુદ્ધાત્મામાં રુચિ છે તે જીવ સર્વજ્ઞસ્વભાવની નજીક થયો હોવાથી, વીતરાગ દૃષ્ટિવાન થયો હોવાથી તેને યથાર્થ જ્ઞાનયોગ સહિત શુદ્ધાત્મભક્તિયોગ હોય છે.

પુણ્ય-પાપ સંયોગમાં જેની રુચિ છે તેને કોઈ પ્રકારે યોગ નથી. કોઈ કહે કે અમારી કૃપાથી તમે તરી જશો તો તે મિથ્યા છે. કોઈ તારનાર હોય તો અત્યાર સુધી ન તાર્યો તે તેનો અપરાધ ગણાય, પણ એમ નથી. ભૂલ કરે પોતે ને ટાળે પણ પોતે, બીજો કોઈ ટાળી શકે નહિ.

ઈશ્વરની ઈચ્છા વિના પાંદડું પણ ન ચાલે એમ હોય તો ગાયો પણ તે કપાવે એમ ઠર્યું. પરતંત્ર માનનારને ભય, શંકા, બંધન મટે નહિ. પૂર્ણ સ્વાધીનની દૃષ્ટિમાં નિઃશંક થયો તેને સ્વાશ્રયી એકાગ્રતા થતાં મોક્ષ થયા વિના રહે નહિ. જેમાં એકાગ્ર થઈને જેના જેવા થવું છે તે ચીજ કેવડી છે તે જાણ્યા વિના સાચી એકાગ્રતા થાય નહિ.

પરની ભક્તિ, વ્યવહારરત્નત્રય, વ્રત-અવ્રત વગેરે કોઈ પણ અવલંબનમાં એકાગ્ર થાય તેટલો બંધભાવ છે, તેનાથી આત્મભાવરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ ન થાય.

સનાતન સત્ય જૈનમાર્ગમાં કહેલાં તત્ત્વોને યુક્તિ, આગમ, અનુભવથી જાણીને સ્વસન્મુખ થનાર અરાગ દૃષ્ટિવાનને યોગ છે. વેદાંતાદિ કહે છે કે બધું એક છે, ઈશ્વર કર્તા છે; પુણ્યથી, જપથી, મંત્રથી, પ્રાણાયામ વગેરેથી ધર્મ છે એમ બહિર્મુખતામાં સુખનો ઉપાય બતાવનારાએ કહેલાં તત્ત્વો મિથ્યા છે.

પરનું કર્તા-ભોક્તાપણું તે પરાધીન માન્યતા છે. તું જેવા પુણ્ય-પાપના ભાવ કરે તેવા થાય છે, વર્તમાનભાવનો કર્તા તું અને તે ભાવનો ભોક્તા પણ તું જ છો. આત્માનો કર્તા બીજો કોઈ ઈશ્વર છે એમ માનવામાં તો વર્તમાન અને ત્રિકાળનો વિરોધ આવે છે. દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર શક્તિવાન નિત્ય છે. 'છે' તેનો કોઈ કર્તા માની ભક્તિ કરે તે મૂઢતા છે તેમ કર્મના ઉદય વગેરેથી લાભ-નુકસાન માને તે ભલે જૈન નામ ધરાવે ને ગમે તેટલા વ્રત, તપ, ભક્તિ આદિ કરે પણ તેને અંશમાત્ર કલ્યાણ ન થાય.

'મને ભજ તો કલ્યાણ થાય, બધું ઈશ્વરને અર્પણ કરો, અમને દાન આપો તો કલ્યાણ થાય, ભક્તિથી મુક્તિ થાય' વગેરે પરાલંબી સાધનથી ભલું મનાવનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

એવા સર્વ પ્રકારના મિથ્યા અભિપ્રાય છોડી જિનેશ્વરદેવ તથા ગણધર આદિ તત્ત્વજ્ઞોએ કહેલા તત્ત્વો નિશ્ચય-વ્યવહારથી જાણવાયોગ્ય છે.

સકલ જિન - પરમ ઔદારિક દિવ્ય દેહ સહિતપણું સર્વજ્ઞને હોય છે. તે શરીરને નજીકથી જોનાર જીવ પોતાના સાત ભવ દેખી શકે છે. એવા ભગવાન શ્રી તીર્થાધિનાથના ચરણકમળના સેવક છે તે સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા નિત્ય-અનિત્ય, સ્વભાવ-વિભાવ, હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને નિશ્ચય-વ્યવહારથી જાણે છે તે શ્રી ગણધરદેવ વગેરે ખરેખર જૈનો છે. ને તેમને જ પૂર્ણ શુદ્ધ ઉપાદેયસ્વરૂપમાં જેટલી અરાગી એકાગ્રદશા હોય છે તે સત્ય ભક્તિયોગ છે.

માહ સુદ ૧૩, શુક્રવાર, ૮-૨-૫૨.

ત્રિકાળી શુદ્ધ તત્ત્વ અને પર્યાયમાં વિકાર-અવિકારના ભેદ સર્વજ્ઞકથિત આગમ દ્વારા જાણવા જોઈએ. એકાંત શુદ્ધ જ માને ને પર્યાયમાં વિકાર છે તેને ન જાણે તો તે એકાંત નિશ્ચયાભાસી છે.

એકલા વ્યવહારને પકડી ધર્મ માની લ્યે અને મુખ્ય-શ્રેષ્ઠ નિશ્ચય સ્વભાવને અંગીકાર ન કરે તો તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અનેકાંત સ્વરૂપને નિશ્ચય અને વ્યવહારજ્ઞાન દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. તેમાં મુખ્ય-શ્રેષ્ઠ તે ઉપાદેય થતાં નિશ્ચયની મુખ્યતા અને વ્યવહારની ગૌણતા થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન તીર્થંકરદેવના ચરણકમળના સેવકો તે જૈનો છે. તેમાં મુખ્ય શ્રી ગણધરદેવ છે. તેમણે કહેલાં સમસ્ત જીવાદિ તત્ત્વોમાં જે ઉપોયગ જોડે છે, તેનો નિજભાવ જ તે પરમયોગ છે.

અહીં 'જીવાદિ તત્ત્વોમાં' આત્માને જોડવાનું કહ્યું, તે કઈ રીતે ? કે નવે તત્ત્વો જાણીને શુદ્ધ જીવ આદરણીય છે એમ સમજીને તેનો નિઃશંકપણે આશ્રય કરતાં સંવર-નિર્જરારૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે ને પુણ્ય-પાપ વ્યવહારનો અભાવ થતો જાય છે, તેણે નવ તત્ત્વ અને છ એ દ્રવ્યમાં સારરૂપ શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં આત્માને જોડ્યો કહેવાય છે અને તેણે સ્વભાવમાં એકાગ્રતા દ્વારા મિથ્યાત્વાદિ આસ્રવોને જીતીને સંવર-નિર્જરારૂપ શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરી, તેણે તત્ત્વોના જ્ઞાનમાં આત્માને જોડ્યો અને પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધથી જુદો પડીને સ્વમાં એકાગ્ર થયો. અને એ રીતે સ્વરૂપમાં જાગ્યો તેણે નવ તત્ત્વને ખરેખર જાણ્યા. અને આનું નામ સાચો યોગ છે.

ચૈતન્યમૂર્તિ તરફ ઢળતાં નવે તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. એ રીત વિના ધ્યાન, જપ વગેરે કરવા બેસી જાય તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વીતરાગ કથિત વસ્તુના ભાન વિના ધ્યાન-યોગ હોય નહિ.

જીવાદિ નવે તત્ત્વોના લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન છે. પુણ્યાદિ આસ્રવ-બંધનું કારણ છે, તેનાથી રહિત એકલા ચૈતન્યના આશ્રયે થતો ભાવ તે સંવર-નિર્જરા છે. તે નવ તત્ત્વને યથાર્થપણે જાણી, નિર્વિકલ્પ ઉપયોગનું કારણ એવા નિજ આત્મામાં આત્માને જોડે છે-એકાગ્ર થાય છે તે જ ભક્તિ, તે જ સમાધિ-યોગ, તે જ ધર્મ છે.

હવે આ ૧૩૯મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૩૦

(वसंततिलका)

तत्त्वेषु जैनमुनिनाथमुखारविंद-
व्यक्तेषु भव्यजनताभवघातकेषु।
त्यक्त्वा दुराग्रहममुं जिनयोगीनाथः
साक्षाद्युनक्ति निजभावमयं स योगः॥ २३०॥

શ્લોકાર્થ : આ દુરાગ્રહને (-ઉપરોક્ત વિપરીત અભિનિવેશને) છોડીને, જૈનમુનિનાથોના (ગણધર-દેવાદિક જૈન મુનિનાથોના) મુખારવિંદથી પ્રગટ થયેલાં, ભવ્ય જનોના ભવનો નાશ કરનારા

તત્ત્વોમાં જે જિનયોગીનાથ (જૈન મુનિવર) નિજભાવને સાક્ષાત્ જોડે છે, તેનો એ નિજભાવ તે યોગ છે. ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વજ્ઞ ભગવાન સિવાય અન્યમતિઓએ કહેલાં કુતત્ત્વોની માન્યતા તે દુરાગ્રહ છે, જૈનના નામે પણ કલ્પિતમતોએ કહેલા વિપરીત તત્ત્વોની માન્યતા તે દુરાગ્રહ છે. તેને છોડીને, જૈન મુનિનાથ એવા સર્વજ્ઞદેવ તથા ગણધરદેવકથિત તત્ત્વોની ઓળખાણ ભવનો નાશ કરનાર છે. યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વસન્મુખ નિજભાવને જે જૈન મુનિવર સાક્ષાત્ જોડે છે, તેનો એ નિજભાવ તે યોગ એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. **જૈન એ કોઈ પક્ષ નથી પણ ત્રિકાળ અબાધિત વસ્તુસ્થિતિ છે.**

સર્વજ્ઞે કહ્યું છે, વસ્તુસ્વરૂપ પણ તેવું જ છે, ને તે પોતાને પોતાના જ્ઞાનમાં સચોટ ભાસવું જોઈએ. નિર્ણીત તત્ત્વોના જ્ઞાન વિના સામાયિક, ભક્તિ, યોગ વગેરે એક પણ ધર્મક્રિયા વ્યવહારે પણ સાચી હોઈ શકે નહિ.

હવે આ ભક્ત અધિકારની છેલ્લી ગાથામાં કહે છે કે અનંતા તીર્થંકરો થયા તે બધાય આ રીતે આવી શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરીને મુક્તિ પામ્યા છે, માટે તું પણ તેવી ભક્તિ કર !

ગાથા ૧૪૦

उसहादिजिणवरिंदा एवं काऊण जोगवरभत्तिं।
णिव्वुदिसुहमावण्णा तम्हा धरु जोगवरभत्तिं ॥ १४० ॥

वृषभादिजिनेवरेन्द्रा एवं कृत्वा योगवरभक्तिम्।
निर्वृतिसुखमापन्नास्तस्माद्धारय योगवरभक्तिम् ॥ १४० ॥

વૃષભાદિ જિનવર એ રીતે કરી શ્રેષ્ઠ ભક્તિ યોગની,
શિવસૌખ્ય પામ્યા; તેથી કર તું ભક્તિ ઉત્તમ યોગની. ૧૪૦.

અન્વયાર્થ : **(वृषभादिजिनवरेन्द्राः)** વૃષભાદિ જિનવરેંદ્રો **(एवम्)** એ રીતે **(योगवरभक्तिम्)** યોગની ઉત્તમ ભક્તિ **(कृत्वा)** કરીને **(निर्वृतिसुखम्)** નિર્વૃતિસુખને **(आपन्नाः)** પામ્યા; **(तस्मात्)** તેથી **(योगवरभक्तिम्)** યોગની ઉત્તમ ભક્તિને **(धारय)** તું ધારણ કર.

ભગવાન કુંદકુંદદેવ તીર્થંકરોની સાક્ષીથી કહે છે કે અહો ! જગતગુરુ મહાન આત્મા-તીર્થંકરો આ રીતે શુદ્ધાત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતા વડે ઉત્તમ યોગભક્તિથી મુક્તિસુખ પામ્યા. પરાશ્રયવૃત્તિ- પુણ્ય-પાપ તે દુઃખમય સંસારની પ્રવૃત્તિ છે તેનાથી નિવૃત્ત થઈને અસંગ-અરાગ સ્વરૂપમાં ઠરતાં તેઓ અવિનાશી નિવૃત્તિ સુખને પામ્યા તે રીત જાણીને તું પણ એવી ઉત્તમ યોગભક્તિને ધારણ કર.

વિદેહક્ષેત્રમાં અત્યારે પણ તીર્થંકરો બિરાજે છે, તેઓએ પણ આવી જ યોગભક્તિ કરી છે. અહો ! પોતામાં ઠરીને સર્વજ્ઞ ચૈતન્યબિંબ થઈ ગયા છે. જેઓ તીર્થનાયક છે, પરમદેવાધિદેવ છે, ત્રણ લોકના ઈંદ્રો જેમના ગુણગાન કરે છે તેથી જેઓ ત્રિલોકવર્તી કીર્તિવાળા છે, એવા પૂર્ણજ્ઞાન-કળાયુક્ત પરમેશ્વરો થયા તે બધાય ભગવંત અંતર્‌એકાગ્રતારૂપ યોગભક્તિ કરી મુક્તિ પામ્યા.

કેવી છે તે ભક્તિ ? તો કે નિજાત્મા સાથે જ સંબંધ રાખનારી છે. (પુણ્યાદિ વ્યવહાર, રાગ, તીર્થક્ષેત્રાદિ સંયોગ સાથે સંબંધ રાખનારી નથી) એવી શુદ્ધનિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ યોગની ઉત્તમ ભક્તિ કરીને પરમનિર્વૃતિવધૂના અતિ પુષ્ટ પરિણમનમાં એવી ગાઢ(પરમ ઉત્કૃષ્ટ) એકાગ્રતા પ્રગટ કરી કે તેનો કદી વિરહ પડે નહિ. શિવલક્ષ્મીરૂપી અવિનાશી મંગળરૂપ પર્યાયમાં અમૃતાનંદની એવી પુષ્ટિ કરી કે અસંખ્ય આત્મપ્રદેશે અત્યંત આનંદરૂપી સુધારસના પૂરથી સિદ્ધભગવંતો પરિતૃપ્ત થયા છે.

અક્ષય અનંત નિજાનંદ સરોવરમાંથી શાંતરસના ઝરણાંના પૂર વહે એવી મોક્ષદશારૂપી સ્ત્રી અર્થાત્

પૂર્ણ પવિત્ર પરિણતિના અનુપમ સુખને પામ્યા છે. તે સુખને આત્મામાં જાણીને પ્રગટ થયેલા ભવ્યત્વગુણવાળા, નિજ શુદ્ધાત્મમહિમાધારક હે મહાજનો ! તમે નિજ આત્માને પરમ વીતરાગ સુખદાતા એવી અંતર્ નિર્મળ એકાગ્રતારૂપ યોગભક્તિ કરો.

અનંતા તીર્થંકરો એ કરી ગયા. ધન્ય વીતરાગ ! હું પણ તારી જાતનો છું અને પૂર્ણ થવાનો છું. પોતાનું ભાન થયું એટલે વ્યવહાર વિકલ્પ વખતે વીતરાગ તીર્થનાથનું બહુમાન આવે છે.

હવે આ પરમ-ભક્તિ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ સાત શ્લોકો કહે છે :

શ્લોક ૨૩૧

(शार्दूलविक्रीडित)

नाभेयादिजिनेश्वरान् गुणगुरुन् त्रैलोक्यपुण्योत्करान्
श्रीदेवेन्द्रकिरीटकोटिविलसन्माणिक्यमालार्चितान्।
पौलोमीप्रभृतिप्रसिद्धदिविजाधीशांगनासंहतेः
शक्रेणोद्भवभोगहासविमलान् श्रीकीर्तिनाथान् स्तुवे॥ २३१॥

શ્લોકાર્થ : ગુણમાં જેઓ મોટા છે, જેઓ ત્રિલોકના પુણ્યના રાશિ છે (અર્થાત્ જેમનામાં જાણે કે ત્રણ લોકના પુણ્ય એકઠાં થયા છે), દેવેંદ્રોના મુગટની કિનારી પર પ્રકાશતી માણેકપંક્તિથી જેઓ પૂજિત છે. (અર્થાત્ જેમના ચરણારવિંદમાં દેવેંદ્રોના મુગટ ઝૂકે છે), (જેમની આગળ) શચી આદિ પ્રસિદ્ધ ઈન્દ્રાણીઓના સાથમાં શક્રેંદ્ર વડે કરવામાં આવતાં નૃત્ય, ગાન અને આનંદથી જેઓ શોભે છે, અને શ્રી તથા કીર્તિના જેઓ સ્વામી છે, તે શ્રી નાભિપુત્રાદિ જિનેશ્વરોને હું સ્તવું છું. ॥ ૨૩૧ ॥

વૃષભાદિ તીર્થનાથ કેવા છે ? ગુણમાં મહાન છે. ત્રિલોકના પુણ્યના રાશિ છે, જાણે ત્રિલોકના ઉત્તમ પુણ્યપરમાણુ તેમના શરીરમાં એકઠા થયા. ''**यः शान्तराग रूचिभिः परमाणुभिस्त्वं**'' હજારો ગાડાં અનાજ પાકે ત્યાં અગણિત ખડ પાકે જ, તીર્થંકરના પુણ્યનું શું કહેવું ? ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે તેમાં સદાય સુકાળ જ હોય.

વળી તે કેવા છે ? જેઓને સદા ઈંદ્રો નમે છે દેવેંદ્રોના મુગટ વડે થતી પૂજાની શોભાને પ્રાપ્ત છે. તીર્થનાથનો દેહ પણ પરમ શાંત, શીતળ, સ્થિર, આનંદરૂપ છે. જાણે સર્વ સમાધાનરૂપ સુખમાં નિત્ય તૃપ્ત છે. ભવ્ય જીવ જેના દર્શનમાત્રથી ધન્ય ઘડી માને છે.

ભગવાન ત્રિલોકીનાથ સર્વજ્ઞદેવ પાસે શચી આદિ પ્રસિદ્ધ ઈંદ્રાણીઓ સાથે શક્રેંદ્ર વડે કરવામાં આવતાં નૃત્ય, ગાન અને ઉત્સવથી જિનદેવ શોભે છે. 'હે નાથ ! મુક્તિ આપવી પડશે.' બાળક

જેમ વિના સંકોચે નાચે ને માગે તેમ અંતર ઉમળકાથી ઊછળીને ચિદ્ઘન શાંત જિનબિંબ વીતરાગતાનો મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવીને 'અહો ! ધન્ય વીતરાગ' કહી ભક્તિરસમાં ઉત્સાહવાન થયા કરે છે. તે વ્યવહારભક્તિ છે. સાથે જ સર્વ પ્રકારના રાગનો નિષેધ કરનાર જ્ઞાતાસ્વરૂપની નિશ્ચયભક્તિ હોય છે. મુનિરાજ કહે છે કે હું સર્વ જિનેશ્વરોને સ્તવું છું.

શ્રી રામચંદ્રજી, સીતાજી, લક્ષ્મણજીએ શાંતિનાથ જિનમંદિરમાં વીતરાગ પ્રતિમા સામે અદ્ભુત ભક્તિ-નૃત્યગાન ઉત્સવ સહિત કરેલી. ઈંદ્ર, વાસુદેવ જેવા પણ દાસાનુદાસ થઈ વિનયથી નાચી ઊઠે છે, લૂખા શુષ્કજ્ઞાની ન હોય.

કોઈ કહે કે નિશ્ચય અધ્યાત્મની વાતને વળી મંદિર, મૂર્તિ, સમવસરણ, માનસ્થંભ, ભક્તિ, પૂજા - આ શું ? -તો તેને કહે છે કે અરે ! તને સાધકની ભૂમિકામાં શું હોય તેની ખબર નથી. વીતરાગ પ્રત્યે ધર્માત્માની ભક્તિ અંતરના અભિપ્રાયપૂર્વક તેં કદી જોઈ નથી. પોતે વીતરાગ ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ-રાગ આવ્યા વિના રહે નહિ. જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે તે સમજીને ધર્મી જીવ દાન, ભક્તિ, પ્રભાવનાના વખતે વિશેષ રાગ ઘટાડે છે.

જ્યાં પવિત્રતા વધે ત્યાં પુણ્યના પ્રકાર હોય છે. એકલા નિશ્ચયની વાતો કરનારાને ભક્તિ-પૂજાના પ્રસંગમાં લૂખાપણું રહે છે. વ્યવહાર પણ જાણવો જોઈએ. ધર્મીને રાગની ભૂમિકામાં પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક ભક્તિ-પૂજામાં રસ આવે છે, નિશ્ચિંત થઈ થઈ ભક્તિ કરતાં કરતાં જાણે સાક્ષાત્ તીર્થંકર પ્રભુ સામે જ નજીકમાં ઊભા રહી, પરમ વિનયવાન, ગંભીર, શાંતરસમાં ઓતપ્રોત થઈને એકાગ્રતાપૂર્વક વીતરાગના ગુણ ગાતા હોય. અહો ! તેનો અપૂર્વ મહિમા ધર્મી જાણે ! જે પૂજ્યપણું માગે તે પૂજ્ય નથી, પણ જે વીતરાગ છે, કાંઈ ઇચ્છતા નથી તે પૂજ્ય છે.

માહ સુદ ૧૪, શનિવાર, ૯-૨-૫૨.

શ્લોક ૨૩૨

(आर्या)

वृषभादिवीरपश्चिमजिनपतयोप्येवमुक्तमार्गेण।
कृत्वा तु योगभक्तिं निर्वाणवधूटिकासुखं यान्ति॥ २३२॥

શ્લોકાર્થ : શ્રી વૃષભથી માંડીને શ્રી વીર સુધીના જિનપતિઓ પણ યથોક્ત માર્ગે (પૂર્વોક્ત પ્રકારે) યોગભક્તિ કરીને નિર્વાણવધૂના સુખને પામ્યા છે. ॥ ૨૩૨ ॥

શ્રી વૃષભાદિ સર્વ તીર્થંકર વીતરાગસ્વરૂપના સ્વામી પણ પૂર્વોક્ત યથાર્થ માર્ગે યોગભક્તિ વડે નિર્મળ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા વડે મુક્તિસ્ત્રીના અવિનાશી સુખને પામ્યા છે, કોઈ વ્યવહાર-રાગના કારણે તે સુખ પમાતું નથી.

શ્લોક ૨૩૩

(आर्या)

अपुनर्भवसुखसिद्धयै कुर्वेहं शुद्धयोगवरभक्तिम्।
संसारघोरभीत्या सर्वे कुर्वन्तु जन्तवो नित्यम्॥ २३३॥

શ્લોકાર્થ : અપુનર્ભવસુખની (મુક્તિસુખની) સિદ્ધિ અર્થે હું શુદ્ધ યોગની ઉત્તમ ભક્તિ કરું છું; સંસારની ઘોર ભીતિથી સર્વ જીવો નિત્ય તે ઉત્તમ ભક્તિ કરો. ॥ ૨૩૩ ॥

તે મુક્તિસુખની સિદ્ધિ અર્થે હું પણ શુદ્ધ યોગની ભક્તિ કરું છું. ઘોર અપાર સંસારભ્રમણનો ભય હોય તો નિત્ય શરણરૂપ નિર્ભય નિજ પરમપદ માટે સર્વ જીવો તે ઉત્તમ ભક્તિને નિરંતર સેવો.

અંતર પૂર્ણ મુક્તાનંદ સ્વરૂપ શક્તિરૂપે સાક્ષાત્ છે તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાનરૂપ ભક્તિ જેને છે તેને નિરંતર તે સર્વશ્રેષ્ઠની મુખ્યતા રહે છે. આહાર, નિદ્રાદિ સમયે પણ પરાશ્રય, ભેદ, શુભ રાગ-વ્યવહારની મુખ્યતા થતી નથી. અંતર્દ્રવ્યદષ્ટિની મુખ્યતાનું પરિણમન નિરંતર રહે છે. ગૃહસ્થદશામાં પણ આ હોય છે.

પ્રશ્ન : સર્વ જીવોએ આ નિશ્ચયભક્તિ કરવી તો પછી વીતરાગ ભગવાનની ભક્તિ ક્યારે કરવી?

ઉત્તર : નિશ્ચય સ્વસન્મુખની રુચિરૂપ અભેદ ભક્તિની મુખ્યતા કદી છોડવી જોઈએ નહિ, નહિંતર સાચા દેવાદિની ભક્તિ વ્યવહારથી પણ ભક્તિ નામ નહિ પામે.

શ્લોક ૨૩૪

(शार्दूलविक्रीडित)

रागद्वेषपरंपरापरिणतं चेतो विहायाधुना
शुद्धध्यानसमाहितेन मनसानंदात्मतत्त्वस्थितः।
धर्मं निर्मलशर्मकारिणमहं लब्ध्वा गुरोः सन्निधौ
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि॥ २३४॥

શ્લોકાર્થ : ગુરુના સાનિધ્યમાં નિર્મળસુખકારી ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને, જ્ઞાન વડે જેણે સમસ્ત મોહનો મહિમા નષ્ટ કર્યો છે એવો હું, હવે રાગ-દ્વેષની પરંપરારૂપે પરિણત ચિત્તને છોડીને, શુદ્ધ ધ્યાન વડે સમાહિત (-એકાગ્ર, શાંત) કરેલા મનથી આનંદાત્મક તત્ત્વમાં સ્થિત રહેતો થકો, પરબ્રહ્મમાં (પરમાત્મામાં) લીન થાઉં છું. ॥ ૨૩૪ ॥

શ્રી ગુરુ સમીપ નિર્મળ સુખકારી ધર્મ પામીને સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જેણે સમસ્ત મોહ-રાગનો મહિમા (-વ્યવહાર, પરાશ્રયની રુચિ)નષ્ટ કરેલ છે એવો હું મનની ચંચળતા છોડીને શુદ્ધ ધ્યાન વડે એકાગ્ર

શાંત ચિત્તથી જ્ઞાનાનંદ પરિણતિને ગ્રહણ કરું છું. નિત્યાનંદરૂપ સહજ તત્ત્વમાં સ્થિર રહેતો થકો, નિજ પરમબ્રહ્મપરમાત્મામાં લીન-એકાગ્ર થાઉં છું, એનું નામ સમ્યક્ યોગભક્તિ છે.

અહીં સમ્યગ્જ્ઞાની ગુરુ પાસેથી દેશનાલબ્ધિ પામવાની વાત છે. શ્રીગુરુએ નિર્મળ સુખકારી ધર્મ નિર્મળ નિરાલંબી જ્ઞાયકમાત્રના આશ્રયે કહ્યો છે, તેની ઓળખાણ કરી ત્યાં શ્રીગુરુથી સમજ્યો એમ કહ્યું છે.

શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ છેલ્લા સારરૂપે કહે છે કે નિર્મળ શુદ્ધાત્માનું ભાન અને તેનો આશ્રય બતાવનાર ગુરુ પાસેથી મેં નિર્મળ માર્ગ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

એવી નિશ્ચય આત્મભક્તિ તે મોક્ષનું કારણ છે. પરની ભક્તિ-વીતરાગની ભક્તિ હોય છે પણ તે શુભરાગ છે-આસ્રવ છે. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનાનંદમાં એકતારૂપ ભક્તિ વડે સંસારનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે. માટે પ્રથમ શ્રદ્ધા તો કર કે ત્રણે કાળે સર્વ જીવ માટે સત્યમાર્ગ આ એક જ પ્રકારે છે. ધર્મરૂપ ભક્તિ તે નિશ્ચય અને પુણ્યભક્તિ તે વ્યવહાર છે. ઉપાદેય નિશ્ચય જ છે એમ ન માને તેને અનંતસંસારની રુચિરૂપ મિથ્યાત્વ છે.

શ્લોક ૨૩૫

(अनुष्टुभ्)

निर्वृतेन्द्रियलौल्यानां तत्त्वलोलुपचेतसाम्।
सुन्दरानन्दनिष्यन्दं जायते तत्त्वमुत्तमम्॥ २३५॥

શ્લોકાર્થ : ઈંદ્રિયલોલુપતા જેમને નિવૃત્ત થઈ છે અને તત્ત્વલોલુપ (તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે અતિ ઉત્સુક) જેમનું ચિત્ત છે, તેમને સુંદર આનંદઝરતું ઉત્તમ તત્ત્વ પ્રગટે છે. ॥ ૨૩૫ ॥

ઈંદ્રિય વિષયલોલુપતા જેણે નિવૃત્ત કરી છે. કુદેવાદિનો રાગ, અવ્રતનો રાગ તે પાપ લોલુપતામય સંસારપ્રવૃત્તિ છે અને સુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિ પ્રત્યે ભક્તિ વગેરેનો રાગ તે પુણ્ય લોલુપતામય સંસારપ્રવૃત્તિ છે. એ રહિત સત્ય તત્ત્વજ્ઞાન માટે અતિ ઉત્સુક જેમનું ચિત્ત છે, તેમને નિજ શુદ્ધ આત્મામાંથી અતીંદ્રિય સુંદર આનંદઝરતું ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટે છે.

પુણ્ય-પાપ પરાશ્રય રહિત ચિદાનંદમાત્રમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, એકાગ્રતારૂપ નિર્મળ પરિણતિ પ્રગટ કરવી તે અવિનાશી ઉત્તમ તત્ત્વ છે. દેવાદિ તરફનું વલણ તે શુભરાગ-પુણ્યતત્ત્વ છે, તેમાં રુચિ તે પણ ઈંદ્રિયલોલુપતા છે. અવ્રતાદિનું વલણ તે અશુભ રાગરૂપ ઈંદ્રિયલોલુપતા છે. સાધકદશામાં ભૂમિકાનુસાર પૂજા, ભક્તિ વગેરેનો શુભરાગ હોય છે પણ તેમાં તે ધર્મ માનતો નથી. નિર્મળ સ્વભાવ તરફ ઝૂકાવ તે ધર્મ અને પરાશ્રયવૃત્તિ તે અધર્મ - બે વાત છે.

શ્લોક ૨૩૬

(अनुष्टुभ्)

अत्यपूर्वनिजात्मोत्थभावनाजातशर्मणे।
यतन्ते यतयो ये ते जीवन्मुक्ता हि नापरे॥ २३६॥

શ્લોકાર્થ : અતિ અપૂર્વ નિજાત્મજનિત ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ માટે જે યતિઓ યત્ન કરે છે, તેઓ ખરેખર જીવન્મુક્ત થાય છે, બીજાઓ નહિ. ॥ ૨૩૬ ॥

પુણ્યાદિ પરાશ્રયની રુચિ છોડી એકલા જ્ઞાનાનંદમાં ગાઢ ભક્તિ-એકાગ્રતારૂપ ભાવના તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. તે અતિ અપૂર્વ ભાવનાથી સહજાનંદ-સુખરૂપ થઈ શકાય છે. પરાશ્રય-રાગ-વ્યવહારથી ધર્મ માની, દ્રવ્યલિંગી મુનિ થઈ અગીયાર અંગ, નવ પૂર્વ ભાણી, વ્યવહાર પંચાચારના ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ કરીને મિથ્યાત્વસહિત જે અનંતવાર નવ ગ્રૈવેયકના પુણ્યને પામ્યો તે અપૂર્વ નથી. પુણ્યાસ્રવથી સંસાર છે, અતિ અપૂર્વ અતીંદ્રિય આત્માશ્રિત નિશ્ચય તે ધર્મ છે, તે વડે અંદરમાં -જ્ઞાતામાત્રમાં જાગ્રતિરૂપ જતના(યત્ના) કરે તેઓ ખરેખર જીવન્મુક્ત અને શિવસુખરૂપ થાય છે, અન્ય નહિ.

શ્લોક ૨૩૭

(वसंततिलका)

अद्वन्द्वनिष्ठमनघं परमात्मतत्त्वं
संभावयामि तदहं पुनरेकमेकम्।
किं तैश्च मे फलमिहान्यपदार्थसार्थैः
मुक्तिस्पृहस्य भवशर्मणि निःस्पृहस्य॥ २३७॥

શ્લોકાર્થ : જે પરમાત્મતત્ત્વ (રાગદ્વેષાદિ) દ્વંદ્વમાં રહેલું નથી અને અનઘ (નિર્દોષ, મળરહિત) છે, તે કેવળ એકની હું ફરી ફરીને સંભાવના (સમ્યક્ ભાવના) કરું છું. મુક્તિની સ્પૃહાવાળા અને ભવના સુખ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ એવા મને આ લોકમાં પેલા અન્યપદાર્થસમૂહથી શું ફળ છે ?॥૨૩૭॥

જે પરમાત્મતત્ત્વ પુણ્ય-પાપ વ્યવહારના દ્વંદ્વમાં રહેતું નથી અને નિર્મળ નિરુપાધિક આત્મશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતાથી સાધ્ય છે, તે કેવળ એકની હું વારંવાર સમ્યક્ ભાવના કરું છું. અખંડાનંદ શુદ્ધ જ્ઞાયકમાત્ર છું એવી અંતર્ એકાગ્ર દૃષ્ટિના બળથી એકાગ્રતારૂપ ભક્તિ કરું છું. વ્યવહાર-રાગ વચ્ચે આવે પણ તેની ભક્તિ, રુચિ, ભાવના નથી.

વળી ભવસુખથી નિસ્પૃહ એવો હું નિર્મળ જ્ઞાનઘનમાં સ્થિતિ વડે મુક્તિની સ્પૃહાવાન છું. અનિત્ય, અશુચિ એવા પુણ્યાદિ પદાર્થસમૂહથી મારે શું કામ છે ? પંચમકાળમાં મુક્તિદશાનો પુરુષાર્થ નથી

ને કંઈ ભક્તિનો શુભરાગ છે તેથી સ્વર્ગાદિ તથા સુંદર શરીર વગેરેનો સંયોગ મળશે તેનો અહીંથી જ નકાર કરું છું, મારે તે પ્રયોજનવાન નથી. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરેમાં જેટલું પર અવલંબન થઈ જાય તેટલો પુણ્યાસ્રવ છે તેને ઈચ્છતો નથી પાણ ઉત્તમ એવા એકલા નિર્મળ નિજ મુક્તાત્માની ભાવના-એકાગ્રતા કરું છું.

શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ મહા નિર્ગ્રંથ સંત, મહા બ્રહ્મચારી આત્મધ્યાનમાં મગ્ન અને મહા વૈરાગ્યવંત હતા, દેહમાત્ર પરિગ્રહ હતો, વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ નહિ. ઈંદ્રિય વિષયવૃત્તિથી રહિત, અતીંદ્રિય આત્મ-શાંતિના વિસ્તારમાં વસતા હતા. તેમણે સનાતન વીતરાગમાર્ગમાં યથાર્થ ભક્તિનું વર્ણન આ દસમા અધ્યાયમાં - પરમ-ભક્તિ અધિકારમાં કર્યું. અને લોકો ભક્તિ-યોગના નામે મિથ્યા વાતોમાં ધર્મ માની બેસે છે તેનો નિષેધ કર્યો.

ભગવાન કુંદકુંદ આચાર્યના આ નિયમસાર શાસ્ત્રને દૈવી પરમેશ્વરશાસ્ત્ર-ભાગવતશાસ્ત્ર કહ્યું છે, અન્યમતના ભાગવતમાં કંઈ મહાનતા નથી.

❖❖❖

૧૧. નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

સામાયિક, તીર્થંકરસ્તુતિ, વંદના, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાનના વિકલ્પ-શુભરાગ સાધક-દશામાં આવે છે. તે વ્યવહાર છ આવશ્યકોથી વિરુદ્ધ શુદ્ધ નિશ્ચય આવશ્યકનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. વ્યવહાર આવશ્યક પુણ્યબંધનું કારણ છે, જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં લીનતારૂપ નિશ્ચય આવશ્યક તે મોક્ષનું કારણ છે. મોક્ષમાર્ગ તો અરાગી એક પ્રકારે છે ને તે વ્યવહાર છ આવશ્યકથી પ્રતિપક્ષ છે તે કહે છે.

ગાથા ૧૪૧

जो ण हवदि अण्णवसो तस्स दु कम्मं भणंति आवासं।
कम्मविणासणजोगो णिव्वुदिमग्गो त्ति पज्जुत्तो॥ १४१ ॥

यो न भवत्यन्यवशः तस्य तु कर्म भणन्त्यावश्यकम्।
कर्मविनाशनयोगो निर्वृतिमार्ग इति प्ररूपितः ॥ १४१ ॥

નથી અન્યવશ જે જીવ, આવશ્યક કરમ છે તેહને;
આ કર્મનાશનયોગને નિર્વાણમાર્ગ કહેલ છે. ૧૪૧.

અન્વયાર્થ : (**यः अन्यवशः न भवति**) જે અન્યવશ નથી (અર્થાત્ જે જીવ અન્યને વશ નથી) (**तस्य तु आवश्यकम् कर्म भणन्ति**) તેને આવશ્યક કર્મ કહે છે (અર્થાત્ તે જીવને આવશ્યક કર્મ છે એમ પરમ યોગીશ્વરો કહે છે). (**कर्मविनाशनयोगः**) કર્મનો વિનાશ કરનારો યોગ (-એવું જે આ આવશ્યક કર્મ) (**निर्वृतिमार्गः**) તે નિર્વાણનો માર્ગ છે (**इति प्ररुपितः**) એમ કહ્યું છે.

જે જીવ પુણ્ય-નિમિત્તાદિ પરભાવને વશ નથી થતા, અતીંદ્રિય આત્મામાં ચિદાનંદવશ એકાગ્રતામાં વર્તે છે તેને આવશ્યકરૂપી શુદ્ધ કર્મ છે, કોઈ પ્રકારે રાગ તે આવશ્યક નથી એમ પરમ યોગીશ્વરો કહે છે.

વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય થઈ જાય એમ માને તેનો તો વ્યવહાર પણ સાચો નથી. અજ્ઞાનીના તે વ્યવહાર આવશ્યક કર્મ તો કર્મબંધનને ઉત્પન્ન કરનારો યોગ છે. આત્માશ્રિત અરાગ પરિણતિ તે કર્મમળનો નાશક યોગ છે, તે નિર્વાણનો માર્ગ છે.

ટીકા : અહીં નિરંતર સ્વાશ્રય દૃષ્ટિવાનને શુદ્ધાત્મા જ મુખ્ય હોય છે તેને નિશ્ચય આવશ્યક-

કર્મ છે એમ કહ્યું છે. વ્યવહારની મુખ્યતા થાય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. દેહના ક્રિયા તે આત્માનો વ્યવહાર નથી. આત્માનો નિશ્ચય-વ્યવહાર આત્મામાં જ છે. વ્યવહાર, નિમિત્તની રુચિ છોડી નિરંતર વીતરાગ સ્વભાવવશ-સ્વાશ્રય એકતા છે તેને નિશ્ચય-શુદ્ધ આવશ્યક છે.

જે જીવ ચૈતન્યમાત્ર પરિણતિરૂપ વિધિ અનુસાર પરમ જિનના માર્ગના આચરણમાં કુશળ રહીને સદાય અંતર્મુખપણાને લીધે અન્યવશ નથી, કોઈ સમયે સ્વદ્રવ્ય આશ્રયની દૃષ્ટિ છૂટતી નથી તે અન્યવશ નથી એટલે સાક્ષાત્ સ્વવશ છે. મુનિને બોલવું, ચાલવું, આહાર લેવો વગેરે કોઈ પણ ક્રિયા વખતે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપનું અનુસંધાન હોય છે, જેટલા અંશે અરાગી સ્થિરતા તેટલો સ્વવશ યોગ છે, રાગ તે ગૌણ છે.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાને ત્રણ કષાયનો અભાવ છે, સવિકલ્પ તેટલો સ્વવશ નથી. રાગને વશ થતો નથી તે તો ઉપચાર કથન છે. ધર્મી જીવ રાગના વિસ્તારથી વિમુખ છે. આવું બોલવું, શુદ્ધ ખાવું-પીવું વગેરે વિકલ્પથી વિલક્ષણ એકલા ચિદાનંદ સ્વરૂપાશ્રિત નિશ્ચય ધર્મધ્યાન તે પ્રધાન પરમાવશ્યક કર્મ છે એમ નિરંતર પરમ તપશ્ચરણરૂપ રત્નત્રયમાં લીન એવા પરમ જિનયોગીશ્વરો કહે છે. સાધકને નબળાઈથી વ્યવહાર વિકલ્પ હોય છે તે જાણવા માટે છે, આદરવા માટે નથી.

માહ વદ ૧, સોમવાર, ૧૧-૨-૫૨.

મોક્ષમાર્ગ વીતરાગભાવસ્વરૂપ છે. શુભરાગરૂપ સામાયિક, સ્તુતિ, વંદના, કાયોત્સર્ગ વગેરે વચ્ચે આવે છે પણ તે મોક્ષનું સાધન નથી. શરીરાદિની ક્રિયાનો હું કર્તા નથી, અને પુણ્યાદિ વ્યવહારની રુચિરહિત છું એવી દૃષ્ટિસહિત નિર્મળ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-લીનતારૂપ વીતરાગમાર્ગના આચરણમાં-જ્ઞાનાનંદમાં એકાગ્ર થવામાં કુશળ એવો જીવ સદાય અંતર્મુખ હોવાથી અન્યવશ નથી પણ સ્વવશ છે. ધર્મી સ્વાધીન સુખમય છે, પરાશ્રયદૃષ્ટિને ધર્મ નથી.

વળી સર્વ કર્મક્ષયનું કારણ એવો જે ત્રિગુપ્તિથી ગુપ્ત, અંતર્મુખ એવી જ્ઞાનાનંદયુક્ત પરમસમાધિ જેનું લક્ષણ છે એવો યોગ તે જ સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ હોવાને લીધે નિર્વાણનો માર્ગ-ઉપાય છે.

એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી પ્રવચનસારની તત્ત્વપ્રદીપિકા નામની ટીકામાં પાંચમા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मा धर्मः स्वयमिति भवन् प्राप्य शुद्धोपयोगं
नित्यानन्दप्रसरसरसे ज्ञानतत्त्वे निलीय।
प्राप्स्यत्युच्चैरविचलतया निःप्रकम्पप्रकाशां
स्फूर्जज्ज्योतिः सहजविलसद्रत्नदीपस्य लक्ष्मीम्॥

શ્લોકાર્થ : એ રીતે શુદ્ધોપયોગને પ્રાપ્ત કરીને આત્મા સ્વયં ધર્મ થતો અર્થાત્ પોતે ધર્મપણે પરિણમતો થકો નિત્ય આનંદના ફેલાવથી સરસ (અર્થાત્ જે શાશ્વત આનંદના ફેલાવથી રસયુક્ત છે) એવા જ્ઞાનતત્ત્વમાં લીન થઈને, અત્યંત અવિચળપણાને લીધે, દેદીપ્યમાન જ્યોતિવાળા અને સહજપણે વિલસતા (-સ્વભાવથી જ પ્રકાશતા) રત્નદીપકની નિષ્કંપ-પ્રકાશવાળી શોભાને પામે છે (અર્થાત્ રત્નદીપકની માફક સ્વભાવથી જ નિષ્કંપપણે અત્યંત પ્રકાશ્યા-જાણ્યા કરે છે).

કોઈ પણ પ્રકારનો શુભાશુભરાગ તે અશુદ્ધતા છે, તેની રુચિ અને આશ્રય રહિત કેવળ આ આત્માશ્રિત શુદ્ધોપયોગને પામીને આત્મા સ્વયં ધર્મ થતો-ધર્મરૂપે પરિણમતો થકો નિત્યાનંદના વિસ્તારથી સરસ-શાશ્વત આનંદરસયુક્ત એવા જ્ઞાનતત્ત્વમાં જ લીન થઈને અત્યંત અચળ સમતાને લીધે (જેમાં રાગાદિ વિભાવવશતા ઊપજતી નથી એવી સમતાને લીધે) ઉજ્જવલ શાંત જ્યોતિમય સહજજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશતા રત્નદીપકની નિષ્કંપ (-નિર્વિકલ્પ) પ્રકાશની શોભાને પામે છે. તેનું નામ સાચી સામાયિક વગેરે છ આવશ્યક છે.

વ્યવહારરત્નત્રય તે પુણ્યાસ્રવ છે, તે પાપથી બચવા માટે સાધકદશામાં હોય છે પણ બંધકારણ હોવાથી તેને આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ નથી. અરાગી પૂર્ણ સ્વભાવનું આલંબન તે જ એક મોક્ષમાર્ગ છે, તે જ પરમ આવશ્યક છે. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનાનંદ તે સ્વ, તેમાં અરાગદશારૂપ એકાગ્રતા તે નિશ્ચય આવશ્યક છે.

વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાનાદિ કરતાં કરતાં નિશ્ચય થશે એ માન્યતા મિથ્યા છે, કેમ કે પૂર્વે અનંતવાર દ્રવ્યલિંગધારી મુનિ થઈ નવ ગ્રૈવેયક સુધીના પુણ્ય પામ્યો પણ અંશમાત્ર સમ્યક્ધર્મની શરૂઆત થઈ નહિ, એમ અનંતા જ્ઞાની કહી ગયા છે.

પરથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વભાવથી પૂર્ણ છું એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી તેમાં લીનતા કરવી તે જૈન ધર્મની ક્રિયા-મોક્ષની ક્રિયા છે. એકલા જ્ઞાયકસ્વભાવવશ જાગ્રત થવું તે જ ધર્મ છે, એમ માનનારને વીતરાગદશા પૂર્ણ ન હોય ત્યાં સુધી વચ્ચે વ્યવહારરત્નત્રય, વ્રતાદિના વિકલ્પ હોય છે પણ તેને તે ધર્મનું કારણ ન માને પણ પુણ્યબંધનું કારણ માને, પુણ્યથી હળવે હળવે ધર્મ થશે એમ ન માને.

વ્યવહાર હોય તો નિશ્ચય થાય એમ માન્યું તે પરવશ થઈ ગયો, તેને અંશમાત્ર ધર્મ હોય નહિ. પણ સ્વમાં વસવાથી સ્વાધીનતાથી ઉત્પન્ન અરાગી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, લીનતારૂપ દશા તે શુદ્ધ સ્વભાવકર્મ એટલે ધર્મપરિણતિરૂપ ક્રિયા છે. આવી વીતરાગ પરિણતિ તે સાક્ષાત્ ધર્મ નિયમથી (ચોક્કસ) સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ આત્મામાં જ હોય છે, વ્યવહાર પુણ્યાદિમાં તે ધર્મ કોઈ પ્રકારે હોતો નથી.

આત્મસ્થિત ધર્મ કર્મક્ષયમાં કુશળ, શુદ્ધઉપયોગરૂપ મોક્ષ ઉપાય ત્રણે કાળે એક જ છે. તેનાથી હું શીઘ્ર અદ્ભૂત નિર્વિકલ્પ સુખને પ્રાપ્ત કરું છું, પ્રગટ કરું છું.

આત્માનો સ્વભાવ આત્મામાં છે, કોઈ અન્યમાં નથી. આત્માનો ધર્મ આત્મામાં જ થાય છે એ નિયત-ચોક્કસ મર્યાદા છે. એટલે કે ૧) કોઈ દેવાદિ પરદ્રવ્ય વડે નથી, પરના આલંબનથી નથી, ૨) કોઈ સમ્મેદશિખરાદિ તીર્થક્ષેત્રથી ૩) કલ્યાણક આદિ કાળથી અને ૪) વ્યવહારરત્નત્રય, વ્રતાદિના શુભભાવથી આત્મધર્મ-મોક્ષમાર્ગ થતો નથી. ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં સ્વાશ્રય, અરાગી નિશ્ચયરત્નત્રયથી જ આત્મધર્મ છે, તે આત્મામાં થાય છે. એવો દઢ નિશ્ચય અને એકાગ્ર પરિણતિ સાધકદશામાં હોય છે. ત્યાં શુભરાગ વખતે પરદ્રવ્ય પ્રત્યે વલણ થાય છે ને વ્યવહારતીર્થ, વ્યવહારપૂજા, ભક્તિ વગેરે હોય છે તે વ્યવહાર છે.

સર્વત્ર રાગનો નિષેધ કરનાર, અરાગદષ્ટિ સહિત, રાગની મંદતા કરી, સમ્મેદશિખરાદિ તીર્થક્ષેત્રની વંદનાનો ભાવ કરે તે શુભભાવને વ્યવહારવંદનારૂપી આવશ્યક કર્મ કહેવાય છે, એમ છ એ બોલમાં સમજી લેવું.

ત્રણે કાળે આત્માથી આત્માનું કલ્યાણ છે, પરથી કહેવું તે નિમિત્તમાત્રથી ઘીનો ઘડો કહેવા સમાન વ્યવહાર છે.

મિથ્યાભાવ છોડીને આત્મામાં યથાર્થભાવથી એકાગ્ર થવું તે કર્મક્ષયકારી કુશળ એવો મોક્ષનો ઉપાય છે. વ્યવહાર તો પરાશ્રય રાગ હોવાથી સંસારનો અભાવ કરવામાં કોઈ પ્રકારે કુશળ નથી.

સર્વજ્ઞ ભગવાને વ્યવહારનું ફળ સંસાર કહ્યું છે. મોક્ષનો માર્ગ તો ત્રિકાળ એક પ્રકાર વીતરાગભાવ જ છે, તે નિયત છે. તેમાં કોઈ દેશ-કાળે અપવાદ નથી. વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ-સરાગ ચારિત્ર તે તો બંધમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગ બે પ્રકારે નથી પણ તેનું કથન બે પ્રકારે છે. વ્યવહાર તો નિમિત્તમાત્ર છે, અને તેની આવશ્યકતા માને તો તે જ નિશ્ચય થઈ ગયો, તેને માટે વ્યવહાર વ્યવહારાભાસ છે, નિમિત્તરૂપ પણ નથી.

પૂર્ણ વીતરાગતા ન થાય ત્યાં વચ્ચે અશુભથી બચવા વ્યવહારરત્નત્રય તથા છ આવશ્યકના શુભ વિકલ્પ આવે છે પણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી એમ પ્રથમ નક્કી કરી પરાશ્રય વ્યવહાર ભેદના આશ્રયની શ્રદ્ધા છોડવી અને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ એક જ માર્ગ છે એવી શ્રદ્ધા કરવી.

મન, વચન, કાયાની સરળતાના ભાવ તથા પરને નહિ ઠગવાના ભાવ તે પુણ્યબંધનનું કારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી. લોકોએ માનેલ ક્ષમા, અહિંસા, સરળતાનો ભાવ તે શુભભાવ છે. પણ તે અરાગી આત્મભાવથી વિરુદ્ધભાવ હોવાથી વક્રતારૂપ બંધભાવ છે.

વ્યવહાર-આવશ્યકાદિના અવલંબનથી નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ અને નિર્વાણદશા ઉત્પન્ન થતી નથી પણ ચિન્માત્ર આશ્રિત, નિર્વિકલ્પ-નિશ્ચય એકાગ્રતારૂપ પરમ આવશ્યક વડે આત્મિક પરમ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે નિર્ગ્રંથ ભાવલિંગી મુનિ પદ્મપ્રભમલધારિદેવ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષદશાથી કહે છે કે

શીઘ્ર વિકલ્પ તૂટીને અમને વારંવાર નિર્વિકલ્પ આનંદરૂપ સાતમું ગુણસ્થાન વર્તે છે, એવા પરમ સુખને શીઘ્ર શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરું છું, -એ મોક્ષમાર્ગ છે.

શ્લોક ૨૩૮

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मन्युच्चैर्भवति नियतं सच्चिदानन्दमूर्तौ
धर्मः साक्षात् स्ववशजनितावश्यकर्मात्मकोऽयम्।
सोऽयं कर्मक्षयकरपटुर्निर्वृतेरेकमार्गः
तेनैवाहं किमपि तरसा यामि शं निर्विकल्पम्॥ २३८॥

શ્લોકાર્થ : સ્વવશતાથી ઉત્પન્ન આવશ્યક-કર્મસ્વરૂપ આ સાક્ષાત્ ધર્મ નિયમથી (ચોક્કસ) સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ આત્મામાં (સત્-ચિદ્-આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં) અતિશયપણે હોય છે. તે આ (આત્મસ્થિત ધર્મ), કર્મક્ષય કરવામાં કુશળ એવો નિર્વાણનો એક માર્ગ છે. તેનાથી જ હું શીઘ્ર કોઈ (-અદ્ભૂત) નિર્વિકલ્પ સુખને પ્રાપ્ત કરું છું. ॥ ૨૩૮ ॥

(**નોંધ** : *આ શ્લોક ઉપરનું પ્રવચન શ્રી સદ્ગુરુ પ્રવચન-પ્રસાદમાં નથી તેથી ફક્ત શ્લોક અને શ્લોકાર્થ લખેલ છે.*)

માહ વદ ૨, મંગળવાર, ૧૨-૨-૫૨.

ગાથા ૧૪૨

ण वसो अवसो अवसस्स कम्म वावस्सयं ति बोद्धव्वं।
जुत्ति त्ति उवाअं ति य णिरवयवो होदि णिज्जुत्ती ॥ १४२ ॥

न वशो अवशः अवशस्य कर्म वाऽवश्यकमिति बोद्धव्यम्।
युक्तिरिति उपाय इति च निरवयवो भवति निरुक्तिः ॥ १४२ ॥

વશ જે નહીં તે 'અવશ', 'આવશ્યક' અવશનું કર્મ છે;
તે યુક્તિ અગર ઉપાય છે, અશરીર તેથી થાય છે. ૧૪૨.

અન્વયાર્થ : (**न वशः अवशः**) જે (અન્યને) વશ નથી તે 'અવશ' છે (**वा**) અને (**अवशस्य कर्म**) અવશનું કર્મ તે (**आवश्यकम्**) 'આવશ્યક' છે (**इति बोद्धव्यम्**) એમ જાણવું; (**युक्तिः इति**) તે (અશરીર થવાની) યુક્તિ છે, (**उपायः इति च**) તે (અશરીર થવાનો) ઉપાય છે, (**निरवयवः भवति**) તેનાથી જીવ નિરવયવ (અર્થાત્ અશરીર) થાય છે. (**निरुक्तिः**) આમ નિરુક્તિ છે.

જે વશ નથી એટલે કે સ્વાધીન છે તે અવશ છે, એવા અવશનું કાર્ય તે આવશ્યક છે અને એમ સમ્યક્ પ્રકારે જાણવું તે અશરીર થવાની યુક્તિ અને ઉપાય છે. નિત્યાનંદ નિર્વિકારને આધીન રહેવું અને વિભાવને તાબે ન થવું તે મુક્તિની નિર્બાધ યુક્તિ છે અને એવા સ્વાનુભવથી જ જીવ અશરીરી (શિવરૂપ-મુક્તદશારૂપ) થાય છે આમ નિરુક્તિ છે.

ટીકા : અહીં મુનિપ્રધાન કથન છે. પ્રથમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રનો નિશ્ચય વર્તે છે ને તે સહિત અંદર સ્થિરતારૂપ વીતરાગચારિત્ર વર્તે છે તેવા પરમ જિનયોગીશ્વરને પરમ આવશ્યકકર્મ-સ્વાભાવિક આત્મપરિણતિરૂપ કાર્ય જરૂર હોય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાની ગૃહસ્થને પણ યોગી કહેવાય. વસ્તુ પોતાની અનંત શક્તિથી પૂર્ણ નિત્ય છે ને હું મારી ભૂલથી પર્યાયમાં રાગ કરતો હતો, હવે સ્વરૂપ શ્રદ્ધાના બળ વડે સ્વભાવમાં વળ્યો, પરનો - પુણ્ય-પાપ વિકારનો સ્વામી નથી-કર્તા નથી, અખંડ જ્ઞાનાનંદ છું એમ યુક્તિ, આગમ અને સ્વાનુભવથી બરાબર નક્કી કરીને જાગ્રત જ્ઞાનમાત્રમાં એકાગ્રતા કરે તે યોગી છે. સમ્યક્ તત્ત્વજ્ઞાન વડે મિથ્યાત્વ રાગાદિને જીતનાર જૈન યોગી છે. તે પોતાના પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપને જ સ્વપરિગ્રહ માને છે. સ્વાશ્રય જ્ઞાતા-દૃષ્ટામાં જાગ્રત રહે છે. અને વિપરીત ભાવોને વશ થતો નથી અને તેથી જ તેને પરવશ નહિ થનાર અવશ-સ્વતંત્ર કહેવામાં આવે છે.

નિજ પદાર્થ નિત્ય જ્ઞાનાનંદ ધ્રુવ છે. પુણ્ય-પાપ, દયા, દાન, વ્રત-અવ્રતના વિકલ્પ-નિમિત્ત

તે બધા પરપદાર્થ છે. નિજ આત્મામાં એકત્વ પરિણતિરૂપ વીતરાગતા સિવાય અન્યવશ થતો નથી. પરવશતા નથી એ નાસ્તિથી ઉપચાર કથન છે. પણ સ્વાશ્રય જ્ઞાતા રહે છે ત્યાં પરવશતારૂપ વિરુદ્ધ-ભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેને સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી કહેવાય છે.

અક્ષય અનંતગુણનો પિંડ સ્વાધીન છું એવી દષ્ટિ અને એકાગ્રતા જેને વર્તે છે તે મોક્ષ ઉપાયમાં ચતુર, સર્વત્ર સ્વતંત્ર જ્ઞાનયુક્ત યોગી છે. આત્મામાં પરચીજનો પરિગ્રહ ત્રિકાળ નથી. ત્રિકાળ નિર્મળની દષ્ટિમાં પોતાની ક્ષણિક પર્યાયનો સ્વીકાર નથી. વ્યવહારરત્નત્રયના શુભરાગને પણ મદદગાર માનતો નથી. હું એનો અને એ મારું સ્વરૂપ છે એમ જ્ઞાની માનતો નથી.

દેહાદિ પરનું હું કરી શકું, પરની વ્યવસ્થા મારે આધીન છે એમ માનવું તે જ્ઞાતાસ્વરૂપની હિંસા છે. પરની સાથેની એકત્વબુદ્ધિ તે જ મુખ્ય હિંસા છે. જ્ઞાનીને નબળાઈથી અલ્પ રાગ થાય પણ તેને તે હિતરૂપ માને નહિ, સ્વમાં ખતવે નહિ. પરથી રાગ થાય એમ માને નહિ. ત્રિકાળી જ્ઞાયકમાત્ર સ્વભાવને અવલંબનારો છું એમ માને તે સદાય સ્વતંત્ર છે-સુખી છે. જે નિમિત્ત, વ્યવહાર કે પુણ્યની રુચિવાળો છે તે પરતંત્ર છે-દુઃખી છે.

અજ્ઞાનવશ પરથી લાભ-નુકસાન માનતો, તે શ્રદ્ધા પલટી, કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છોડી સુદેવાદિનો નિશ્ચય કરી, હિત-અહિતરૂપ ભાવ પોતાને આધીન છે એમ નક્કી કરી અંદર એકલો નિત્ય જ્ઞાનાનંદ પૂર્ણ છું તેની અભેદ પ્રતીતિ કરે, અંતર્મુખદષ્ટિ અને સ્થિરતા કરે તે યોગી છે, સ્વતંત્ર છે, સુખી છે.

એ રીતે પરમ જિનયોગીને નિશ્ચય ધર્મધ્યાનરૂપ શુદ્ધભાવકર્મ એટલે નિર્મળ નિશ્ચય દષ્ટિપૂર્વક જ્ઞાતા-દષ્ટારૂપ નિર્વિકલ્પ એકાગ્રતા હોય છે ને તે નિરઅવયવ-શરીરરહિત થવાનો ઉપાય અને યુક્તિ છે. અંદરમાં રુચિ, જ્ઞાન, એકાગ્રતારૂપ ચૈતન્યવશતા વર્તે; રાગવશતા ન વર્તે તે જ તર્ક મોક્ષમાર્ગમાં અનુકૂળ છે. શરીર સારું હોય, નિમિત્તો સારા મળે અને વ્યવહાર કરીએ તો નિશ્ચયધર્મ થાય એમ માનનારા આત્મશક્તિ માટે પાંગળા છે-અંધ છે.

જૈન તે વાડો નથી, જેવું ત્રિકાળતત્ત્વ છે તે દ્રવ્યે-ગુણે-પર્યાયે સ્વતંત્ર છે એમ બતાવનાર વસ્તુસ્વભાવ તે જૈનદર્શન છે.

જિનયોગી પરથી ઉપેક્ષા કરે છે ને સ્વમાં એકાગ્રતા કરે છે. સ્વદ્રવ્યના અવલંબનથી જેટલા અંશે નિર્વિકલ્પ શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે તેનું આવશ્યક કર્મ છે. જેટલો સ્વવશ રહ્યો તેટલો પરાવલંબનરૂપ પરવશ ન થયો તેનું નામ જરૂરીયાતનું કાર્ય છે. ચિદાનંદને ઓળખીને ઠરવું તે નિરંતર સાધકનું કર્તવ્ય છે-જરૂરી કામ છે.

દયા, દાન, પૂજા, ભક્તિના રાગમાં જેટલો એકાગ્ર થાય તે આર્તધ્યાન છે. જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ થાય તે નિશ્ચયથી આર્તધ્યાન છે કેમ કે આસ્રવ તે ધર્મધ્યાનથી વિપરીત કાર્ય છે.

જેટલા અંશે રાગ તેટલું આર્તધ્યાન જ છે, ધર્મધ્યાન નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને પણ જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે તે રાગ છે. રાગ તે નિશ્ચયથી અધર્મ છે. નિશ્ચયધર્મધ્યાનથી બંધન ન થાય. રાગનો સર્વ પ્રકારે નિષેધ કરનાર દષ્ટિ જેને વર્તે છે તેને ચારિત્રની નબળાઈનો રાગ હોય છતાં તેની ખતવણી નિશ્ચયધર્મધ્યાનમાં ન કરે. સોળકારણભાવનાથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે તે નિશ્ચયધર્મધ્યાન નથી. પણ સમ્યગ્દષ્ટિના સદ્ભાવના ઉપચાર વડે વ્યવહારથી ધર્મધ્યાન કહેલ છે. નિશ્ચયથી ધર્મધ્યાનથી કિંચિત્ બંધન ન થાય.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કોઈ પણ પ્રકારના રાગને શ્રદ્ધામાં હેય-બાધક-અધર્મ માને છે. પરને લઈને રાગ છે; વ્યવહારરત્નત્રયનો શુભરાગ મને મોક્ષમાર્ગમાં મદદ કરશે એમ તે માનતો નથી. આવી વીતરાગી દષ્ટિ અને વીતરાગી સ્થિરતામાં આત્માને જોડે તેને જિનેશ્વરદેવે કહેલ પરમ-આવશ્યક કર્મ હોય છે ને એ શરીર રહિત મુક્તાનંદ સહિત થવાનો ઉપાય છે.

અશરીરી થવાનો ઉપાય એકલા ચિદાનંદની શ્રદ્ધા અને સ્થિરતા છે, નીચેની ભૂમિકામાં પુણ્ય-પાપ હોય ખરા પણ તેનાથી હું નથી, તેનાથી ધર્મ નથી. હું એકલો જ્ઞાયક છું તેની દષ્ટિપૂર્વક નિર્મળદશા પ્રગટ કરવી તે પ્રથમ ધર્મની ક્રિયા છે ને આ જ મોક્ષનો સુગમ ઉપાય છે.

હું છું તો દેહાદિની ક્રિયા થઈ શકે, પર્યાયમાં પરથી પરતંત્ર છું, પરથી લાભ-નુકસાન થઈ શકે છે એમ માને તેને વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાન પણ નથી.

વર્તમાન બંધપર્યાય-અશુદ્ધતા પણ મારા અપરાધથી છે, કર્મથી નથી. આંખો બંધ કરવી કે ઉઘાડી રાખવી, મૌન-અમૌન એ બધી જડ પરમાણુની અવસ્થા છે. જીવ તેને વ્યવહારથી પણ કરી શકતો નથી, મારી ઈચ્છાથી તે કાર્ય થયું એમ માનનાર બે દ્રવ્યને જુદા-સ્વતંત્ર માનતો નથી, પરાધીન માનનાર અજ્ઞાની છે. જેને હજી જડથી ભિન્ન સત્તાની ખબર નથી તેને પોતાની વિકારી પર્યાય સ્વતંત્રપણે પોતાના અપરાધથી થાય છે અને તે ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી એમ સમ્યગ્દષ્ટિ થવાની તાકાત નથી.

પ્રશ્ન : સર્વ ધર્મનો સમન્વય થઈ શકે ?

ઉત્તર : ત્રણે કાળે સર્વજ્ઞ કથિત સત્યનો પંથ એક જ છે, તેની સાથે કોઈ એકાંતમતનો મેળ નથી. સંસારતત્ત્વ પણ છે, ઉપાદેય નથી.

પ્રશ્ન : અનેક નય છે. કોઈ જીવને કોઈ નયથી ધર્મ થાય ને બીજાને બીજા નયથી; એમ ક્રમ હશે ને ?

ઉત્તર : સર્વજ્ઞકથિત ન્યાયથી યથાર્થ જ્ઞાનમાં નિઃસંદેહ અનુભવ થયા વિના નય સમ્યક્ હોય નહિ, તો તે અજ્ઞાનમાં ધર્મ ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય. જ્ઞાની છે તે એકાંતીના અભિપ્રાયને ઓળખીને કહે છે કે તેની વાત એક અંશ પૂરતી જૈનના પ્રમાણજ્ઞાનમાં આવે છે પણ તેને તો એકાંત એક અંશનો

પક્ષ છે તેથી તે એક અંશને સર્વાંશ માને છે તેથી તેનો માનેલો કોઈ પણ અંશ મિથ્યા જ છે-સત્ય નથી. જેમ એક શેર દૂધમાં થોડું ઝેર ભળ્યા પછી તે દૂધ દૂધના ગુણને લાયક નથી તેમ મિથ્યાદષ્ટિ ગમે તેટલા શાસ્ત્ર જાણે ને તેના માનેલા વ્રતાદિમાં શુભક્રિયા કરે તે બધું અજ્ઞાનમય છે.

જ્ઞાની જેટલો અરાગી નિશ્ચયમાં સ્થિર રહે તેટલો ચારિત્ર અપેક્ષાએ સ્વવશ છે. દષ્ટિમાં તો પૂર્ણ સ્વવશ-મુક્ત જ છે, ચૈતન્યસ્વભાવના અવલંબન વડે પરાશ્રયનું અવલંબન તૂટે છે, તે મુક્તિની યુક્તિ છે, તે મોક્ષનો ઉપાય છે. પરાશ્રય બંધભાવથી પુણ્યાસ્રવની પુષ્ટિ કરનાર વાત તે કુયુક્તિ છે.

નિમિત્તથી, પુણ્યથી, વ્યવહારથી કે શરીરની ક્રિયાથી મુક્તિનો ઉપાય ત્રણ કાળમાં નથી. એક સ્વાશ્રય નિશ્ચયરત્નત્રયથી જ મુક્તિ છે, એ અબાધિત નિયમને સ્થાપિત કરે અને મિથ્યાત્વનો અભાવ કરે તે સમ્યક્યુક્તિ છે.

માહ વદ ૩, બુધવાર, ૧૩-૨-૫૨.

આત્મા જ્ઞાનાનંદ પૂર્ણ છે, પરદ્રવ્ય અને વિકારના સંબંધ રહિત સિદ્ધ ભગવાન જેવો અત્યારે પણ શક્તિરૂપે છે. તેની સમ્યક્ પ્રતીતિપૂર્વક તેને વશ રહેવું, પુણ્ય-પાપને વશ ન થવું તે આવશ્યકરૂપ સ્વાધીન કર્મ છે, સ્વતંત્ર જ્ઞાતાનું તે કાર્ય છે. અને તે નિરવયવ (-અશરીરી સિદ્ધ ભગવાન) થવાનો ઉપાય છે. મુક્ત થવાની યુક્તિ છે. અવયવ = કાય, તેનાથી રહિત એટલે પુણ્ય-પાપ, વિપરીતતારૂપી ભાવકર્મથી તથા દ્રવ્યકર્મથી મુક્ત થવાનો અને અનંત જ્ઞાનાનંદની પૂર્ણતાસહિત થવાનો ઉપાય સ્વવશતા એટલે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. ને તેનું કારણ ત્રિકાળી ચિદાનંદ નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય છે.

વ્યવહાર વ્રતાદિ શુભરાગથી પુણ્યબંધન થાય છે. મિથ્યાત્વ, અવ્રતાદિ અશુભરાગથી પાપબંધન થાય છે. આત્માશ્રિત અરાગી જ્ઞાન શાંતિરૂપ સ્વવશતામાં બંધન રહિત એકલી સ્વાધીન સુખદશા મળે છે. જે શક્તિરૂપે છે તે પ્રગટ થાય છે.

શ્લોક ૨૩૯

(मन्दाक्रान्ता)

योगी कश्चित्स्वहितनिरतः शुद्धजीवास्तिकायाद्
अन्येषां यो न वश इति या संस्थितिः सा निरुक्तिः।
तस्मादस्य प्रहतदुरितध्वान्तपुंजस्य नित्यं
स्फूर्जज्ज्योतिःस्फुटितसहजावस्थयाऽमूर्तता स्यात्॥ २३९॥

શ્લોકાર્થ : કોઈ યોગી સ્વહિતમાં લીન રહેતો થકો શુદ્ધજીવાસ્તિકાય સિવાયના અન્ય પદાર્થોને વશ થતો નથી. આમ જે સુસ્થિત રહેવું તે નિરુક્તિ (અર્થાત્ અવશપણાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ) છે. એમ કરવાથી (-પોતામાં લીન રહી પરને વશ નહિ થવાથી) દુરિતરૂપી તિમિરપુંજનો જેણે નાશ કર્યો

છે એવા તે યોગીને સદા પ્રકાશમાન જ્યોતિ વડે સહજ અવસ્થા પ્રગટવાથી અમૂર્તપણું થાય છે. ॥ ૨૩૯ ॥

કોઈ યોગી સ્વહિતમાં લીન રહેતો થકો પોતાના શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય સિવાયના અન્ય કોઈને વશ થતો નથી. હું અશરીરી પૂર્ણ ચિદાનંદઘન છું એવી દષ્ટિપૂર્વક અંદર એકાગ્રતામાં જાગ્રત રહે છે તે અવશ છે-સ્વતંત્ર છે, તે સંસારને સાધનાર પરતંત્ર નથી. આમ સ્વાશ્રિત નિર્મળ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-લીનતા વડે સુસ્થિત રહેવું તે નિરુક્તિ છે. (-અવશપણાનો નિરુક્તિ અર્થ છે.)

આવી શ્રદ્ધા થવી તે ગૃહસ્થનો પ્રથમ ધર્મ છે, વચ્ચે દયા-દાન-વ્રત-તીર્થયાત્રાનો શુભરાગ આવે પણ તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. માટે પુણ્ય-પાપને વશ ન થવું જોઈએ એમ પ્રથમથી જ જાણવું જોઈએ, પણ પછી અમારે માટે શુભવ્યવહાર તો આવશે ને ? એમ આસ્રવની ભાવના કરે છે તેને મિથ્યાદષ્ટિપણું છે.

લીન ભયો વ્યવહારમેં, મુક્તિ ન ઉપજે કોઈ;
દીન ભયો પ્રભુ પદ જપે, મુક્તિ કહાં સે હોય !

પુણ્યાદિ પરવશ ન થવું એટલે મિથ્યાત્વરહિત પોતાના જ્ઞાતાસ્વભાવમાં એકાગ્ર રહેવું તે સ્વાધીનપણાનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે.

પુણ્ય-પાપ પરવશપણું તે સંસાર છે, પરવશ ન થવું તે ઉપચાર કથન છે. પોતાના ત્રિકાળ સ્વતંત્ર પૂર્ણ ચિદાનંદની શ્રદ્ધાપૂર્વક એકાગ્ર નિર્વિકલ્પદશા તે સ્વવશપણું છે. પુણ્ય-પાપમય દુષ્કૃતરૂપી અંધકારના પુંજનો જેણે સ્વાશ્રય બળ વડે નાશ કર્યો છે એવા તે યોગીને સદા પ્રકાશમાન જ્ઞાનાનંદ જ્યોતિ દ્વારા સહજદશા પ્રગટવાથી અમૂર્તપણું (-સાક્ષાત સિદ્ધ, મુક્ત, પરમાત્મપણું) થાય છે.

પ્રશ્ન : ઉપદેશ સાંભળવાનો શુભભાવ તે દુષ્કૃત્ય-દુરિત શી રીતે ?

ઉત્તર : કોઈ પણ રાગ છે તે નિશ્ચયથી દુષ્કૃત્ય જ છે. જ્ઞાનીને સર્વત્ર રાગનિષેધક દષ્ટિ છે છતાં સત્ય ઉપદેશ, શ્રવણ, ભક્તિ, વ્રતાદિનો શુભ રાગ આવે છે તેને વ્યવહારથી સુકૃત-શુભ કહેવાય છે, રુચિમાં નિરંતર અરાગી જ્ઞાતાપણું જ ઉપાદેય છે. નીચલી ભૂમિકામાં શુભરાગ-વ્યવહાર હોય છે પણ તે કોઈ રીતે મોક્ષમાર્ગ નથી.

પ્રશ્ન : વ્યવહારથી-ઉપદેશથી લાભ નથી તો પછી જ્ઞાની શ્રવણનો, ભક્તિનો રાગ શા માટે કરે છે ?

ઉત્તર : રાગ હોય છે પણ તે કરવા જેવો છે એમ જ્ઞાની માનતા નથી. ગણધરદેવ પણ તીર્થંકર ભગવાન પાસે સાંભળે છે અને જેટલો રાગ છે તેને દોષ માને છે. શુભરાગને ઉપચારથી સુકૃત

કહેલ છે.

પુણ્યની રુચિ તે જ ઘોર સંસારરૂપ અંધારું છે. જેમ ઘરમાં જુદી પડેલી વસ્તુ પણ અંધારામાં જુદી દેખાય નહિ તેમ વિકારની રુચિ-પરાશ્રયદષ્ટિરૂપ અજ્ઞાનમાં સ્વ-પરની ભિન્નતા અને સ્વાશ્રય સ્વતંત્રતાનું ભાન થતું નથી.

પ્રશ્ન : **तपसा निर्जरा च** એટલે શું ?

ઉત્તર : સમ્યક્ત્વ સહિત પોતાના આત્મામાં ઉગ્ર એકાગ્રતાના પુરુષાર્થ દ્વારા જ્ઞાનાનંદમાં લીન રહેતાં આહારાદિની ઈચ્છા ઉત્પન્ન ન થાય તેવી વીતરાગ શાંતદશાથી પ્રતાપવંત રહેવું તેનું નામ સાચી તપસ્યા છે, તે વડે શુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપ નિર્જરા થાય છે, પુણ્યરૂપ વ્યવહારથી નહિ.

આવા નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ વિના દ્રવ્યલિંગ ધારી ગમે તેટલો તપ કરે તેને વ્યવહારથી પણ સુકૃત નથી. જ્ઞાનીને જેટલા અંશે વીતરાગતારૂપ તપ છે ત્યાં વ્રતાદિ શુભવિકલ્પને વ્યવહાર વ્રત-તપ કહેવાય છે.

જેણે પુણ્ય, નિમિત્ત, વ્યવહારમાં આત્માનું હિત માન્યું તેણે અરાગી, અશરીરી, મુક્તાનંદ સિદ્ધપણું ઠીક માન્યું નથી. અજ્ઞાની સંયોગ અને વિકારની ભાવના કરે છે, જ્ઞાની વ્યવહાર-પુણ્યાસ્રવની રુચિ અને ભાવના કદી કરે નહિ. કાયમ ચૈતન્યસ્વભાવની મુખ્યતા-એકાગ્રતા વીતરાગી દષ્ટિના બળ વડે હોય છે, બીજી રીતે નહિ.

ગાથા ૧૪૩

वट्टदि जो सो समणो अण्णवसो होदि असुहभावेण।
तम्हा तस्स दु कम्मं आवस्सयलक्खणं ण हवे॥ १४३ ॥

वर्तते यः स श्रमणोऽन्यवशो भवत्यशुभभावेन।
तस्मात्तस्य तु कर्मावश्यकलक्षणं न भवेत्॥ १४३ ॥

વર્તે અશુભ પરિણામમાં, તે શ્રમણ છે વશ અન્યને;
તે કારણે આવશ્યકાત્મક કર્મ છે નહિ તેહને. ૧૪૩.

અન્વયાર્થ : (**यः**) જે (**अशुभभावेन**) અશુભભાવ સહિત (**वर्तते**) વર્તે છે, (**सः श्रमणः**) તે શ્રમણ (**अन्यवशः भवति**) અન્યવશ છે; (**तस्मात्**) તેથી (**तस्य तु**) તેને (**आवश्यकलक्षणं कर्म**) આવશ્યકસ્વરૂપ કર્મ (**न भवेत्**) નથી.

જે અશુભભાવ સહિત વર્તે છે, તે શ્રમણ અન્યવશ છે; અને પરાશ્રય દષ્ટિ પરાશ્રય લીનતા હોવાથી તેને સ્વાધીનતારૂપ કાર્ય નથી. વર્તમાન શુભરાગ હોય છતાં શુદ્ધનું ભાન નથી તેને શુભરાગમાં મમત્વ છે. આસ્રવતત્ત્વની રુચિમાં પાપાનુબંધી પુણ્ય હોવાથી તે દ્રવ્યલિંગીને અશુભ સહિત મિથ્યાદષ્ટિ કહેલ છે.

ટીકા : વ્યવહારરત્નત્રય પરિણતિમાં રુચિવાળા જીવને પરાશ્રય બુદ્ધિનું બંધન છે તેને અવશપણું નથી.

જે શ્રમણાભાસ-દ્રવ્યલિંગી અપ્રશસ્ત રાગરૂપ-અશુભભાવ સહિત વર્તે છે, એટલે જેને એકલા શુભ વ્યવહારની રુચિ છે તેને અવિકાર જ્ઞાતાની અરુચિ છે તેથી તેને અનંતાઅનુબંધી ક્રોધયુક્ત અશુભસહિત કહ્યો છે. વર્તમાન શુભરાગને તોડી શીઘ્ર અશુભમાં-એકન્દ્રિયમાં જવાનો છે, કેમ કે પરમાં કર્તૃત્વ-મમત્વરહિત એકલા ચૈતન્યજ્ઞાતાસ્વરૂપથી અન્ય એવા પરપદાર્થને તે વશ છે; તેથી તે જઘન્ય (સ્થૂળ વ્યવહાર, વ્યવહારાભાસરૂપ) રત્નત્રય પરિણતિવાળા જીવને સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય ધર્મધ્યાનરૂપ પરમ આવશ્યક કર્મ નથી.

સમયસારના આસ્રવ અધિકારમાં જઘન્ય રત્નત્રય(પર્યાય) જ્ઞાનીને કહેલ છે, અહીં વ્યવહારમાત્રમાં લીન મિથ્યાદષ્ટિને જઘન્ય અર્થાત્ તુચ્છ પરિણતિવાળો કહેલ છે. અહીં શૈલી એવી છે કે એકલા વ્યવહારરત્નત્રયનો જેને આશ્રય છે તે વ્યવહારથી શુભ સહિત હોવા છતાં નિશ્ચયથી તો તે અશુભ સહિત જ છે. કેમ કે શુદ્ધ અસંગ અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ છું એવું તેને ભાન નથી, તે વ્યવહારમાં ધર્મ માને છે. તે ભલે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, આગમજ્ઞાન અને વ્યવહાર સંયમ પાળે છતાં

તેને આસ્રવની ભાવના વર્તે છે તેથી તેની પરિણતિ જઘન્ય (-હલકી) છે. ખોટા હીરાની જેમ તેનાં રત્નત્રય જૂઠાં છે, અશુભ છે.

અશુભહેતુ - ભોજનઅર્થે દ્રવ્યલિંગ ગ્રહીને સ્વાત્મકાર્યથી વિમુખ રહેતો થકો સાચા તપશ્ચરણાદિ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે અને પરાશ્રય વ્યવહારમાં ઉત્સાહી થાય છે.

જ્ઞાતા-દૃષ્ટાના અવલંબનથી વીતરાગતા થવી જોઈએ તે તેને થતી નથી. અતીંદ્રિય આત્માશ્રિત પરમ સુખની તૃપ્તિનો અનુભવ નહિ કરતો હોવાથી તે શ્રમણાભાસ જીવે ભોજનઅર્થે-ભોગ નિમિત્તે મુનિવેશ ધારણ કરેલ છે. વસ્ત્ર-પાત્રવાળાને વ્યવહારથી પણ દ્રવ્યલિંગી સાધુ ન કહેવાય. અહીં તો વ્યવહારરત્નત્રયથી તો વ્યવહારે ઠીક છે પણ સ્વાત્મકાર્યમાં-નિશ્ચયમાં મૂઢ છે તેથી અશુભ સહિત દ્રવ્યલિંગી કહેલ છે. તેના વ્રતાદિ આત્મસુખ માટે-સ્વાધીનતા માટે નથી પણ સંસાર ભોગ માટે છે. આત્મલીનતામાં ઉદાસીન અને પુણ્ય-પાપ વ્યવહારમાં ઉત્સાહ સહિત હોવાથી જિનમંદિર, ક્ષેત્ર, મકાન, ધન-ધાન્યાદિકમાં મમત્વ કરે જ છે. ધર્મના નામે મોહની વાસનાનું સ્વરૂપ ફર્યું છે. આત્મામાં આનંદની પીપાસા માટે તેણે મુનિપણું ગ્રહ્યું નથી.

કુંદકુંદાચાર્ય આદિ મહા મુનિનાથ જેઓ નગ્ન દિગંબર ભાવલિંગી સંત હતા. તેઓ કહે છે કે એકલા વ્યવહારની રુચિવાળાને પરદ્રવ્યોમાં કર્તૃત્વ-મમત્વબુદ્ધિ અને આત્માનંદની અરુચિરૂપ અશુભ હોવાથી તે જીવ પેટ ભરવા માટે મુનિવેશ ધારે છે, ચૈતન્ય પ્રત્યે ઉદાસીન તે વ્યવહાર પ્રત્યે ઉત્સાહવાન સંસારી છે.

માહ વદ ૪, ગુરુવાર, ૧૪-૨-૫૨.

આવશ્યક એટલે કે મુનિઓને જરૂરિયાતવાળું કર્તવ્ય શું છે ? તેનું આ વર્ણન છે. અવશપણું તે આવશ્યક કર્મ છે. પરવશપણું નહિ એટલે કે સ્વવશપણું તે જ આવશ્યક છે.

જે જીવ પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને આત્મવશ નથી રહેતો, ને તેમાં બેદરકાર રહે છે તેને અહીં શ્રમણાભાસ કહ્યો છે, પરમાત્માએ જેવો પરિપૂર્ણ સ્વભાવ કહ્યો છે તેવા સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરીને તેમાં લીન થવું તે જ આવશ્યક છે, તેમાં સામાયિક વગેરે બધું સમાઈ જાય છે. ભલે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરે, પંચમહાવ્રત પાળે, પણ જેને 'હું જ્ઞાનાનંદ આત્મા છું' એવું ભાન નથી, ને પરદ્રવ્યમાં મમતા કરે છે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તે સ્વવશ નથી પણ પરવશ છે, તેથી તેને આવશ્યક કર્મ નથી. ચૈતન્યસ્વભાવને જાણ્યો નહિ તેને બહારમાં જિનમંદિર વગેરેમાં 'આ મારું છે' એવી મમતા થાય છે. અંતરમાં મારો આત્મા જ જિનેંદ્રમંદિર છે એવું ભાન નથી તેથી બહારમાં જિનમંદિર-મકાન વગેરેમાં પોતાપણું માનીને મમતા કરે છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

શુભભાવ વખતે જિનેંદ્રદેવની ભક્તિનો ભાવ આવે, પણ આ જિનમંદિર મારા ઉપદેશથી થયું

માટે મારું છે, એવી મમતા કરે છે તે તો અજ્ઞાની છે. ગૃહસ્થને મકાન વગેરેનો ભાવ હોય, પરંતુ ''મારે લીધે મકાન થાય છે, મકાનનો હું કર્તા છું, મકાન મારું છે'' એવી માન્યતા કરે તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે. ધર્મી તો સમજે છે કે પરદ્રવ્યને હું કરતો નથી, હું તો તેનો જ્ઞાતા છું, રાગ આવે છે તેટલો મારો અપરાધ છે. પરદ્રવ્યનો હું કર્તા એમ માન્યું તે તો સર્વથા પરવશ છે, તેને શુદ્ધ આત્માનું ભાન પણ નથી તો સ્વવશપણું ક્યાંથી હોય ?

અજ્ઞાની માને કે હું પરને કરું છું, તેમ દ્રવ્યલિંગી ત્યાગી પણ જો એમ માને કે હું વિદ્યાશાળા-મકાન-મંદિર વગેરે કરાવી દઉં છું તો તે પણ અજ્ઞાની છે. પરપદાર્થની પર્યાય આત્મા કરી શકતો જ નથી. પરથી ભિન્ન આત્માને જાણીને તેમાં લીન થવું તે જ અવશપણું છે, ને તે જ આવશ્યક કર્મ છે. આ ક્ષેત્ર મારું, આટલી જમીન મારી -એમ અજ્ઞાની માને છે. પણ આત્મા તો અરૂપી ચૈતન્ય, ને જમીનનું ક્ષેત્ર તો જડ ! -તે આત્માનું ક્યાંથી હોય ? આત્મા તો જ્ઞાનસ્વભાવી ચિદાનંદ ભગવાન છે, તેને ચૂકીને બહારના ક્ષેત્રની મમતા કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

મારા ઉપદેશની અસરથી સામા જીવ પાસે લાખો રૂપિયા દાનમાં ખરચાવ્યા એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કોઈ એમ કહે કે અમારી પાસે પૈસા નથી પણ અમારા ઉપદેશની રમઝટ બોલાવીને બીજા પાસેથી લાખો રૂપિયા ખંખેરી નાંખીએ -એમ માનનારને હજી તો વાણીનું અભિમાન છે. ને મારી વાણીને લીધે પર ઉપર અસર થાય એમ તે માને છે, તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે.

મારો તો જ્ઞાનાનંદ આત્મા જ છે; એ સિવાય દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કે ધન-ધાન્ય વગેરે કાંઈ મારું નથી. રાગની વૃત્તિ ઊઠે તે પણ ખરેખર મારું સ્વરૂપ નથી. એવા ભાનપૂર્વક ચૈતન્યમાં સહજ લીનતા થતાં મુનિદશા પ્રગટે છે ને ત્યાં દેહની સ્થિતિ પણ સહજ દિગંબર થઈ જાય છે; આવી મુનિદશા છે. તેથી જેને ભાન નથી ને બહારના પદાર્થોમાં ''આ મારું છે'' એવી બુદ્ધિ કરે છે તે મુનિ નથી પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને આવશ્યક ક્રિયા હોતી નથી.

હવે ૧૪૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ પાંચ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૪૦

(मालिनी)

अभिनवमिदमुच्चैर्मोहनीयं मुनीनां
त्रिभुवनभुवनान्तर्ध्वांतपुंजायमानम्।
तृणगृहमपि मुक्त्वा तीव्रवैराग्यभावाद्
वसतिमनुपमां तामस्मदीयां स्मरन्ति॥ २४०॥

શ્લોકાર્થ : ત્રિલોકરૂપી મકાનમાં રહેલા (મહા) તિમિરપુંજ જેવું મુનિઓનું આ (કોઈ) નવું

તીવ્ર મોહનીય છે કે (પહેલાં) તેઓ તીવ્ર વૈરાગ્યભાવથી ઘાસના ઘરને પણ છોડીને (પછી) 'અમારું તે અનુપમ ઘર !' એમ સ્મરણ કરે છે ! ॥ ૨૪૦ ॥

ઊર્ધ્વ, મધ્ય અને અધો એવા ત્રણ લોકરૂપી આ મકાન છે. તે ત્રિલોકરૂપી મકાનમાં રહેલા અંધારાના જેવો અજ્ઞાનીનો મોહ છે કે પહેલાં તો વૈરાગી થઈને રાજપાટ-હાથી-ઘોડા-મહેલ બધું છોડ્યું - ઘાસની ઝૂંપડીને પણ છોડી, ને મુનિ થયો. છતાં મુનિ થઈને પણ ''આ મારું અનુપમ ઘર !'' એમ મોહથી મમતા કરે છે. અનુપમ એવો પોતાનો ચૈતન્ય છે તેને ચૂકીને મકાનને યાદ કરે છે કે ''અહો ! અમારું તે અનુપમ ઘર !'' તે તીવ્ર મોહ છે. ''મારે આવું ઘર હતું, મારે આવા બંગલા હતા, અને મેં તેને છોડ્યા'' એમ પરદ્રવ્યને પોતાનું માનીને સ્મરણ કરે છે તે દ્રવ્યલિંગી મુનિનો તીવ્ર મોહ છે - એટલે કે તેને આત્મવશ એવું આવશ્યક કર્મ નથી. એક ઘાસની ઝૂંપડી જેવું મકાન છોડ્યું ને પાછો કહે છે કે ''અમારું તે અનુપમ ઘર !'' એમ મોહથી તે સ્મરણ કરે છે.

અરે ભાઈ ! તારી ૠદ્ધિ તો તારા અંતરમાં છે. મકાન વગેરેમાં તારી ૠદ્ધિ નથી. નાટક સમયસારમાં કહ્યું છે કે :

સ્વારથકે સાચે પરમારથકે સાચે ચિત્ત,
સાચે સાચે બૈન કહૈં સાચે જૈનમતી હૈં ।
કાહૂકે વિરુદ્ધિ નાહિ પરજાય-બુદ્ધિ નાહિ,
આતમગવેષી ન ગૃહસ્થ હૈ ન જતી હૈં ॥
રિદ્ધિ સિદ્ધિ વૃદ્ધિ દીસૈ ઘટમેં પ્રગટ સદા,
અંતરકી લચ્છિસૌં અજાચી લચ્છપતી હૈં ।
દાસ ભગવંત કે ઉદાસ રહૈં જગતસૌં,
સુખિયા સદૈવ ઐસે જીવ સમકિતી હૈં ॥

જુઓ, આ ધર્મી જીવની અંદરની ૠદ્ધિ ! ધર્મી ગૃહસ્થ પણ પોતાની ચૈતન્યૠદ્ધિ સિવાય બહારના એક રજકણને પણ પોતાનો માનતો નથી. હું તો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છું, તે જ મારી ૠદ્ધિ છે, એવા ભાનમાં તેને અંતરમાં ચૈતન્યની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ ને વૃદ્ધિ સદા પ્રગટ છે. આવા સ્વભાવનું લક્ષ કરે તે જ સાચો લક્ષપતિ છે. આવો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સદા સુખી છે. જેને આવું ભાન નથી તેને મુનિ કે ધર્મી કહેતા નથી.

શ્લોક ૨૪૧

(शार्दूलविक्रीडित)

कोपि क्वापि मुनिर्बभूव सुकृती काले कलावप्यलं
मिथ्यात्वादिकलंकपंकरहितः सद्धर्मरक्षामणिः ।
सोऽयं संप्रति भूतले दिवि पुनर्देवैश्च संपूज्यते
मुक्तानेकपरिग्रहव्यतिकरः पापाटवीपावकः ॥ २४१ ॥

શ્લોકાર્થ : કળિકાળમાં પણ ક્યાંક કોઈ ભાગ્યશાળી જીવ મિથ્યાત્વાદિરૂપ મળકાદવથી રહિત અને સદ્ધર્મરક્ષામણિ એવો સમર્થ મુનિ થાય છે. જેણે અનેક પરિગ્રહોના વિસ્તારને છોડ્યો છે અને જે પાપરૂપી અટવીને બાળનારો અગ્નિ છે તે આ મુનિ આ કાળે ભૂતળમાં તેમ જ દેવલોકમાં દેવોથી પણ સારી રીતે પૂજાય છે. ॥ ૨૪૧ ॥

પંચમકાળમાં પણ ક્યાંક કોઈક ભાગ્યશાળી સત્ પુરુષાર્થી જીવ મિથ્યાત્વાદિરૂપ મળરહિત નિર્વિકલ્પ આત્મદશા તે આવશ્યક છે તેને અંગીકાર કરે છે તે સદ્ધર્મરક્ષામણિ એવો સત્યાર્થ ચિદાનંદમાં જાગ્રત રહી પોતાના સ્વાશ્રિત વીતરાગધર્મની મિથ્યાભાવોની રક્ષા કરવામાં સમર્થ મુનિ થાય છે. જેણે અનેક પરિગ્રહોના વિસ્તારને છોડ્યો છે, પરના ગ્રહણ-ત્યાગ રહિત જ્ઞાનમાત્ર છું એવા ભાન સહિત વસ્ત્ર-પાત્રાદિનો ત્યાગ છે, એક શરીરમાત્ર પરિગ્રહ છે, પીંછી-કમંડલ તે ઉપચરિત પરિગ્રહ છે, સંયમહેતુ શરીર સંબંધી આહાર-વિહારની ઇચ્છા છે તેટલી અપેક્ષાએ દેહમાત્ર પરિગ્રહ છે.

અને જે પુણ્ય-પાપરૂપી વિકટ વનને બાળનાર અગ્નિ છે, અર્થાત્ ચૈતન્યમાં એવો એકાગ્ર થઈ રહે છે કે વિભાવની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, એવો તે મુનિ આ કાળે મનુષ્યલોકમાં તથા દેવલોકમાં પણ દેવોથી સારી રીતે પૂજાય છે. સ્વર્ગે જનાર સમ્યગ્દષ્ટિ મહર્ધિકદેવનું પદ પામે છે.

શ્લોક ૨૪૨

(शिखरिणी)

तपस्या लोकेस्मिन्निखिलसुधियां प्राणदयिता
नमस्या सा योग्या शतमखशतस्यापि सततम् ।
परिप्राप्यैतां यः स्मरतिमिरसंसारजनितं
सुखं रेमे कश्चिद्बत कलिहतोऽसौ जडमतिः ॥ २४२ ॥

શ્લોકાર્થ : આ લોકમાં તપશ્ચર્યા સમસ્ત સુબુદ્ધિઓને પ્રાણપ્યારી છે; તે યોગ્ય તપશ્ચર્યા સો ઈંદ્રોને પણ સતત વંદનીય છે. તેને પામીને જે કોઈ જીવ કામાન્ધકારયુક્ત સંસારથી જનિત સુખમાં

રમે છે, તે જડમતિ અરેરે ! કળિથી હણાયેલો છે (-કળિકાળથી ઈજા પામેલો છે). ॥ ૨૪૨ ॥

જ્ઞાનીને દેહ, ધન, સ્ત્રી, આબરૂની પ્રીતિ નથી પણ તપશ્ચર્યા (-મુનિપણું) સમસ્ત સુબુદ્ધિઓને પ્રાણરૂપ પ્યારી છે, બધા સમ્યગ્દષ્ટિઓ તેને ઉત્તમ માને છે. તપનો અર્થ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક નિર્ગ્રંથ વીતરાગ મુનિદશા છે. જ્ઞાની ગૃહસ્થ સંયમધારી ન થઈ શકે તો પણ નિત્ય તેની ભાવના ભાવે છે. અહો ! હું ચૈતન્યમાં ઉગ્ર રમણતા ક્યારે કરીશ ? અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? જ્ઞાન-ધ્યાનમાં મસ્ત દિગંબર મુનિ ક્યારે થઈશ ? એમ પ્રીતિથી ભાવે છે, હઠથી મુનિપણું નથી.

કેવી છે તે મુનિદશા ? કે તે સો ઈંદ્રોને પણ સતત વંદ્ય છે. સતત વંદનીય છે. તે મુનિપદ તુચ્છ નથી, ગણધરદેવ પણ વંદે છે. તે મહાન ગુરુપદ પામીને જે ભોગાદિમાં સુખ માને છે, કામ અંધકારરૂપ સંસારથી ઉત્પન્ન સુખમાં રમે છે, વ્યવહારનો પક્ષ કરી પુણ્યાદિ વિકારમાં ઉત્સાહી થઈ જ્ઞાતામાત્ર સ્વભાવધર્મનો વિરોધ કરે છે તે જડમતિ અરેરે ! કળિકાળરૂપ પાપવાસનાથી હણાયેલા છે. પંચમકાળ કાંઈ કરતો નથી. જેવા ભલાભૂંડા ભાવ કરે તેમાં કાળ તો નિમિત્તમાત્ર છે. સ્વપુરુષાર્થને ચૂક્યો તેને પરકાળથી હણાયો એમ ઉપચારથી કહેલ છે.

છ આવશ્યક નિર્વિકાર આત્મદશામાં સમાય છે, દેહની ક્રિયામાં નહીં.

માહ વદ ૪, મંગળવાર, ૧૫-૨-૫૨.

શ્લોક ૨૪૩

(आर्या)

अन्यवशः संसारी मुनिवेषधरोपि दुःखभाङ्नित्यम्।
स्ववशो जीवन्मुक्तः किंचिन्न्यूनो जिनेश्वरादेषः॥ २४३॥

શ્લોકાર્થ : જે જીવ અન્યવશ છે તે ભલે મુનિવેશધારી હોય તો પણ સંસારી છે, નિત્ય દુઃખનો ભોગવનાર છે; જે જીવ સ્વવશ છે તે જીવન્મુક્ત છે, જિનેશ્વરથી કિંચિત્ ન્યૂન છે (અર્થાત્ તેનામાં જિનેશ્વરદેવ કરતાં જરાક જ ઊણપ છે). ॥ ૨૪૩ ॥

જ્ઞાનસ્વરૂપમાં લીનતાની દષ્ટિપૂર્વક વીતરાગતારૂપ સ્વવશ રહેવું તે જીવન્મુક્ત છે. અવશ્ય કરવા યોગ્ય તો અંતરમાં-સ્વમાં ઠરવાની ક્રિયા છે. પુણ્યાદિની ક્રિયા તે ધાર્મિક ક્રિયા નથી. જેટલો શુભરાગ કરે તે પુણ્યબંધનની ક્રિયા છે, તેનું જેને ભાન નથી, તે શુભાશુભ ભાવને તાબે છે. ભલે તે દ્રવ્યલિંગી મુનિ હોય પણ પુણ્ય-રાગમાં લીન હોવાથી તે સંસારી છે.

લોકો કહે છે કે ‘આણે સંસાર છોડ્યો’. વળી તે દ્રવ્યલિંગી પણ પોતાને ત્યાગી માને છે, છતાં પુણ્ય-વ્યવહાર વિકારથી લાભ માન્યો તેણે સંસાર કોઈ પ્રકારે છોડ્યો નથી. તેણે મિથ્યાત્વરૂપ સંસારને

સારી રીતે પકડેલ છે. એ અપેક્ષાએ તે મુનિવેશધારી જીવ વ્રત, તપાદિ કરે છતાં નિત્ય દુઃખ ભોગવનાર સંસારી છે.

અને ચૈતન્ય સહજાનંદના આશ્રયથી જ લાભ માનનાર અંતર્લીનતાવાળો જીવ જિનેશ્વરથી કિંચિત્ ન્યૂન છે. તે વીતરાગ ચારિત્રને કારણે જિનેશ્વરપદ-કેવળજ્ઞાન નજીક થયેલો છે.

વીતરાગી શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ તે જિન છે અને ચારિત્રમાં અંશે જિન છે. પૂર્ણની સન્મુખ છે. નિશ્ચય ચારિત્રની મુખ્યતા છે, ચારિત્ર તે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે. પરસંબંધીનું ઓછું વધતું જ્ઞાન તે મુખ્ય નથી.

શ્લોક ૨૪૪

(आर्या)

अत एव भाति नित्यं स्ववशो जिननाथमार्गमुनिवर्गे।
अन्यवशो भात्येवं भृत्यप्रकरेषु राजवल्लभवत्॥ २४४॥

શ્લોકાર્થ : આમ હોવાથી જ જિનનાથના માર્ગને વિષે મુનિવર્ગમાં સ્વવશ મુનિ સદા શોભે છે; અને અન્યવશ મુનિ નોકરોના સમૂહોમાં *રાજવલ્લભ (* (ખુશામતથી)રાજાનો માનીતો થયેલો) નોકર સમાન શોભે છે (અર્થાત્ જેમ આવડત વિનાનો, ખુશામતિયો નોકર શોભતો નથી તેમ અન્યવશ મુનિ શોભતો નથી). ॥ ૨૪૪ ॥

આમ હોવાથી જ જિનનાથના માર્ગ વિષે મુનિવર્ગમાં સ્વવશ મુનિ સદા શોભે છે. નિત્ય સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ કારણપરમાત્માની સન્મુખ, ચિદાનંદમાં લીનતાવાન મુનિ શોભે છે. કોઈ વ્યવહાર, પુણ્ય-વિકલ્પવશ શુભક્રિયાકાંડ બહુ કરનાર હોય, નિમિત્તાધીન દષ્ટિવાન હોય તેની શોભા વીતરાગ-માર્ગમાં નથી. તેથી તે અન્યવશ-પરાશ્રય દષ્ટિવાન મુનિ કેવો છે ? કે જેમ નોકરસમૂહમાં રાજા-શેઠિયાની ખુશામત કરનારો, આવડત વિનાનો મૂર્ખ નોકર શોભતો નથી (ડાહ્યો સેવક જ્ઞાનકળાથી ખુશી કરે અને જાડી બુદ્ધિવાળો ખુશામતથી માલિકને રાજી રાખવા માગે છે) તેમ વ્યવહાર-વ્રતાદિ ક્રિયાકાંડ દ્વારા લોકરંજન કરતો હોય, લોકો ભલે તેને સારો માને પણ તે આત્માનુભવરહિત હોવાથી, નિશ્ચય આવશ્યકસ્વરૂપ એકાગ્ર આનંદમાં લીન મુનિઓમાં તે શોભતો નથી.

ગાથા ૧૪૪

जो चरदि संजदो खलु सुहभावे सो हवेइ अण्णवसो।
तम्हा तस्स दु कम्मं आवसयलक्खणं ण हवे॥ १४४॥

यश्चरति संयतः खलु शुभभावे स भवेदन्यवशः।
तस्मात्तस्य तु कर्मावश्यकलक्षणं न भवेत्॥ १४४॥

સંયત રહી શુભમાં ચરે, તે શ્રમણ છે વશ અન્યને;
તે કારણે આવશ્યકાત્મક કર્મ છે નહિ તેહને. ૧૪૪.

અન્વયાર્થ : (यः) જે (જીવ) **(संयतः)** સંયત રહેતો થકો **(खलु)** ખરેખર **(शुभभावे)** શુભભાવમાં **(चरति)** ચરે-પ્રવર્તે છે, **(सः)** તે **(अन्यवशः भवेत्)** અન્યવશ છે; **(तस्मात्)** તેથી **(तस्य तु)** તેને **(आवश्यकलक्षणं कर्म)** આવશ્યકસ્વરૂપ કર્મ **(न भवेत्)** નથી.

જે જીવ એકલા વ્યવહારથી સંયત રહી ખરેખર વ્રત, તપાદિના શુભભાવોમાં વર્તે છે તે અન્યવશ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; તેને આવશ્યકરૂપ શુદ્ધ કર્મ નથી.

ટીકા : અહીં પરાશ્રયની શ્રદ્ધા-વ્યવહારમાં લીનતાવાન એવા અશુદ્ધ અંતરાત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે.

જે શ્રમણ ખરેખર જિનેંદ્રના મુખકમળમાંથી નીકળેલા પરમ આવશ્યક શાસ્ત્રમાં જે રીતે વ્યવહાર ક્રિયાનો અધિકાર છે તે રીતે વ્યવહારમાત્રમાં સદા સંયત રહેતો થકો, દયા-વ્રતાદિ શુભોપયોગમાં પ્રવર્તે છે; પરાશ્રય વ્યવહાર ધર્મધ્યાનમાં રોકાય છે તેથી જ શુભ કર્મચેતનાનું આચરણ જેને મુખ્ય છે એવો તે (૧) સ્વાધ્યાય કાળશુદ્ધિને અવલોકતો શાસ્ત્રોને ભણે છે-ભણાવે છે-અંદર જ્ઞાતાદષ્ટામાં એકાગ્રતારૂપ સ્વાધ્યાયની તેને ખબર નથી, તેથી તે પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર સ્વાધ્યાયમાં લીન છે. (૨ થી ૫) પ્રતિદિન એકવાર ભોજન પછી ચારે આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. (૬,૭,૮) ત્રણ સંધ્યા વખતે (-સવાર, બપોર ને સાંજે) ભગવાન અર્હત પરમેશ્વરની લાખો સ્તુતિ (-ઘણી સ્તુતિરૂપ મધુર શબ્દો) બોલે છે, પણ તે શુભ રાગ છે. (૯,૧૦,૧૧) ત્રણે કાળે વ્યવહાર નિયમોમાં તત્પર -સાવધાન રહે છે- એ રીતે દિવસ-રાત થઈને અગિયાર ક્રિયામાં તત્પર રહે છે.

મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને સ્તુતિ વગેરેનો શુભરાગ આવ્યા વિના રહે નહિ પણ તેને તેમાં રુચિ-આદર-લીનતા નથી.

પાક્ષિક, માસિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ સાંભળવાથી ઊપજેલા શુભરાગમય

સંતોષથી જેનું ધર્મશરીર (-પોતાનું માનેલું પુણ્ય-વ્યવહારરૂપ શરીર) રોમાંચથી છવાઈ જાય છે. અહો ! 'ખમાવું છું, ખમાવું છું' એમ વ્યવહારલીન અભિપ્રાયમાં તૃપ્તિ અનુભવે છે પણ તે તો પરાલંબી શુભભાવ છે. મુનિને પણ પ્રતિક્રમણાદિના શુભવિકલ્પ હોય પણ તેનાથી ધર્મ માને નહિ. નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય જ્ઞાતાદષ્ટામાં એકાગ્રતાથી જ ધર્મ થાય છે, એમ તેઓ માને છે.

વળી અનશન (-આહારની અશુભ ઈચ્છાનો ત્યાગ), અવમૌદર્ય, રસપરિત્યાગ, વૃત્તિપરિસંખ્યાન (અશુભમાં ન જવાય એવો અભિગ્રહ, નિયમ), વિવિક્ત શય્યાસન (એકાંત સ્થાનમાં વસવું તે પણ અંદર અતીંદ્રિય નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમંદિર એકલો આત્મા છે તેમાં ઠરવું તે સમ્યક્ એકાંત છે તેની તેને ખબર નથી), કાયક્લેશ (-કઠીન આસનાદિ) તેમાં કષાય મંદ કરે તો પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. હેય બુદ્ધિપૂર્વક શુભ વિકલ્પ આવે તે જુદી વાત છે પણ તેમાં લીન છે, હું તેમાં આગળ વધુ એમ સતત બાહ્ય આલંબનના ઉત્સાહમાં સાવધાન રહે છે, નિરાલંબી શાંતિમાં આગળ વધવાનું તેને સૂઝતું નથી. તેથી તે છ બાહ્ય તપમાં સતત ઉત્સાહ પરાયણ રહે છે.

વળી તે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, શુભાચરણથી ચ્યુત થતાં ફરી તેમાં અતિચાર ટાળી સ્થિર થાય છે તે રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત (પણ, વસ્તુ પોતે જ અરાગી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તેમાં એકતારૂપ અવલંબનની ખબર નથી).

વિનય : સાચા દેવાદિ પરદ્રવ્યનો આદર બરાબર કરે છે, નિજ શુદ્ધાત્મદેવમાં ઠરવું તે નિશ્ચય વિનયથી ભૂલેલો છે.

વૈયાવૃત્ય : ગુરુઓની સેવાનો ભાવ કરે છે, અંદર સહજાત્મસ્વરૂપ પરમ ગુરુની નિશ્ચયરત્નત્રય સેવા કરતો નથી.

કાયોત્સર્ગ : (વ્યુત્સર્ગ) મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ અશુદ્ધ આત્માને વોસરું-ત્યાગું છું એમ વિકલ્પ કરે છે પણ નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનઘનને ભૂલી વ્યવહાર-રાગરૂપ તપના આચરણમાં જે કુશળ-ચતુર છે, પણ નિશ્ચય અંતર્મુખ વળતો નથી. તે સંસારભોગની ઈચ્છા વગરનો હોવા છતાં સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ મુનિપણું તે રૂપ સ્વાત્માશ્રિત આવશ્યક વીતરાગ ક્રિયા -કે જે નિશ્ચયથી કારણપરમાત્મસ્વરૂપ અંતઃતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિરૂપ નિશ્ચય ધર્મધ્યાન તથા નિશ્ચય શુક્લધ્યાનરૂપ છે તેને તે જાણતો નથી.

તેથી પુણ્ય-રાગરૂપ પરદ્રવ્યમાં પરિણત હોવાથી, રાગમાં રોકાયો હોવાથી તેને પરભાવરૂપ પરિગ્રહ ધારણ કરનાર, અન્યવશ, પરાધીન, દુઃખી કહેવામાં આવ્યો છે. લોકો માને કે અહો ! તે ત્યાગી છે, સ્વતંત્ર છે, પણ તે પરતંત્ર છે.

જેનું ચિત્ત વ્યવહારતપમાં લીન છે એવો આ અન્યવશ મુનિ મિથ્યાત્વસહિત પાપાનુબંધી પુણ્ય

બાંધી, દેવલોકાદિના કલેશની પરંપરા પામવાથી શુભ ઉપયોગના ફળસ્વરૂપ શુભરાગરૂપી અંગારાથી શેકાય છે. પ્રમોદ સહિત ભક્તિ કરતાં પુલકિત થાય છતાં તેના ફળમાં કલેશ છે. મિથ્યાત્વનું ફળ ક્લેશ છે તેથી તેના વ્યવહારરત્નત્રયને પરંપરા મોક્ષકારણમાં ગણ્યું નથી. પણ ક્લેશની પરંપરામાં ગણ્યાં છે.

પુણ્યથી મોટો શેઠ થાય, બધી વાતે અનુકૂળતા દેખાય પણ તે આકુળતા છે. અતીંદ્રિય સુખનો સંતોષ ક્યાં છે અને તે કેમ પ્રગટે તેની તેને ખબર નથી, તેથી તે દુઃખી છે. જ્યારે તે સવળા પુરુષાર્થથી આસન્નભવ્યતારૂપી ગુણનો વિકાસ કરે છે, અંદરમાં મોક્ષની લાયકાતની નજીકતા પ્રગટ કરે છે, તે યોગ્યતા થતાં પરમગુરુ-સાચા ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત પરમતત્ત્વના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ શુદ્ધરત્નત્રયદશાને પ્રગટ કરે તો જ અને ત્યારે જ નિર્વાણને પામે છે. ગુરુ પાસેથી પરમ તત્ત્વને સાંભળ્યું ને પોતે સમજ્યો ત્યારે તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. વચ્ચે હેયપણે વ્યવહાર આવે તે ગૌણ છે. પરાશ્રય-પરસન્મુખતારૂપ વ્યવહાર કરતાં કરતાં ધર્મ થશે એમ ગુરુએ કહ્યું નથી.

જે મોક્ષની યોગ્યતા નજીક લાવી સાચું સમજ્યો તેને નિમિત્તરૂપે આવું કહેનારા ગુરુ હોય છે, એમ પણ જાણવું જોઈએ.

માહ વદ ૫, શનિવાર, ૧૬-૨-૫૨.

આસન્નભવ્યતા = પરથી જુદો જ્ઞાનાનંદ છું એવા પરમ તત્ત્વની શ્રદ્ધાને યોગ્ય થાય તે પરમ ગુરુના પ્રસાદથી સમજ્યો કહેવાય. સાચા ગુરુના ઉપદેશિત અભિપ્રાયને સમજવાની લાયકાત પ્રગટ કરી ત્યારે નિમિત્તનો ઉપકાર કહેવાયો. સમજ્યો ત્યારે ભવ્યત્વગુણની નિર્મળતા પ્રગટ થઈ. સમજાવનારે જેવું કહ્યું તેવું જ આ સમજ્યો, જ્ઞાનીના અભિપ્રાય સાથે સમાનતા થઈ કે આવું નિર્મળ પરમ તત્ત્વ છે, તેના નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર પરિણતિથી જ મોક્ષ છે, વ્યવહાર-રાગથી નહિ. જે પુણ્યાસ્રવથી મોક્ષનો ઉપાય બતાવે છે તે વીતરાગમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

શ્લોક ૨૪૫

(हरिणी)

त्यजतु सुरलोकादिक्लेशे रतिं मुनिपुंगवो
भजतु परमानन्दं निर्वाणकारणकारणम्।
सकलविमलज्ञानावासं निरावरणात्मकं
सहजपरमात्मानं दूरं नयानयसंहतेः ॥ २४५ ॥

શ્લોકાર્થ : મુનિવર દેવલોકાદિના કલેશ પ્રત્યે રતિ તજો અને નિર્વાણના કારણનું કારણ એવા સહજપરમાત્માને ભજો -કે જે સહજપરમાત્મા પરમાનંદમય છે, સર્વથા નિર્મળ જ્ઞાનનું રહેઠાણ

છે, નિરાવરણસ્વરૂપ છે અને નય-અનયના સમૂહથી (સુનયો તથા કુનયોના સમૂહથી) દૂર છે. ॥ ૨૪૫ ॥

હે મુનિ ! સ્વર્ગલોક વગેરે પુણ્યપદના કલેશ પ્રત્યે રતિ તજો. દયા, દાન, સામાયિકના વિકલ્પની રુચિ છે ત્યાં તેના ફળમાં (-દેવાદિ પુણ્યના સંયોગમાં) રતિ છે માટે નિત્યાનંદની રુચિ દ્વારા તે પુણ્યરૂપ કલેશની રુચિ તજો તેમાં કિંચિત્ કલ્યાણ નથી અને નિર્વાણનું કારણ શુદ્ધોપયોગરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે ને તેનું કારણ તે કારણપરમાત્મા ''સહજ ચિદાનંદરૂપી શિવોऽહં શિવોऽહં''ને ભજો - તે સહજ પરમાત્મા નિત્ય પરમાનંદમય છે તેથી તેમાં સદા સંતુષ્ટ, તૃપ્ત, લીન થાઓ. દુઃખમય ખોટા ફળને છોડવું હોય તો તેનું કારણ જે પુણ્ય તેની રુચિ છોડો, વિપરીતબુદ્ધિ છોડી, સ્વભાવબુદ્ધિ કરો.

વળી કેવો છે તે સહજ પરમાત્મા ? તો કે સર્વ પ્રકારે નિર્મળ જ્ઞાનનું ધામ છે, નિત્ય નિરાવરણ-સ્વરૂપ છે, અને તે દ્રવ્યસ્વભાવમાં સુનય-કુનયના વિકલ્પ નથી. નિશ્ચયનય, વ્યવહારનય, પ્રમાણ તે ઉપયોગાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે તે અંતઃતત્ત્વસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં નથી. તેના વિકલ્પથી જે પાર છે એવા સ્વદ્રવ્યમાં એકાગ્ર દૃષ્ટિથી સ્થિરતારૂપ ભજન કર. એ જ સત્શાસ્ત્રોનો સાર છે, તીર્થંકરોના દિવ્યધ્વનિમાં કહેલ તાત્પર્ય છે.

ગાથા ૧૪૫

दव्वगुणपज्जयाणं चित्तं जो कुणइ सो वि अण्णवसो।
मोहंधयारववगयसमणा कहयंति एरिसयं॥ १४५॥

द्रव्यगुणपर्यायाणां चित्तं यः करोति सोप्यन्यवशः।
मोहान्धकारव्यपगतश्रमणाः कथयन्तीदृशम्॥ १४५॥

જે ચિત્ત જોડે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ચિંતા વિષે,
તેનેય મોહવિહીન શ્રમણો અન્યવશ ભાખે અરે! ૧૪૫.

અન્વયાર્થ : (यः) જે (**द्रव्यगुणपर्यायाणां**) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમાં (અર્થાત્ તેમના વિકલ્પોમાં) (**चित्तं करोति**) મન જોડે છે, (**सः अपि**) તે પણ (**अन्यवशः**) અન્યવશ છે; (**मोहान्धकारव्यपगतश्रमणाः**) મોહાન્ધકાર રહિત શ્રમણો (**ईदृशम्**) આમ (**कथयन्ति**) કહે છે.

જે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, છ દ્રવ્ય, નવ તત્ત્વ વગેરેના વિકલ્પમાં મન જોડે છે, તેના વિકલ્પમાં રોકાઈ તેમાં ધર્મ માને છે તે પણ અન્યવશ-રાગવશ છે, તે નિરાલંબી ચૈતન્યને તાબે નથી, એટલે કે સ્વાશ્રિત નથી. આત્મા અખંડાનંદ ધ્રુવ જ્ઞાયકમાત્ર છે તેમાં રુચિ કરતો નથી, તેમાં ઠરતો નથી તે રાગમાં અટકેલ છે. તેથી તે અન્યવશ છે. તેને કલ્યાણનો માર્ગ નથી એમ નિર્મોહી મુનિઓએ કહ્યું છે.

દ્રવ્યાદિના વિચાર આવે તે જુદી વાત છે પણ તેના આલંબનથી રાગ ઊપજે છે તેમાં અટકી જે કલ્યાણ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ટીકા : ભગવાન અર્હંતના મુખકમળથી કથિત મૂળ અને ઉત્તર (સંક્ષેપથી જીવ-અજીવ અને વિસ્તારથી છયે દ્રવ્યના સ્વતંત્ર સ્વરૂપનો વિસ્તારરૂપ) સર્વ પદાર્થોના અર્થ સહિત કથન કરવામાં જે સમર્થ છે, પણ ભેદજ્ઞાન સહિત અંદર સમજીને ઠરવાને અસમર્થ છે. એવો જે કોઈ દ્રવ્યલિંગધારી દિગંબર મુનિ ક્યારેક છ દ્રવ્યોના વિચારમાં રોકાય છે. શુક્લધ્યાનમાં ઈચ્છારહિત અબુદ્ધિપૂર્વક છ દ્રવ્યના ભેદ જ્ઞાનમાં આવે છે તે તો જ્ઞાનની યોગ્યતા છે, તે કેવળીગમ્ય છે પણ ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક રાગ નથી. આ તો પરદ્રવ્યના અવલંબનમાં થતાં રાગમાં રોકાયો છે, તે રાગની રુચિથી ખસવું તેને સૂઝતું નથી.

વળી ક્યારેક તે છ દ્રવ્યના મૂર્ત-અમૂર્ત, ચેતન-અચેતન ગુણોમાં મનને જોડે છે તે પણ રાગમિશ્રિત પરાશ્રયપણું જ છે.

વળી ક્યારેક તેના અર્થપર્યાયો, વ્યંજનપર્યાયોમાં બુદ્ધિ જોડે છે. છએ દ્રવ્યોને ત્રિકાળ સ્વતંત્ર આકાર

હોય છે. પ્રદેશત્વગુણના વિકારરૂપ આકારને વ્યંજનપર્યાય કહે છે ને તે સિવાય બધા અનંતગુણોની પર્યાયને અર્થપર્યાય કહે છે. તેના વિકલ્પમાં તે રમે છે. પરંતુ ત્રિકાળ નિરાવરણ નિત્યાનંદ જેનું લક્ષણ છે એવા નિજ કારણસમયસારરૂપ અંતઃતત્ત્વમાં લીન સહજ જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણ તથા સહજ ધ્રુવ પર્યાયોના આધારરૂપ એવા નિજ આત્મતત્ત્વમાં ચિત્તને ક્યારે ય જોડતો નથી. તે શાસ્ત્રોના અર્થની મનમાં ધારણા કરે છે પણ અંતર્મુખ થતો નથી.

અનિત્ય ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ શુદ્ધ-અશુદ્ધ પર્યાય તે પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે. તે રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય ત્રિકાળી શુદ્ધ કારણપરમાત્મા અને ત્રિકાળી શુદ્ધ ધ્રુવરૂપ કારણસ્વભાવપર્યાય છે તે અભેદ આત્મતત્ત્વ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. આવી અદ્‌ભૂત સ્વાનુભવગમ્ય વાત જંગલમાં આત્માનંદમાં મસ્ત-પ્રચુર સ્વસંવેદન દ્વારા અંતઃતત્ત્વના મહિમામાં ફાટફાટ અધ્યાત્મમાં મસ્ત મહામુનિઓએ કરેલી છે.

આવો આત્મસુધારસવેદી જે થયો નથી તે પરાશ્રય દૃષ્ટિવાન તપોધન શુભવિકલ્પોમાં ધર્મ માની રાગમાં રોકાયો છે તેથી જ અન્યવશ છે, તે ભેદનો સ્વામી છે, પણ પરાશ્રય અભેદનો સ્વામી થતો નથી.

આમ કોણે કહ્યું ? કે જમણે દર્શનમોહ તથા ચારિત્રમોહાંધકાર સમૂહનો નાશ કર્યો છે અને અખંડાનંદ નિજ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવના(એકાગ્રતા)થી ઉત્પન્ન વીતરાગ સુખામૃતના સ્વાદમાં જે સન્મુખ છે-તત્પર છે એવા શ્રમણો ખરેખર મહાશ્રમણો છે. પરમશ્રુતકેવળીઓ છે તેમણે કહ્યું છે.

બહારના વ્રતાદિ વિકલ્પમાં તો ધર્મ નથી પણ અંદર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદમાં-વિકલ્પમાં વશ થનારને પણ ધર્મ નથી. રાગમાં એકાગ્ર ચિત્ત છે તેને અરાગી ચૈતન્યમાં જોડાણ નથી. છ દ્રવ્યનું જ્ઞાન હોય તે જુદી વાત છે, પણ પરાલંબનમાં-પરના જોડાણમાં રાગોત્પત્તિ જ હોય, વીતરાગ શાંતિ ન હોય. રાગને ઠીક માને ત્યાં તો મિથ્યાત્વ થાય છે.

એવી રીતે અન્યત્ર શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(अनुष्टुभ्)

आत्मकार्यं परित्यज्य दृष्टादृष्टविरुद्धया।
यतीनां ब्रह्मनिष्ठानां किं तया परिचिन्तया॥

શ્લોકાર્થ : આત્મકાર્યને છોડીને દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટથી વિરુદ્ધ એવી તે ચિંતાથી (-પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષથી વિરુદ્ધ એવા વિકલ્પોથી) બ્રહ્મનિષ્ઠ યતિઓને શું પ્રયોજન છે ?

આત્મસન્મુખતારૂપ સ્વાશ્રય કાર્યને છોડીને-ચિદાનંદી વીતરાગતા છોડીને, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ જ્ઞાનમય સ્વાશ્રયભાવથી વિરુદ્ધ એવા વિકલ્પથી, નિજ જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં સ્થિત એટલે બ્રહ્મનિષ્ઠ યતિઓને

(વિકલ્પભેદથી) શું પ્રયોજન છે ?

કોઈની ચિંતા કરવાથી સ્વ-પરનું બગડે કે સુધરે તેમ નથી. અહીં શુભ-અશુભનો નકાર, દ્રવ્યાદિના વિકલ્પનો નકાર કરી સર્વ ભેદને ગૌણ કરી એકલા જ્ઞાયકમાં એકાગ્ર થવું તે એક જ પ્રયોજન બતાવ્યું છે. તે આવશ્યક છે, સ્વવશપણું છે.

માહ વદ ૭, રવિવાર, ૧૭-૨-૫૨.

જીવને જરૂરીયાતનું કાર્ય શું છે ? કે શુદ્ધોપયોગરૂપ આવશ્યક ક્રિયા છે તે જરૂરનું કાર્ય છે. પરનું કરી શકતો નથી તેથી તે જરૂરનું કાર્ય નથી. પુણ્ય-પાપના ભાવ પણ જરૂરીયાતની ચીજ નથી, કારણ કે તે વિકાર છે. જ્ઞાનીને નબળાઈથી રાગ થાય છતાં તેનું સ્વામીત્વ નથી. હિંસાદિ તો મહા તીવ્ર પાપ છે; દયા, ભક્તિ, વ્રતાદિની લાગણી પણ ખરેખર દોષ છે, વિભાવ છે, પરસત્તાવલંબી હોવાથી પરાધીનતા છે.

વળી આ ૧૪૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૪૬

(अनुष्टुभ्)

यावच्चिन्तास्ति जन्तूनां तावद्भवति संसृतिः।
यथेंधनसनाथस्य स्वाहानाथस्य वर्धनम् ॥ २४६ ॥

શ્લોકાર્થ : જેમ ઈંધનયુક્ત અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે (અર્થાત્ જ્યાં સુધી ઈંધન છે ત્યાં સુધી અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે), તેમ જ્યાં સુધી જીવોને ચિંતા (વિકલ્પો) છે ત્યાં સુધી સંસાર છે ॥ ૨૪૬ ॥

જેમ લાકડા સહિત અગ્નિ વધતી રહે છે તેમ જીવને જ્યાં સુધી શુભાશુભ ચિંતા છે ત્યાં સુધી આકુળતામય સંસારઅગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. સંસારના કારણથી મોક્ષમાર્ગ ન હોય. માટે પ્રથમ નક્કી કરો કે પુણ્ય-પાપ હિતરૂપ નથી પણ નિર્મળ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટામાં એકાગ્રતા તે જ હિતકારી છે.

ગાથા ૧૪૬

परिचत्ता परभावं अप्पाणं झादि णिम्मलसहावं।
अप्पवसो सो होदि हु तस्स दु कम्मं भणंति आवासं॥ १४६ ॥

परित्यज्य परभावं आत्मानं ध्यायति निर्मलस्वभावम् ।
आत्मवशः स भवति खलु तस्य तु कर्म भणन्त्यावश्यम् ॥ १४६ ॥

પરભાવ છોડી, આત્મને ધ્યાવે વિશુદ્ધસ્વભાવને,
છે આત્મવશ તે સાધુ, આવશ્યક કરમ છે તેહને. ૧૪૬.

અન્વયાર્થ : (**परभावं परित्यज्य**) જે પરભાવને પરિત્યાગીને (**निर्मलस्वभावम्**) નિર્મળ સ્વભાવવાળા (**आत्मानं**) આત્માને (**ध्यायति**) ધ્યાવે છે, (**सः खलु**) તે ખરેખર (**आत्मवशः भवति**) આત્મવશ છે (**तस्य तु**) અને તેને (**आवश्यम् कर्म**) આવશ્યક કર્મ (**भणन्ति**) (જિનો) કહે છે.

હું ચિદાનંદ શુદ્ધ છું એમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-લીનતા કરતાં પરભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેને પરભાવને ત્યાગ્યો એમ કહેવાય છે. જે નિર્મળ સ્વભાવવાળા આત્માને ધ્યાવે છે તે જ ખરેખર આત્મવશ છે. અને તેને દેવાધિદેવ પરમાત્મા તીર્થંકરદેવ જરૂરિયાતવાળું કામ કહે છે.

ટીકા : અહીં ખરેખર સાક્ષાત્ સ્વાશ્રિત-સ્વવશ-સ્વતંત્ર એવા નિર્ગ્રંથ પરમ જિનયોગીશ્વરનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જે શ્રમણ નિરુપરાગ (અરાગી) નિત્ય નિરંજન સ્વભાવવાળો હોવાને લીધે વિકાર તથા ઉપશમાદિ પરભાવના સમુદાયનો આશ્રય છોડીને, નિજ ત્રિકાળ કારણપરમાત્માને કે જે મન-વચન-કાયા અને ઈન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય એવો છે; સદા નિરાવરણ હોવાથી નિર્મળ સ્વભાવવાળો છે. અને સમસ્ત પુણ્ય-પાપ કે જે બન્ને દુષ્ટ પાપ છે. જાગ્રત ચૈતન્યસ્વભાવથી વિરોધી છે એવા સમસ્ત પાપરૂપી વીર શત્રુઓની સેનાના ધ્વજને લૂંટનારો છે. દયાદિના અથવા હિંસાદિના ભાવ પરમાર્થે પાપ છે. અશુભમાં ન જવા પૂરતો શુભરાગ હોય છે પણ પ્રથમ નક્કી કરો કે એ હિતરૂપ ભાવ નથી-મોક્ષમાર્ગ નથી, એમ જાણી જે અવિકાર જ્ઞાતામાત્ર સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કરે છે તે સાચી સ્વતંત્રતાવાળો શ્રમણ છે, આત્મવશ છે. એમ સર્વજ્ઞ વીતરાગના માર્ગમાં જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે.

લોકો બહારથી સ્વતંત્ર માને છે પણ તે બધા પરતંત્ર છે. મુનિને પણ ચારિત્રમાં જેટલા અંશે રાગ છે તેટલા અંશે પરતંત્રતા છે. અભેદ અનુપચાર નિર્વિકલ્પદશારૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ મુનિને પરમ આવશ્યક છે. કેવું છે તે સ્વાધીનતારૂપ કર્મ ? કે સમસ્ત બાહ્યક્રિયાકાંડ આડંબરના વિવિધ વિકલ્પોના

મહા કોલાહલથી વિરુદ્ધ મહા આનંદાનંદદાતા નિશ્ચયધર્મધ્યાન તથા નિશ્ચયશુક્લધ્યાનરૂપ છે.

પ્રથમ શ્રદ્ધામાં સર્વ પ્રકારના શુભાશુભ વિકલ્પના કોલાહલરહિત નિશ્ચય સ્વાશ્રય આવશ્યક કર્મવાન થાય ને પછી ત્રિકાળ અખંડાનંદ વીતરાગ સ્વરૂપમાં એકાગ્રતારૂપ મહાશાંતિદાતા સ્થિરતા કરે તે જ મહાઆનંદદાતા સ્વતંત્ર સુખરૂપ ક્રિયા છે. શુભવ્યવહારધર્મધ્યાન તો પુણ્યબંધનું કારણ છે.

પ્રશ્ન : ચોથા ગુણસ્થાનમાં કોલાહલ છે ?

ઉત્તર : શ્રદ્ધામાં મહાનંદપણું-સર્વ સમાધાનમય શાંતિ છે પણ વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઈથી ચારિત્રમાં જેટલો રાગ છે તેટલો પુણ્ય-પાપના વિકલ્પરૂપ કોલાહલ છે-અશાંતિ છે. પણ તેની મુખ્યતા નથી, ભાવના નથી.

પ્રશ્ન : ત્યાગીને તો સંસાર-વ્યવહારના વિકલ્પ જરૂરિયાતના નથી પણ ગૃહસ્થને તો છે ને?

ઉત્તર : ગૃહસ્થને પણ કિંચિત્ જરૂરી નથી કેમ કે તે લાભદાયક નથી. કોઈ પણ પ્રકારનો રાગ શાંતિનો નાશ કરનાર છે એમ પ્રથમ સત્ય શ્રદ્ધા કરીને નિરંતર એકલા પરમાનંદ જ્ઞાયકસ્વરૂપની ભાવના કરવા જેવી છે. સંસાર સુધારું, પરનું કરી દઉં એ ભાવના અનંત દુઃખદાતા છે.

હવે આ ૧૪૬મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ આઠ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૪૭

(पृथ्वी)

जयत्ययमुदारधीः स्ववशयोगिवृन्दारकः
प्रनष्टभवकारणः प्रहतपूर्वकर्मावलिः।
स्फुटोत्कटविवेकतः स्फुटितशुद्धबोधात्मिकां
सदाशिवमयां मुदा व्रजति सर्वथा निर्वृतिम्॥ २४७॥

શ્લોકાર્થ : ઉદાર જેની બુદ્ધિ છે, ભવનું કારણ જેણે નષ્ટ કર્યું છે, પૂર્વ કર્માવલિ જેણે હણી નાખી છે અને સ્પષ્ટ ઉત્કટ વિવેક દ્વારા પ્રગટ-શુદ્ધબોધસ્વરૂપ સદાશિવમય સંપૂર્ણ મુક્તિને જે પ્રમોદથી પામે છે, તે આ સ્વવશ મુનિશ્રેષ્ઠ જયવંત છે. ॥ ૨૪૭ ॥

જેની બુદ્ધિ ઉદાર છે, વ્યક્ત અનિત્ય વિકારનો નકાર કરી, નિત્ય અનંત શક્તિથી પૂર્ણ ચૈતન્ય પરમાત્મા તે હું એનો નિરંતર સ્વીકાર કરવાની ઉદારતા તે મોક્ષસુખ આપનાર ઉદારતા છે. પુણ્ય-પાપના ભાવ કરે તે ઉદાર નથી પણ અક્ષય નિધાન ધ્રુવ સામાન્ય શક્તિથી પૂર્ણ છે તેનો સ્વીકાર કરે તો ન ખૂટે એવી પરમાનંદમય શાંતિનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલુ રહે છે. એ જ સાચી ઉદારતા છે.

જેણે ભવનું કારણ નષ્ટ કરી સ્વાશ્રિત નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ મોક્ષનું કારણ પ્રગટ કરેલ છે. વળી

પૂર્વનો વિકાર જેણે નાશ કર્યો છે, અને તે સ્પષ્ટ-પ્રત્યક્ષ ઉત્કટ વિવેક દ્વારા શક્તિરૂપ જે પૂર્ણ સ્વભાવ હતો તેને પ્રગટ કરે છે. વ્યક્ત શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ સદા કલ્યાણમય છે એવી સંપૂર્ણ મુક્તિ (સ્વાધીનતા)ને જે પ્રમોદથી પામે છે તે સ્વવશ મુનિ કૃતકૃત્ય અને જયવંત છે.

શ્લોક ૨૪૮

(अनुष्टुभ्)

प्रध्वस्तपंचबाणस्य पंचाचारांचिताकृतेः।
अवंचकगुरोर्वाक्यं कारणं मुक्तिसंपदः॥ २४८॥

શ્લોકાર્થ : કામદેવનો જેમણે નાશ કર્યો છે અને (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્યાત્મક) પંચાચારથી સુશોભિત જેમની આકૃતિ છે -એવા અવંચક (માયાચાર રહિત) ગુરુનું વાક્ય મુક્તિસંપદાનું કારણ છે. ॥ ૨૪૮ ॥

જેણે કામદેવનો નાશ કર્યો છે એટલે કે અતીંદ્રિય આત્માનંદમાં એકાગ્રતા દ્વારા પાંચ ઈંદ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે જેને રાગની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્યાત્મક પંચાચારથી સુશોભિત જેમની આકૃતિ છે, સાક્ષાત્ સુંદર મોક્ષમાર્ગના મૂર્તિ છે, બાહ્ય-અભ્યંતર શીતલીભૂત શાંત વીતરાગબિંબ પરમ મહિમાવંત જેની પવિત્ર દશા છે એવા કપટ રહિત શ્રીગુરુનું વાક્ય મુક્તિ- સંપદાનું કારણ છે. મિથ્યાદષ્ટિ ભલે ચરણાનુયોગની અપેક્ષાએ વ્યવહારે જ્ઞાની કહેવાતો હોય છતાં નિશ્ચયમાં તે માયાચારી મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેથી તે મોક્ષસંપદાનું કારણ હોઈ શકે નહિ. સમ્યગ્દષ્ટિ ગુરુનું વાક્ય સંસાર-પુણ્ય ફળે એવું બતાવનાર હોય નહિ પણ વીતરાગી મુક્તાનંદનો ઉપાય બતાવે એવું હોય છે.

માહ વદ ૮, સોમવાર, ૧૮-૨-૫૨.

આજે સવારે, અષ્ટમી હોવાથી શ્રી સમયસારજી હરિગીતની સ્વાધ્યાય કરવામાં આવી હતી.

માહ વદ ૯, મંગળવાર, ૧૯-૨-૫૨.

આત્માનું જરૂરિયાતવાળું કાર્ય શું ? તો પરને - પુણ્ય-પાપ મિથ્યાત્વાદિ પરભાવને તાબે ન થવું તે જરૂરી ક્રિયા છે, અવશપણું છે. એટલે સાક્ષાત્ સ્વવશ એવો તેનો અર્થ છે.

શ્લોક ૨૪૯

(अनुष्टुभ्)

इत्थं बुद्ध्वा जिनेन्द्रस्य मार्गं निर्वाणकारणम्।
निर्वाणसंपदं याति यस्तं वंदे पुनः पुनः॥ २४९॥

શ્લોકાર્થ : નિર્વાણનું કારણ એવો જે જિનેંદ્રનો માર્ગ તેને આ રીતે જાણીને જે નિર્વાણસંપદાને પામે છે, તેને હું ફરીફરીને વંદું છું. ॥ ૨૪૯ ॥

નિર્વાણનું કારણ એવો જે જિનેન્દ્રનો માર્ગ સ્વાશ્રયતારૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયમય નિત્યાનંદ સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા છે. તે મોક્ષનો ઉપાય આ રીતે જાણીને જે નિર્વાણસંપદાને પામે છે તેને હું ફરીફરીને વંદું છું.

પદ્મપ્રભમલધારિદેવ ભાવલિંગી મુનિ છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા હતા, પરમાનંદમાં લીનતાનો સ્વાદ લેતા હતા, તેઓ આમ કહે છે, અનંતા તીર્થંકર ભગવંતોએ પણ એમ જ બતાવ્યું છે. પુણ્ય-પાપ વ્યવહારથી એટલે બાહ્ય આલંબનથી સંસારરૂપ આપદા મળે છે.

મૂળપાઠમાં એમ કહ્યું છે કે પરભાવને છોડે છે પણ એક સમયની પર્યાયને શી રીતે પકડે ને છોડે ? વિકાર તો બીજે સમયે સ્વયં છૂટી જાય છે. ખરી વાત એ છે કે નિર્મળ જ્ઞાતાસ્વભાવમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન દ્વારા એકાગ્ર રહ્યો ત્યાં વિભાવની ઉત્પત્તિ ન થઈ તેનું નામ ઉપચારથી વિભાવનો ત્યાગ છે, અને તે નાસ્તિ તરફનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. અસ્તિમાં ચિદાનંદ શુદ્ધ સ્વભાવમાં અરાગી નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ નિર્મળદશા પ્રગટ થઈ તે ખરેખર જિનેંદ્રનો માર્ગ છે, તે મોક્ષનો ઉપાય છે.

''તે માર્ગને ફરીફરીને વંદું છું''. મુનિને પણ શ્લોક લખતી વખતે વિકલ્પ આવે છે પણ તે વિકલ્પનો આદર નથી પણ નિરંતર એક જ પ્રકારે વીતરાગતાનો આદર છે.

શુભરાગ છે તેનો તથા તેના ફળરૂપ સ્વર્ગાદિ સંપદાનો હું આદર કરતો નથી કેમ કે તેની કિંચિત્ રુચિ નથી, રુચિ નિત્ય વીતરાગ ચિદાનંદ તરફ છે.

શ્લોક ૨૫૦

(द्रुतविलंबित)

स्ववशयोगिनिकायविशेषक
प्रहतचारुवधूकनकस्पृह।
त्वमसि नश्शरणं भवकानने
स्मरकिरातशरक्षतचेतसाम्॥ २५०॥

શ્લોકાર્થ : જેણે સુંદર સ્ત્રીની અને સુવર્ણની સ્પૃહાને નષ્ટ કરી છે એવા હે યોગીસમૂહમાં શ્રેષ્ઠ સ્વવશ યોગી ! તું અમારું -કામદેવરૂપી ભીલના તીરથી ઘવાયેલા ચિત્તવાળાનું -ભવરૂપી અરણ્યમાં શરણ છે. ॥ ૨૫૦ ॥

ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે જે મુનિને નિજ આત્મામાં નિર્મળગુણમણિની સુંદરતાની ગાઢ રુચિ થઈ છે તેણે સુંદર સ્ત્રીની અને સુવર્ણની સ્પૃહાને નષ્ટ કરી છે. ચિદાનંદ જ્ઞાતામાં જ લીનતા છે, એવા હે યોગીસમૂહમાં શ્રેષ્ઠ સ્વવશ મુનિ ! હે શુદ્ધાત્મા ! તું અમારું શરણ છે. માનસિક વિકાર-કામેચ્છારૂપ અવ્યક્ત સૂક્ષ્મ વિકલ્પ કદી થઈ જાય, તો તે શરણરૂપ નથી-પણ ''**सिद्धसमान सदा पद मेरो**'' તે જ શ્રેષ્ઠ શરણ છે. અમારા જેવા મુનિને વર્તમાન ચારિત્રમાં કંઈક કમજોરીથી રાગ આવે તો તે શરણરૂપ નથી પણ ભવરૂપી અરણ્યમાં હે મુનીશ્વર ! તું જ શરણ છે. અર્થાત્ ચિદાનંદ આત્મા જ શરણ છે.

શ્લોક ૨૫૧

(द्रुतविलंबित)

अनशनादितपश्चरणैः फलं
तनुविशोषणमेव न चापरम्।
तव पदांबुरुहद्वयचिंतया
स्ववश जन्म सदा सफलं मम॥ २५१॥

શ્લોકાર્થ : અનશનાદિ તપશ્ચરણોનું ફળ શરીરનું શોષણ (-સુકાવું) જ છે, બીજું નહિ. (પરંતુ) હે સ્વવશ ! (હે આત્મવશ મુનિ !) તારા ચરણકમળયુગલના ચિંતનથી મારો જન્મ સદા સફળ છે. ॥ ૨૫૧ ॥

આત્મજ્ઞાન વિના પરાશ્રયની રુચિ છૂટે નહિ. અને તેથી અનશનાદિ તપશ્ચરણોનું ફળ તો શરીરનું સુકાવું જ છે, બીજું નહિ. શુભરાગથી પણ આત્માને મોક્ષમાર્ગ સંબંધી કાંઈ પણ લાભ નથી, શુભભાવ કરે તો પણ કલેશ છે.

ધર્મના નામે વ્રત, તપ કરે છતાં તેનું ફળ તો માત્ર શરીરનું શોષાવું જ કહ્યું છે. નિમિત્ત-વ્યવહારમાં રુચિવાન હોવાથી જેની દૃષ્ટિ વિપરીત છે તે જીવ કદાચ વ્રત, તપમાં શુભભાવ કરે તો પણ રાગમાં અને શરીરની ક્રિયામાં ધર્મ માનીને તે મિથ્યા અભિપ્રાયને પુષ્ટ કરે છે તેથી અજ્ઞાનીના વ્રતાદિને બાળ(મૂર્ખતા ભરેલા)વ્રત, બાળતપ કહ્યાં છે.

નિજ પરમાનંદમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન દ્વારા સ્વસન્મુખ એકાગ્રતા થતાં શુભાશુભ ઈચ્છા ન થાય, પણ વીતરાગી શાંત આનંદની ઉગ્રતા થાય તે તપ છે. તેનાથી સ્વવશતારૂપી ધર્મ થાય છે.

મુનિ કહે છે કે વ્રત-તપાદિના વિકલ્પ હોવા છતાં તે શરણભૂત નથી પણ નિજ અખંડાનંદ શુદ્ધ ત્રિકાળ કારણપરમાત્માના ચરણકમળયુગલના ચિંતનથી-એકાગ્રતાથી મારો જન્મ સદા સફળ છે. મારો ધન્ય અવતાર છે. જ્ઞાનાનંદની દૃષ્ટિ અને સ્થિરતા થઈ તે જ શ્રેષ્ઠ છે. ક્રિયાકાંડ, વ્રત-ઉપવાસના રાગમાં રોકાવું તે કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. સહજાનંદ ચિદાત્મા મારું શરણ છે.

અહીં મુનિ, મુનિના અંતરંગ શુદ્ધાત્મસ્વભાવને યાદ કરે છે. તારા ચરણકમળનો આદર કરું છું તે તો શુભ વિકલ્પ છે-વિનયનો ભાવ છે પણ તેનો આદર નથી. નિશ્ચયથી અંદર શુદ્ધ નિશ્ચય કારણપરમાત્મા ચૈતન્યને એકત્વપણે અનુભવે છે તેની મુખ્યતા છે.

પ્રશ્ન : પદ્મપ્રભમુનિએ કેટલા ગુણસ્થાનવાળા મુનિને યાદ કર્યા છે ?

ઉત્તર : નિર્વિકલ્પ અપ્રમતદશાવાન સાતમા ગુણસ્થાનવાળા વીતરાગી મુનિને યાદ કર્યા છે. નિશ્ચયથી પોતાના અંતર્મુખ વીતરાગી સ્વભાવને યાદ કરેલ છે.

ધન્ય અવતાર....... એમ કોણ કહે ? મુનિ પોતે પોતાને વીતરાગી સ્વાનુભવાનંદથી ધન્ય કહે છે. રાગરૂપ ક્રિયાકાંડમાં રોકાયો હતો તે કાંઈ ધન્ય ન હતું.

શ્લોક ૨૫૨

(मालिनी)

जयति सहजतेजोराशिनिर्मग्नलोकः
स्वरसविसरपूरक्षालितांहः समंतात्।
सहजसमरसेनापूर्णपुण्यः पुराणः
स्ववशमनसि नित्यं संस्थितः शुद्धसिद्धः॥ २५२॥

શ્લોકાર્થ : જેણે નિજરસના વિસ્તારરૂપી પૂર વડે પાપને સર્વ તરફથી ધોઈ નાખ્યા છે, જે સહજ સમતારસથી પૂર્ણ ભરેલો હોવાથી પવિત્ર છે, જે પુરાણ (સનાતન) છે, જે સ્વવશ મનમાં સદા સુસ્થિત છે (-અર્થાત્ જે સદા મનને-ભાવને સ્વવશ કરીને બિરાજમાન છે) અને જે શુદ્ધ સિદ્ધ છે (અર્થાત્ જે શુદ્ધ સિદ્ધભગવાન સમાન છે) -એવો સહજ તેજરાશિમાં મગ્ન જીવ જયવંત છે. ॥ ૨૫૨ ॥

જેણે નિજરસના વિસ્તારરૂપી પૂર વડે સ્વસામર્થ્યના બળ વડે પુણ્ય-પાપને સર્વ તરફથી ધોઈ નાખ્યા છે. નિર્મળ સ્વભાવમાં ઉગ્ર લીનતારૂપ સ્નાન વડે વિભાવમળને ધોઈ નાખેલ છે, દૃષ્ટિમાં વીતરાગતા છે, ચારિત્રમાં વિશેષ શુદ્ધતા પ્રગટ કરી મિથ્યાત્વાદિ પાપથી મુક્ત થયા છે.

જે સહજ સમતારસથી પૂર્ણ ભરેલો હોવાથી પવિત્ર છે, જે પુરાણ-સનાતન છે, પુણ્ય-પાપરૂપ વ્યવહારરાગ તે પવિત્ર નથી, તે સનાતનસ્વરૂપ નથી પણ અનિત્ય મલિનભાવ છે.

કોઈ માને કે વ્યવહાર-પરાશ્રય-નિમિત્ત-શુભનું અવલંબન તે ધર્મ નહિ. અને નિશ્ચયસ્વભાવ જ ધર્મ છે એમ એકાંત કહેવું તે ઠીક છે ? તો તેને કહે છે કે સમ્યક્એકાંત એવું આત્મહિત છે તે એક જ પ્રકારે છે. ને તે યથાર્થ છે. તેથી તેમાં વિભાવનો સંબંધ નથી એમ આવી જાય છે. આવા સમ્યગ્જ્ઞાન વિના, સ્વાશ્રય વિના જે કોઈ પોતાને સનાતન ધર્મી માને છે તે મિથ્યા છે.

વળી જે સ્વવશ મુનિ જ્ઞાનાનંદમાં સુસ્થિત છે, નિર્વિકલ્પભાવમાં બિરાજમાન છે અને જે શુદ્ધ સિદ્ધ છે અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ, વિશુદ્ધ, સુસિદ્ધ સમાન છે અને સહજ ચિદાનંદ તેજઃપુંજમાં જે મગ્ન છે તે જયવંત છે.

શ્લોક ૨૫૩

(अनुष्टुभ्)

सर्वज्ञवीतरागस्य स्ववशस्यास्य योगिनः।
न कामपि भिदां क्वापि तां विद्मो हा जडा वयम्॥ २५३॥

શ્લોકાર્થ : સર્વજ્ઞ-વીતરાગમાં અને આ સ્વવશ યોગીમાં ક્યારેય કાંઈ પણ ભેદ નથી; છતાં અરેરે ! આપણે જડ છીએ કે તેમનામાં ભેદ ગણીએ છીએ. ॥ ૨૫૩ ॥

વીતરાગી દૃષ્ટિ અને ચારિત્ર સહિત જે ચિદાનંદમાં લીન મુનિ છે-સ્વવશ યોગી છે તેમાં અને સર્વજ્ઞ-વીતરાગમાં ક્યારેય કાંઈ ફેર નથી.

પૃષ્ઠ ૨૨૮માં જે સ્વવશ છે તે જીવન્મુક્ત છે, જિનેશ્વરથી કિંચિત્ ન્યૂન છે એમ કહ્યું હતું. અહીં એટલો ભેદ પણ નિર્વિકલ્પ અભેદમાંથી કાઢી નાખ્યો છે. સ્વરૂપમાં લીન નિર્વિકલ્પ આનંદમાં ઠર્યા તેમાં અને વીતરાગમાં શું ફેર છે ? કાંઈ ફેર નથી, છતાં અરેરે ! આપણે જડ જેવા વિકલ્પમાં રોકાઈને તેમનામાં ને સર્વજ્ઞ વીતરાગમાં ભેદ ગણીએ છીએ, તેનો ખેદ છે.

મુનિ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વિકલ્પ આવે છે ત્યારે પ્રમાદ થયો છે તે કારણે પોતાને જડ કહે છે તે નિર્માનતા અને વીતરાગતાનો પરમ વિનય બતાવે છે. ઉગ્ર પુરુષાર્થ ઉપાડવા માટે આમ કહે છે. વિકલ્પ હોય પણ તેની ગણતરી સ્વવશમાં-આવશ્યક ધર્મમાં નથી.

માહ વદ ૧૦, બુધવાર, ૨૦-૨-૫૨.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે નિયમ છે, તે નિયમની પૂર્ણતા મુનિને હોય છે. તે સ્વવશમુનિમાં અને સર્વજ્ઞ વીતરાગમાં કાંઈ ફેર નથી. આગળ સર્વજ્ઞથી કિંચિત્ ન્યૂન કહેલ પણ અહીં તો કહે છે કે અપ્રમત્ત સાતમા ગુણસ્થાનમાં રહેલા મુનિને કેવળીથી ન્યૂન માનવાનો વિકલ્પ આવે છે તેથી અમે જડ છીએ. વ્રતાદિનો શુભ વિકલ્પ પણ પ્રમાદ છે. તે રાગની તુચ્છતા કરવા અને નિર્વિકલ્પ ધ્યાનની ઉગ્રતારૂપ વીતરાગ ચારિત્રદશાનો આદર કરવા માટે નબળાઈનો જે રાગ ઊઠ્યો

છે તેને જડ કહ્યો છે.

પોતાને વિકલ્પ ઊઠે છે ને તેથી સાધકમાં અને સિદ્ધમાં ભેદ ગણે છે તેનો ખેદ વર્તે છે અને ઉગ્ર પુરુષાર્થનો મહિમા કરે છે.

શ્લોક ૨૫૪

(अनुष्टुभ्)

एक एव सदा धन्यो जन्मन्यस्मिन्महामुनिः।
स्ववशः सर्वकर्मभ्यो बहिस्तिष्ठत्यनन्यधीः॥ २५४॥

શ્લોકાર્થ : આ જન્મમાં સ્વવશ મહામુનિ એક જ સદા ધન્ય છે કે જે અનન્યબુદ્ધિવાળો રહેતો થકો (-નિજાત્મા સિવાય અન્ય પ્રત્યે લીન નહિ થતો થકો) સર્વ કર્મોથી બહાર રહે છે. ॥ ૨૫૪ ॥

અહો ! આ જન્મમાં નિત્ય સિદ્ધ સમાન કારણપરમાત્મારૂપ નિજ ચિદાનંદની પ્રતીત ને રમણતામાં વર્તે છે તે સ્વાધીન છે. વિકલ્પમાં વર્તે તે પરાધીન છે. નિરંતર સ્વવશ જ્ઞાનાનંદમાં લીન એવા મહામુનિ એક જ સદા ધન્ય છે. તેઓ સ્વરૂપગુપ્ત, અંતર્મુખ કારણપરમાત્મામાં અભેદ બુદ્ધિવાન થઈને નિર્વિકલ્પ વીતરાગ પરિણતિમાં વર્તે છે. નિજાત્મા સિવાય અન્ય પ્રત્યે લીન થતો નથી તે સર્વ કર્મોથી બહાર રહે છે. રાગના કાર્યથી બહાર અને વીતરાગી સમતાસ્વરૂપની અંદર રહે છે.

નિયમસાર પુણ્ય-પાપ, વ્રત-અવ્રતના વિકલ્પરહિત, પરાશ્રયરહિત, ભેદરહિત શુદ્ધરત્નત્રયસ્વરૂપ છે. નિયમસારમાં વિકલ્પ-રાગનો પ્રવેશ હોય નહિ.

ગાથા ૧૪૭

आवासं जइ इच्छसि अप्पसहावेसु कुणदि थिरभावं।
तेण दु सामण्णगुणं संपुण्णं होदि जीवस्स॥ १४७॥

आवश्यकं यदीच्छसि आत्मस्वभावेषु करोषि स्थिरभावम्।
तेन तु सामायिकगुणं सम्पूर्णं भवति जीवस्य॥ १४७॥

આવશ્યકાર્થે તું નિજાત્મસ્વભાવમાં સ્થિરતા કરે;
તેનાથી સામાયિક તણો ગુણ પૂર્ણ થાયે જીવને. ૧૪૭.

અન્વયાર્થ : **(यदि)** જો તું **(आवश्यकम् इच्छसि)** આવશ્યકને ઇચ્છે છે તો તું **(आत्मस्वभावेषु)** આત્મસ્વભાવોમાં **(स्थिरभावम्)** સ્થિરભાવ **(करोषि)** કરે છે; **(तेन तु)** તેનાથી **(जीवस्य)** જીવને **(सामायिकगुणं)** સામાયિકગુણ **(सम्पूर्णं भवति)** સંપૂર્ણ થાય છે.

લોકો દેહની ક્રિયા અને શુભ વિકલ્પથી સામાયિક માને છે તે સામાયિક નથી. પણ મિથ્યાત્વ-રાગાદિરહિત અંતરમાં ઠરે, પરમ શાંત અતીંદ્રિય આત્મસુખમાં લીન રહે તે સામાયિક છે. સામાયિકની પૂર્ણતા કરે તો તેમાં છએ આવશ્યકની પૂર્ણતા થઈ જાય છે.

જો તું આવશ્યકને ઇચ્છે છે તો તું નિર્મળ આત્મસ્વભાવોમાં નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ સ્થિર વીતરાગભાવ કરે છે; તેનાથી સામાયિકગુણ સંપૂર્ણ થાય છે. તે મુનિપણું છે. બાહ્ય વેશ, વિકલ્પ કાંઈ મુનિપણું નથી, સામાયિક નથી.

ટીકા : આ શુદ્ધ નિશ્ચય-આવશ્યકની પ્રાપ્તિનો જે ઉપાય તેનું કથન છે.

મુનિ બાહ્ય વ્યવહાર શુભભાવરૂપ છ આવશ્યકના વિસ્તારરૂપી નદીના કોલાહલના શ્રવણથી પરાઙ્મુખ છે. જેમ નદીનું પાણી પથરા સાથે પછડાય ત્યારે કકળાટ થાય તેમ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ વગેરેના પાઠના શબ્દો બોલવાનો ભાવ તે વિકલ્પોનો કકળાટ છે. તે બાહ્ય આલંબનની આકુળતાની રુચિથી તથા તે તરફના વલણથી છૂટી જે વારંવાર સ્વસન્મુખ થાય છે તેની અહીં વાત છે. અલ્પ રાગ તો છે ને આવશ્યકના શુભ વિકલ્પ પણ છે તે મુખ્ય નથી, પણ તે અત્યંત ગૌણ છે. નિર્વિકલ્પ પરમાત્મ સ્વભાવમાં લીન થવાની ભાવના અને મુખ્યતા વર્તે છે તેને કહે છે કે :-

હે શિષ્ય ! શુદ્ધ નિશ્ચયધર્મધ્યાન તથા નિશ્ચયશુક્લધ્યાનરૂપ સ્વાત્માશ્રિત આવશ્યક કે જે સંસારરૂપી વેલડીના મૂળને છેદવામાં કુહાડો છે, તથા અંદર એક શુદ્ધ સ્વભાવનો આદર કરી તેમાં સ્થિરતારૂપ જે સામાયિકાદિ નિશ્ચય છ આવશ્યક છે, તેને જો તું ઇચ્છે છે તો તું સમસ્ત વિકલ્પ જાળ રહિત

નિત્ય નિરંજન ચિદાનંદ નિજ કારણપરમાત્મામાં લીન થા. સહજ જ્ઞાન, સહજ દર્શન, સહજ વીર્ય, સહજ ચારિત્ર, સહજ સુખ, સહજ છ કારક સામર્થ્ય સ્વભાવ વગેરે અનંત પૂર્ણ સ્વભાવ જેમાં છે એવા ત્રિકાળી પૂર્ણ સ્વભાવવાન કારણપરમાત્મામાં અને તેના અભેદ શુદ્ધ સ્વભાવોમાં સતત નિશ્ચય સ્થિરભાવ (-એકાગ્રતા) કરે છે અને તે કારણ વડે નિશ્ચય સામાયિક ઊપજતાં (અંતર નિશ્ચયદૃષ્ટિ અને વીતરાગી રમણતા ઊપજતાં) મુમુક્ષુ જીવને બાહ્ય શુભ વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર ક્રિયાઓથી શું ઊપજ્યું ? અનુપાદેય (-હેય, નિંદ્યફળ) ઊપજ્યું એવો અર્થ છે. તે બંધમાર્ગ વખાણવા લાયક નથી. વખાણવા લાયક તો નિર્મળ નિશ્ચયવીતરાગીદૃષ્ટિ અને ચિદાનંદની સ્થિરતા છે.

બહારનું કોઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી, કોઈ પણ રાગની રુચિ નથી તો પણ શુભરાગના સમયે વ્યવહારે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિનો વિનય કરે છે પણ તેનો નિયમસારમાં-મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ નથી. દૃષ્ટિમાં કોઈ વિકલ્પનો સ્વીકાર નથી.

દેહાદિ બાહ્ય પદાર્થની ક્રિયા વ્યવહારે કરી શકાય છે એમ માનનાર ઈશ્વરકર્તાવાદીના જેવો જ મિથ્યા અભિપ્રાયવાન છે.

નીચલી ભૂમિકામાં શુભરાગ હોય છે પણ તેથી આત્માને લાભ નથી. તેના ફળમાં બાહ્ય ધૂળના સંયોગો મળે પણ તેની મહત્તા કોઈ પ્રકારે નથી. માટે મુક્તિરૂપી સ્ત્રી અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના અવલંબનથી નિત્યાનંદરૂપ અવિનાશી અશરીરી સિદ્ધદશારૂપ પરિણતિ તેનો દિવ્યસંભોગ અને પ્રમોદ પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ અને પ્રવીણ એવા નિષ્ક્રિય (-અરાગી) પરમ આવશ્યક વડે જીવને સામાયિકચારિત્ર સંપૂર્ણ થાય છે, બીજી વિધિથી શુદ્ધ સામાયિક છે જ નહિ.

ઘર-ધંધાના અશુભભાવ ન થવા દેવા તેને લોકો સામાયિક માને છે પણ દેહની ક્રિયા કરી શકું છું એમ જે માને છે તથા પુણ્યથી-શુભવિકલ્પથી જે ધર્મ માને છે તેને મિથ્યાત્વરૂપ મહાપાપ તો સાથે છે તેથી તેને વ્યવહાર સામાયિક પણ નથી.

એવી રીતે શ્રી યોગીન્દ્રદેવે કહ્યું છે કે :

(मालिनी)

यदि चलति कथञ्चिन्मानसं स्वस्वरूपाद्
भ्रमति बहिरतस्ते सर्वदोषप्रसंगः।
तदनवरमंतर्मग्नसंविग्नचित्तो
भव भवसि भवान्तस्थायिधामाधिपस्त्वम्॥

શ્લોકાર્થ : જો કોઈ પ્રકારે મન નિજ સ્વરૂપથી ચલિત થાય અને તેનાથી બહાર ભમે તો તને સર્વ દોષનો પ્રસંગ આવે છે, માટે તું સતત અંતર્મગ્ન અને સંવિગ્ન[1] ચિત્તવાળો થા કે જેથી તું મોક્ષરૂપી સ્થાયી ધામનો અધિપતિ થશે. (૧. સંવેગી; વૈરાગી; વિરક્ત.)

જો કોઈ પ્રકારે મનની ચંચળતાથી શુભ-અશુભ વિકલ્પ આવે અને નિજસ્વરૂપથી ચલિત થાય તો તને સર્વદોષનો પ્રસંગ આવે છે, માટે તું સતત અંતર્મગ્ન થા.

નિરંતર નિશ્ચય-જ્ઞાયકની મુખ્યતા હોવી જોઈએ તે વાતને મુખ્ય કરવા માટે સતત શબ્દ વાપર્યો છે.

વળી તું સમ્યક્ વૈરાગ્યપૂર્વક સ્થિર ચિત્તવાળો થા કે જેથી તું મોક્ષલક્ષ્મીરૂપી નિર્મળ સંપદામય સ્થાયી સુખધામનો અધિપતિ થશે. પુણ્ય-પાપથી લાભ નથી એમ પ્રથમ નક્કી કરી આ રીતે અંતર્મુખ થઈ કરો.

શ્લોક ૨૫૫

(शार्दूलविक्रीडित)

यद्येवं चरणं निजात्मनियतं संसारदुःखापहं
मुक्तिश्रीललनासमुद्भवसुखस्योच्चैरिदं कारणम्।
बुद्ध्वेत्थं समयस्य सारमनघं जानाति यः सर्वदा
सोयं त्यक्तबहिःक्रियो मुनिपतिः पापाटवीपावकः॥ २५५॥

શ્લોકાર્થ : જો એ રીતે (જીવને) સંસારદુઃખનાશક નિજાત્મનિયત ચારિત્ર હોય, તો તે ચારિત્ર મુક્તિશ્રીરૂપી (મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી) સુંદરીથી ઉત્પન્ન થતાં સુખનું અતિશયપણે કારણ થાય છે; -આમ જાણીને જે (મુનિવર) નિર્દોષ સમયના સારને સર્વદા જાણે છે, તે આ મુનિપતિ -કે જેણે બાહ્ય ક્રિયા છોડી છે તે -પાપરૂપી અટવીને બાળનારો અગ્નિ છે. ॥ ૨૫૫ ॥

જો એ રીતે જીવને સંસારદુઃખનાશક નિજાત્માશ્રિત એકાગ્રતારૂપ, વીતરાગતામય નિશ્ચયચારિત્ર હોય, તો તે ચારિત્ર મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી સુંદર પરિણતિથી ઉત્પન્ન થતા સુખનું અતિશયપણે કારણ થાય છે; -આમ જાણીને જે મુનિવર નિર્દોષ સમયના સારને અર્થાત્ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપને સર્વદા જાણે છે, તે આ મુનિપતિ -કે જેણે બાહ્યક્રિયા -શુભાશુભ કર્મચેતના છોડી છે તે- જ્ઞાનાનંદની ઉગ્ર એકાગ્રતારૂપ અગ્નિ વડે શુભાશુભપાપરૂપી અટવીને બાળનારો છે. અંદર નિર્મળ શાંત જ્ઞાનાનંદમાં એકાગ્ર સ્થિરતાને ભજે છે, ત્યાં શુભાશુભ સંસારરૂપી પાપ ઉત્પન્ન થતું નથી.

માહ વદ ૧૧, ગુરુવાર, ૨૧-૨-૫૨.

ગાથા ૧૪૮

आवासएण हीणो पब्भट्ठो होदि चरणदो समणो।
पुव्वुत्तकमेण पुणो तम्हा आवासयं कुज्जा॥ १४८॥

आवश्यकेन हीनः प्रभ्रष्टो भवति चरणतः श्रमणः।
पूर्वोक्तक्रमेण पुनः तस्मादावश्यकं कुर्यात्॥ १४८॥

આવશ્યકે વિરહિત શ્રમણ ચારિત્રથી પ્રભ્રષ્ટ છે;
તેથી યથોક્ત પ્રકાર આવશ્યક કરમ કર્તવ્ય છે. ૧૪૮.

અન્વયાર્થ : **(आवश्यकेन हीनः)** આવશ્યક રહિત **(श्रमणः)** શ્રમણ **(चरणतः)** ચરણથી **(प्रभ्रष्टः भवति)** પ્રભ્રષ્ટ (અતિ ભ્રષ્ટ) છે; **(तस्मात् पुनः)** અને તેથી **(पूर्वोक्तक्रमेण)** પૂર્વોક્ત ક્રમથી (પૂર્વે કહેલી વિધીથી) **(आवश्यकं कुर्यात्)** આવશ્યક કરવું.

જે આવશ્યક ક્રિયાથી મુક્તદશા પ્રગટ થાય છે તે ક્રિયા કહેવાય છે. દેહની ક્રિયા, પુણ્યરૂપ શુભરાગ, ગુણગુણીના ભેદ, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું ચિંતન તે આવશ્યક નથી. પણ પરવશ નહિ થવારૂપ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા છે તે મોક્ષની આવશ્યક ક્રિયા છે.

અર્થ : નિર્મળ સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને અરાગી લીનતારૂપ આવશ્યક રહિત શ્રમણ આત્માના ચારિત્રથી અતિ ભ્રષ્ટ છે; તેથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક વીતરાગી સ્થિરતારૂપ આવશ્યક કરવું.

ટીકા : પ્રથમથી જ અરાગી, અતીંદ્રિય શુદ્ધ ઉપયોગથી જ સામાયિક વગેરે છ આવશ્યક થાય છે એમ નિર્ણય કરવો જોઈએ, તેથી આ ગાથામાં શુદ્ધોપયોગ સન્મુખ જીવને શિખામણ કહી છે.

અહીં જેણે ત્રણ કષાયનો અભાવ કર્યો છે અને જેને ભાવલિંગ સહિત નગ્ન મુનિપદ છે, તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાને જો અશુભ વિકલ્પમાં વર્તે, કુદેવાદિ પ્રત્યે તેને રાગ હોય, અને વ્યવહાર છ આવશ્યકથી જે ભ્રષ્ટ થાય છે તે તે વ્યવહારથી પણ ચારિત્રથી સર્વથા ભ્રષ્ટ છે.

આચાર્ય ભગવાન એમ કહેવા માગે છે કે જેને મુનિપદ છે તેને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને સવિકલ્પદશામાં સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ, વીતરાગી ભાવલિંગી મુનિ પ્રત્યે વિનય, વંદનનો વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર હોય છે, પણ તેમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ નથી. સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવના માર્ગમાં જે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ છે તેનાથી વિરુદ્ધ માને તથા આચરણ કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

મુનિને દિવસે એકવાર ઊભા ઊભા આહાર હોય છે, નગ્નતા આદિ ૨૮ મૂળગુણ હોય છે, વ્યવહાર

છ આવશ્યકનો શુભરાગ હોય છે, જે એવો શુભ વ્યવહાર છોડી અશુભમાં જાય તે ચારિત્રથી સર્વથા ભ્રષ્ટ છે.

પ્રશ્ન : ચારિત્રમાં દોષ આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ લેવાય છે ને ?

ઉત્તર : પ્રથમ સર્પને કરડવા દેવો ને પછી ઉતારવો એ ઠીક છે ? ના. તેમ પ્રથમ પાપની બુદ્ધિ કરી પછી પ્રાયશ્ચિત્ત લઈશું -એ માન્યતા વિપરીત છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયે પરમ અધ્યાત્મભાષાથી જેને નિર્વિકલ્પ-સમાધિસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે એવી પરમ શાંત લીનતારૂપ અંદરની અરાગી આવશ્યક ક્રિયાથી રહિત શ્રમણ નિશ્ચયચારિત્ર ભ્રષ્ટ છે; - આમ અર્થ છે.

માટે સ્વવશ કારણપરમાત્મામાં લીન પરમ જિનયોગીશ્વરના સ્વાશ્રિત-નિશ્ચય આવશ્યકનો જે ક્રમ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યો છે તે ક્રમથી સ્વાત્માશ્રિત એવા નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને નિશ્ચય શુક્લધ્યાનરૂપે; પરમ મુનિ સદા મોક્ષમાર્ગરૂપ નિર્મળ આવશ્યક કરો. પેટામાં ગૃહસ્થ જ્ઞાનીને અંશે એવું હોય છે એમ સમજી લેવું. નિરંતર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ઉપયોગમાં રહેવાની રુચિ છે ને એ જ પ્રથમથી મુખ્ય છે, વચ્ચે રાગ હોય તે અત્યંત ગૌણ છે.

હવે આ ૧૪૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૫૬

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मावश्यं सहजपरमावश्यकं चैकमेकं
कुर्यादुच्चैरघकुलहरं निर्वृतेर्मूलभूतम्।
सोऽयं नित्यं स्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः
वाचां दूरं किमपि सहजं शाश्वतं शं प्रयाति॥ २५६॥

શ્લોકાર્થ : આત્માએ અવશ્ય માત્ર સહજ-પરમ-આવશ્યકને એકને જ - કે જે મુખ્ય અઘસમૂહનું નાશક છે અને મુક્તિનું મૂળ (-કારણ) છે તેને જ-અતિશયપણે કરવું. (એમ કરવાથી,) સદા નિજ રસના ફેલાવથી પૂર્ણ ભરેલો હોવાને લીધે પવિત્ર અને પુરાણ (સનાતન) એવો તે આત્મા વાણીથી દૂર (વચન અગોચર) એવો કોઈ સહજ શાશ્વત સુખને પામે છે. ॥ ૨૫૬ ॥

પરને તાબે ન થવું એટલે કે શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર રહેવું તેનું નામ આવશ્યક કર્મ છે. ચૈતન્યને ચૂકીને પુણ્ય-પાપને તાબે થવું તે પરાધીનતા છે. ચૈતન્ય સિવાય પરને વશ ન થવું તેનું નામ અવશપણું છે, -એ નાસ્તિથી સમજાવ્યું છે. ખરેખર તો ચિદાનંદ સ્વભાવમાં સ્વ-વશ રહેવું -એવો તેનો અર્થ

છે. અને એ જ જરૂરનું કર્તવ્ય છે. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતારૂપી આવશ્યક કર્મ છે તે એક જ સદા કર્તવ્ય છે. નિશ્ચયરત્નત્રય તે જ નિયમસાર અને મોક્ષમાર્ગ છે; તે નિશ્ચય આવશ્યક જ સમસ્ત દોષનો નાશ કરનાર છે. પુણ્ય અને પાપ બન્ને દોષો છે; ચિદાનંદ સ્વભાવમાં એકાગ્રતારૂપ આવશ્યક છે તે પુણ્ય-પાપના નાશનું કારણ છે અને આનંદમય મુક્તિની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે. આ એક જ આવશ્યક ક્રિયા મુક્તિનું કારણ છે. પર્યાય તરીકે શુદ્ધ રત્નત્રયની આવશ્યક ક્રિયા તે મોક્ષનું મૂળ છે, ને દ્રવ્ય તરીકે શુદ્ધ કારણપરમાત્મા જ મુક્તિનું મૂળ છે. આવા સહજ પરમ આવશ્યકને એકને જ અતિશયપણે સદા કરવું.

આવા શુદ્ધ આવશ્યક કર્મને કરનાર જીવ કેવો છે ? સદા નિજરસના ફેલાવથી પૂર્ણ કળશની જેમ પૂર્ણ ભરેલો છે, તેથી પવિત્ર અને પુરાણ છે. -આવો આત્મા વાણીથી ને વિકલ્પથી અગોચર છે; અને તેનું સહજ સુખ પણ વાણીથી ને વિકલ્પથી અગોચર છે. આવા આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતા તે આવશ્યક ક્રિયા છે, એવી આવશ્યક ક્રિયા વડે જીવ સહજ શાશ્વત સુખને પામે છે.

શ્લોક ૨૫૭

(अनुष्टुभ्)

स्ववशस्य मुनीन्द्रस्य स्वात्मचिन्तनमुत्तमम्।
इदं चावश्यकं कर्म स्यान्मूलं मुक्तिशर्मणः॥ २५७॥

શ્લોકાર્થ : સ્વવશ મુનીંદ્રને ઉત્તમ સ્વાત્મચિંતન (નિજાત્માનુભવન) હોય છે; અને આ (નિજાત્માનુભવનરૂપ) આવશ્યક કર્મ (તેને) મુક્તિસૌખ્યનું કારણ થાય છે. ॥ ૨૫૭ ॥

પોતાના ધ્રુવ સ્વભાવમાં લીન થયેલો મુનિ તે સ્વવશ છે, તે સ્વવશ મુનીંદ્રને ઉત્તમ સ્વાત્મચિંતન હોય છે; તેને તે આવશ્યક કર્મ મુક્તિનું કારણ થાય છે. આ સિવાય વ્યવહારનો રાગ તે કોઈ મુક્તિનું કારણ નથી.

નિર્વિકલ્પ આનંદનો પ્યાસી એવો મુનીંદ્ર સ્વાત્મચિંતન વડે આવશ્યક કર્મ કરે છે તે જ તેને મુક્તિનું કારણ છે.

ગાથા ૧૪૯

आवासएण जुत्तो समणो सो होदि अंतरंगप्पा।
आवासयपरिहीणो समणो सो होदि बहिरप्पा॥ १४९॥

आवश्यकेन युक्तः श्रमणः स भवत्यंतरंगात्मा।
आवश्यकपरिहीणः श्रमणः स भवति बहिरात्मा॥ १४९॥

આવશ્યકે સંયુક્ત યોગી અંતરાત્મા જાણવો;
આવશ્યકે વિરહિત શ્રમણ બહિરંગ આત્મા જાણવો. ૧૪૯.

અન્વયાર્થ : (**आवश्यकेन युक्तः**) આવશ્યક સહિત (**श्रमणः**) શ્રમણ (**सः**) તે (**अंतरंगात्मा**) અંતરાત્મા (**भवति**) છે; (**आवश्यकपरिहीणः**) આવશ્યક રહિત (**श्रमणः**) શ્રમણ (**सः**) તે (**बहिरात्मा**) બહિરાત્મા (**भवति**) છે.

આવશ્યકમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને બતાવ્યા. વ્યવહાર આવશ્યકમાં કુદેવ આદિની માન્યતાનો નિષેધ થઈ જાય છે. જેને સર્વજ્ઞદેવે કહેલા શુદ્ધ આત્માની ઓળખાણ છે અને તેમાં એકાગ્રતારૂપ આવશ્યક ક્રિયા છે તે જ શ્રમણો અંતરાત્મા છે. જેને ચિદાનંદ આત્માનું ભાન નથી, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું પણ ભાન નથી તે તો બહિરાત્મા છે. તેને આવશ્યક હોતાં નથી. સમ્યગ્દર્શન પણ આવશ્યક કર્મ છે. એક સમયમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને જાણે એવા સર્વજ્ઞદેવની પ્રતીત જેને નથી, તેને પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કે એકાગ્રતા થઈ શકે નહિ.

જેને હજી સર્વજ્ઞનું ભાન નથી, અને બહારમાં કાંઈક મંદકષાયથી દયા કે ભક્તિ કરે ત્યાં અજ્ઞાની કહે છે કે તે મહાત્મા છે. ને તેને ભગવાનના દર્શન થયા ! શું ભગવાન કોઈને દર્શન દેવા આવતા હશે ? અહીં તો કહે છે કે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા વગેરે વ્યવહારરત્નત્રયથી પણ સંસારનો અભાવ થતો નથી, પણ પોતાના શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે જ સંસારનો અભાવ થાય છે. તેથી તે જ એક આવશ્યક કર્મ છે. જેને એવું આવશ્યક કર્મ છે તે જ અંતરાત્મા છે. તે સિવાય ભલે જંગલમાં જઈને બેસે, ને ધ્યાન કરવાનું માને પણ તે અંતરાત્મા નથી. જેને શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા પણ નથી તે તો બહિરાત્મા છે.

એકેક આત્મા પરિપૂર્ણ છે, એકેક આત્મામાં પોતાના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટીને અનંત અનંત કાળ તેવી પૂર્ણ નિર્મળદશા થયા કરે તેવી તાકાત ભરી છે, એકેક આત્મા પરમેશ્વરશક્તિથી ભરેલો દરિયો છે, એમ ન માનતા જોણે બધા થઈને એક જ આત્મા માન્યો છે તેણે તો એક આત્માને અનંતમા ભાગનો માન્યો છે, તેને પરિપૂર્ણ આત્માની પ્રતીત નથી, ને પરિપૂર્ણ આત્માને કહેનારા

એવા સર્વજ્ઞની પણ શ્રદ્ધા નથી, તેને તો નિશ્ચય આવશ્યક કે વ્યવહાર આવશ્યક હોતાં નથી.

દરેક આત્મા પોતાની પૂર્ણતા કરવા માગે છે, જો એકેક જીવમાં પોતાની પૂર્ણતા ન હોય તો તે પૂર્ણતા કઈ રીતે કરી શકશે ? માટે એકેક આત્મા પોતાના સ્વભાવથી પૂર્ણ છે -એવી જેને પ્રતીત નથી તેને આવશ્યક કર્મ હોતું નથી. એકેક આત્મા પોતે જ કર્તા થઈને પૂર્ણતાને સાધે એવી તાકાતવાળો છે, પોતે જ પૂર્ણતાનું સાધન થવાના સામર્થ્યવાળો છે. એવા આત્માનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થનારા મુનિવરો અંતરાત્મા છે. જેમને અંતરમાં ત્રિકાળી દ્રવ્યના અવલંબનરૂપ આવશ્યક કર્મ નથી તે તો બહિરાત્મા છે, ભલે તે તપોધન હોય-દ્રવ્યલિંગી થઈને ઘણાં તપ કરતો હોય તો પણ તે બહિરાત્મા છે.

અંતરમાં પૂર્ણ તાકાત ભરી છે. -તેમાં એકાગ્રતા વડે તે પ્રગટે છે, એને બદલે કોઈ બહારના આશ્રયે કલ્યાણ થવાનું જે કહેતા હોય તે કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર છે; તેમની પ્રતીત કરે તેને આવશ્યક કર્મ હોતું નથી. અંતરસ્વભાવનો આશ્રય કરવો તે જ સ્વવશપણું છે, ને એવો સ્વાશ્રયભાવ બતાવનારા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તે જ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર છે; એવા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રે કહેલા અભેદ સ્વભાવના આશ્રયે જેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આવશ્યક કર્મ છે તે શ્રમણ અંતરાત્મા છે, ને જેને એવું આવશ્યક કર્મ નથી તે બહિરાત્મા છે.

અહીં અંતરાત્માના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય એવા ત્રણ પ્રકાર પાડે છે.

(૧) અભેદ અનુપચાર રત્નત્રયરૂપ સ્વાત્માચરણમાં નિયત પરમ આવશ્યક કર્મરૂપી કર્મથી નિરંતર સંયુક્ત એવો જે 'સ્વવશ' નામનો પરમ શ્રમણ તે સર્વોત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે; અંતરની પરમાત્મશક્તિની પ્રતીત કરીને તેનું ભજન કરવું તે જ મોક્ષનું કારણ છે. અંતરમાં એકાગ્રતા તેટલી શુદ્ધ પરિણતિ છે. જેટલી અંતરમાં એકાગ્રતાની ખામી તેટલી પરિણતિની મલિનતા છે. અને અંતરમાં અભેદ સ્વભાવમાં પરિણતિ એકાગ્ર કરવી તે શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ આવશ્યક ક્રિયા છે. તે જ મુક્તિનું કારણ છે. જેને અભેદ રત્નત્રયરૂપ આવશ્યક કર્મ વર્તે છે તે સ્વવશ પરમ શ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે.

માહ વદ ૧૨, શુક્રવાર, ૨૨-૨-૫૨.

(૧) જેને સમ્યગ્દર્શન સહિત વીતરાગચારિત્રમાં પરિપૂર્ણ લીનતા છે તેને સર્વોત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા કહેવાય છે. આ મહાત્મા સોળ કષાયોના અભાવ દ્વારા ક્ષીણમોહ પદવીને પ્રાપ્ત કરીને સ્થિત છે, અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના છે.

(૨) જઘન્ય અંતરાત્મા અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ છે, અશરીરી સિદ્ધ ભગવાન જેવો સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા નિત્યસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કારણપરમાત્મા છું એમ પૂર્ણ સ્વરૂપ આત્માનું ભાન છે, ક્ષણિક શુભાશુભભાવનું સ્વામિત્વ નથી. મિથ્યાત્વરહિત યથાર્થ ભાન વર્તે છે, અખંડ જ્ઞાતાપણાનું જ્ઞાન,

પ્રતીત અને અંશે શાંતિ છે છતાં અસંયત છે, તે ગૃહસ્થદશાનું હોય છે.

(૩) તેનાથી વિશેષ શાંતિ અંદરમાં વધતી જાય છે તે પંચમગુણસ્થાનથી લઈને અગિયારમાં ગુણસ્થાન સુધીના મધ્યમ અંતરાત્મા છે.

સર્વજ્ઞ કથિત નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે નયોથી નક્કી થયેલ જે પરમ આવશ્યક ક્રિયા તેનાથી જે રહિત છે તે બહિરાત્મા-મિથ્યાદષ્ટિ છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, નવ તત્ત્વ, હેય-ઉપાદેયનું સ્વરૂપ જેવું સર્વજ્ઞના માર્ગમાં કહ્યું છે તેની યથાર્થ પ્રતીતિ વિના વ્યવહાર આવશ્યક-સમાધિ-ધ્યાન કોઈને હોય નહિ.

ચાર પ્રકાર કહ્યા.

(૧) જઘન્ય અંતરાત્મા (૨) મધ્યમ અંતરાત્મા (૩) ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા (૪) બહિરાત્મા.

સાચા દેવાદિની પ્રતીત, સત્યાર્થ પ્રકાશક આગમનું યથાર્થ જ્ઞાન અને વ્યવહાર સંયમ -તે વ્યવહાર આવશ્યક છે. અને બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પથી છૂટી અંદર એકલા ચિદાનંદમાં નિર્વિકલ્પદશા તે નિશ્ચય આવશ્યક છે. અન્યમતના યોગી, બાવા, સાધુને આવું ન હોય ને જૈનમાં રહેલા પણ આવું ન સમજતાં હોય તેને પણ ધ્યાન-સમાધિ ન હોય.

શ્રી માર્ગપ્રકાશકમાં કહ્યું છે કે :

(अनुष्टुभ्)

बहिरात्मान्तरात्मेति स्यादन्यसमयो द्विधा।
बहिरात्मानयोर्देहकरणाद्युदितात्मधीः॥

શ્લોકાર્થ : અન્યસમય (અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાયના જીવો) બહિરાત્મા અને અંતરાત્મા એમ બે પ્રકારે છે; તેમાં બહિરાત્મા દેહ-ઈંદ્રિય વગેરેમાં આત્મબુદ્ધિવાળો હોય છે.

પરમાત્મા સિવાયના જીવોમાં પર્યાય અપેક્ષાએ પૂર્ણ વિકાસ નથી અને કોઈ પ્રકારે પરાઙ્મુખ છે એમ ગણીને ૧૩મા ગુણસ્થાનથી નીચેના જીવોને માર્ગપ્રકાશગ્રંથમાં અન્યસમય કહ્યા છે ને તેના બે પ્રકાર છે. (૧) અંતરાત્મા અને (૨) બહિરાત્મા.

તેમાં બહિરાત્મા દેહ, ઈન્દ્રિય વગેરેમાં આત્મબુદ્ધિવાળો છે. અંતરંગ પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે તેને નહિ માનનાર દેહાદિના કાર્ય હું કરી શકું છું, પુણ્ય-પાપ, વ્રત-અવ્રતની લાગણી તે જ્ઞાનસ્વરૂપથી બહાર છે તેને પોતાની માનવી, શુભવ્યવહારને મોક્ષમાર્ગમાં મદદગાર માનવો, પુણ્યથી ધર્મ થાય, હું બોલી શકું છું, ચાલી શકું, મારા નિમિત્તથી પરનું કાર્ય થઈ શકે વગેરે માનવું તે બહિરાત્મપણું-મિથ્યાદષ્ટિપણું છે કેમ કે તેને જીવ અને અજીવ જુદા છે તેની વ્યવહારે પણ ખબર નથી.

(अनुष्टुभ्)

जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदादविरतः सुदृक्।
प्रथमः क्षीणमोहोन्त्यो मध्यमो मध्यमस्तयोः ॥

શ્લોકાર્થ : અંતરાત્માના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા (ત્રણ) ભેદો છે; અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ તે પહેલો (જઘન્ય) અંતરાત્મા છે, ક્ષીણમોહ તે છેલ્લો (ઉત્કૃષ્ટ) અંતરાત્મા છે અને તે બેની મધ્યમાં રહેલો તે મધ્યમ અંતરાત્મા છે.

અંતરાત્માના ત્રણ પ્રકાર છે, તેમાં મારો આત્મા અનંતા પર આત્મા તથા જડથી જુદો છે, ક્ષણિક રાગથી પણ જુદો છે -એવી દૃષ્ટિપૂર્વક અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તે જઘન્ય અંતરાત્મા છે. ક્ષીણમોહ તે ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે. ને તે બેની મધ્યમાં રહેલો તે મધ્યમ અંતરાત્મા છે.

શ્લોક ૨૫૮

(मन्दाक्रान्ता)

योगी नित्यं सहजपरमावश्यकर्मप्रयुक्तः
संसारोत्थप्रबलसुखदुःखाटवीदूरवर्ती।
तस्मात्सोऽयं भवति नितरामन्तरात्मात्मनिष्ठः
स्वात्मभ्रष्टो भवति बहिरात्मा बहिस्तत्त्वनिष्ठः ॥ २५८ ॥

શ્લોકાર્થ : યોગી સદા સહજ પરમ આવશ્યક કર્મથી યુક્ત રહેતો થકો સંસારજનિત પ્રબળ સુખદુઃખરૂપી અટવીથી દૂરવર્તી હોય છે તેથી તે યોગી અત્યંત આત્મનિષ્ઠ અંતરાત્મા છે; જે સ્વાત્માથી ભ્રષ્ટ હોય તે બહિઃતત્ત્વનિષ્ઠ (બાહ્ય તત્ત્વમાં લીન) બહિરાત્મા છે. ॥ ૨૫૮ ॥

અન્યમતી જે યોગીનું સ્વરૂપ માને છે તે યોગી નહિ. સર્વજ્ઞ વીતરાગના માર્ગમાં નિશ્ચય-વ્યવહારજ્ઞાનમાં પ્રવીણ, નિશ્ચય સ્વભાવ આશ્રિત એકલા અંતરંગ જ્ઞાયક સ્વભાવમાં વીતરાગીદૃષ્ટિ અને વીતરાગી સ્થિરતા જે કરે છે તે યોગી છે. તે યોગી સદા સહજ પરમ આવશ્યકરૂપ સ્વાધીન સમતારૂપ કર્મથી જોડાયેલો, કોઈ પ્રકારના રાગમાં નહિ જોડાયેલો, નિશ્ચયરત્નત્રય સહિત રહેતો થકો, સંસારજનિત પ્રબળ સુખદુઃખરૂપી અટવીથી દૂરવર્તી હોય છે તેથી તે યોગી અત્યંત આત્મનિષ્ઠ અંતરાત્મા છે.

અખંડાનંદ ચૈતન્યમાં ડૂબકી મારનાર વિકલ્પને સ્પર્શતો નથી. રાગની રુચિ તો નથી પણ વિકલ્પમાં અટકતો ય નથી તેથી તે સંસાર અટવીથી દૂરવર્તી હોય છે. વળી તે બાહ્યનિષ્ઠ નથી એટલે વ્યવહાર-રત્નત્રયના શુભવિકલ્પથી પણ લાભ માનતો નથી.

જેને પરાશ્રયની રુચિ છે, ગુરુની કૃપા થાય તો કલ્યાણ થાય, સારા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના

સંયોગથી જે ધર્મ (કલ્યાણ) માને તે બાહ્ય તત્ત્વમાં લીન મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સ્વાત્માથી ભ્રષ્ટ અને બાહ્ય દેહ-રાગ પુણ્યાસ્રવરૂપ બાહ્યતત્ત્વમાં લીન થયેલા મૂઢ છે-બહિરાત્મા છે.

અંતર્શક્તિથી પરિપૂર્ણ મારું તત્ત્વ છે એમ ન માનતા કાંઈ બાહ્ય અવલંબનથી કે શુભથી લાભ માને છે તે અંતરતત્ત્વથી ભૂલેલો છે.

ગાથા ૧૫૦

अंतरबाहिरजप्पे जो वट्टइ सो हवेइ बहिरप्पा।
जप्पेसु जो ण वट्टइ सो उच्चइ अंतरंगप्पा॥ १५०॥

अन्तरबाह्यजल्पे यो वर्तते स भवति बहिरात्मा।
जल्पेषु यो न वर्तते स उच्यतेऽन्तरंगात्मा॥ १५०॥

જે બાહ્ય-અંતર જલ્પમાં વર્તે, અરે ! બહિરાત્મ છે;
જલ્પો વિષે વર્તે નહીં, તે અંતરાત્મા જીવ છે. ૧૫૦.

અન્વયાર્થ : (यः) જે (**अन्तरबाह्यजल्पे**) અંતર્બાહ્ય જલ્પમાં (**वर्तते**) વર્તે છે, (**सः**) તે (**बहिरात्मा**) બહિરાત્મા (**भवति**) છે; (यः) જે (**जल्पेषु**) જલ્પોમાં (**न वर्तते**) વર્તતો નથી, (**सः**) તે (**अन्तरंगात्मा**) અંતરાત્મા (**उच्यते**) કહેવાય છે.

ટીકા : આ, બાહ્ય તથા અંતર્જલ્પમાં વર્તે છે તે અજ્ઞાનીનો મોક્ષમાર્ગમાં નિષેધ કર્યો છે. તે કથન કરવામાં સમર્થતા માને છે. અજ્ઞાની શાસ્ત્રોની વાત જાણે અને કહે-નિરૂપણ કરે છે પણ શાસ્ત્રવચન અને વિકલ્પ વિનાનો નિરપેક્ષ એકલો ચિદાનંદ છે તેનું તેને લક્ષ નથી તેથી તે બહિરાત્મા છે.

શ્રુતજ્ઞાની છે તે સર્વજ્ઞકથિત સર્વ ભાવોને જાણે-દેખે છે, તે બોલતો નથી, તે વાણીનો અને વિકલ્પનો સ્વામી તથા કર્તા છે જ નહિ. અને અજ્ઞાનીને બાહ્ય લક્ષ છે તેથી તે વાણી અને રાગમાં વર્તે છે, તેનો સ્વામી થાય છે. વ્યવહાર આવશ્યકના વિકલ્પ તે રાગ છે તથા વાણી તે જડ છે, તેનાથી લાભ માને છે ને તેના આલંબનથી ધર્મ માને છે, તે બહિરાત્મા છે.

મુનિને પણ વિકલ્પ-વાણી હોય છે પણ પર્યાયબુદ્ધિ નથી. તેથી તેમાં તે વર્તતા નથી ને અજ્ઞાનીને પર્યાયમાં, સંયોગમાં, વિકારમાં એકત્વબુદ્ધિ છે તેથી તે વ્યવહારમાં-બહારમાં લીન છે. જ્ઞાની તો વાણીમાં પોતાનો અધિકાર માનતો નથી. અજ્ઞાનીનું લક્ષ બહાર છે તેથી આવી વાણી થવી જોઈએ, આવો રાગ થવો જોઈએ, આનાથી આમ અસર થાય એમ પરમાં કર્તાપણું માને છે, આત્માના કારણે કોઈ પ્રકારે વાણી થતી નથી. અજ્ઞાની સંયોગમાં એકત્વબુદ્ધિ માને છે પણ તેવું વસ્તુસ્વરૂપ નથી માટે તેનું ખંડન કર્યું છે.

જે દ્રવ્યજિનલિંગધારી મુનિ થાય છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ છે તે હવે કહે છે. ત્રણે કાળ નગ્ન દિગંબર દેહદશા હોય તો જ જૈન મુનિવેશનો વ્યવહાર કહેવાય છે. વસ્ત્ર, પાત્ર રાખી મુનિ નામ ધરાવે તે તો વ્યવહારે પણ મુનિ નથી, તે દ્રવ્યલિંગી પણ ન કહેવાય.

જે ૨૮ મૂળગુણ પાળે છે, વ્યવહારે જિનલિંગધારી છે, વીતરાગના વ્યવહારમાર્ગમાં છે છતાં

પુણ્યથી લાભ માને છે, જેને અંતરંગ વીતરાગ જ્ઞાતામાત્ર સ્વભાવની રુચિ નથી તે બહિરાત્મા છે. તેને પુણ્યની રુચિ છે જ. છ આવશ્યક વગેરે પુણ્યના વિકલ્પ-શુભરાગ હોય તો ઠીક એમ માને જ છે. તેથી અંદર આત્મામાં આવવું નથી. સ્વાધ્યાય કરવામાં પણ તે માને છે કે મારો કંઠ ભારે મીઠો, લોકોને મારી વાત બહુ ગમે છે, તેને બહારની રુચિ છે, અંદર શાંત જ્ઞાતાપણાની રુચિ નથી માટે તેની ભાવના પણ નથી. અંદરની ભાવના નથી માટે પુણ્યની રુચિ છે.

(૧) **વાચના** : હું બોલી શકું છું એવી રુચિ છે પણ જુદો જ્ઞાતા જ છું તેની દૃઢતા નથી.

(૨) **પૃચ્છના** : પ્રશ્ન પૂછવા વખતે પણ તેને વીતરાગ જ્ઞાતાની રુચિ નથી તેથી તેને પ્રશ્ન પૂછવામાં મારી ઢબ-પદ્ધતિ સારી છે, કંઠ સ્પષ્ટ સુંદર છે, બીજાથી ઠીક છું વગેરે અભિમાન વર્તે છે. એ રીતે અનુપ્રેક્ષા, ધર્મકથામાં તથા પ્રત્યાખ્યાનમાં તેની વૃત્તિ રાગ અને વાણી ઉપર છે. સામાયિક, તીર્થંકર સ્તવન-વંદના વગેરે કરે છે પણ અખંડ જ્ઞાયકની રુચિ નથી તેથી રાગમાં રોકાયો છે.

પ્રશ્ન : બધા પ્રકારનો નિષેધ કરી ઊભા ક્યાં રહેવું ?

ઉત્તર : નિત્ય જ્ઞાનાનંદ સર્વ શક્તિથી પૂર્ણ, સર્વ સમાધાનરૂપ જ્ઞાનનિધિ, એકલો અસંયોગી છે. તેમાં યથાર્થ દૃષ્ટિથી એકાગ્ર થઈ દેખે તો અંદર પોતે જ શરણરૂપ જાગ્રત છે તેમાં વારંવાર રુચિ-એકાગ્રતાથી દેખે તો તેનો કોઈ સમયે વિરહ નથી, દુકાળ નથી, નિરંતર સુકાળ વર્તે છે. તેમાં ઊભા રહેવું, નબળાઈથી વિકલ્પ હોય પણ તે હું નથી એમ જુદાની રુચિ, જુદાનું જ્ઞાન અને પોતે જુદો જ્ઞાતા જ છે તેમાં લીનતા તે મોક્ષમાર્ગ છે, તેમાં ઊભા રહેવું.

બહિરાત્માને તો નિરંતર બહારની વાતોમાં નિંદા-સ્તુતિ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળની ચિંતા પડી છે, તેમાંથી પાછો ફરી, અંદર ચિદાનંદ છું તેમાં રુચિ કરવાનો અવકાશ નથી. તેથી પુણ્યની અભિલાષાથી જ સ્વાધ્યાય, પ્રત્યાખ્યાન, સ્તવન વગેરે બહિર્જલ્પ કરે છે, વિકલ્પ અને વાણીનો કર્તા થઈ પુણ્યની રુચિ ને ભાવનામાં વર્તે છે. વળી તે અશન, શયન, ગમન, સ્થિતિ વગેરેમાં સત્કારાદિની પ્રાપ્તિનો લોભી વર્તતો થકો તેના રાગમાં મનને જોડે છે, અસંગ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાત્રમાં કદી જોડતો નથી તે બહિરાત્મા છે.

માહ વદ ૧૩, શનિવાર, ૨૩-૨-૫૨.

આ પરમ આવશ્યકનો અધિકાર છે. બાહ્ય-અંતર જલ્પ-વિકાર રહિત અંતરાત્માની વાત છે. કાંઈ કરું એવી ઈચ્છા-વિકલ્પ તે રાગ છે-દોષ છે, વ્યવહાર આવશ્યક તે જરૂરી એવું સ્વાધીનતારૂપ કર્મ નથી પણ પુણ્ય-પાપ બંધન કરનારું કર્મ છે.

જે પાપને તો ભૂંડું માને પણ સ્તુતિ, દયા, દાન, વ્રત, તપનો શુભરાગ -જે પુણ્ય છે તેને ભલો માને તેને પુણ્યની રુચિ છે, પણ આત્મા અરાગી જ્ઞાતામાત્ર છે તેની રુચિ નથી. તેથી તે જીવ કદી

મુનિવેશ ધારે ને વ્યવહારે શુભરાગથી સ્વાધ્યાય, પ્રત્યાખ્યાન આદિ કરે; સમિતિ પાળે છતાં તે શુભ રાગથી કલ્યાણ થશે એમ માને છે તેથી તે સંસારમાં રખડે છે. ભલે તેને પ્રગટપણે લોકો પાસેથી આશા ન દેખાય પણ પરનું કરી શકું છું, પુણ્ય ભલું છે તેમ પુણ્યની રુચિ છે તેને ઊંડે ઊંડે પરનું અભિમાન હોય જ. અંતર જ્ઞાનાનંદને ચૂકીને પુણ્યની મોટપ ગાય છે ને તેની ભાવના કરે છે તેને અધર્મ, સંસારપોષણની દૃષ્ટિ છે તેથી તે પરવશ-પરાધીનતાનો સાધક છે. તે ભલે શાસ્ત્રો ભણે પણ અંદર જ્ઞાનમાં પ્રવેશ નથી તેથી તે પુણ્ય-પાપ, નિમિત્તમાં જોડાવું ઠીક માને છે.

અને જે સંપૂર્ણપણે નિજાત્મામાં અંતર્મુખ રહીને શુભાશુભ સર્વ વિકલ્પજાળમાં ક્યારેય વર્તતો નથી તે મુનિ સાક્ષાત્ અંતરાત્મા છે. ચૈતન્યબિંબ જ્ઞાયક પરમાત્મા છે, નિર્મળ ધ્રુવ અનંત શક્તિનો પિંડ છે તેમાં જ એકાગ્રતાથી હિત માને છે. અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાતામાત્રમાં એકાગ્રતા કરી ઠરે છે. તેને સામાયિકાદિ સ્વાધીનકાર્ય હોય છે.

પ્રથમથી જ સર્વ પ્રકારના રાગરહિત ચૈતન્યની શ્રદ્ધા કરી, તેમાં જેટલા અંશે એકાગ્રતારૂપ જ્ઞાન-ધ્યાનમાં વર્તે છે તેને અંતરાત્મા અને ધર્માત્મા કહેવાય છે.

એવી રીતે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૯૦મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(वसंततिलका)

स्वेच्छासमुच्छलदनल्पविकल्पजाला-
मेवं व्यतीत्य महतीं नयपक्षकक्षाम्।
अन्तर्बहिः समरसैकरसस्वभावं
स्वं भावमेकमुपयात्यनुभूतिमात्रम्॥

શ્લોકાર્થ : એ પ્રમાણે જેમાં બહુ વિકલ્પોની જાળો આપોઆપ ઊઠે છે એવી મોટી નયપક્ષકક્ષાને (નયપક્ષની ભૂમિને) ઓળંગી જઈને (તત્ત્વવેદી) અંદર અને બહાર સમતા-રસરૂપી એક રસ જ જેનો સ્વભાવ છે એવા અનુભૂતિમાત્ર એક પોતાના ભાવને (-સ્વરૂપને) પામે છે.

એ પ્રમાણે જેમાં બહુ વિકલ્પોની જાળો આપોઆપ ઊઠે છે (પર ઉપર લક્ષ કરવા જાય ત્યાં રાગ થયા વિના રહે નહિ, એનું નામ આપોઆપ છે.) એવી મોટી નયપક્ષકક્ષા એટલે આત્મા બદ્ધ છે કે અબદ્ધ છે વગેરે વ્યવહાર-નિશ્ચયનયના વિકલ્પો અર્થાત્ રાગમિશ્રિત વિચારોને છોડીને હું જ્ઞાનાનંદ છું, પર્યાયમાં અશુદ્ધ છું વગેરે વિકલ્પ તે પણ રાગ છે તેનાથી રહિત વીતરાગસ્વરૂપ જ્ઞાનાનંદમાં એકાગ્રદૃષ્ટિથી દેખે તો ભગવાન આત્મા કેવો છે ? કે અંદરમાં ત્રિકાળ સ્વભાવ પૂર્ણ જ્ઞાન શાંતિથી ભરેલો છે અને બહારમાં સામાન્ય સ્વભાવ આશ્રિત ઉત્પન્ન થતી નિર્મળ પર્યાય તેમાં પણ પરમ

સમતા રસ જ ભર્યો છે. વિકલ્પનો ભેદ પડે કે હું આવો છું ને આવો નથી તે એકે શાંતરસ નથી. માટે નયપક્ષમાં રોકાવું ઠીક નથી. આત્માના નિર્મળ સ્વભાવને ઓળખી અંદર એકાગ્ર થતાં અનુભૂતિમાત્ર એક પોતાના સ્વરૂપને પામે છે.

શ્લોક ૨૫૯

(मन्दाक्रान्ता)

मुक्त्वा जल्पं भवभयकरं बाह्यमाभ्यन्तरं च
स्मृत्वा नित्यं समरसमयं चिच्चमत्कारमेकम्।
ज्ञानज्योतिःप्रकटितनिजाभ्यन्तरांगान्तरात्मा
क्षीणे मोहे किमपि परमं तत्त्वमन्तर्ददर्श॥ २५९॥

શ્લોકાર્થ : ભવભયના કરનારા, બાહ્ય તેમ જ અભ્યંતર જલ્પને છોડીને, સમરસમય (સમતા-રસમય) એક ચૈતન્યચમત્કારને સદા સ્મરીને, જ્ઞાનજ્યોતિ વડે જેણે નિજ અભ્યંતર અંગ પ્રગટ કર્યું છે એવો અંતરાત્મા, મોહ ક્ષીણ થતાં, કોઈ (અદ્‌ભૂત) પરમ તત્ત્વને અંદરમાં દેખે છે. ॥ ૨૫૯ ॥

પ્રથમ વિપરીતતા રહિત અને યથાર્થતા સહિત સાચી દૃષ્ટિથી આવું જ્ઞાન ન કરે ત્યાં સુધી અપૂર્વ મહિમાવંત તત્ત્વ વિચારવાનો અવસર પણ નથી. હોય લોભ-કંજુસાઈ અને માને કરકસર, કરે કપટ અને માને વિચિક્ષણતા તેને સુધરવું નથી. તેમ દયા, દાન, વ્રતાદિ શુભાસ્રવ છે-બંધનું કારણ છે. તેને જે ધર્મ માને તેને અરાગી આત્માશ્રિત પુણ્ય-પાપ રહિત ધર્મ છે -એ વાત બેસે નહિ.

ગોખેલા શાસ્ત્રપાઠ, બાહ્યવાણી જડ છે તેનાથી પુણ્ય, પાપ કે ધર્મ નથી. અંદરમાં ભવભયના કરનારા પુણ્ય-પાપના વિકલ્પ થાય તેની રુચિ છોડીને -સર્વ પ્રકારના રાગ અને વચનને છોડીને, બાહ્ય આલંબન રહિત નિત્ય સમતારસમય એક ચૈતન્યચમત્કારને જ્ઞાની નિરંતર સ્મરે છે, જ્ઞાનીને બાહ્ય ચમત્કારની તુચ્છતા છે. દેવ, દેવી, મંત્રાદિ કોઈ ચમત્કારને તે ઈચ્છે નહિ, રાગ અને સંયોગની વાતનો જરાય મહિમા કરે નહિ. જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ થાય તે રાગને ચૈતન્યચમત્કાર કહ્યો નથી. જ્ઞાનીએ તો અંતર્મુખ જ્ઞાનજ્યોતિ વડે નિજ અભ્યંતર અંગ (-સ્વરૂપ) પ્રગટ કર્યું છે અને જે પુણ્ય-શુભરાગ વ્રતાદિ આસ્રવની લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેણે બાહ્ય અંગ પ્રગટ કર્યું છે. તે કાંઈ અંગત-સ્વ નથી પણ વિરોધપક્ષ છે, ચૈતન્યની જાગ્રતિને લૂંટનાર છે. તારું સાચું અંતરંગ તો ત્રિકાળ નિર્મળ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે ને તેના આશ્રયે જે નિર્મળ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન, શાંતિ પ્રગટ થાય તે પણ સાચું અંતરંગ છે, પુણ્ય-પાપ-રાગનો ભાવ તે બહિરંગ છે.

અંદરમાં જે પૂર્ણ જ્ઞાન-આનંદ સ્વભાવી શક્તિ છે તેને ઓળખી, તેમાં એકાગ્રતા વડે શુદ્ધતાના અંગો પ્રગટ કરે તે અંતરાત્મા છે. બહિરાત્માએ બાહ્ય લક્ષે પુણ્ય પ્રગટ કરી ધર્મ માન્યો છે. તેને

કોઈ પ્રકારે સમતારસનો સ્વાદ કદી નથી.

અને અંતરાત્માએ અંદર નિર્મળાનંદ નિધાનને પ્રગટ કરી, અંતરના કપાટ ખોલી સમતારસમય અવિનાશી જ્ઞાનજ્યોતિનો વિકાસ કર્યો છે.

પુણ્ય-પાપ તો ક્ષણમાં પલટી જાય છે, તે એકરૂપ રહે નહિ. વળી તે અચેતન-મડદાં છે તેમાં જે ભલું માને તે જેમ મડદાં કબરમાં દટાય છે તેમ પુણ્ય-પાપની ભ્રાંતિમાં દટાય છે.

જેણે નિજ અભ્યંતર જ્ઞાનાનંદ વીતરાગ સ્વભાવ પ્રગટ કર્યો છે તે ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા - ક્ષીણમોહ થતાં કોઈ અદ્ભૂત પરમ તત્ત્વને અંદરમાં દેખે છે.

અહો ! મહિમાવંત ચિદાનંદના ગાણાં પણ પ્રીતિથી સાંભળે તો અંદરમાં અપૂર્વ જાગ્રતિની વાત આવે.

બહારનો મહિમા તો અનાદિથી કરતો આવે છે. પુણ્ય, દયા, દાન, સામાયિક કરતો આવે છે. વરસીતપ કરવાની વાતો સાંભળે ત્યાં અહો.....હો.....! આવી તપસ્યા કરનારા ઊભા ઊભા મોક્ષ જશે -એમ માની બહારનું માહાત્મ્ય કરે છે તે મોહનું ભજન કરે છે પણ અંદરથી વીતરાગમાર્ગની શ્રદ્ધાની વાત તો લાવ કે વ્રત, તપ, સામાયિક એ રાગ છે, ધર્મ નથી, ધર્મ તો નિર્વિકલ્પ આત્મભાવથી છે, તેનાથી લાભ છે એવી પ્રતીતિ વિના અંશમાત્ર લાભ નથી.

પર ભગવાનની સ્તુતિનો શુભરાગ તે પુણ્ય છે, તે પરમાર્થ વીતરાગ સ્વભાવની સ્તુતિ નથી. જેને જેની રુચિ તે તેની ભાવના કર્યા વિના ન રહે. અંદર વીતરાગ દૃષ્ટિ અને નિર્વિકલ્પ સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરે તે સાચી સ્તુતિ છે, અને ભગવાનનું સ્મરણ કરે તે વ્યવહારસ્તુતિ છે.

ગાથા ૧૫૧

जो धम्मसुक्कझाणम्हि परिणदो सो वि अंतरंगप्पा।
झाणविहीणो समणो बहिरप्पा इदि विजाणीहि ॥ १५१ ॥

यो धर्मशुक्लध्यानयोः परिणतः सोप्यन्तरंगात्मा ।
ध्यानविहीनः श्रमणो बहिरात्मेति विजानीहि ॥ १५१ ॥

વળી ધર્મશુક્લધ્યાનપરિણત અંતરાત્મા જાણજે;
ને ધ્યાનવિરહિત શ્રમણને બહિરંગ આત્મા જાણજે. ૧૫૧.

અન્વયાર્થ : (यः) જે (**धर्मशुक्लध्यानयोः**) ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમાં (**परिणतः**) પરિણત છે (**सः अपि**) તે પણ (**अन्तरंगात्मा**) અંતરાત્મા છે; (**ध्यानविहीनः**) ધ્યાનવિહીન (**श्रमणः**) શ્રમણ (**बहिरात्मा**) બહિરાત્મા છે (**इति विजानीहि**) એમ જાણ.

આ અધિકાર સામાયિક, તીર્થંકરસ્તુતિ, વંદનાદિ છ આવશ્યકનો છે. લોકો શરીરની ક્રિયામાં સામાયિક તથા ધર્મ માને છે, તે મિથ્યાભાવ છે. શરીર, મન, વાણીની ક્રિયા તો જડની ક્રિયા છે તેને આત્મા કરી શકતો નથી. અંતરમાં શુભરાગની લાગણી ઊઠે છે તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. આત્મા દેહની ક્રિયાનો કરનાર નથી તેમ જ પુણ્ય કરું એવો રાગ આત્માના સ્વભાવમાં નથી. પુણ્ય-પાપની લાગણી વિનાના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરવી તે સામાયિક છે, તે જ પ્રકારે ધ્યાનનો અર્થ છે. જે વિકલ્પ ઊઠે છે તે આર્તધ્યાન છે. જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય તે પરમાર્થે આર્તધ્યાન છે. મન, વચન, કાયાનું અવલંબન છોડી અંતરમાં પરિણત થયેલી દશાને ધ્યાન કહે છે. આત્મા આત્મારૂપે પરિણત થયો, અંતર જાગીને એકાગ્ર થયો તે જીવ ધર્મી છે, જ્ઞાની છે, અંતરાત્મા છે.

આત્માની સમજાણ વિના શરીરની ક્રિયા ને પુણ્યની ક્રિયાને ધર્મ માને છે તે મિથ્યાત્વશલ્ય છે. આત્માની એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન વિનાનો મુનિ બહિરાત્મા છે-એમ જાણ-આમ આદેશ કર્યો છે.

ટીકા : આ ગાથામાં આત્માશ્રિત નિશ્ચય ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાન એ બે ધ્યાનો જ ઉપાદેય છે એમ કહ્યું છે.

જીવ અને અજીવ બન્ને પદાર્થો જુદા છે. છતાં મન, વાણી, દેહની ક્રિયા આત્મા કરી શકે છે, પરની દયા પાળી શકે છે એમ માની તેને ધર્મ માનવો તે મિથ્યાભાવ ને સંસાર છે. શરીર જડ છે. તેનુ હાલવું-ચાલવું આત્માને આધીન માને, અજીવની ક્રિયા જીવને આધીન માને ને પુણ્યભાવને સંવર માને તે મિથ્યાભાવ છે, તે બધો પરાશ્રિતભાવ છે. પરથી જુદો માની તથા એક સમયની પર્યાયનું લક્ષ છોડી ત્રિકાળી અંતરસ્વભાવની રુચિ કરી તેના આશ્રયે જે નિર્મળતા પ્રગટ થાય છે તે આત્માશ્રિત

ધ્યાન છે. ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાન બન્ને નવી પ્રગટતી નિર્મળ પર્યાયો છે તેને અહીં ઉપાદેય કહી છે કેમ કે સ્વભાવ તરફ વળતાં તે ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્મા સાથે અભેદ થાય છે. ખરેખર ઉપાદેય તો શુદ્ધ આત્મા જ છે.

અહીં (આ લોકમાં) ખરેખર સાક્ષાત્ અંતરાત્મા ભગવાન ક્ષીણકષાય છે. અંતરાત્મા તો ચોથા ગુણસ્થાનવાળો જીવ પણ છે, પણ અહીં સાક્ષાત્ અંતરાત્મા કહીને બારમા ગુણસ્થાનવાળા જીવની વાત કરી છે. આત્માનું ભાન હોવા ઉપરાંત વિશેષ સ્થિરતા કરી, કષાયનો નાશ કરી, સર્વજ્ઞપદ લેવાની તૈયારીવાળા જીવને સાક્ષાત્ અંતરાત્મા કહ્યો છે. ચોથા ગુણસ્થાનવાળા જીવને પણ અંતરનું ભાન હોય છે, તેને દૃષ્ટિદોષ નથી પણ ચારિત્રદોષ હોય છે. અહીં બારમા ગુણસ્થાનવાળા અંતરાત્માને ચારિત્રદોષ પણ ટળી ગયો છે ને અંતરસ્થિરતા વધી છે તેની વાત છે.

ખરેખર તે ભગવાન ક્ષીણકષાયને સોળ કષાયોનો અભાવ છે તેથી દર્શનમોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય કર્મો નાશ પામ્યા છે. ''તેથી તે (ભગવાન ક્ષીણકષાય) સહજ ચિદ્‌વિલાસલક્ષણ અતિ અપૂર્વ આત્માને શુદ્ધ નિશ્ચયધર્મધ્યાન અને શુદ્ધ નિશ્ચયશુક્લધ્યાન એ બે ધ્યાનો વડે નિત્ય ધ્યાવે છે.''

બારમા ગુણસ્થાનવાળા જીવને એકલું શુક્લધ્યાન જ હોય છે. ચોથા ગુણસ્થાને આત્માનું ભાન થાય, પછી શ્રાવક અવસ્થા અને પછી મુનિપણું અંગીકાર કરી ક્રમેક્રમે આગળ વધે છે ને ક્ષીણમોહ થાય છે. તે બધી નિર્મળતા વધવાનું કારણ આત્માનો આશ્રય છે. અંતરક્રિયાથી આગળ વધે છે પણ બહારની કે પુણ્યની ક્રિયાથી વધતો નથી તે બતાવવા ધર્મ ને શુક્લ એ બે ધ્યાનો વડે ધ્યાવે છે એમ કહ્યું છે.

કેવા આત્માને ધ્યાવે છે ? સહજ ચિદ્‌વિલાસલક્ષણ અતિ અપૂર્વ આત્માને ધ્યાવે છે. મૂળ ગાથામાં **પરિણત** શબ્દ છે તે ખાસ મહત્વનો છે. તેમાંથી ટીકાકાર મુનિરાજે સહજ નિર્વિકારી સ્વાભાવિક ક્રિયા એવો આશય કાઢ્યો છે. તે સહજ ચૈતન્યનો વિલાસ છે, પુણ્ય-પાપ સ્વાભાવિક નથી, પણ કૃત્રિમ છે, સામાયિક કરું, વંદન કરું તેવો ભાવ પુણ્ય છે, ઉપાધિ છે -તે રાગનો વિલાસ છે, જ્ઞાનનો વિલાસ નથી, તે ધર્મધ્યાન નથી. હું આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છું, શરીર-મન-વાણી કે જગતના કોઈ પદાર્થનો હું ફેરફાર કરનાર નથી, કોઈને મદદ આપવી કે કોઈની મદદ લેવી તે મારા સ્વભાવમાં નથી. હું તો ચૈતન્યઅરીસો છું. શરીર શરીરના કારણે ચાલે, હું તેનો જ્ઞાતા છું તેમ જ જે વિકલ્પ ઊઠે તે મારું સ્વરૂપ નથી. હું તો શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવી છું એવું ભાન કરી અંતરશક્તિમાંથી વ્યક્તરૂપ નિર્મળ પરિણતિ થવી તે ધ્યાન છે ને તે સહજ ચૈતન્યનો વિલાસ છે. આવા શુદ્ધ આત્માને અંતરાત્મા નિરંતર ધ્યાવે છે.

વળી અપૂર્વ આત્મા કહ્યો એટલે પૂર્વે આવા પ્રકારે આત્માને ધ્યાવ્યો નથી. કુદેવાદિને માને તેની તો વાત નથી પણ દરેક જીવે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને પૂર્વે માન્યા છે. નગ્ન દિગંબર મુનિ થયો છે,

શરીરના ખંડખંડ ટુકડા થાય છતાં ક્રોધ ન કરે એવી કષાયમંદતા કરી છે તે મંદ આર્તધ્યાન છે, તેને ધર્મધ્યાન માની સંસારમાં રખડ્યો છે. એટલે અતિ અપૂર્વ આત્માનું ધ્યાન પૂર્વે કદી કર્યું નથી. મોક્ષ માટે છ આવશ્યક-અવશ્ય કરવા યોગ્ય ક્રિયા કઈ છે તે બતાવે છે.

તે ક્રિયા અથવા ધ્યાનનું લક્ષણ શું ? શરીર સ્થિર બેસે તે તેનું ચિહ્ન-લક્ષણ છે ? ના. તે તો જડની ક્રિયા છે. અંતરમાં સ્મરણનો શુભરાગ કરે તે લક્ષણ છે ? ના. તે તો પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ વગેરેનું લક્ષણ-એંધાણ સહજ ચૈતન્યનો વિલાસ છે. સહજ ચિદ્‌વિલાસ-સ્વરૂપ સર્વજ્ઞદેવની પ્રતીતિ, તેવા સાધક ગુરુની પ્રતીતિ, ને એવું કહેનાર શાસ્ત્રોની પ્રતીતિ ને રમણતા કરવી તે ચૈતન્યનો વિલાસ છે. ને તે જ ધર્મધ્યાન ને આવશ્યક ક્રિયા છે.

નવ તત્ત્વને પૃથક માનવાના ઠેકાણાં ન હોય ને કહે કે અમો વ્રતધારી છીએ ને મુનિ છીએ તે બધો અજ્ઞાનભાવ છે. અનંતા આત્મા, અનંતા પુદ્‌ગલો, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ -આમ છ જુદે જુદા પદાર્થ છે, કોઈ કોઈને પરિણમાવે એમ બને નહિ છતાં દેહની ક્રિયા આત્મા કરે એમ માને ને દેહની ક્રિયાથી ધર્મ માને તે અજીવથી જીવને ધર્મ થયો માને છે પણ જીવથી ધર્મ થાય તેમ માનતો નથી. તેને ધ્યાન હોતું નથી.

ધર્મી જીવ દરેક પદાર્થને પૃથક્ પૃથક્ માને છે, જડની ક્રિયાનો સ્વામી થતો નથી તેમ જ વિકારને પોતાનું સ્વરૂપ માનતો નથી પણ પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ માને છે. એવો ચોથા ગુણસ્થાનવાળો શ્રાવક મધ્યમ અંતરાત્મા છે ને પાંચમાથી આગળ વધીને સ્વરૂપના આશ્રયે લીનતા કરે છે તે મુનિ આગળ વધીને ક્ષીણકષાય કરે છે તે સાક્ષાત્ અથવા ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે. ચોથાથી બારમા સુધી જે નિર્મળતા થાય છે તે એક જ ઉપાયથી છે. સહજ ચિદ્‌વિલાસલક્ષણરૂપ ક્રિયા એક જ તેનો ઉપાય છે. પુણ્યની ક્રિયા કે શરીરની ક્રિયા એનો ઉપાય જ નથી. પરનો ફેરફાર કરવો એ તો નથી જ પણ રાગનો ફેરફાર કરવો એ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. પોતાના સહજ સ્વરૂપમાં લીન થતાં રાગનો નાશ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સમ્યક્‌ભાવે જ્ઞાનનું જ્ઞાનરૂપે પરિણમી જવું એટલે કે સંવર-નિર્જરારૂપે પરિણમવું તે જ ધર્મધ્યાન છે.

સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, વીતરાગતા કે કેવળજ્ઞાન આત્માના આશ્રયે પ્રગટે છે, અંતર્મુખ અવલંબનથી તે પ્રગટે છે, બહારના અવલંબને તે પ્રગટતાં નથી. અજ્ઞાની જીવ બહારની ક્રિયામાં ધર્મ અથવા અધર્મ માને છે. બહારની જડની ક્રિયામાં ધર્મ અથવા અધર્મ કાંઈ પણ નથી ને શુભભાવ તે આસ્રવ ને બંધ છે. શુભભાવ સાધકને હોય છે ને નિમિત્ત ઉપર લક્ષ પણ જાય છે છતાં તે શુભથી ધર્મ માનતો નથી. પુણ્ય-પાપરહિત આત્મામાં પરિણત થયો છે તે અંતરાત્મા છે. અંતરના જ્ઞાન ને શ્રદ્ધા વડે નિર્વિકારી પરમાત્મશક્તિને પ્રગટ કરનારી દશા એક જ મોક્ષનું સાધન છે, તે સાધન વડે મુનિ ચોવીસે કલાક પોતાના આત્માને ધ્યાવે છે, તે મુનિને નિરંતર સામાયિક વર્તે છે.

અજ્ઞાની જીવને ભેદજ્ઞાનની ખબર નથી. માર્ગને કુમાર્ગ માને, કુમાર્ગને માર્ગ માને. તે મિથ્યાત્વ કહેવાય એમ અજ્ઞાની ભાષામાં બોલે છે પણ તેને મોક્ષમાર્ગની ખબર નથી. રાગ ઊઠે છે તે વિકારનો પંથ છે તેથી કલ્યાણ નથી.

''આ બે ધ્યાનો વિનાનો દ્રવ્યલિંગધારી દ્રવ્યશ્રમણ બહિરાત્મા છે એમ હે શિષ્ય ! તું જાણ.'' આત્માના ભાનપૂર્વક ધ્યાન હોય છે તેની જેને ખબર નથી ને પુણ્યથી ધર્મ માને છે તે જીવ નગ્ન દિગંબર મુનિ હોય તો પણ દ્રવ્યલિંગી છે કારણ કે અંતરના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ છે તેની તેને ખબર નથી. જે જીવ વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત મુનિપણું માને તેને ભાવલિંગ તો નથી પણ દ્રવ્યલિંગ પણ નથી. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કોને કહેવા એનું જેને ભાન નથી તે તો સ્થૂળ મિથ્યાદષ્ટિ છે. બાહ્યથી દેવ-ગુરુની સાચી શ્રદ્ધા હોવા છતાં જે પુણ્યથી ધર્મ માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે ને અંતરથી ધર્મ માને તે સમકિતી છે એમ તું જાણ. જે જાણતો નથી તેને જાણવાનું કહે છે. ઓળખાણ કર, વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થ જાણ.

શ્લોક ૨૬૦

(वसंततिलका)

कश्चिन्मुनिः सततनिर्मलधर्मशुक्ल-
ध्यानामृते समरसे खलु वर्ततेऽसौ।
ताभ्यां विहीनमुनिको बहिरात्मकोऽयं
पूर्वोक्तयोगिनमहं शरणं प्रपद्ये ॥ २६० ॥

શ્લોકાર્થ : કોઈ મુનિ સતત-નિર્મળ ધર્મશુક્લ-ધ્યાનામૃતરૂપી સમરસમાં ખરેખર વર્તે છે; (તે અંતરાત્મા છે;) એ બે ધ્યાનો વિનાનો તુચ્છ મુનિ તે બહિરાત્મા છે. હું પૂર્વોક્ત (સમરસી) યોગીનું શરણ ગ્રહું છું. ॥ ૨૬૦ ॥

કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાન ને પદ્મપ્રભમલધારિદેવ ભાવલિંગી મહાસમર્થ મુનિઓ હતા. છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હતા. ટીકાકાર મુનિરાજને આહ્લાદ આવતા કહે છે કે હું ભાવલિંગી મુનિને વંદન કરું છું. તે કહે છે કે કોઈ મુનિ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ને એકાગ્રતા કરી ધર્મ ને શુક્લધ્યાન અમૃતરૂપી સમરસમાં ખરેખર વર્તે છે. જેવો સિદ્ધનો અનુભવ છે તેવો અંશે અનુભવ તેમને વર્તે છે ને તે અંતરાત્મા છે. આ બે ધ્યાનો વિનાનો માત્ર નામધારી મુનિ તે બહિરાત્મા છે. ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે અંતરના આશ્રયે યોગ કરી રહેલા મુનિનું શરણ ગ્રહું છું. અન્યમતવાળા જે યોગીનું સ્વરૂપ કહે છે તે યથાર્થ નથી. દેહ, મન, વાણી સાથેનું જોડાણ છોડી આત્મા સાથે જોડાણ કરે તે યોગી છે. આત્માની સાથે જોડાણ કરવું તે આવશ્યક ક્રિયા છે ને તે ક્રિયાથી મુક્તિ થાય છે.

ફાગણ સુદ ૧, મંગળવાર, ૨૬-૨-૫૨.

આ આવશ્યક અધિકાર છે. જરૂરિયાતની ક્રિયા કોને કહેવી તે બતાવે છે. ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે.

(૧) જડની ક્રિયા : શરીર, મન, વાણીના પરમાણુની ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થા પલટાય તે જડની ક્રિયા છે. તે બંધ કે અબંધનું કારણ નથી. ભગવાન પાસે શરીર જાય ને હાથ-પગ આદિની જે ક્રિયા થાય તે જડની ક્રિયા છે. પાણીમાં કીડી બચાવવા જતાં હાથની ક્રિયા થાય અથવા ચાલતા વખતે જીવ બચાવવા માટે અંગુઠાનું જે ઊંચું થવું થાય તે જડની ક્રિયા છે. તે પુણ્ય કે ધર્મનું કારણ નથી. પૈસા ઘરમાં રહે કે બહાર જાય તે બંધ કે અબંધનું કારણ નથી; શરીરના નિમિત્તે પ્રાણી બચે તે અબંધનું કારણ નથી. તેમ જ શરીરના નિમિત્તે પ્રાણી મરે તો શરીરની ક્રિયા બંધનું કારણ નથી. ધર્માદા સંસ્થાના મકાનો બને તે જડની ક્રિયા છે તેથી પુણ્ય નથી તેમ જ ધર્મ નથી. તે બધી જડની ક્રિયા છે.

(૨) આત્માની એક સમયની પર્યાયમાં શુભાશુભભાવ થવા તે વિકારી ક્રિયા છે ને તે બંધનું કારણ છે.

(૩) રાગરહિત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે થતી અવિકારી ક્રિયા અથવા જરૂરિયાતની ક્રિયા તે અબંધનું કારણ અથવા મોક્ષનું કારણ છે.

આ નિયમસાર છે. આત્માની પરમાનંદદશા જે કારણે પ્રગટે તેને નિયમસાર કહે છે. પુણ્ય-પાપરહિત અંતરની શાંતિ તે નિયમ છે એટલે જરૂરિયાતની ક્રિયા છે. ને બીનજરૂરી ક્રિયાનો અભાવ બતાવવા તથા વ્યવહારરત્નત્રયનો નિષેધ બતાવવા નિયમ પાછળ ''સાર'' શબ્દ મૂક્યો છે. લોકો જાત્રા વગેરેમાં ધર્મ માને છે. શરીરનું જવું કે પગલાં ભરવાં તે તો જડની ક્રિયા છે ને શુભરાગ થાય છે તે મોક્ષમાર્ગ માટે બીનજરૂરિયાતની ક્રિયા છે. જ્ઞાનીને પોતાની નબળાઈના કારણે શુભરાગ થઈ આવે પણ તે તેને બંધનું કારણ સમજે છે.

(૧) જડની ક્રિયા જરૂરિયાતવાળી પણ નથી તેમ જ બીનજરૂરિયાતની પણ નથી કારણ કે તે તો જડ છે. જડની ક્રિયાનો આત્મામાં ત્રણે કાળ અભાવ વર્તે છે.

(૨) ખાવા-પીવા ઈત્યાદિના અશુભભાવ પાપની બીનજરૂરિયાતવાળી ક્રિયા છે, તેનો શુદ્ધ આત્મામાં અભાવ વર્તે છે.

(૩) સામાયિક, વંદન વગેરે કરું એવો શુભભાવ તે પણ બીનજરૂરિયાતની ક્રિયા છે, તેનો શુદ્ધ આત્મામાં અભાવ વર્તે છે.

(૪) પોતાના શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી નિર્મળ પર્યાય જરૂરિયાતની ક્રિયા છે પણ તે

એક સમયની પર્યાય છે. એક સમયની પર્યાય જેટલો ત્રિકાળી આત્મા નથી.

આમ ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવમાં જરૂરિયાતની તેમ જ બીનજરૂરિયાતની ક્રિયાનો અભાવ વર્તે છે. આવા દ્રવ્યસ્વભાવનું ભાન કરી, પ્રતીતિ કરીને તેનું અવલંબન લેવાથી જરૂરિયાતની ક્રિયાનો અથવા સત્‌ક્રિયાનો ઉત્પાદ થાય છે.

શ્લોક ૨૬૧

(अनुष्टुभ्)

बहिरात्मान्तरात्मेति विकल्पः कुधियामयम्।
सुधियां न समस्त्येष संसाररमणीप्रियः॥ २६१॥

શ્લોકાર્થ : (શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને વિષે) બહિરાત્મા અને અંતરાત્મા એવો આ વિકલ્પ કુબુદ્ધિઓને હોય છે; સંસારરૂપી રમણીને પ્રિય એવો આ વિકલ્પ સુબુદ્ધિઓને હોતો નથી. ॥ ૨૬૧ ॥

કેવું છે આત્મતત્ત્વ ? આત્મતત્ત્વને વિષે શરીર, વાણી, મન આદિ બહારના પદાર્થોનો અત્યંત અભાવ વર્તે છે, છતાં તેનાથી ધર્મ માને, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી ધર્મ માને, કુગુરુથી કલ્યાણ માને તે બહિરાત્મપણું છે, તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ને આત્મા પરિપૂર્ણ શુદ્ધ છે, તેના આશ્રયે કલ્યાણ છે એમ માની જે અંતરાત્મપણું પ્રગટ કરે તે મોક્ષમાર્ગ છે. બહિરાત્મપણું એક સમયની ઊંધી પર્યાય છે ને અંતરાત્મપણું એક સમયની સવળી પર્યાય છે. આ બહિરાત્મપણું છે ને આ અંતરાત્મપણું છે -એવો દ્રવ્યસ્વભાવમાં ભેદ પાડવો - વસ્તુ અભેદ છે છતાં તેમાં ભેદકલ્પના કરવી તે કુબુદ્ધિઓને હોય છે.

આ શ્લોક બહુ અદ્‌ભૂત છે. ટીકાકાર ભાવલિંગી મુનિ છે. નમસ્કારમંત્રમાં ગણધરો પણ ભાવલિંગી મુનિને નમસ્કાર કરે છે એવા પંચપરમેષ્ઠીપદમાં ભળેલા છે. બીજાઓ જેનું ધ્યાન કરે એવા તે પદસ્થ મુનિ હતા. તે મુનિ અહીં શુદ્ધ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે. શરીર આદિની ક્રિયા તથા બીજા જીવોની ક્રિયા આ જીવને આધીન નથી. પોતે દયાનો ભાવ કરે ને તેથી બીજો જીવ બચી જાય એમ બનતું નથી. શરીરની ક્રિયા સ્વતંત્ર, સામો જીવ સ્વતંત્ર ને દયાનો ભાવ સ્વતંત્ર છે. વળી રૂપિયા દાનમાં આપવાનો ભાવ સ્વતંત્ર, કંજૂસાઈનો ભાવ સ્વતંત્ર ને જડની ક્રિયાનો ભાવ સ્વતંત્ર છે. આ બધા ભાવ બીનજરૂરિયાતની ક્રિયા છે તેનો તો આત્મામાં અભાવ છે પણ હું વીતરાગી શુદ્ધ સ્વરૂપી છું એવા આત્માના ભાવપૂર્વક જે નિર્વિકારી પર્યાય પ્રગટે તે જરૂરિયાતની ક્રિયા છે. અભેદ અંતઃતત્ત્વને વિષે ભેદ પાડવો તે કુબુદ્ધિ પાડે છે કેમ કે વસ્તુસ્વરૂપ અભેદ છે. અભેદમાં ભેદની કલ્પના કરવી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. બહિરાત્મપણું-મિથ્યાદષ્ટિપણું પહેલેથી ત્રીજા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. ને જ્ઞાનીને અંતરાત્મપણું ચોથાથી બાર ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. તે બન્ને પર્યાય છે. દ્રવ્યમાં પર્યાયબુદ્ધિ માને

તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનદશા વર્તે ત્યાં સુધી મિથ્યાદષ્ટિપણું છે ને આત્માનું ભાન કરે તે ચોથું ગુણસ્થાન-સમ્યગ્દષ્ટિપણું છે ને તેથી વધારે સ્થિરતા તે મુનિપણું છે.

જીવોએ વસ્તુસ્વરૂપ જાણ્યું નથી. ધર્મની ખાણ ક્યાં છે ? સોનાની ને તાંબાની ખાણ સાથે સાથે હોય તેમાં સોનાની ઈચ્છાવાળો તાંબાની ખાણ ખોદે તો મૂર્ખ છે, તેમ દયા-દાનાદિના વિકારી ભાવ કરવા અથવા અભેદમાં ભેદ પાડવો તે સંસારની ખાણ છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય ત્રિકાળી સ્વભાવ સોનાની ખાણ સમાન છે તેના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે.

આત્મતત્ત્વ કોને કહેવું ? શરીર, કર્મ વગેરે અજીવતત્ત્વ છે. પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ-બંધ વિકારી તત્ત્વો છે. સંવર-નિર્જરા અધૂરી શુદ્ધ પર્યાય છે ને મોક્ષ પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. આત્મતત્ત્વને વિષે વિકારી પર્યાયનો તો અભાવ છે પણ અભેદ દ્રવ્યને વિષે મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષ એવો પણ ભેદ નથી. બારમા ગુણસ્થાનવાળો ક્ષીણકષાય ભગવાન આત્મા કેવળજ્ઞાનની તૈયારીવાળો અંતરાત્મા છે. એવા અંતરાત્માનો દ્રવ્યને વિષે ભેદ પાડવો તે કુબુદ્ધિઓને હોય છે. સુબુદ્ધિને ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

અહીં અધિકાર કેવળીનો કે સિદ્ધનો નથી. કારણ કે તેઓ તો પરિપૂર્ણ દશા પામી ગયા છે. સુબુદ્ધિને એટલે સાધકજીવને કહેવામાં આવે છે. સાતથી બાર ગુણસ્થાનવાળાને બુદ્ધિપૂર્વક રાગ નથી. ચોથા, પાંચમા ને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળાને બુદ્ધિપૂર્વક રાગ હોય છે ને તે જાણે છે કે આટલો બુદ્ધિપૂર્વક રાગ વર્તે છે. આટલી અધૂરી નિર્મળતાની પર્યાય છે ને તે અંતરાત્મપણું વધીને પૂર્ણ મોક્ષની પર્યાય થશે. તે પર્યાયમાં પૂર્ણ થશે એમ જાણે છે. અપૂર્ણ કે પૂર્ણ એવા ભેદ પર્યાયમાં પડે છે પણ દ્રવ્યમાં એવા ભેદ નથી. આમ સમ્યગ્દષ્ટિને પર્યાયબુદ્ધિ હોતી નથી. નિમિત્તના આશ્રયે કે પુણ્યના આશ્રયે તો લાભ માનતા નથી પણ નિર્મળ પર્યાયના આશ્રયે નિર્મળતા વધે એમ પણ તેઓ માનતા નથી. ત્રિકાળના આશ્રયે લાભ થશે એવો વિકલ્પ પણ સ્વભાવમાં નથી.

અહીં પર્યાયબુદ્ધિ ઉડાવી છે. અંતરાત્મપણું ને બહિરાત્મપણું અનેકતા સૂચવે છે. એવી અનેકતા એક દ્રવ્યસ્વભાવને વિષે નથી. એકમાં અનેકની કલ્પના કરવી તેવો વિકલ્પ સંસારરૂપી રમણીને પ્રિય છે.

સુબુદ્ધિઓને આવો વિકલ્પ હોતો નથી. સુબુદ્ધિ કોને કહેવા ? લૌકિક બુદ્ધિવાળા વકીલ, દાકતરો વગેરેને સુબુદ્ધિ ગણ્યા નથી, માત્ર શાસ્ત્ર ભણતરવાળાને સુબુદ્ધિ ગણ્યા નથી. અંતરાત્મા અને બહિરાત્મા એવો ભેદ પાડે તેને પણ સુબુદ્ધિ ગણ્યા નથી. એકમાં બેપણાનો ભેદ માને તેને પણ સુબુદ્ધિ ગણ્યા નથી. વસ્તુસ્વભાવ સામાન્ય એકરૂપ છે તેમાં પર્યાયનો પણ ભેદ નથી પણ આત્મવસ્તુ અભેદ અખંડ છે એમ જે માને તેને સુબુદ્ધિ કહે છે.

અજ્ઞાની માને છે કે મારે લીધે જડની ક્રિયા થાય છે. તેને જડથી જુદાપણાનું ભાન નથી. તેણે પોતાને એક સમયની પર્યાયમાં આખો રોકી દીધો છે. જ્ઞાની જાણે છે કે જડની ક્રિયા જડથી થાય

છે ને અલ્પ રાગ થાય છે તે મારું સ્વરૂપ નથી. જેને જડથી જીવ જુદો છે એવું ભેદજ્ઞાન વર્તતું નથી તેવા જીવને પુણ્ય-પાપથી આત્માને જુદો માનવો ને મોક્ષમાર્ગ જેટલો આત્માને ન માનવો એવી માન્યતા થઈ શકે નહિ. ને સાચી માન્યતા કર્યા વિના કદી પણ ધર્મ થાય નહિ. નિમિત્તો, જડ પદાર્થો, પુણ્ય-પાપના ભાવો ને અંશ કોને કહેવા તેની તેને ખબર નથી. આત્મા અંશી આખો અભેદ છે એવા શ્રદ્ધા ને જ્ઞાન વિના ધર્મ ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય.

સાચી શ્રદ્ધાવાળો જીવ પોતાને વિષે એવો ભેદ પાડતો નથી, તેને મિથ્યાત્વનો રાગ થતો નથી. તેને આખો સંસારભાવ પ્રિય નથી. ચૈતન્ય એકરૂપ ધ્રુવસ્વભાવની રુચિ આડે તેને અન્ય કોઈનો પ્રેમ થતો નથી. જગતમાં ઊભેલો દેખાય પણ અંતરમાં પોતાના સ્વભાવને પ્રિય માને છે.

અજ્ઞાનીને આ બધું નવું લાગે છે પણ આ નવું નથી. મહાવિદેહક્ષેત્રમાંથી અત્યારે પણ છ માસ ને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવ આત્માની સમજણ કરી લીનતા કરી મુક્તિ પામે છે. અહીં મુનિઓએ પોતાના અનુભવ સહિત વાત કરી છે. પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને આનંદના અનુભવનારા છે તેઓ કહે છે કે નિમિત્તની કે સંયોગની બુદ્ધિ છોડ. પર્યાયબુદ્ધિ છોડ ને ત્રિકાળી દ્રવ્યની ઓળખાણ કર, અભેદબુદ્ધિ કર. સિંહની ગર્જના સાંભળી બકરાં ભાગી જાય પણ સિંહનું બચ્ચું ભાગે નહિ તેમ આત્મા સિંહ સમાન છે. જે લાયક હશે તે આ વાત સાંભળશે ને ત્રિકાળી અભેદ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરશે.

આ પ્રમાણે અભેદ સ્વભાવની અંતર શ્રદ્ધા કરવી તે જરૂરિયાતની ક્રિયા છે.

ફાગણ સુદ ૨, બુધવાર, ૨૭-૨-૫૨.

આ નિશ્ચય આવશ્યક અધિકાર ચાલે છે. મોક્ષનું નિશ્ચયકારણ તો ત્રિકાળી સ્વભાવ છે પણ તેનું વ્યવહારકારણ વીતરાગી નિર્મળ પર્યાય છે. તે મોક્ષમાર્ગ અથવા આવશ્યક ક્રિયાનું કારણ ત્રિકાળી સ્વભાવ છે. પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક ક્રિયાનું સ્વરૂપ જીવો જાણતા નથી. મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના અવ્રતાદિનું પ્રતિક્રમણ હોઈ શકે નહિ. ભ્રાંતિથી પાછા ફરવું જોઈએ તે પણ નાસ્તિથી કથન છે. જ્ઞાયકસ્વભાવમાં અંતર્દષ્ટિ કરતાં મિથ્યાત્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેને મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ કર્યું કહેવાય. ત્યાર પછી અવ્રતાદિનું પ્રતિક્રમણ હોય. આ નિયમસાર છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા મુનિને હોય છે, તેવા મુનિઓ કેવા હોય છે તે ગાથા ૧૫૨માં કહે છે.

ગાથા ૧૫૨

पडिकमणपहुदिकिरियं कुव्वंतो णिच्छयस्स चारित्तं।
तेण दु विरागचरिए समणो अब्भुट्ठिदो होदि॥ १५२॥

प्रतिक्रमणप्रभृतिक्रियां कुर्वन् निश्चयस्य चारित्रम्।
तेन तु विरागचरिते श्रमणोभ्युत्थितो भवति॥ १५२॥

પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયા-ચરણ નિશ્ચય તણું-કરતો રહે,
તેથી શ્રમણ તે વીતરાગ ચરિત્રમાં આરૂઢ છે. ૧૫૨.

અન્વયાર્થ : (**प्रतिक्रमणप्रभृतिक्रियां**) પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાને -(**निश्चयस्य चारित्रम्**) નિશ્ચયના ચારિત્રને- (**कुर्वन्**) (નિરંતર) કરતો રહે છે (**तेन तु**) તેથી (**श्रमणः**) તે શ્રમણ (**विरागचरिते**) વીતરાગ ચારિત્રમાં (**अभ्युत्थितः भवति**) આરૂઢ છે.

છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને બિરાજતા મુનિને કેવળજ્ઞાન લેવાની ઝપટ વર્તે છે. એકાગ્ર થાઉં એવો પુરુષાર્થ છે. તેને કેવી ક્રિયા હોય છે તે બતાવે છે. આત્મા અનંત શક્તિનો ભંડાર છે. પાણીનું પૂર ચાલ્યું જાય છે તેમ અનંતી શક્તિનું પૂર આત્મામાં વહે છે. કર્તા, કરણ, સંપ્રદાન, જ્ઞાનાદિ અનંત શક્તિની પરિણતિ વહે છે. તેમાં એકાગ્ર થવું તે ધર્મ છે. તે જ્ઞાનના અવલંબને થાય છે ને તે ધાર્મિક ક્રિયા છે.

અહીંથી આત્માની યથાર્થ વાત બહાર આવી એટલે અત્યારે કેટલાક જીવો આત્માની વાતો કરવા મંડ્યા છે. તેઓ કહે છે કે આત્માનું લક્ષ રાખો ને ક્રિયા કરો. તો કઈ ક્રિયા કરવાનું કહે છે ? જડની ક્રિયા આત્માથી થઈ શકે છે ? તે તો થઈ શકતી નથી માટે જડની ક્રિયા કરવાની રહેતી નથી. વળી આત્માના લક્ષે તો વીતરાગતા થાય પણ રાગ થતો નથી. એટલે આત્માના લક્ષે બીજી ક્રિયા

કરવાનું કહેનાર નિશ્ચય અગર વ્યવહાર બન્નેને સમજતો નથી. આત્માના નામે અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વને પોષે છે.

આત્માના આશ્રયે જે વીતરાગી પર્યાય પ્રગટે તે પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગાદિની ક્રિયા છે ને તે મોક્ષમાર્ગ છે. મુનિ નિરંતર મોક્ષમાર્ગમાં છે તેથી તે મુનિ વીતરાગી ચારિત્રમાં આરૂઢ છે. ઉગ્રપણે અવલંબન છે માટે નિરંતર કહ્યું છે. શરીરની નગ્નદશાના કર્તા-હર્તા તેઓ નથી. તેમ જ રાગના ધણી પણ નથી. તેથી તેઓ સ્વભાવમાં આરૂઢ છે.

ટીકા : અહીં પરમ વીતરાગ ચારિત્રમાં લીન મુનિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. રાગમાં અથવા મહાવ્રતમાં આરૂઢ નથી. ધ્રુવસ્વભાવના અવલંબને વીતરાગતા થાય છે તેમાં આરૂઢ છે. તે તપ છે. બાહ્ય ઉપવાસને કે લીલોતરીના ત્યાગને તપ કહેતા નથી. અખંડ સ્વભાવમાં લીન થતાં ચૈતન્યનું પ્રતપન થવું તે તપ છે. જેમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રના નિમિત્તે દરિયો ઊછળે છે તેમ ચૈતન્યસુધાથી ભરેલા આત્મામાં વસ્તુદ્રષ્ટિપૂર્વક અવલંબન લેતા વીતરાગી અમૃત ને શાંતિની છોળો ઊછળે છે. પુણ્ય-પાપરહિત આત્માનો સ્વભાવ મધ્ય દરિયા સમાન છે તેમાં એકાગ્ર થતાં પર્યાયમાં શાંતિ ને અનાકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે. ઈચ્છાના અભાવરૂપ અકષાયભાવ તપશ્ચર્યા છે. રાગની ઉત્પત્તિ ન થતાં અનાકુળ શાંતિ ઉત્પન્ન થવી તેને તપશ્ચર્યા કહે છે.

તેવી તપશ્ચર્યાવાળો મુનિ કેવો છે ? તે બતાવે છે.

''જેણે ઐહિક વ્યાપાર(સાંસારિક કાર્યો) તજેલ છે.'' -આ નાસ્તિથી કથન છે. પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિરતા ઘણી વધી ગઈ છે તેથી સંસારના અશુભભાવ તેમને થતા નથી. સગા-વહાલાનું રક્ષણ કરું ઈત્યાદિ ભાવ તો તેમને થતા નથી પણ કોઈ શુભના કાર્યો પણ તેઓ માથે લેતા નથી. આ કામની મારે દેખરેખ રાખવી પડશે, અધ્યાપક થવું પડશે અથવા શાસ્ત્ર પૂરું કરવું પડશે એવા શુભના કાર્યોનો બોજો પણ તેઓ રાખતા નથી. હળવા ફૂલ જેવા વિચરે છે. ઘડીમાં વિકલ્પ તૂટીને સપ્તમી ભૂમિકામાં ઝૂલે છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવને ચોથે ગુણસ્થાને ભાન છે કે સંસારમૂળ આત્મસ્વભાવમાં નથી એટલે શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ તો ચોથે ગુણસ્થાને સમસ્ત સંસાર તજેલ છે પણ ત્યાં અસ્થિરતાનો અશુભરાગ હોય છે પણ મુનિને શ્રદ્ધા ઉપરાંત ત્રણ કષાય ટળીને ઘણી વીતરાગતા વધી છે તેથી તેમને અશુભરાગ થતો જ નથી.

''એવો જે સાક્ષાત્ અપુનર્ભવનો અભિલાષી મહામુમુક્ષુ સકળ ઈંદ્રિયવ્યાપારને છોડ્યો હોવાથી''

સમ્ગ્દ્રષ્ટિ જીવને વસ્તુદ્રષ્ટિ હોવાથી વસ્તુમાં ભવ છે જ નહિ એમ તે માને છે. શરીર, મન, વાણી તો મારા નથી પણ ભવના કારણરૂપ રાગદ્વેષ તે પણ મારા સ્વરૂપમાં નથી એવું ભાન તેને હોય છે. જ્યારે મુનિએ ઘણી અસ્થિરતાનો નાશ કર્યો છે ને રાગ ઘણો ટળી ગયો છે તેથી તેમને સાક્ષાત્ મોક્ષના અભિલાષી તેમ જ મહામુમુક્ષુ કહ્યા છે. ચોથે-પાંચમે જીવ મુમુક્ષુ છે પણ મુનિ

મહામુમુક્ષુ છે. અંતરમાં ઠરી ગયા છે ને પરમાત્મા થાઉં કે થયો એવી ઝપટવાળા છે.

જે વસ્તુ છોડવા માગું છું તે મારામાં નથી એમ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. સમજ્યા વિના કહે કે મારે સંસાર છોડવો છે ને મુક્તિ જોઈએ છે તો તે યથાર્થ પદને પામી શકે નહિ. કોઈ જુવાનને પરણતો જોઈને ત્રણ વરસનો છોકરો દેખાદેખીથી બોલે કે મારે પણ પરણવું છે તો તે લગ્નની જવાબદારી સમજતો નથી તેમ અજ્ઞાની દેખાદેખીથી કહે છે કે મારે મોક્ષ જોઈએ છેપણ નાના છોકરાની જેમ તે મોક્ષને બિલકુલ સમજતો નથી.

જીવ પવિત્ર દશા પ્રગટ કરવા માગે છે ને અપવિત્ર દશા છોડવા માગે છે. જે અપવિત્રતા જુદી પડે તે વસ્તુસ્વરૂપમાં ન હોય ને જે વસ્તુસ્વરૂપમાં હોય તે જુદું પડે નહિ. માટે પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

(૧) સંસારના અશુભભાવ -આર્ત તથા રૌદ્રધ્યાનના પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવમાં નથી એમ ભાન થયા પછી સંસારનો અશુભ છૂટે છે.

(૨) વસ્તુમાં ભવ નથી એમ નિર્ણય થવો જોઈએ. વ્યવહારરત્નત્રયના પરિણામ -જે ભાવથી સર્વાર્થસિદ્ધિનો દેવ થાય અથવા તીર્થંકરનો ભવ મળે તે બધા ભાવ અથવા રાગ આત્મામાં છે જ નહિ. જો આત્મામાં રાગ હોય તો જ્યાં આત્મા હોય ત્યાં એટલે સિદ્ધને તથા કેવળીને પણ રાગ થવો જોઈએ. માટે રાગરહિત ને ભવરહિત સ્વભાવ છે એમ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. તે નક્કી કર્યા પછી સ્થિરતા દ્વારા ભવનો અભાવ પર્યાયમાં થાય છે.

(૩) દ્રવ્યઈંદ્રિયો જડ છે, તે આત્મામાં નથી, આત્માનું સ્વરૂપ નથી, આત્મા તેનો કર્તા-હર્તા નથી.

ક્ષયોપશમરૂપ ભાવ એ પણ એક સમયની પર્યાયમાં છે, વસ્તુસ્વભાવમાં નથી. ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર છોડનારે પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ કે તે મૂળ સ્વભાવમાં નથી. વ્યાપાર અશુભ અને શુભ બે પ્રકારે હોય છે. પાંચ ઈંદ્રિયોના લક્ષે અશુભ વ્યાપાર તે તો સ્વભાવમાં છે જ નહિ પણ શુભરાગરૂપી વ્યવહાર પણ સ્વભાવમાં નથી. ભગવાનને ચક્ષુ ઈન્દ્રિય દ્વારા જોવાનો રાગ, વાણી શ્રવણ કરવાનો રાગ સ્વભાવમાં નથી. ભગવાનની સ્તુતિ-વંદના વગેરેનો રાગ સ્વભાવમાં નથી એમ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. એવું ભાન થયા પછી સ્વભાવમાં લીનતા વધે તેમ તેમ તે પ્રકારનો રાગ ઘટતો જાય છે ને ઈંદ્રિયો તરફનો વ્યાપાર છૂટતો જાય છે. આ પ્રમાણે મુનિએ સાંસારિક કાર્યો છોડ્યા છે ને અપુનર્ભવના અભિલાષીએ ઈંદ્રિયનો વેપાર છોડ્યો છે એમ નાસ્તિથી કથન કર્યું. તો હવે તે શું કરે છે ? કઈ ક્રિયા કરે છે ? તે અસ્તિથી કહે છે.

'નિશ્ચય-પ્રતિક્રમણાદિ સત્ક્રિયાને કરતો સ્થિત છે અર્થાત્ નિરંતર કરે છે.' સ્વરૂપનું ભાન થયા પછી અંતરદશા આગળ વધી જતાં મુનિ બાહ્ય નગ્ન દિગંબર દશામાં વર્તે છે. મુનિપણું અંતરદશા

છે. બાહ્ય નગ્નદશા હોય ખરી પણ તેને તે કરતો નથી. કઈ ક્રિયા કરે છે ? છ આવશ્યકની ક્રિયા કરે છે. પ્રતિક્રમણ, સ્તુતિ, વંદન વગેરે ક્રિયા કરે છે. પ્રતિક્રમણના પાઠો બોલાય તે જડ છે, તેની પાછળનો ભાવ શુભ છે, તેનાથી રહિત આત્મા શુદ્ધ છે, તેનું અંતર વલણ કરવું તે આવશ્યક ક્રિયા છે. સમયસાર ગાથા ૩૧માં વાત આવી છે કે બહારના ઈંદ્રિયોના વિષયો, દ્રવ્યેંદ્રિય ને ભાવેંદ્રિયથી રહિત આત્મા શુદ્ધ છે એવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થવા, ઈંદ્રિય તરફનું વલણ છૂટી અતીંદ્રિય સ્વભાવનું વલણ થવું તે ખરી સ્તુતિ છે. પરમગુરુ અંતર બેઠો છે તેને ઓળખવો ને અંતર ઢળવું-નમવું તે વંદન છે. સ્વભાવની ઓળખાણપૂર્વક મિથ્યાત્વથી ને રાગથી પાછા ફરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. આ પ્રમાણે આત્માના ભાનપૂર્વક થતી અંતરની ક્રિયા તે સત્ ક્રિયા છે.

ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) શરીરની નગ્ન અવસ્થા, પૈસાનું નજીક હોવું કે દૂર હોવું ઈત્યાદિ જડની ક્રિયા છે; તે બંધ કે અબંધનું કારણ નથી. (૨) પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તે રાગની ક્રિયા છે ને તે બંધનું કારણ છે. વ્યવહારરત્નત્રયના પરિણામ, સાચા દેવ-ગુરુ પ્રત્યેનો રાગ અસત્ ક્રિયા છે તો પછી કુદેવાદિને માનવારૂપ પરિણામ તો ઘણી તીવ્ર અસત્ ક્રિયા છે. (૩) આત્મા ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, અનાદિ અનંત છે, સાંસારિક વ્યાપાર વિનાનો છે, ભવ વિનાનો છે ને ઈંદ્રિયના વ્યાપાર વિનાનો છે. એવા આત્માની શ્રદ્ધા કરી, તેમાં લીનતા કરી જે પરિણામ પ્રગટે તે સત્ ક્રિયા છે, તે આવશ્યક ક્રિયા છે, તે સંવર-નિર્જરા છે ને તે મુક્તિને પમાડે છે.

પ્રથમ જીવને દૃષ્ટિમાં આત્મવસ્તુ મોક્ષસ્વરૂપ જ છે એમ ખ્યાલમાં આવી જવું જોઈએ. સમ્યક્-મિથ્યા શું છે તેનો વિવેક કરતાં, સત્યનો પક્ષ લેતાં અસત્યનો પક્ષ છૂટી જાય છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની ઈચ્છાવાળા જીવને આ વાત અપૂર્વ લાગવા માંડે છે. તેને અપૂર્વ વાત બેસે છે. સ્વભાવની વાત સાંભળનારમાં પાત્રતા હોવી જોઈએ. અહો ! આ વાત અગાઉ મેં સાંભળી નથી. સ્વભાવ તરફ જવાના ઉત્સાહમાં જે વીર્ય જોઈએ તે વીર્ય હજી ફોરવ્યું નથી એમ વિચારી વિશેષ વીર્ય સ્વ તરફ વળે ને રુચિનું જોર વધારે તો આ વાત નિરર્થક જતી નથી. શરૂઆતમાં વિશ્વાસ લાવી, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવાનો કામી છે તે સમ્યગ્દર્શનના રસ્તે છે. પ્રથમ સત્યની હા પાડે એ જ મોક્ષમાર્ગે જવાનો રસ્તો છે. સાધકદશામાં ભલે રાગ સર્વથા છૂટે નહિ પણ હા તો પાડ કે માર્ગ તો એક જ છે. જ્ઞાનના વીર્યના લક્ષે અંતરસ્ફૂર્તિથી રસ્તો પમાય છે. સ્વભાવ તરફ ઉલ્લાસિત વીર્ય હોવું જોઈએ. અહો ! હું મોક્ષ કરવાનો છું, હું સિદ્ધની નાતનો છું. દશા શ્રીમાળી નાતમાં ગરીબ માણસ પણ પૈસાદાર સાથે જમે છે તેમ હું સિદ્ધની નાતનો છું, સિદ્ધો જેમ મોક્ષદશા-અંતરદશા પામી ગયા ને સંપૂર્ણ જ્ઞાન ને આનંદદશા તેમણે પ્રગટ કરી તેમ હું પણ તેમની સાથેની હારની હરોળે બેસનારો-એક લાઈને બેસનારો છું. આમ એક વાર ઉલ્લાસિત વીર્યથી હા તો પાડ ! જે જીવને શરૂઆતનો પણ વિશ્વાસ ન આવે તેને દ્રવ્યનો વિશ્વાસ ન આવે. ઉલ્લાસિત વીર્ય વિના સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, સમ્યગ્દર્શન વિના મુનિપણું થાય નહિ, મુનિપણા વિના મુક્તિ થાય નહિ.

આ નિયમસાર છે. નિયમ એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહારરત્નત્રયનો વિકલ્પ આવે પણ તે સાર નથી, પણ અસત્ ક્રિયા છે. તેના પરિહાર અર્થે સાર શબ્દ મૂકેલ છે. સ્વને તાબે થવું ને પુણ્ય-પાપરૂપી વિકલ્પને તાબે ન થવું તે સાચી ક્રિયા છે. આવી સાચી ક્રિયાને મુનિ નિરંતર કરે છે. એટલે કે દ્રવ્યમાંથી નિરંતર નિર્વિકારી પરિણમન વહે છે. જીવ અનાદિથી રાગ ને આકુળતા કરતો હતો, તેથી થાક્યો છે તે હવે ભાનપૂર્વક સ્થિરતા કરતાં અંતરશાંતિને અનુભવે છે તે મુનિ છે ને તેને પરમ ચારિત્ર કહે છે.

ફાગણ સુદ ૩, ગુરુવાર, ૨૮-૨-૫૨.

'તે પરમ તપોધન તે કારણે નિજસ્વરૂપવિશ્રાંતિલક્ષણ પરમ વીતરાગચારિત્રમાં સ્થિત છે (અર્થાત્ તે પરમ શ્રમણ, નિશ્ચયપ્રતિક્રમણાદિરૂપ નિશ્ચયચારિત્રમાં સ્થિત હોવાને લીધે, જેનું લક્ષણ નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ છે એવા પરમ વીતરાગ ચારિત્રમાં સ્થિત છે).'

આ પરમ આવશ્યક અધિકાર છે. મુક્તસ્વરૂપ-આનંદસ્વરૂપ થવું હોય તેને તેના કારણરૂપ આવશ્યક સત્ ક્રિયા બતાવે છે. ચારિત્ર અથવા મુનિદશા મુક્તિનું કારણ છે. તે મુનિનું ચારિત્ર કેવું હોય છે તેનું લક્ષણ બતાવે છે. અનાદિથી અજ્ઞાની જીવ પરમાં એટલે બૈરાં, છોકરાં, પૈસા, મકાનમાં ને હિંસા, જૂઠું, ચોરી વગેરે અશુભભાવ ને તેના નિમિત્તોમાં વિશ્રાંતિ માને છે ને કોઈ જીવ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રમાં ને દયા-દાનમાં કે સામાયિકાદિના શુભભાવમાં વિશ્રાંતિ માને છે પણ તે નિમિત્તો કે શુભાશુભ ભાવોમાં આત્માની વિશ્રાંતિ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ નક્કી કરે છે કે મારી વિશ્રાંતિ તે ભાવોમાં નથી, પુણ્ય-પાપની લાગણી દેખાય છે તે અવિશ્રામ છે, જે ભાવે સ્વર્ગપદ મળે, ઈંદ્રપદ મળે તે ભાવ આસ્રવ છે-અવિશ્રામ છે. મારી શાંતિ-મારો વિસામો તો મારા ચૈતન્ય સહજ સ્વભાવમાં છે. પુણ્ય-પાપ વિનાનો ચૈતન્યસ્વભાવ-નિજસ્વરૂપ એક જ વિશ્રાંતિસ્થાન છે એમ જે નક્કી કરે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તેને હજી અસ્થિરતાના ભાવ હોય છે ખરા, પણ અહીં તો મુનિપણાની વાત છે. પ્રતીતિ ઉપરાંત સ્વરૂપમાં ઘણાં ઠરી ગયા છે તેવા મુનિની વાત છે. સિદ્ધના જેવો અમૃતનો અનુભવ કરે છે. શરીર અગ્નિથી દાઝતું હોય તો પણ મુનિને ખબર પડતી નથી. શરીર કે વિકલ્પ જ મારામાં નથી એમ તેઓ માને છે. એવી શાંતિ ઘણી વધી ગઈ છે, તે દશાને પરમ વીતરાગ ચારિત્રદશા કહે છે. તે નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લઈ રહ્યા છે. સામાયિક કરવી, સ્તુતિ કરવી, વગેરેમાં જે શુભભાવ થાય તે તો આત્માની પર્યાયમાં ઝગડો છે-અવિશ્રાંતિ છે. મારો વિશ્રામ તો મારો ચિદાનંદ આત્મા છે. નિશ્ચય પ્રતિક્રમણાદિ સત્ ક્રિયા અંતરમાં હોય છે. આવી ક્રિયામાં મુનિ સ્થિત હોવાનો લીધે તે પરમ વીતરાગ ચારિત્રમાં સ્થિત છે. કમળની કળી જેમ સૂર્યના નિમિત્તે ખીલી નીકળે છે તેવી રીતે જે આત્મા પુણ્ય-પાપમાં અટકીને સંકોચ પામેલો હતો તે આત્માની પ્રતીતિ, જ્ઞાન ને જોરથી પર્યાયમાં ખીલી નીકળ્યો ને તેણે પરમ ચારિત્ર પ્રગટ કર્યું. તેવા ચારિત્રવંત મુનિને નિજસ્વરૂપની મોજ હોય છે. પરમાત્મદશા ચારિત્ર વિના હોય નહિ, ચારિત્ર સમ્યગ્દર્શન વિના હોય નહિ, સમ્યગ્દર્શન

સમ્યગ્જ્ઞાન વિના હોય નહિ, સમ્યગ્જ્ઞાન સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા વિના હોય નહિ. માટે પરમ વિશ્રાંત સ્વરૂપ આત્માની ઓળખાણ સાચા દેવ-ગુરુની શ્રદ્ધાપૂર્વક થાય છે. પ્રથમ સત્સમાગમે આત્માનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું જોઈએ ને ઓળખાણ પછી ચારિત્રદશા પ્રગટે છે.

હવે આ ૧૫૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૬૨

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मा तिष्ठत्यतुलमहिमा नष्टदृक्शीलमोहो
यः संसारोद्भवसुखकरं कर्म मुक्त्वा विमुक्तेः।
मूले शीले मलविरहिते सोऽयमाचारराशिः
तं वंदेऽहं समरससुधासिन्धुराकाशशांकम्॥ २६२॥

શ્લોકાર્થ : દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ જેના નષ્ટ છે એવો જે અતુલ મહિમાવાળો આત્મા સંસારજનિત સુખના કારણભૂત કર્મને છોડીને મુક્તિનું મૂળ એવા મળરહિત ચારિત્રમાં સ્થિત છે, તે આત્મા ચારિત્રનો પુંજ છે. સમરસરૂપી સુધાના સાગરને ઉછાળવામાં પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન તે આત્માને હું વંદું છું. ॥ ૨૬૨ ॥

ચારિત્રદશા કેવી હોય છે ? આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવી છે તેના અવલંબને મુનિએ ભ્રાંતિ અને અસ્થિરતાનો નાશ કર્યો છે. એવો તે મુનિ અતુલ મહિમાવાળો છે. અજ્ઞાની જીવ બૈરાં-છોકરાનું પાલન કરવાની ફરજ સમજે છે તે અજ્ઞાનભાવ છે. પોતાના સ્વભાવમાં ઠરવું તેને મુનિ પોતાની ફરજ માને છે. હું આનંદકંદ સ્વભાવી છું એમ પોતાના આત્માનો મહિમા આવ્યો છે ને તેમાં જ આનંદથી રમી રહ્યા છે. વળી કેવા છે મુનિ ? સંસારજનિત સુખના કારણભૂત કર્મને છોડ્યા છે. જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય, જે ભાવથી ૧૪૮ પ્રકૃતિ બંધાય તે બધો ભાવ સંસારજનિત સુખનું કારણ છે. તે ભાવો મુનિએ છોડ્યા છે ને મુક્તિનું કારણ એવા રાગરહિત ચારિત્રમાં સ્થિત છે. તે આત્મા ચારિત્રનો પુંજ છે. ચારિત્રની શાંતિનો એટલો પ્રફુલ્લિત ભાવ થઈ ગયો છે કે સ્વરૂપની બહાર નીકળવું ગમતું નથી.

વળી કેવા છે મુનિ ? પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જેમ દરિયામાં ભરતી લાવે છે ને પાણી ઉછાળે છે તેમ મુનિ પોતાનો આત્મા જે સમતાભાવનો સમુદ્ર છે તેની પર્યાયમાં ભરતી લાવવાને માટે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન છે. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સોળે કલાએ ખીલે છે તેમ આત્મા જ્ઞાનકળાથી ખીલી નીકળેલ છે. ટીકાકાર કહે છે કે તેવા મુનિને હું વંદું છું.

ગાથા ૧૫૩

वयणमयं पडिकमणं वयणमणं पच्चखाण णियमं च।
आलोयण वयणमयं तं सव्वं जाण सज्झायं॥ १५३॥

वचनमयं प्रतिक्रमणं वचनमयं प्रत्याख्यानं नियमश्च।
आलोचनं वचनमयं तत्सर्वं जानीहि स्वाध्यायम्॥ १५३॥

રે ! વચનમય પ્રતિક્રમણ, નિયમો વચનમય પચખાણ જે,
જે વચનમય આલોચના, સઘળું ય તે સ્વાધ્યાય છે. ૧૫૩.

અન્વયાર્થ : **(वचनमयं प्रतिक्रमणं)** વચનમય પ્રતિક્રમણ, **(वचनमयं प्रत्याख्यानं)** વચનમય પ્રત્યાખ્યાન, **(नियमः)** (વચનમય) નિયમ **(च)** અને **(वचनमयं आलोचनं)** વચનમય આલોચના -**(तत् सर्वं)** એ બધું **(स्वाध्यायम्)** (પ્રશસ્ત અધ્યવસાયરૂપ) સ્વાધ્યાય **(जानीहि)** જાણ.

પ્રતિક્રમણના શબ્દો તો જડ છે, તે આત્માની ક્રિયા નથી. તેની પાછળનો શુભભાવ પુણ્યાસ્રવ છે, તે આત્માની આવશ્યક ક્રિયા નથી. પ્રત્યાખ્યાનના શબ્દો જડ છે ને પ્રત્યાખ્યાન લેવાનો ભાવ શુભ છે. નિયમના શબ્દો જડ છે ને મોક્ષમાર્ગ અંગીકાર કરવો એવો નિયમ લેવો તે શુભરાગ છે. આલોચનાના શબ્દો જડ છે ને આલોચનાનો ભાવ શુભ છે-વ્યવહાર છે. શુભાશુભરહિત આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે એવું ભાન હોય તો તે શુભને વ્યવહાર કહે છે. આ બધો પ્રશસ્તભાવ છે-અસત્ ક્રિયા છે-આસ્રવ છે, -એમ તું જાણ.

ટીકા : આ પ્રતિક્રમણાદિ સમસ્ત વચનસંબંધી શુભભાવનો અભાવ કરી સ્વભાવમાં ઠરવું તે જ કર્તવ્ય છે.

''પાક્ષિક આદિ પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાનું કારણ એવું જે નિર્યાપક આચાર્યના મુખથી નીકળેલું સમસ્ત પાપક્ષયના હેતુભૂત, સઘળુંય દ્રવ્યશ્રુત તે વચનવર્ગણાયોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક હોવાથી ગ્રાહ્ય નથી.''

પૃષ્ઠ ૧૭૯માં કહ્યું કે 'સકળ સંયમની ભાવના કરવી તે જ વ્યવહાર પ્રતિક્રમણનું સફળપણું છે' -એકલા પ્રતિક્રમણના પાઠો બોલવા ને શુભરાગમાં રોકાવું તે તેનું સફળપણું નથી. અહીં વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ ગ્રાહ્ય નથી ને તે શુભભાવ છે એમ બતાવે છે. હવે વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ પણ પાક્ષિક, દિવસનું, રાત્રિનું વગેરે - કોને કહેલું હોવું જોઈએ તે પણ બતાવે છે. ભગવાન સર્વજ્ઞદેવના શ્રીમુખેથી નીકળેલા દિવ્યધ્વનિમાંથી ગણધરદેવ બાર અંગ ને ચૌદ પૂર્વની રચના કરે છે, તેની પરંપરાથી આચાર્ય ભગવાનોના મુખેથી નીકળેલી વ્યવહાર પ્રતિક્રમણની વિધિ તે વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ છે. કેમ કે તે આચાર્યો શિષ્યના આત્માના નિર્વાહમાં નિમિત્ત છે, તેમના વચનો સાચા છે. અજ્ઞાની જીવો તેવા

જ શબ્દો કદાચિત્ કહે તો પણ અક્ષરેઅક્ષર ખોટા છે. અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ સ્પષ્ટતાથી બતાવે છે કે અજ્ઞાનીની વાણી નિમિત્ત પણ નથી. સર્વજ્ઞદેવના અસંખ્ય પ્રદેશે કેવળજ્ઞાનના દીવડા પ્રગટ્યા, અનંત ચક્ષુઓ ખીલી ગયા, ત્રણ લોકનો પત્તો મળી ગયો, છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર થયા. પછી સુધર્મસ્વામી, જંબુસ્વામી કેવળીઓ થયા. અત્યારે મહાવિદેહમાં કેવળીઓ વિચરે છે, તેઓની વાણી ને તેની પરંપરાએ આચાર્યની વાણી પ્રમાણ છે. પુરુષપ્રમાણે વચનપ્રમાણ છે. પુરુષ કોણ છે ? જે આત્માના નિર્વાહમાં નિમિત્ત છે. ગાથા ૫૩માં જ્ઞાનીનો આત્મા સમ્યગ્દર્શનમાં અંતરંગ નિમિત્ત બતાવેલ છે. તેવા ભાવલિંગી સાચા સંતના શ્રીમુખેથી નીકળેલી વાણી તે જ સાચા શાસ્ત્રરૂપ છે.

તેમણે જે પ્રતિક્રમણની વિધિ રચી તે ભણવાથી શુભરાગ થાય છે ને સમસ્ત પાપનો નાશ થાય છે. પણ તે તરફ લક્ષ જવાથી શુભરાગ થાય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

પ્રથમ વ્યવહાર બતાવ્યો, સાચા ભાવલિંગીના બનાવેલા શાસ્ત્રોની વિધિ કહી ને તેના લક્ષે શુભરાગ થાય છે ને અશુભનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી સ્વરૂપમાં ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી મુનિને પણ શ્રવણનો શુભરાગ આવે છે પણ શુભરાગ તથા વાણીને તેઓ ઉપાદેય માનતા નથી, પણ સાધકદશામાં આવ્યા વિના રહેતો નથી. પાક્ષિકાદિ વ્યવહારપ્રતિક્રમણ તે શુભરાગ છે-આસ્રવ છે-પુણ્યબંધનનું કારણ છે. પુણ્યનો અભાવ કરી સ્થિર થવું તે ધર્મ છે.

પ્રત્યાખ્યાન, નિયમ ને આલોચનાની વિધિ પણ જડ છે. તે લેવાનો ભાવ શુભ છે-પુણ્ય છે. તેમાં વાણી નિમિત્તરૂપે હોય છે પણ તે ધર્મ નથી. તે બધુ પૌદ્‌ગલિક વચનમય હોવાથી સ્વાધ્યાય છે-પ્રશસ્ત શુભભાવ છે -એમ હે શિષ્ય તું જાણ ! આ બધી પ્રતિક્રમણાદિની વિધિ અમોએ રચી નથી, તે તો જડની રચના છે ને વાણી સાંભળવાનો શુભરાગ થાય છે તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી - એમ તું જાણ ! વાણી જડ છે, કાન જડ છે, સાંભળવાનો રાગ તારા ચૈતન્યની જાગ્રતિને રોકે છે માટે જડ છે એમ હે શિષ્ય તું જાણ !

હવે ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૬૩

(मन्दाक्रान्ता)

मुक्त्वा भव्यो वचनरचनां सर्वदातः समस्तां
निर्वाणस्त्रीस्तनभरयुगाश्लेषसौख्यस्पृहाढ्यः।
नित्यानंदाद्यतुलमहिमाधारके स्वस्वरूपे
स्थित्वा सर्वं तृणमिव जगज्जालमेको ददर्श॥ २६३॥

શ્લોકાર્થ : આમ હોવાથી, મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના પુષ્ટ સ્તનયુગલના આલિંગનસૌખ્યની સ્પૃહાવાળો

ભવ્ય જીવ સમસ્ત વચનરચનાને સર્વદા છોડીને, નિત્યાનંદ આદિ અતુલ મહિમાના ધારક નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને, એકલો (નિરાલંબપણે) સર્વ જગતજાળને (સમસ્ત લોકસમૂહને) તૃણ સમાન (તુચ્છ) દેખે છે. ॥ ૨૬૩ ॥

મુનિઓ મહાબ્રહ્મચારી હોય છે, જંગલમાં વસતા હોય છે, છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હોય છે. તેઓને જગતની દરકાર હોતી નથી. અંતર આનંદમાં લીનતા કરે છે, તે લીનતા મુક્તિનું કારણ છે. આત્માની મસ્તીમાં જગતની દરકાર કર્યા વગર મુક્તિને સ્ત્રીની ઉપમા આપે છે. હે જીવો ! તમને સ્ત્રીના અવયવોનો પ્રેમ છે તે સંસારનું કારણ છે. આત્માની પરિણતિરૂપી સ્ત્રી જે આત્મદ્રવ્યથી કદી જુદી પડતી નથી તેનો પ્રેમ કરો. ભગવાન સિદ્ધને સિદ્ધદશા પ્રગટી તેનો કદી વિરહ પડતો નથી માટે તે પરિણતિને પ્રગટ કરો.

સમળીઓ માંસના કટકા ખાવા માટે મોહે છે તેમ જગતમાં વિષયના મોહી જીવો સ્ત્રીઓના અવયવો કઠણ ને રૂપાળા દેખીને મોહે છે. તેને કહે છે કે તેમાં કાંઈ સુખ નથી. સ્ત્રીનું શરીર તો હાડકાંનો કોથળો છે, તેમાં મોહીને પાપના પરિણામ કરીશ તો નરક ને ઢોરમાં જઈશ. માટે સ્ત્રી ઉપરનો મોહ છોડાવવા મુક્તિને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે. જે સ્ત્રી તારાથી છૂટી પડે તે તારી સ્ત્રી નથી. શુભ-અશુભભાવ વિકાર છે તે પણ એકધારાવાહી નથી. શુભ પછી અશુભ થાય છે. એટલે તે પણ તારી સ્ત્રી નથી. નિર્મળદશા-મુક્તિરૂપી સ્ત્રી એ જ તારી સ્ત્રી છે. તે સદાકાળ તારી સાથે રહે છે. ચિદાનંદ ત્રિકાળ સ્વભાવ તે સામાન્ય છે ને તેના આશ્રયે પ્રગટતી નિર્મળ પર્યાય તે તેનું વિશેષ અંગ છે. માટે મુક્તિરૂપી સ્ત્રીની ઈચ્છાવાળાએ સમસ્ત વચનરચનાના રાગને છોડી દેવો જોઈએ ને પોતાના સ્વભાવનું આલંબન લઈને નિર્મળ પર્યાયને પુષ્ટ કરવી જોઈએ.

ફાગણ સુદ ૪, શુક્રવાર, ૨૯-૨-૫૨.

મુનિઓ કેવા હોય છે ? મોક્ષની ઈચ્છાવાળા મુનિ સમસ્ત વચનરચનાને છોડીને અતુલ મહિમાના ધારક નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને નિરાલંબપણે સમસ્ત જગતને તૃણ સમાન દેખે છે. અતુલ મહિમાવાન સ્વભાવમાં રહેવું તે આવશ્યક ક્રિયા છે. સામાયિક, પ્રતિક્રમણ કરું એવો શુભરાગ ઊઠે છે તે આવશ્યક ક્રિયા નથી. મુનિઓને ઈંદ્રપદ, સર્વાર્થસિદ્ધનું દેવપદ, ચક્રવર્તીપદ સડેલા તરણા સમાન લાગે છે. એવા મુનિને સાચા સામાયિકાદિ હોય છે.

એવી રીતે શ્રી મૂલાચારમાં પંચાચાર અધિકારને વિષે ૨૧૯મી ગાથા દ્વારા કહ્યું છે કે :

परियट्टणं च वायण पुच्छण अणुपेक्खणा य धम्मकहा।
थुदिमंगलसंजुत्तो पंचविहो होदि सज्झाउ॥

ગાથાર્થ : પરિવર્તન (ભણેલું પાછું ફેરવી જવું તે), વાચના (શાસ્ત્રવ્યાખ્યાન), પૃચ્છના

(શાસ્ત્રશ્રવણ), અનુપ્રેક્ષા (અનિત્યત્વાદિ બાર અનુપ્રેક્ષા) અને ધર્મકથા (૬૩ શલાકા પુરુષોના ચરિત્રો) -આમ પાંચ પ્રકારનો, સ્તુતિ તથા મંગળ સહિત, સ્વાધ્યાય છે.

ભગવાનના શાસનમાં શાસ્ત્રને ફરી યાદ કરી જવું, વારંવાર ગોખવું, ભણેલી ગાથા ફરી યાદ કરવી તે શુભસ્વાધ્યાય છે. પુણ્ય છે; ધર્મ નથી. શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું તે પણ શુભપુણ્ય છે. શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું તથા પ્રશ્ન ઉત્તર કરવા તે પણ પુણ્ય છે. અનિત્યાદિ બાર ભાવના ભાવવી તે શુભરાગ છે, ધર્મ નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં બાર ભાવનાને સંવર કહેલ છે, ત્યાં કહેવાનો ભાવ એમ છે કે શુદ્ધ આત્માના ભાનપૂર્વક જેટલી એકાગ્રતા કરે છે તેટલો સંવર છે. બાકી જેટલો ભાવનામાં રાગ વર્તે છે તેટલું પુણ્ય છે. ૬૩ શલાકા પુરુષોના ચરિત્રો, આદિપુરાણાદિ સાંભળવા કે વાંચવા તે શુભરાગ છે, ધર્મ નથી. આમ પાંચ પ્રકાર તથા દેવ અને મુનિને વંદન કરવું, ચત્તારિ મંગલં કહેવું કે સાંભળવું તે પુણ્યઆસ્રવ છે, બંધનું કારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી. આત્માનું અવલંબન લઈ જે શ્રદ્ધા પ્રગટે ને વીતરાગતા થાય તે ધર્મ છે. માટે આત્માની ઓળખાણ કરવી જોઈએ.

ગાથા ૧૫૪

जदि सक्कदि कादुं जे पडिकमणादिं करेज्ज झाणमयं।
सत्तिविहीणो जा जइ सद्दहणं चेव कायव्वं॥ १५४॥

यदि शक्यते कर्तुम् अहो प्रतिक्रमणादिकं करोषि ध्यानमयम्।
शक्तिविहीनो यावद्यदि श्रद्धानं चैव कर्तव्यम्॥ १५४॥

કરી જો શકે, પ્રતિક્રમણ આદિ ધ્યાનમય કરજે અહો!
કર્તવ્ય છે શ્રદ્ધા જ, શક્તિવિહીન જો તું હોય તો. ૧૫૪.

અન્વયાર્થ : (**यदि**) જો (**कर्तुम् शक्यते**) કરી શકાય તો (**अहो**) અહો ! (**ध्यानमयम्**) ધ્યાનમય (**प्रतिक्रमणादिकं**) પ્રતિક્રમણાદિ (**करोषि**) કર; (**यदि**) જો (**शक्तिविहीनः**) તું શક્તિવિહીન હોય તો (**यावत्**) ત્યાં સુધી (**श्रद्धानं च एव**) શ્રદ્ધાન જ (**कर्तव्यम्**) કર્તવ્ય છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે કે જો કરી શકાય તો હે મુનિઓ ! ધ્યાનમય પ્રતિક્રમણાદિ કરો. પ્રતિક્રમણ, સામાયિક, વંદન, સ્તુતિ વગેરે અંતરક્રિયા જે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપના અવલંબને થાય છે તેને કરો. અહીં મુનિને ઉદ્દેશીને વાત છે. હે મુનિ ! અંતર જ્ઞાનાનંદમાં અમૃતનો અનુભવ કરી શાંત એકાગ્ર થવું તે ધાર્મિક ક્રિયા છે. જાત્રા, સ્તુતિ આદિનો શુભરાગ ઊઠે છે તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. સાતમા ગુણસ્થાને નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં રહેવું તે પ્રતિક્રમણ, સામાયિક આદિની ક્રિયા છે. જો તું નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં રહી ન શકે, તો છટ્ઠે ગુણસ્થાને જે શુભરાગ થાય છે તે સામાયિક નથી, સાચી ક્રિયા નથી એમ ધ્યાન રાખજે. અપ્રમત્તદશામાં જવાની શ્રદ્ધા રાખજે. અહીં શ્રદ્ધા રાખજે એટલે માત્ર સમ્યગ્દર્શનરૂપની શ્રદ્ધાની વાત નથી પણ છટ્ઠે નહિ રોકાતાં સાતમે નિર્વિકલ્પદશાની શ્રદ્ધા રાખજે એમ અહીં શ્રદ્ધા સાથે ચારિત્રની ઉગ્રતાની વાત છે.

અષ્ટપાહુડમાં દર્શનપાહુડની ગાથા ૨૨માં શ્રદ્ધા રાખવાની વાત કરી છે, તે સમ્યગ્દર્શન પૂરતી વાત છે. વિકારાદિને હેય જાણી નિજસ્વરૂપને ઉપાદેય જાણ્યું ને શ્રદ્ધાન કર્યું પણ પોતાની નબળાઈને લીધે ને ચારિત્રમોહનીય કર્મના નિમિત્તે સ્વભાવમાં સ્થિર ન થઈ શકે તો પણ શ્રદ્ધા તો ચૈતન્ય ભગવાનમાં ઠરવાની રાખજે. આત્માના ભાનપૂર્વક ભાવલિંગ પ્રગટ થાય છે. મુનિ ન થઈ શકે તો મુનિપણાની શ્રદ્ધા રાખજે પણ વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત મુનિપણું માનીશ નહિ. વસ્ત્ર રાખી મુનિપણું માને ને મનાવે તે ક્રમે કરીને નિગોદમાં જાય છે. કેમ કે તેવી માન્યતાથી નિશ્ચયથી પોતાના આત્માની વિરાધના છે. કેવળીની, મુનિઓની આશાતના છે ને પોતાની ઊંધી માન્યતાની પુષ્ટિ થાય છે. આત્માના ભાનપૂર્વક સહજ વીતરાગદશા વધતાં શરીરમાં નગ્ન અવસ્થા સહેજે હોય છે. તેવું મુનિપણું પાળી

ન શકે તો તારી કમજોરી સમજીને શ્રદ્ધા તો યથાર્થ મુનિપણાની રાખજે. શ્રદ્ધા આડી-અવળી કરીશ નહિ. કારણ કે ત્રણે કાળે પરમાર્થનો પંથ એક જ છે એટલે ત્યાં શ્રદ્ધા પૂરતી જ અથવા સમ્યગ્દર્શનની જ વાત છે.

અહીં આ ગાથામાં શ્રદ્ધા રાખજે એટલે સમ્યગ્દર્શન ઉપરાંત ચારિત્રની વાત છે. છઠ્ઠે ગુણસ્થાને બિરાજતા મુનિને સંબોધીને કહે છે કે હે મુનિ ! જ્ઞાયકસ્વભાવમાં લીન થવું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. છઠ્ઠે ગુણસ્થાને ત્રણ કષાયનો અભાવ તો છે જ પણ સ્વરૂપમાં સ્થિર થતો નથી તેને કહે છે કે પાંચ મહાવ્રતના પરિણામ આસ્રવ છે, તે મોક્ષમાર્ગ નથી. તે વિકલ્પોને તોડીને સ્વભાવમાં જલદી સ્થિર થાઉં એમ અપ્રમત્તદશાની શ્રદ્ધા રાખજે. એટલે અહીં શ્રદ્ધા ઉપરાંત ચારિત્રની વાત છે.

ટીકા : પ્રતિક્રમણના શબ્દો બોલાય તે જડ છે ને શુભરાગ થાય છે તે પુણ્ય છે. શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપી આત્માના આશ્રયે જે ધ્યાન પ્રગટે તે નિશ્ચય ધર્મધ્યાનસ્વરૂપ પ્રતિક્રમણાદિની ક્રિયા કરવા જેવી છે. બાકી કોઈ પણ રાગ કરવા જેવો નથી.

ટીકાકાર મુનિરાજ અધ્યાત્મજ્ઞાની હતા. તેમણે અલૌકિક ટીકા બનાવી છે. તે પોતાને સંબોધીને પુરુષાર્થ વધારવા કહે છે. પ્રથમ મુનિઓ કેવા હોય છે તે કહે છે.

સહજ વૈરાગ્યવાળા છે, ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યવાળા છે. જંગલમાં રહે છે, મન-વાણી-દેહથી પરાઙ્મુખ છે, પર્યાયની દિશા દ્રવ્ય તરફ વળી છે, પોતાના દ્રવ્યમાં નિષ્ણાત છે. કારણપરમાત્મા કોને કહેવા વગેરે બધા ન્યાયોમાં પારંગત છે, પાંચ ઈંદ્રિયોના વિષયો તરફના ફેલાવરહિત છે, અતીંદ્રિય સ્વભાવમાં રમી રહ્યા છે. તેમને દેહમાત્ર પરિગ્રહ છે, બીજો પરિગ્રહ નથી.

''માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ'' આવું સ્વરૂપ નિર્ગ્રંથ મુનિઓનું ત્રણે કાળે હોય છે.

ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે મારા મુખમાંથી પરમ આગમ ઝરે છે. આ નિયમસારની ટીકા પરમ આગમ છે. જેમ કરોડપતિ કહે છે કે અમારી હુંડીઓ પાછી ન ફરે તેમ મુનિ કહે છે કે અનંતા કેવળીઓ કહે છે તે જ હું કહું છું, તે અફર છે. હું ભાવલિંગી મુનિ છું. વક્તા પ્રમાણે વચનપ્રમાણ. માટે મારી કહેલી ટીકા પરમ આગમ છે. જેમ પુષ્પમાંથી રસ ઝરે છે તેમ આગમરૂપી રસ મારા મુખકમળમાંથી ઝરે છે. એવા આગમરૂપી રસઝરતા મુખકમળથી શોભાયમાન હે મુનિ શાર્દૂલ ! જો તારામાં આત્માની શક્તિ હોય ને નિમિત્તરૂપે મજબૂત સંહનન હોય તો મુક્તિરૂપી સુંદરી તારાથી એક સમય પણ દૂર નથી. લૌકિક સુંદરીનું શરીર તો સ્મશાનમાં રાખ થાય છે. દ્રવ્ય તે પતિ છે ને તેના આશ્રયે પ્રગટતી પરમાત્મદશા તે તેની મુક્તિસુંદરી છે. એવી મુક્તદશાની ભેટસ્વરૂપ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્તાદિ શુદ્ધ નિશ્ચય ક્રિયા જ કર્તવ્ય છે. મન, વાણી, દેહથી જુદા, વિકારથી રહિત શુદ્ધ ચિદાનંદ અસંગ પ્રભુના આશ્રયે લીન થવું તે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ છે. હજી જેને મિથ્યાત્વથી

પાછા હઠતાં આવડતું નથી તે અવ્રતાદિથી પાછો હઠી શકે નહિ. ''**નિઃશલ્યોવ્રતી**'' ત્રણ પ્રકારના શલ્ય ગયા પછી વ્રતી થવાય છે. મિથ્યાત્વ, માયા, નિદાનશલ્યની હજી જેને ખબર નથી. પરનું હું કરી શકું છું, ઉપદેશ આપી શકું છું, શુભથી ધર્મ થાય - એ માન્યતા શલ્ય છે. તેને હજી મિથ્યાત્વ ગયું નથી, પરની ક્રિયા વિનાનો, પુણ્ય-પાપ વિનાનો જે શુદ્ધ આત્મા તેનું ભાન કરવું તે મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ છે. અહીં તે ઉપરાંત મુનિની વાત છે. વિશેષ સ્થિરતાની વાત છે. પાપ લાગે ને પ્રાયશ્ચિત લેવું તે શુભભાવ-પુણ્ય છે. ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવમાં ઉગ્રપણે અવલંબન લેવું-એકાગ્ર થવું તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જ્ઞાનસ્વભાવમાં લીનતા એ જ પ્રત્યાખ્યાન છે. સમયસાર ગાથા ૩૪માં જ્ઞાનને જ પ્રત્યાખ્યાન કહ્યું છે. માટે હે મુનિ ! પોતાના શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે અંતર રમણતા કરવા જેવી છે, તે જ મોક્ષનું કારણ છે.

જો આ હીન કાળમાં તારી પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ પ્રગટતો નથી તો શ્રદ્ધા રાખજે કે નિજ પરમાત્મતત્ત્વમાં ઉગ્રપણે ઠરી જવું એ જ કર્તવ્ય છે. નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન તો ચોથે ગુણસ્થાને પણ હોય છે. પરંતુ અહીં શ્રદ્ધા ઉપરાંત કહે છે કે છઠ્ઠે જે રાગની વૃત્તિ થાય છે તે આસ્રવ છે. સ્વભાવમાં જલ્દી ઠરી જવાની શ્રદ્ધા રાખજે.

જે જીવની આ કાળે આ ભવે જ મુક્તિ પામવાની યોગ્યતા હોય તેનો જન્મ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં હોય. પણ જેની આ ભવે કેવળજ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા નથી તે જીવ આ કાળે અહીં જન્મ્યા છે. તેથી પર્યાયમાં પુરુષાર્થ મંદ છે. આત્માના આનંદ પ્રવાહમાં પૂર્ણ લીન થવું છે તે થવાતું નથી, અનાકુળ પ્રવાહના લોઢે ચડવું જોઈએ તે ચડાતું નથી, પણ રાગના લોઢે ચડાય છે તેટલી શાંતિ બળે છે. કેવળજ્ઞાનની તાકાત નથી તેથી કાળને હીન કહ્યો છે.

મુનિને અખંડ સ્વભાવની શ્રદ્ધા તો છે જ તથા કેટલુંક ચારિત્ર પણ છે, વિશેષ લીન થવું તે જ કર્તવ્ય છે. સ્વને વશ થવું ને પરને વશ ન થવું તે જ કર્તવ્ય છે. વિકલ્પને વશ થવું તે અધર્મ છે. અપ્રમત્તભાવમાં ઉગ્રતા રાખજે એમ પોતાના આત્માને સંબોધે છે.

કુંદકુંદાચાર્યદેવ બધા મુનિઓને સંબોધીને કહે છે કે રાગમાં જા તો તારી હીણપ સમજજે. અંતરમાં ઠરવું તેને મોક્ષમાર્ગ સમજજે. વ્યવહારનો વિકલ્પ ઊઠે તેને ઝેર સમજજે. અહીં તો મુનિ પોતાને સંબોધે છે કે હે મુનિ ! શાસ્ત્રની રચના તો જડની પર્યાય છે ને શાસ્ત્રની રચનાનો વિકલ્પ ઊઠે તે રાગ છે તે તારું સ્વરૂપ નથી. માટે એવા રાગનો પણ અભાવ કરી અંતરમાં ઠરી જા. આમ અંતર સ્થિરતા કરવી તે કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે.

અહીં સાક્ષાત્ મોક્ષ માટેની હીનતા છે માટે અકાળ કહ્યો છે.

ફાગણ સુદ ૫, શનિવાર, ૧-૩-૫૨.

શ્લોક ૨૬૪

(शिखरिणी)

असारे संसारे कलिविलसिते पापबहुले
न मुक्तिर्मार्गेऽस्मिन्ननघजिननाथस्य भवति।
अतोऽध्यात्मं ध्यानं कथमिह भवेन्निर्मलधियां
निजात्मश्रद्धानं भवभयहरं स्वीकृतमिदम्॥ २६४॥

શ્લોકાર્થ : અસાર સંસારમાં, પાપથી ભરપૂર કળિકાળનો વિલાસ હોતાં, આ નિર્દોષ જિનનાથના માર્ગને વિષે મુક્તિ નથી. માટે આ કાળમાં અધ્યાત્મધ્યાન કેમ થઈ શકે ? તેથી નિર્મળબુદ્ધિવાળાઓ ભવભયનો નાશ કરનારી એવી આ નિજાત્મશ્રદ્ધાને અંગીકૃત કરે છે. ॥ ૨૬૪ ॥

આ પરમ આવશ્યક અધિકાર છે. આત્મા પરને વશ ન થાય ને સ્વને વશ થાય તે આવશ્યક છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરી તેને વશ થવું તે આવશ્યક છે, પુણ્ય-પાપને તાબે થવું તે અનાવશ્યક છે.

ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે અસાર સંસારમાં પાપથી ભરપૂર કળિકાળનો વિલાસ છે. દેહની ક્રિયાથી ને પુણ્યથી ધર્મ મનાવનારા ઘણાં હોય છે, આત્મા શું છે, ધર્મ કેમ થાય છે તેની રુચિવાળા વિરલ છે. નિમિત્તથી ઉપાદનમાં કાર્ય માને, દેવ-ગુરુનું સ્વરૂપ વિપરીત માને ને મનાવે, તે બધો મિથ્યાત્વનો વિલાસ છે. સત્ય તત્ત્વની વાત બહુ દુર્લભ થઈ પડી છે. આ કાળે સર્વજ્ઞદેવના માર્ગ વિષે પર્યાયમાં સાક્ષાત્ મોક્ષ નથી, પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું દુર્લભ થઈ પડ્યું. અહો ! વીતરાગના માર્ગમાં મુનિને અત્યારે મુક્તિ નથી તો પછી અન્યમતમાં તો ક્યાંય પણ મુક્તિ છે જ નહિ તેથી આ કાળમાં આત્માને વિષે અધિક લીનતા-વિશેષ ધ્યાન ક્યાંથી હોય ? એટલે કે જે ધ્યાનથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તેવું ધ્યાન નથી. તેથી જેને ભવભયનો નાશ કરવો છે તે જીવે હું શુદ્ધ છું, જ્ઞાનાનંદ મૂર્તિ છું -એવી શ્રદ્ધા અંગીકાર કરવા ઉપરાંત અપ્રમત્તદશા ધારી અંતર સંપૂર્ણપણે ઠરી જવાની શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. આત્મામાં ભવ જ નથી, શરીર-મન-વાણી નથી, તેમ જ મારું શું થશે, હું ક્યાં જઈશ એવી શંકા ધર્મીને રહેતી નથી. ચૈતન્યની નિઃશંક શ્રદ્ધા તો છે જ, તે ઉપરાંત અહીં મુનિની વાત છે. શ્રદ્ધા ઉપરાંત અપ્રમત્ત વીતરાગી ચારિત્રની શ્રદ્ધા રાખજે એમ કહે છે. એમ મુનિઓ પોતામાં અડગ શ્રદ્ધા રાખે છે.

ગાથા ૧૫૫

जिणकहियपरमसुत्ते पडिकमणादिय परीक्खऊण फुडं।
मोणव्वए जोई णियकज्जं साहए णिच्छं॥ १५५॥

जिनकथितपरमसूत्रे प्रतिक्रमणादिकं परीक्षयित्वा स्फुटम्।
मौनव्रतेन योगी निजकार्यं साधयेन्नित्यम्॥ १५५॥

પ્રતિક્રમણ-આદિ સ્પષ્ટ પરખી જિન-પરમસૂત્રો વિષે,
મુનિએ નિરંતર મૌનવ્રત સહ સાધવું નિજ કાર્યને. ૧૫૫.

અન્વયાર્થ : **(जिनकथितपरमसूत्रे)** જિનકથિત પરમ સૂત્રને વિષે **(प्रतिक्रमणादिकं स्फुटम् परीक्षयित्वा)** પ્રતિક્રમણાદિકની સ્પષ્ટ પરીક્ષા કરીને **(मौनव्रतेन)** મૌનવ્રત સહિત **(योगी)** યોગીએ **(निजकार्यम्)** નિજ કાર્યને **(नित्यम्)** નિત્ય **(साधयेत्)** સાધવું.

આ ગાથામાં જિનકથિત પરમ સૂત્રને વિષે પ્રતિક્રમણાદિની સ્પષ્ટ પરીક્ષા કરવાનું કહે છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવના ૐ ધ્વનિમાંથી રચાયેલાં શાસ્ત્રોની વાત કરે છે. વળી સૂત્ર તો બધા કહે છે પણ અહીં પરમ સૂત્ર કહેલ છે. ગણધરોએ જે રચના કરી, તેમાંથી ભાવલિંગી મુનિ કુંદકુંદાચાર્ય, પૂજ્યપાદસ્વામી, અકલંકદેવ આદિ મહાસંતોએ જે શાસ્ત્રોની રચના કરી તે સાચા શાસ્ત્રો છે. અત્યારે તો ભગવાનને નામે ઘણી વિપરીત રચના અજ્ઞાનીઓએ કરી નાખી છે. માટે સાચા શાસ્ત્રો કયા છે તે પ્રથમ પરીક્ષા કરજે. જેમાં નિશ્ચયની મુખ્યતા છે ને વ્યવહાર, રાગ, ભેદ, નિમિત્તની ગૌણતા છે તે શાસ્ત્ર સાચા છે. જે વ્યવહાર, રાગ ને નિમિત્તની મુખ્યતા કરે, નિમિત્તથી ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય એમ કહે તે શાસ્ત્ર ખોટાં છે. માટે બરાબર પરીક્ષા કરજે. એક તાવડી લેવા જતાં છેતરાઈ ન જાય માટે ટકોરા મારીને, પરીક્ષા કરીને લ્યે છે, તેમ અહીં ધર્મમાં છેતરાઈ ન જા તે ખાતર પરીક્ષા કરજે. પ્રતિક્રમણાદિના શબ્દો જડ છે, શુભરાગ ઊઠે છે તે પુણ્ય છે, પુણ્ય-પાપરહિત શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે ઊપજતી નિર્વિકારી ક્રિયા તે પ્રતિક્રમણાદિની શુદ્ધ ક્રિયા છે. તે મોક્ષમાર્ગની અથવા જરૂરિયાતની ક્રિયા છે. આ પ્રમાણે સાચી ક્રિયાનું જ્ઞાન કરીને મુનિઓએ મૌનવ્રત ધારણ કરી સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું.

ટીકા : અહીં જે મુનિઓ સાક્ષાત્ સ્વભાવમાં ઠરવા માગે છે તેવા પરમ જિનયોગીઓને શિખામણ દેવામાં આવી છે. દેહ ને પુણ્ય-પાપ ઉપર લક્ષ જાય છે તે જીવ બહિર્મુખ છે. દેહ ને પુણ્ય-પાપરહિત આત્મા શુદ્ધસ્વભાવી છે એવું જેને ભાન છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અંતર્મુખ જ છે ને યોગી પણ છે. પણ મુનિ તો સ્વરૂપમાં ચારિત્ર અપેક્ષાએ અંતર ઢળવા માગે છે તેને સાક્ષાત્ અંતર્મુખ કહેલ છે, ને તે પરમ જિનયોગીશ્વર છે.

પ્રથમ શું કરવું ? સ્વરૂપલક્ષ્મીવાળા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા કે જેમને કાંઈ પણ રહસ્ય જાણવું બાકી નથી, વળી જેમને ઈંદ્રો પૂજે છે, તેમના શ્રીમુખેથી જે વાણી નીકળી તેમાંથી ગણધરોએ તથા આચાર્યોએ દ્રવ્યશ્રુતની ચતુર શબ્દરચના કરી-શાસ્ત્રો રચ્યાં. અજ્ઞાનીઓએ મતિ કલ્પનાથી કોઈ સ્થાને કાંઈક ને કોઈ સ્થાને વિપરીત રચના કરી છે તેથી અહીં ચતુર રચના કરી એમ કહેલ છે. છયે દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે એમ બતાવે છે, જે પૂર્વાપર દોષ રહિત છે, જે નિર્મળ છે તથા જીવો સમજી શકે એવી રચના છે. એવા શાસ્ત્રોને વિષે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના આશ્રયે પ્રગટતી પ્રતિક્રમણાદિ નિર્મળ ક્રિયાને સત્ ક્રિયા કહેલ છે, એમ પ્રથમ જાણવું. અહીં પ્રધાનતા નિશ્ચયની છે. અજ્ઞાની જીવો કહે છે કે 'પહેલો વ્યવહાર ને પછી નિશ્ચય' તો તે વાત ખોટી છે. વ્યવહાર કોનો ? અંતર નિશ્ચય સ્વરૂપના ભાન વિના રાગને વ્યવહાર પણ કહેવાતો નથી. હજી સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાના ઠેકાણાં નથી. જે વસ્ત્રસહિત મુનિપણું માને, સ્ત્રીને કેવળજ્ઞાન માને, તેની તો એક પણ વાત સાચી નથી. અહીં કહે છે કે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરો ને સ્વભાવને આશ્રયે પ્રગટતી ક્રિયાને સત્ ક્રિયા માનો. જાત્રા, ભક્તિ, પૂજા વગેરે ભાવ સાધકને હોય છે ખરા પણ તે સત્ ક્રિયા નથી. વીતરાગી શાંતરસ તે જ સાચી ક્રિયા છે.

મુનિઓ પોતાના કાર્યમાં જ પરાયણ છે એટલે કે મોક્ષ લેવા માટે તત્પર છે. બહારથી ધ્યાન કરે તેને અજ્ઞાની યોગી કહે છે પણ તે સાચો યોગી નથી. જેણે આત્મસ્વરૂપને સમજીને આત્મા સાથે જોડાણ કર્યું છે તે યોગી છે. એવું ભાન તો ચોથે ગુણસ્થાને હોય છે, તે ઉપરાંત સ્વરૂપમાં વિશેષ સ્થિરતા કરે છે તે પરમ યોગી છે. તેવા યોગીએ વીતરાગની સ્તુતિ, શાસ્ત્રવાંચન વગેરે પ્રશસ્ત ને અપ્રશસ્ત સમસ્ત વચનરચના તરફનું લક્ષ છોડી દેવું તેમ જ સર્વ સંગની આસક્તિ છોડી દેવી ને મૌનવ્રત ધારણ કરીને એકલા ધ્યાનમાં રહી પોતાનું કાર્ય જે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે કરવું. કોઈ અજ્ઞાની જીવો નિંદા કરે કે આ મુનિઓ નગ્ન છે, મેલા છે, -એમ કહી નિંદા કરે, કોઈ વાદવિવાદ કરવાનું કહે, ચારે બાજુ ખળભળાટ થયો હોય તો પણ તું એનો જવાબ આપીશ નહિ, મૌન સેવજે. નિંદા કરો તો કરો. તારે જવાબ આપવો નહિ. અજ્ઞાની જીવો નિંદા ન કરે તો કોણ કરે? એમ સમજી મૌન સેવવું. જગત કોઈ વાત ઊંધી કહે તો જવાબ આપવો કે નહિ? અહીં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે એવા ઊંધા જીવોને સાક્ષાત્ કેવળી ભગવાનો પણ સમજાવવા સમર્થ નથી, તું તારા સ્વરૂપમાં લીન થઈ જા. સિદ્ધ પરમાત્મા થવું તે તારું કાર્ય છે. વાણી જડ છે, તેની રચના તારે હાથ નથી. ને તે તરફના શુભરાગનો પણ અભાવ કરી તારા સ્વભાવમાં ઠરી જા. શાસન રાખવું તે તારું કામ નથી, પ્રભાવના કરી પરને રાખી શક તે તારા હાથની વાત નથી. તારું નિજકાર્ય સાધવું તે તારી આવશ્યક ક્રિયા છે.

અહીં સાચા તત્ત્વનો વિરોધ કરનાર અજ્ઞાની જીવને પશુ કહ્યા છે, પશુને જેમ વિવેક હોતો નથી તેમ આને પણ સત્ય-અસત્યનો વિવેક નથી. 'સત્તાસ્વરૂપ'માં કહ્યું છે કે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો કે

સાચા તત્ત્વનો વિરોધ કરનાર પ્રત્યે સમ્યગ્દષ્ટિને તલ્લાક આવી જાય છે. હજી ભૂમિકા શ્રાવકની છે, પર ઉપર લક્ષ પણ જાય છે ને રાગવાળી ભૂમિકામાં તેને જવાબ આપવાનો ને તત્ત્વને ટેકો આપવાનો શુભરાગ આવતો નથી તો તું મિથ્યાદષ્ટિ છો. એમ ત્યાં કહીને ભૂમિકા અનુસાર રાગી જીવ હોય તેને આવો રાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી -એમ રાગનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. ને કેટલીક વાર સમ્યગ્દષ્ટિ પણ એવો પુણ્યનો યોગ ન જુએ તો મૌન રહે ને વિકલ્પ તોડી નાખે, કારણ કે બહારના વાદવિવાદમાં જીતવું તેમાં પુણ્ય જોઈએ. તેથી તે સમયસૂચકતા વાપરે છે. પુણ્ય બહારમાં કાર્ય કરે છે ને વીતરાગતા અંતરમાં કાર્ય કરે છે. કેટલીક વાર સામા અપાત્ર જીવો હોય તો સમજે પણ નહિ, અને કહે કે જુઓ, આ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે વ્યવહાર સાધન ને નિશ્ચય સાધ્ય, પણ અજ્ઞાની તેના મર્મને સમજતા નથી. નિશ્ચય સ્વભાવ અંતર પ્રગટે ત્યારે શુભરાગ ઉપર વ્યવહારનો આરોપ આવે છે. અજ્ઞાનીને શું ખબર પડે ? ચર્ચાએ પાર આવે તેવું નથી. તેથી અહીં મુનિને કહે છે કે હે મુનિ ! ચર્ચાનો જવાબ આપવાના શુભવિકલ્પને તોડી નાખ. આ લોકો આમ કેમ વિરોધ કરે છે ? એવો વિકલ્પ ઉઠાવીશ નહિ. અખંડ સ્વભાવમાં અખંડ ધારાએ કામ કર એ જ તારું કર્તવ્ય છે. શરીરના અનંતા પરમાણુ પલટી જાય છે, તેઓ તારું માનતા નથી તેની સામે તારે જોવાનું નથી તો પછી માણસો તો સંખ્યાતા છે તે તારો વિરોધ કરે તો તેની સામે તું જોઈશ નહિ. આબરૂ રહેવી હોય તો રહે, જવી હોય તો જાય, બહારનું થવાનું હશે તે થશે, તેની સામે તારે જોવાનું નથી. રાગને ટાળજે ને સ્વભાવનું અવલંબન લઈ મોક્ષદશાને સાધજે.

કેવું છે નિજકાર્ય ? નિર્વાણરૂપી સ્ત્રીના સુખનું મૂળ છે. મુક્તદશાના અનુભવનું મૂળ તારા આત્માના આશ્રયે છે. તેને નિરંતર સાધવું, બરાબર ધ્યાન રાખજે, રાગમાં ઊતરીશ નહિ. પુણ્ય-પાપ રહિત સ્વભાવમાં સ્થિરતા રાખજે, નિર્વિકલ્પતાની શ્રેણીએ ચડજે.

આ પ્રમાણે આત્માની ઓળખાણ સહિત, રાગરહિત નિર્વિકારી ક્રિયા એ જ મોક્ષની આવશ્યક ક્રિયા છે.

ફાગણ સુદ ૯, રવિવાર, ૨-૩-૫૨.

નિશ્ચય વાસ્તવિક ધર્મની ક્રિયા કોને કહેવી તે બતાવે છે, ત્રિકાળ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટતી ક્રિયા તે આવશ્યક ક્રિયા છે. મુનિઓએ મૌન થઈ પોતાના સ્વભાવમાં લીન થવું તે વિષે શ્લોક ૨૬૫મો કહે છે.

શ્લોક ૨૬૫

(मन्दाक्रान्ता)

हित्वा भीतिं पशुजनकृतां लौकिकीमात्मवेदी
शस्ताशस्तां वचनरचनां घोरसंसारकर्त्रीम्।
मुक्त्वा मोहं कनकरमणीगोचरं चात्मनात्मा
स्वात्मन्येव स्थितिमविचलां याति मुक्त्यै मुमुक्षुः॥ २६५॥

શ્લોકાર્થ : આત્મજ્ઞાની મુમુક્ષુ જીવ પશુજનકૃત લૌકિક ભયને તેમ જ ઘોર સંસારની કરનારી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત વચનરચનાને છોડીને તથા કનક-કામિની સંબંધી મોહને તજીને, મુક્તિને માટે પોતે પોતાનાથી પોતાનામાં જ અવિચળ સ્થિતિને પામે છે. ॥ ૨૬૫ ॥

અહીં મુનિને આત્મજ્ઞાની મુમુક્ષુ જીવ કહ્યા છે. વ્યવહારજ્ઞાની, રાગજ્ઞાની, નિમિત્તજ્ઞાની કહ્યા નથી, આત્મજ્ઞાની કહ્યા છે. આત્મા પરિપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપી છે, વિકાર રહિત છે. એવું જેને જ્ઞાન વર્તે છે, તેને પર્યાય, રાગ ને નિમિત્તનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે. જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક છે. આત્માનું જ્ઞાન કરતાં બધું જ્ઞાન યથાર્થ થઈ જાય છે. દયા-દાનાદિના અથવા વ્યવહારરત્નત્રયના પરિણામ આસ્રવ ને બંધતત્ત્વ છે. જે શુભરાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જે ધર્મ માને છે તેને મિથ્યાત્વનું પાપ લાગે છે, ને કષાય મંદતા થાય તેટલું પુણ્ય છે. સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ પણ એક સમયનું પર્યાયતત્ત્વ છે. આખું તત્ત્વ તે આત્મતત્ત્વ છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તની, વિકારની તથા એક સમયની અલ્પજ્ઞ પર્યાયની બુદ્ધિ છોડી આત્મબુદ્ધિ કરવી તે ધર્મ છે. રાગ સાથેની એકતાબુદ્ધિ તોડી ગુણ-ગુણીની એકતાબુદ્ધિ કરે તે આત્મજ્ઞાની છે. તેવું આત્મજ્ઞાન ચોથે ગુણસ્થાને હોય છે, તે ઉપરાંત મુનિની વાત છે. મુનિ સાક્ષાત્ મોક્ષના અભિલાષી છે.

તેવા મુનિએ લૌકિક ભય છોડી દેવો જોઈએ. જેમ કોઈ ઢોર બેઠું હોય તે વખતે કોઈ ખાનગી વાત કરતાં માણસને તેની બીક લાગતી નથી. તેમ અજ્ઞાની જીવ ઢોર સમાન છે, તેની બીક-ભય મુનિઓએ છોડી દેવી જોઈએ. જે જીવો નિમિત્તથી, વ્યવહારથી ને ક્રિયાકાંડથી ધર્મ માને છે તે પશુ સમાન અજ્ઞાની છે. તેવા અજ્ઞાની શું કહેશે, સંઘ બહાર કાઢી મૂકશે તો ? વગેરે પ્રકારનો ભય મુનિએ છોડી દેવો જોઈએ. અજ્ઞાની જીવો કહે કે આવી પ્રરૂપણાથી વ્યવહાર ધર્મ ઊડી જશે ને લોકો સ્વચ્છંદી થઈ જશે તો પણ તેવા જીવોની મુનિઓ દરકાર કરતા નથી.

'વળી ઘોર સંસારને કરનારી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત વચનરચના છોડી દેવી-' મુનિઓને અપ્રશસ્ત રાગ બહુ અલ્પ હોય છે. દેવ-ગુરુની ભક્તિ, સ્વાધ્યાય, વાંચનાદિનો રાગ પ્રશસ્ત છે, તે રાગને પણ ઘોર સંસારને કરનારો કહ્યો છે. વ્યવહાર કરતાં કરતાં ધર્મ થશે તે વાત તો છે જ નહિ પણ

આત્માના ભાનપૂર્વક મુનિઓને અસ્થિરતાનો શુભરાગ આવે તે પણ ઘોર સંસાર છે, વચનરચના તો જડ છે. પ્રતિક્રમણ, પ્રાયશ્ચિત્તની ભાષા નીકળે તે તો જડ છે. તેને આત્મા કરી શકતો નથી. તેમ જ છોડી શકતો નથી પણ તે પાઠો બોલવા સંબંધીનો પ્રશસ્ત રાગ છોડવો એમ ભાવાર્થ છે.

''તથા કનક-કામિની સંબંધી મોહને તજીને'' -ઉપરમાં કહ્યું હતું કે પ્રશસ્ત રાગ છોડવો. અહીં મોહને તજવો એમ કહ્યું. તે બધા કથનો ઉપદેશના છે. ખરેખર રાગને છોડવો એમ કહેવું તે પણ ઉપચારમાત્ર છે. પર્યાયમાં વિકાર થયો તેને શું છોડવો ? અથવા પર્યાયમાં જે વિકાર નથી તેને શું છોડવો ? ને જે સમયે મોહનો ઉત્પાદ થયો તે સમયે તો તેનો અભાવ થતો નથી. તો તેને અભાવ કેવી રીતે કરવો અથવા તેને કેવી રીતે છોડવો ? પરપદાર્થથી રહિત, વિકારથી રહિત અવિકારી જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતા કરતાં મોહ-રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા નથી તેણે મોહને છોડ્યો એમ કથન કરવામાં આવે છે. આત્મામાં જડના ગ્રહણ-ત્યાગ તો છે જ નહિ પણ વિકારને છોડવો એ પણ નામમાત્ર છે. વિકાર પર્યાયબુદ્ધિથી છૂટતો નથી પણ સ્વભાવબુદ્ધિ થતાં વિકાર ઉત્પન્ન જ થતો નથી.

આ પ્રમાણે કનક-કામિનીનો મોહ છોડીને પોતાની પરમાનંદદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાથી પોતાના આત્મામાં જ અવિચળ સ્થિતિ કરવી. વ્યવહારથી, રાગથી કે વ્યવહારરત્નત્રયથી કલ્યાણ નથી પણ પોતાથી કલ્યાણ છે. વળી નિમિત્તમાં, રાગમાં સ્થિતિ કરવાનું કહ્યું નથી પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં જ સ્થિતિ કરવાનું કહ્યું છે. આ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપ રહિત ચિદાનંદ સ્વભાવમાં લીન થવું તે સામાયિકાદિ આવશ્યક ક્રિયા છે. તે મોક્ષ માટેની ક્રિયા છે.

શ્લોક ૨૬૬

(वसंततिलका)

भीतिं विहाय पशुभिर्मनुजैः कृतां तं
मुक्त्वा मुनिः सकललौकिकजल्पजालम्।
आत्मप्रवादकुशलः परमात्मवेदी
प्राप्नोति नित्यसुखदं निजतत्त्वमेकम्॥ २६६॥

શ્લોકાર્થ : આત્મપ્રવાદમાં (આત્મપ્રવાદ નામના શ્રુતમાં) કુશળ એવો પરમાત્મજ્ઞાની મુનિ પશુજનો વડે કરવામાં આવતા ભયને છોડીને અને પેલી (પ્રસિદ્ધ) સકળ લૌકિક જલ્પજાળને (વચનસમૂહને) તજીને, શાશ્વતસુખદાયક એક નિજતત્ત્વને પામે છે. ॥ ૨૬૬ ॥

કેવા છે મુનિ ? -આત્માનું વર્ણન જેમાં મુખ્ય છે તેવા શાસ્ત્રમાં કુશળ છે. અધ્યાત્મતત્ત્વના મર્મના જાણનારને અધ્યાત્મજ્ઞાની કહે છે. વળી છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને આનંદના પ્રવાહમાં ઝૂલે છે તેવા

મુનિને પરમાત્મજ્ઞાની કહે છે. નિમિત્તજ્ઞાની, વ્યવહારજ્ઞાની, રાગના જ્ઞાની કહ્યા નથી પણ પરમાત્મજ્ઞાની એટલે ત્રિકાળી દ્રવ્યના જ્ઞાની કહ્યા છે. તે પરમ આત્માનું જ્ઞાન થતાં નિમિત્તનું ને વ્યવહારનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય છે. તેવા મુનિઓએ અજ્ઞાની જીવોથી કરવામાં આવતા ભયને છોડી દેવો. દુનિયામાં આમ બોલશે તો ? કોઈ કહેશે કે વ્યવહાર ઊડી જાય છે, નિમિત્ત ઊડી જાય છે, આ મુનિઓ નગ્ન છે વગેરે ઘણા પ્રકારે નિંદા કરો તો કરો, તેની પરવા કરવી નહિ. અજ્ઞાની જીવો પરનું કરવારૂપ અભિમાન કરે છે. એક જીવ બીજા જીવને સુખી-દુઃખી કરી શકતો નથી. આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવમાં પરપદાર્થમાં ફેરફાર કરવાનું તો છે જ નહિ પણ રાગનો ફેરફાર કરવો એવું પણ નથી. પણ જ્ઞાન કરવું તે જ કર્તવ્ય છે. માટે દૃષ્ટિ ફેરવવાની જરૂર છે. જે દૃષ્ટિ પુણ્ય-પાપ તરફ હતી તે સ્વભાવ તરફ કરતાં બધું ફરી જાય છે. અજ્ઞાનીનો બધો અભિપ્રાય ખોટો છે માટે તેના તરફ દૃષ્ટિ ન કરો ને તેના ભયને છોડો. વળી સકળ લૌકિક જલ્પજાળને છોડવી એમ અહીં વાણીને છોડવાનું કહ્યું છે. વાણી તો જડ છે, આત્મા વાણીને કરતો નથી તેમ જ છોડતો પણ નથી. પણ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં રાગ થતો નથી એટલે વાણી સહેજે છૂટી જાય છે. આ પ્રમાણે મુનિઓ શાશ્વત સુખદાયક એક નિજ તત્ત્વને પામે છે. વાણી જે જડ છે તેનું તથા તે તરફના રાગનું લક્ષ છોડી નિજ શાશ્વત સુખને દેનારા તત્ત્વને પામે છે. રાગ, પુણ્ય-પાપ કે નિમિત્ત સુખના દેનારાં નથી. પણ આત્મા સુખને દેનારો છે. તેનું ભજન કરો તે આવશ્યક ક્રિયા છે. બાકી શુભભાવ તે પુણ્ય છે, તે હોય છે પણ તેનાથી કલ્યાણ નથી. નિજતત્ત્વને પામવું એ એક જ સુખદાયક રસ્તો છે.

ગાથા ૧૫૬

णाणाजीवा णाणाकम्मं णाणाविहं हवे लद्धी।
तम्हा वयणविवादं सगपरसमएहिं वज्जिज्जो ॥ १५६ ॥

नानाजीवा नानाकर्म नानाविधा भवेल्लब्धिः।
तस्माद्वचनविवादः स्वपरसमयैर्वर्जनीयः ॥ १५६ ॥

છે જીવ વિધવિધ, કર્મ વિધવિધ, લબ્ધિ છે વિધવિધ અરે !
તે કારણે નિજપરસમય સહ વાદ પરિહર્તવ્ય છે. ૧૫૬.

અન્વયાર્થ : (**नानाजीवाः**) નાના પ્રકારના જીવો છે, (**नानाकर्म**) નાના પ્રકારનું કર્મ છે, (**नानाविधा लब्धिः भवेत्**) નાના પ્રકારની લબ્ધિ છે; (**तस्मात्**) તેથી (**स्वपरसमयैः**) સ્વસમયો અને પરસમયો સાથે(સ્વધર્મીઓ અને પરધર્મીઓ સાથે) (**वचनविवादः**) વચનવિવાદ (**वर्जनीयः**) વર્જવાયોગ્ય છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ એમ કહે છે કે અહો પ્રાણીઓ ! આ જગતમાં અનેક પ્રકારના જીવો છે. ભવી પણ છે ને અભવી પણ છે. તું કોને સમજાવીશ ? તું સમજીને તારામાં ઠરી જા. લાયક હશે તે સમજશે. નાલાયક જીવ સાક્ષાત્ ભગવાનના સમવસરણમાં જવા છતાં સમજતો નથી. માટે શાંત થા. તારી વાત તારામાં સમજીને ઠર, વાદવિવાદથી પાર આવે તેમ નથી.

વળી જીવોને નિમિત્તરૂપે અનેક પ્રકારના કર્મો છે. અનેક પ્રકારની લબ્ધિ છે. અનેક પ્રકારની જુદી જુદી યોગ્યતા છે. કોને સમજાવીશ ? માટે જૈનધર્મીઓ સાથે તથા અન્યમતીઓ સાથે વાદવિવાદ છોડવા જેવો છે. જૈનધર્મીઓમાં કોઈ વ્યવહારના બોલની ધારણામાં એકબીજાને ફેર પડે તો પણ વાદવિવાદ ન કરવો. તેમ જ આત્મસ્વરૂપથી વિપરીત માન્યતાવાળા સાથે હુંસાતુંસી કરવી નહિ. આત્મધર્મ ન સમજે તે બધા પરધર્મી છે. શાસ્ત્રનો જેને અભિનિવેશ થઈ ગયો છે તેને સમજાવવા કેવળીની પણ તાકાત નથી. કારણ કે શાસ્ત્રના ભણતરથી આત્મા હાથ આવે એવો નથી. પોતાની લાયકાત વિના આત્મજ્ઞાન થાય તેવું નથી. ચર્ચા કોની સાથે કરીશ ? સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, ઉપાદાન-નિમિત્ત વગેરેનું સ્વરૂપ કેવું છે તેની જેને ખબર નથી તેની સાથે ચર્ચા કરવાથી શું પ્રયોજન છે? શાસ્ત્રમાં કથન નિમિત્તથી આવે કે ''પરવસ્તુ છોડો, અશુભરાગ છોડી શુભરાગ કરવો.'' અજ્ઞાની તે શબ્દને વળગશે, તે તેના મર્મને સમજતો નથી. શું પરવસ્તુ આત્મા છોડી શકે છે ? અશુભરાગ છોડી શુભરાગ કરવો એમ કહે ત્યાં શું અશુભનો કાળ હતો ને શુભનો કાળ કરવો ? ભાઈ, એ બધા નિમિત્તના કથન છે. યથાર્થ દૃષ્ટિ વિના અજ્ઞાની સમજી શકે એમ નથી. પરવસ્તુ છોડવાનું કહ્યું હોય ત્યાં ખરેખર તો પરવસ્તુ પ્રત્યેનો રાગ છોડવાનું કહ્યું છે ને સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી

રાગને મંદ કરજે ને શુભમાં રહેજે એમ કહેવાનો ભાવ છે. તેથી કરીને રાગ મંદતાનો કાળ ન હતો ને રાગ મંદતા કરી એવો એનો અર્થ છે જ નહિ. જે વખતે જે અશુભ જેવા પ્રકારનો આવવાનો તે વખતે તે જ અશુભ હોય છે ને જે વખતે જે શુભ જેવા પ્રકારનો આવવાનો તે વખતે તે જ શુભ હોય છે, તેમાં આડું અવળું થતું નથી.

અહીં કહ્યું કે કંચન-કામિનીને છોડો, તો શું પરવસ્તુને આત્મા છોડી શકે છે ? પરવસ્તુના ગ્રહણ-ત્યાગ આત્મામાં છે જ નહિ. રાગનો ત્યાગ પણ ઉપચારમાત્ર છે. સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરતાં રાગ છૂટી જાય છે ને કંચન-કામિની તરફ લક્ષ જતું નથી એને કંચન-કામિની છોડ્યા એમ કથન કરવામાં આવે છે. વળી વચન સંબંધી વ્યાપારની નિવૃત્તિ કરવાનું કહ્યું છે. ત્યાં પણ તે તરફના રાગની નિવૃત્તિ કરવાનું કહ્યું છે. આત્માના અવલંબને રાગની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેણે રાગની નિવૃત્તિ કરી ને વચનની નિવૃત્તિ કરી એમ કથન કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રનો આવો આશય હોય છે. માત્ર દૃષ્ટિ ફેરવવાની જરૂર છે. જે શબ્દોને વળગે છે ને મૂળ વાત ધ્યાનમાં લેતો નથી તે નવ પૂર્વ જાણે તો પણ નકામું છે. માટે અજ્ઞાની સાથે વાદવિવાદ કરીશ નહિ. તું સ્વરૂપ સમજી તારામાં સમાઈ જજે.

આ ગાથામાં વચનવિવાદ શા માટે છોડવા યોગ્ય છે તેનું કારણ બતાવ્યું છે.

ફાગણ સુદ ૭, સોમવાર, ૩-૩-૫૨.

ટીકા : સર્વજ્ઞ ભગવાનની આજ્ઞાએ સત્સમાગમ કરી આત્માનું જ્ઞાન-ધ્યાન કરી અંતર વીતરાગી પર્યાય પ્રગટ કરવી તે ધર્મ છે. જે વિકાર થાય છે તે આત્માના કલ્યાણ માટે બેકાર છે. બિલકુલ કાર્યકારી નથી. પોતે વસ્તુસ્વરૂપ પોતા માટે યથાર્થ સમજી લેવું. કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરવો નહિ. તેના કારણો આ ગાથામાં બતાવે છે.

જીવો અનેક પ્રકારના છે; મુક્ત અને અમુક્ત. સિદ્ધ જીવો તો મુક્તદશાને પામી ગયા છે. અમુક્ત એટલે સંસારી જીવો અનેક પ્રકારના છે. કોઈ ભવ્ય છે અને કોઈ અભવ્ય છે. એવી લાયકાતવાળા છે માટે કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરીશ નહિ. તું ગમે તેટલી યુક્તિ બતાવીશ તો પણ અજ્ઞાની કુતર્ક કાઢીને તેની ના પાડશે, અજ્ઞાનીઓ દલીલ કરશે કે વ્યવહારને સાધન કહ્યું છે ને ? ભાઈ, એને સાધન ઉપચારથી કહેલ છે. દયા, દાન, વ્રત, ઉપવાસાદિનો રાગ શુભ છે-પુણ્ય છે. આત્મા પુણ્ય-પાપ રહિત છે. એવા આત્માનું ભાન કરી અંતરમાં ઠરે તો જે રાગનો અભાવ થયો છે તેને ઉપચારથી સાધન કહેવામાં આવે છે માટે જે જીવો શાસ્ત્રનો અર્થ ન સમજે તેની સાથે વાદવિવાદ કરવો નહિ.

સિદ્ધના જીવોને સમજવાનું બાકી નથી. સંસારીમાં અનંતા જીવો ભવી છે. તે મોક્ષમાર્ગ પામવાની લાયકાતવાળા છે. વળી અનંતા જીવો અભવી છે. અભવી કરતાં અનંતગુણા ભવી જીવો છે. કોઈ ભવી જીવ તીવ્ર પાપાદિના પરિણામ કરે માટે અભવી થઈ જાય એમ નથી. તેમ જ કોઈ અભવી

જીવ શુક્લ લેશ્યાના પરિણામ કરે ને મુનિ થાય માટે ભવી થાય એમ પણ નથી. ભવી કે અભવીની જાત અનાદિથી છે. અભવી જીવ ગમે તેટલા શાસ્ત્ર ભણે ને શુભરાગ કરે તો પણ વ્યવહારનો અથવા ભેદનો પક્ષ ઊંડે ઊંડે તેને રહી જાય છે. કાંઈક વ્યવહારનું, કાંઈક નિમિત્તનું અવલંબન જોઈએ એવો પક્ષ રહી જાય છે. ચિદાનંદ આત્માના આશ્રયે કલ્યાણ થશે તે વાત તેને રુચતી નથી. દિગંબર મુનિ થાય, વ્યવહાર ચોખ્ખો પાળે, હજારો રાણી છોડીને દીક્ષા લીધી હોય, શરીરના ખંડ ખંડ ટુકડા કરે તો પણ ગુસ્સો કરે નહિ પણ અભ્યંતર રુચિ સ્વભાવની કરવી જોઈએ તે કરતો નથી. સૂક્ષ્મ શલ્ય રહી જાય છે તે પકડી શકતો નથી. સાધકદશામાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ, વ્રતાદિના પરિણામ આવે છે પણ ઊંડે ઊંડે તેને તે ઉપાદેય માને છે. આ કારણે તેની કદી પણ મુક્તિ થતી નથી.

વળી સંસારીના ત્રસ અને સ્થાવર એવા બે ભેદ છે. સ્થાવરના પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને વનસ્પતિ એવા પાંચ ભેદો છે ને ત્રસમાં બેઈંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય, અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય ને સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય એવા પાંચ ભેદો છે. આમાં કોઈ નિગોદનો જીવ શુભભાવ કરી, મનુષ્યભવ પામી તે જ ભવમાં મુક્તિ પામે ને કોઈ મનુષ્ય આત્માના ભાન વિના કષાય મંદતા કરી નવમી ગ્રૈવેયકે જાય, તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરી ક્રમે કરીને સ્થાવર થાય. આવા વિચિત્ર પુરુષાર્થવાળા જીવો જગતમાં છે. પોતાનો સ્વભાવ અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્યમય છે એવા સ્વભાવનું ભાન કરી પર્યાયમાં તે રૂપે પરિણમવાને લાયક જીવો તે ભવ્ય છે ને જે કદી પણ મોક્ષમાર્ગને પામી શકે નહિ એવા નાલાયક જીવો તે અભવી છે. આવી વિચિત્રતા જોઈને કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરીશ નહિ.

હવે જુદા જુદા જીવોને જુદા જુદા પ્રકારના કર્મો નિમિત્તરૂપે હોય છે. કોઈ જ્ઞાનાવરણીય બાંધે, કોઈ નિદ્ધત-નિકાચિત કર્મો બાંધે, કોઈ મંદ રસના કર્મો બાંધે, એવી વિચિત્રતા છે. વળી ભાવકર્મ એટલે શુભાશુભ ભાવો અસંખ્ય પ્રકારના છે. અજ્ઞાનીને નવાઈ લાગે કે જ્ઞાની શુભનો નકાર કરે છે છતાં શુભ કરતાં તો દેખાય છે ! ક્ષાયિક સમકિતી ને એકાવતારી હોય તો પણ ભગવાન પાસે જઈ હાથમાં કરતાલ લઈ નાચે. સીતાનો પત્તો મળ્યા પછી રામ, સીતા ને લક્ષ્મણ હાથમાં કરતાલ લઈ શાંતિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે, ભક્તિ કરે. રામચંદ્રજી તે જ ભવે મોક્ષ જવાના છે છતાં ભક્તિનો રાગ થઈ આવે છે. ભાન છે કે દેહની ક્રિયાના અમો કર્તા નથી, શુભ રાગ થઈ આવે છે પણ તે અમારું સ્વરૂપ નથી, અમો તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છીએ. એ ના એ જ રામ સીતાજી ખોવાઈ જતાં ડુંગરે ને ઝાડે જઈ પૂછે છે 'તમે સીતાજીને જોયા છે ?' જુઓ, તે જ ભવે મોક્ષગામી છે છતાં અશુભભાવ થઈ આવે છે પણ તેને હેય સમજે છે. અંતર જ્ઞાનસ્વભાવનું ભાન વર્તે છે. પહેલા દેવલોકના ઈંદ્ર, શકેંદ્ર ને શચી ઈંદ્રાણી બન્ને એકાવતારી છે, ભગવાન જન્મે ત્યારે હજારો આંખો કરી જોયા કરે, પણ દેહની ક્રિયા ને શુભરાગથી રહિત આત્માનો સ્વભાવ છે એવું ભાન વર્તે છે. કોઈ ભાવલિંગી મુનિને છઠ્ઠે ગુણસ્થાને ક્યારેક આર્તધ્યાન થઈ આવે છતાં મુનિપણું ટકે છે, કોઈ

શ્રાવકને પાંચમે ક્યારેક રૌદ્રધ્યાન થઈ આવે, છતાં આત્માનું ભાન વર્તે છે, અશુભને હેય સમજે છે -એમ ભાવકર્મોની પણ અનેક વિચિત્રતા છે. આ ભાવ થવા છતાં ગુણસ્થાન ટકી રહે છે, આત્માનું ભાન રહે છે. અજ્ઞાનીને તેનો પત્તો લાગશે નહિ. અજ્ઞાની શુભરાગને ઉપાદેય માને છે ને જ્ઞાની સર્વ પ્રકારના રાગને હેય માને છે. આમ બન્નેની બુદ્ધિમાં ફેર છે. કેટલાં પડખાથી તું બીજાને સમજાવીશ ? બીજાને સમજાવવાની આકુળતા કરીશ નહિ. સામો જીવ પાત્રતા વિના સમજી શકશે નહિ.

અહીં માટે પણ ઘણા લોકો કહે છે કે વ્યવહારને-શુભરાગને હેય માને છે છતાં રોજ ને રોજ પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. મંદિરો થયા, પ્રવચન મંડપ થયો, શ્રાવિકાશાળા ને શ્રાવિકાશ્રમ થયા, માસિક, દૈનિક નીકળ્યાં, રીલો થઈ, પાછો માનસ્થંભ પણ થવાનો, આ શું ! આ તો બધી પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે -એમ અજ્ઞાનીને અચંબો લાગે છે, કે વ્યવહારને ઉડાડે છે છતાં વ્યવહાર તો બધો કરે છે ! ભાઈ, તને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની ખબર નથી. મકાનાદિ જડ પદાર્થોની અવસ્થા, માનસ્થંભની અવસ્થા, જડ પુદ્‌ગલપરાવર્તનના નિયમ મુજબ તેના કાળે થવાની હોય ત્યારે થાય છે. જડની અવસ્થા શુભરાગને લીધે થતી નથી. જ્ઞાની કે અજ્ઞાનીનો રાગ જડની અવસ્થાને કરી શકતો નથી. ને જે રાગ જે વખતે આવવાનો છે તે આવ્યા વિના રહેતો નથી. શ્રાવકને તો ભક્તિનો રાગ આવે છે પણ મુનિઓને પણ જાત્રા વગેરેનો રાગ આવે છે છતાં તેનાથી રહિત આત્મા શુદ્ધ છે એવું ભાન ધર્મીને વર્તે છે.

કોઈ જીવને કોઈ પ્રકારનો રાગ, કોઈને કોઈ રાગ હોય છે, કોઈને નિદ્ધત ને નિકાચિત કર્મોનો ઉદય હોય, કોઈને મંદ ઉદય હોય -એવી અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા હોય છે. તેને સમજી કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરવો નહિ.

શરીર, વાણી વગેરે નોકર્મ છે. કોઈને કેવા પ્રકારનું શરીર હોય, કોઈને જુદા પ્રકારનું હોય, કોઈને વાણીનો યોગ હોય, કોઈને ન હોય કારણ કે વાણી જડ છે, આત્મા તેને કરી શકતો નથી. કોઈને વિકલ્પ ઊઠે પણ વાણી ન નીકળે, કોઈને સહેજે યોગ હોય. અજ્ઞાની જીવને વાણીનો યોગ ઘણો પણ હોય ને બે કલાક સુધી બોલી શકે ને કોઈ જ્ઞાનીને વાણીનો યોગ ન પણ હોય. જ્ઞાનનો ઉઘાડ હોય ને ભાષા નીકળે અથવા ન પણ નીકળે, કોઈને ભાષા નીકળે ને જ્ઞાન વિપરીત હોય.

આવી વિચિત્રતા છે માટે કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરીશ નહિ.

અથવા કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણાદિ ૮ છે ને તેના ઉત્તર ભેદ ૧૪૮ છે. અથવા તીવ્રતર, તીવ્ર ને મંદ, મંદતર ભેદોને લીધે કર્મ નાના પ્રકારનું છે. શ્રેણીક રાજા પૂર્વે નરકનું કર્મ બંધાયેલ તેથી નરકમાં ગયા છતાં ત્યાં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધે છે ને આવતી ચોવીશીમાં પહેલાં તીર્થંકર થશે. દ્રવ્યલિંગી મુનિને શાસ્ત્રભણતર ને તપશ્ચર્યાદિમાં કષાયની મંદતા હોવાથી તે સ્વર્ગે જાય ને ત્યાંથી મનુષ્ય, ઢોરાદિની પર્યાય પામી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરે તો ક્રમે કરીને નિગોદમાં જાય. આવી વિચિત્રતા છે. અત્યારે સ્વચ્છંદ ઘણો વધી ગયો છે. કેટલાક અજ્ઞાની જીવો કહે છે કે કર્મના ઉદયમાં એકવાર તો જીવને

જોડાવું જ પડે. જો એમ જ હોય તો કર્મનો ઉદય સદાય છે તો સ્વ તરફ જોવાનો ને વીતરાગતા પામવાનો અવસર પણ આવે નહિ. માટે તે વાત ખોટી છે. કોઈ કહે કે ધર્મ માટે નિમિત્ત મેળવવું પડે. તો શું જીવ પરદ્રવ્ય મેળવી શકતો હશે ? એ બધો અજ્ઞાનભાવ છે. માટે પર સામે જોવાનું ને તેને સમજાવવાનું છોડી દે ને તારા સામું તું જો.

વળી જુદા જુદા જીવોને સુખાદિના પરિણામ પોતાની યોગ્યતા અનુસાર થાય છે. બહારમાં અનુકૂળ સંયોગો હોય ને અંતરમાં અરતિ પણ વેદતો હોય, બહારમાં પ્રતિકૂળ સંયોગો હોય ને અંતરમાં રતિ વેદતો હોય. ધણી મરી ગયો હોય પણ છોકરો કમાઉ છે એમ વિચારી અંતરમાં રતિ કરે, બહારમાં છોકરાના લગ્ન હોય પણ પોતાનું વ્યવહારમાં ધાર્યું ન થાય તો અંતરમાં ખેદ કર્યા કરે, એટલે સુખદુઃખની કલ્પના સંયોગોને આધીન નથી પણ પોતે પોતાની યોગ્યતા મુજબ કલ્પના કરે છે. દેવમાં પણ એવી જ આકુળતા છે. નાનો દેવ મોટા દેવને જોઈને ઈર્ષા કર્યા કરતો હોય માટે ત્યાં પણ વિચિત્રતા છે.

જુદા જુદા જીવોને જુદા જુદા પ્રકારે યોગ્યતા મુજબ લબ્ધિ હોય છે.

<u>કાળલબ્ધિ</u> : સમય સમયની જીવની જે લાયકાત તેને કાળલબ્ધિ કહે છે. છ યે દ્રવ્યોને કાળલબ્ધિ હોય છે. દરેક દ્રવ્ય પોતાની યોગ્યતા અનુસાર સમયે સમયે પરિણમન કરે છે તે તેની કાળલબ્ધિ છે. અહીં જીવની વાત છે. દરેકની યોગ્યતા જુદા જુદા પ્રકારે હોય છે. ક્ષયોપશમ અનેક પ્રકારે હોય છે.

<u>કરણલબ્ધિ</u> : સમ્યગ્દર્શન થતા પહેલાં અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃતિકરણના પરિણામ થાય ને જે થયા પછી સમ્યગ્દર્શન થાય તેને કરણલબ્ધિ કહે છે. કોઈ જીવને આવા પરિણામ થાય છે.

<u>ઉપદેશ અથવા દેશનાલબ્ધિ</u> : જીવની યોગ્યતા પ્રમાણે સાચા દેવ-ગુરુનો ઉપદેશ મળવો તે ઉપદેશલબ્ધિ છે. ધર્મ સમજવાની યોગ્યતા ન હોય તેને ઉપદેશ, પુણ્યમાં હોય તો મળે પણ જે પાત્ર હોય તેને તો સાચો ઉપદેશ અવશ્ય મળે એવો નિયમ છે, છતાં સમજે પોતાની યોગ્યતાથી. એક જીવને સર્વજ્ઞના ૐધ્વનિનો ઉપદેશ મળે છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે ને એક જીવને ચોથા ગુણસ્થાનવાળા સમકિતીનો ઉપદેશ મળે ને સમ્યગ્દર્શન પામે. એવી દેશનાલબ્ધિની વિચિત્રતા છે.

<u>ઉપશમ અથવા વિશુદ્ધિલબ્ધિ</u> : કષાયની મંદતાના પરિણામ થવા તેને ઉપશમલબ્ધિ કહે છે. કષાયની મંદતાની તારતમ્યતાના અનેક પ્રકાર છે. જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે તો ઉપશમલબ્ધિને નિમિત્ત કહેવાય.

<u>પ્રાયોગ્યલબ્ધિ</u> : કર્મની સ્થિતિ ઘટીને અંતઃકોડાકોડીની થઈ જાય. જ્ઞાનાવરણીય ઓછું બાંધે, કર્મમાં સ્થિતિ-રસ ઘટી જાય. સમ્યગ્દર્શન પામે તો આ લબ્ધિ નિમિત્ત છે. ઉપાદાનકારણ તો આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ છે.

આમ જીવોની યોગ્યતાની અનેક વિચિત્રતા છે માટે પરમાર્થની રુચિવાળા જીવોએ-ધર્મ પ્રગટ

કરવાના જિજ્ઞાસુએ જૈનદર્શનની સાથે તથા અન્યમતવાળા સાથે વાદવિવાદ કરવો યોગ્ય નથી. જૈનદર્શનમાં કોઈ જીવને બીજા સાથે કોઈ વ્યવહારના બોલમાં ફેર પડી જાય તો વાદવિવાદ કરવો નહિ. શાંતિથી સમાધાન કરવું ને જૈનદર્શનથી વિપરીત માન્યતાવાળા બધા પરસમય છે. કેટલાક જીવો ભગવાનને આહાર માને છે. પણ ભગવાનને કવલ આહાર હોતો નથી. કેટલાક કેવળીને એક સમયે જ્ઞાન ઉપયોગ અને બીજે સમયે દર્શન ઉપયોગ હોય એમ માને છે. પણ તે સત્ય નથી. કેવળીને એક સમયે બન્ને ઉપયોગ હોય છે. આવા પ્રકારે હજારો બોલમાં ફેર છે. કોઈ જીવો ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સમાન માને છે. પણ ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યકાળ અનંતગુણો છે. આમ દ્રવ્યના સ્વરૂપમાં ફેર, અર્હંતના તથા ગુરુના સ્વરૂપમાં ફેર છે. ઘણો ઘણો ફેર છે. માટે પરમાર્થના જાણનારે વાદવિવાદ કરવો યોગ્ય નથી. પુણ્ય-પાપને હેય સમજી, અંતર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા થઈને અંતરક્રિયા કરવી તે જ મોક્ષનું કારણ છે.

ફાગણ સુદ ૮, મંગળવાર, ૪-૩-૫૨.

આજે સવારે શ્રી નિયમસાર હરિગીતની સ્વાધ્યાય થઈ હતી.

ફાગણ સુદ ૯, બુધવાર, ૫-૩-૫૨.

આ નિશ્ચય પરમ આવશ્યક અધિકાર છે. પુણ્ય-પાપના ભાવને વશ નહિ થતાં આત્માને વશ થઈ નિર્વિકારી વીતરાગી દશા પ્રગટ થાય તે આવશ્યક ક્રિયા છે. લોકોના સ્વચ્છંદનો પાર આવે એવું નથી. અજ્ઞાની જીવો પોતાનો બચાવ કરવા દલીલ કરશે માટે તેના સામું જોવું નહિ, પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવું.

ભાવાર્થ : આ જગતમાં ભવી-અભવી, ત્રસ-સ્થાવર, સંસારી ને મુક્ત અનેક પ્રકારના જીવો છે, તેમને નિમિત્તરૂપે કર્મો ને તેમની યોગ્યતા જુદી જુદી અનેક પ્રકારની હોય છે. અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનની લબ્ધિ હોય છે, જ્ઞાનીને જ્ઞાનની લબ્ધિ હોય છે, જ્ઞાની જ્ઞાન સ્થાપશે, અજ્ઞાની અજ્ઞાન સ્થાપશે. માટે અજ્ઞાની સાથે વાદવિવાદ કરવો વ્યર્થ છે. અત્યારે જૈનધર્મને નામે ઘણા ગોટા ઉઠ્યા છે. કેવળીને કવલ આહાર ન હોય છતાં અજ્ઞાની જીવો કેવળીને કવલ આહાર મનાવે છે, સ્ત્રીને સાક્ષાત્ તે ભવે મુક્તિ ન હોવા છતાં સાક્ષાત્ તે ભવે મુક્તિ હોય એમ મનાવે છે. જયસેન આચાર્ય પ્રવચનસારની ટીકામાં કહે છે કે 'અજ્ઞાની લોકો સાથે વાદવિવાદ કરીશ નહિ.' સ્ત્રીને છઠ્ઠું ગુણસ્થાન પણ હોઈ શકે નહિ. મુનિ નિર્ગ્રંથ બાહ્ય નગ્ન દિગંબર દશાવાળા જ હોઈ શકે, બીજા હોઈ શકે જ નહિ. જૈનધર્મને અન્યમત સાથે ઘણાં બોલમાં ફેર છે. અપૂર્વ માર્ગ મળ્યો છે માટે તું સમજીને ઠરી જા.

સર્વ જીવો સમાન વિચારના થાય તે બનવું અસંભવિત છે માટે બીજા જીવોને સમજાવી દેવાની આકુળતા કરવી યોગ્ય નથી. શરીર, મન, વાણી પર છે, એક સમયનો વિકાર તે મારું સ્વરૂપ નથી, હું તો જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છું એવા આત્માના જ્ઞાનમાં પોતાના હિતમાં પ્રમાદ ન થાય એ જ કર્તવ્ય

છે. પ્રભાવનાનો રાગ આવી જાય તે જુદી વાત છે. પણ તેની જરૂરિયાત નથી. સ્વભાવમાં ઠરી અંતરક્રિયા કરવી એ જ જરૂરિયાતનું કાર્ય છે.

શ્લોક ૨૬૭

(शिखरिणी)

विकल्पो जीवानां भवति बहुधा संसृतिकरः
तथा कर्मानेकविधमपि सदा जन्मजनकम्।
असौ लब्धिर्नाना विमलजिनमार्गे हि विदिता
ततः कर्तव्यं नो स्वपरसमयैर्वादवचनम्॥ २६७॥

શ્લોકાર્થ : જીવોના, સંસારના કારણભૂત એવા (ત્રસ, સ્થાવર વગેરે) બહુ પ્રકારના ભેદો છે; એવી રીતે સદા જન્મનું ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ પણ અનેક પ્રકારનું છે; આ લબ્ધિ પણ વિમળ જિનમાર્ગમાં અનેક પ્રકારની પ્રસિદ્ધ છે; માટે સ્વસમયો અને પરસમયો સાથે વચનવિવાદ કર્તવ્ય નથી. ॥૨૬૭॥

જીવોની અંદર ઘણાં પ્રકારના ભેદ છે. કોઈ ત્રસ ને કોઈ સ્થાવર ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારના ભેદ છે. કોઈ નિત્યનિગોદમાંથી નીકળી મનુષ્ય થઈ આઠ વર્ષે કેવળજ્ઞાન પામે. કોઈ દ્રવ્યલિંગી મુનિ થઈ નવમી ગ્રૈવેયકે જાય ને એક ભવ પણ ઘટે નહિ. કોઈ કીડી, કોઈ હાથી, કોઈ શેઠ, કોઈ ગરીબ થાય. એવી રીતે સદા જન્મનું ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ પણ અનેક પ્રકારનું છે. વળી અજ્ઞાનની યોગ્યતા ને જ્ઞાનની યોગ્યતા પણ અનેક પ્રકારની હોય છે. નવમી ગ્રૈવેયક જનાર મિથ્યાદૃષ્ટિને નવ પૂર્વનું જ્ઞાન હોય, છઠ્ઠે-સાતમે કોઈ ભાવલિંગી મુનિને મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સાધારણ હોય, ચોથા ગુણસ્થાનવાળા કોઈ જીવને મતિ, શ્રુત, અવધિ -ત્રણ જ્ઞાન હોય. બારમા ગુણસ્થાનવાળો જીવ કે જે કેવળજ્ઞાનની તૈયારીવાળો છે તેમાં કોઈને મતિ, શ્રુત બે જ્ઞાન હોય, પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા કોઈ તિર્યંચને મતિ, શ્રુત, અવધિ -ત્રણ જ્ઞાન હોય. નિર્ગ્રંથ ગુરુ છદ્મસ્થ છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને હોય ને તેની પાસે દીક્ષા લેનાર શિષ્ય ઉગ્ર પુરુષાર્થ કરી સિદ્ધદશાને પામે. આવી વિચિત્રતા હોય છે છતાં ગુરુને ઈર્ષા ન હોય પણ પ્રમોદ બતાવે. અહો ! ધન્ય અવતાર ! શિષ્ય વીતરાગતા પામ્યો એમ હું પણ પામું. કોઈ મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો તીવ્ર વિરોધ કરે છતાં મરતા સુધી જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઘણો હોય ને જ્યાં મરીને નિગોદ થાય ત્યાં વિકાસ બીડાઈને એકેંદ્રિયપણાનો થઈ જાય.

કોઈ ધર્માત્મા જ્ઞાનીને મનુષ્યમાં મતિ, શ્રુતનો સાધારણ ઉઘાડ હોય ને દેવગતિ પામતાં રસ્તામાં મતિ, શ્રુત, અવધિ -ત્રણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. આવા પ્રકારે લબ્ધિ પવિત્ર જિનમાર્ગને વિષે અનેક પ્રકારની કહી છે. માટે જૈન સાથે કે અન્યમત સાથે વાદવિવાદ કરવા યોગ્ય નથી. જૈન સાથે વ્યવહાર ધારણામાં કોઈ ફેર આવે તો વાદ કરવો નહિ ને અન્યમત તો વસ્તુસ્વભાવથી તદ્દન વિપરીત

છે માટે તેની સાથે પણ વાદવિવાદ કરીશ નહિ.

ગાથા ૧૫૭

लद्धूणं णिहि एक्को तस्स फलं अणुहवेइ सुजणत्ते।
तह णाणी णाणणिहिं भुंजेइ चइत्तु परतत्तिं॥ १५७॥

लब्ध्वा निधिमेकस्तस्य फलमनुभवति सुजनत्वेन।
तथा ज्ञानी ज्ञाननिधिं भुंक्ते त्यक्त्वा परततिम्॥ १५७॥

નિધિ પામીને જન કોઈ નિજ વતને રહી ફળ ભોગવે,
ત્યમ જ્ઞાની પરજનસંગ છોડી જ્ઞાનનિધિને ભોગવે. ૧૫૭.

અન્વયાર્થ : (**एकः**) જેમ કોઈ એક (દરિદ્ર માણસ) (**निधिम्**) નિધિને (**लब्ध्वा**) પામીને (**सुजनत्वेन**) પોતાના વતનમાં (ગુપ્તપણે) રહી (**तस्य फलम्**) તેના ફળને (**अनुभवति**) ભોગવે છે, (**तथा**) તેમ (**ज्ञानी**) જ્ઞાની (**परततिम्**) પર જનોના સમૂહને (**त्यक्त्वा**) છોડીને (**ज्ञाननिधिम्**) જ્ઞાનનિધિને (**भुंक्ते**) ભોગવે છે.

જેમ કોઈ ગરીબ માણસને કોઈ જમીન ખોદતાં અબજો રૂપિયા મળ્યા તે પૂર્વના પુણ્યને લીધે મળે છે. તે પછી નિરાંતે સ્વદેશમાં જઈ તેને ભોગવે છે. દેશમાં જઈ ઢંઢેરો ન પીટે કારણ કે ઢંઢેરો પીટવાથી બીજાને આપવા પડશે એમ ધારી ગુપ્ત રીતે તેના ફળને ભોગવે છે એટલે કે તેના રાગને ભોગવે છે. તેવી રીતે પરજનોના સમૂહનો પરિચય છોડી જ્ઞાની નિજ જ્ઞાનને ભોગવે છે. આત્માનું નિધાન જ્ઞાન છે. તેમાં એકાગ્ર થવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે તેમ છે. જેવી રીતે ખડી સફેદાઈનો ગાંગડો છે તેમ આત્મા અરૂપી જ્ઞાનસ્વભાવનો ગાંગડો છે. દયા-દાનાદિના વિકલ્પ આવે ખરા પણ તે મારું સ્વરૂપ નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છું તેને જ્ઞાની ભોગવે છે. આમાં કરવાનું શું આવ્યું? પોતાના સ્વરૂપને જાણવું એ જ ક્રિયા છે. શાસ્ત્ર, વ્યવહારરત્નત્રયનો રાગ વગેરેમાંથી જ્ઞાન પ્રગટતું નથી, શાસ્ત્ર તો જડ છે, રાગ વિકાર છે. તે વિનાનો આત્મા અરૂપી જ્ઞાનની પૂતળી છે, જ્ઞાનનું નિધાન છે. અંદરમાં જ્ઞાનદેવ બિરાજે છે, દિવ્ય શક્તિવાળો બિરાજે છે, -એમ સમજાણ કરી, તેને અનુભવવો એ જ મોક્ષની ક્રિયા છે.

ટીકા : અહીં દૃષ્ટાંત દ્વારા સહજ તત્ત્વની આરાધનાનો વિધિ કહ્યો છે. આ આત્મા સ્વાભાવિક

અનાદિ અનંત છે, તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે જ સાચો વિધિ છે. પ્રથમ દૃષ્ટાંત કહે છે.

કોઈ એક ગરીબ માણસને કદાચિત્ પૂર્વ પુણ્યના નિમિત્તે પૈસા મળે તો તે નિધિના ફળને પોતાના દેશમાં જઈને ખાનગી સ્થાનમાં રાખીને તેને અનુભવે છે પણ ઢંઢેરો પીટતો નથી પણ ખાનગી રીતે તે પ્રત્યેના રાગને અનુભવી લૌકિક સુખ માણે છે. અહીં દૃષ્ટાંતમાં પ્રથમ એ વાત કરી કે પૈસો પુણ્યકર્મના નિમિત્તે મળે છે. વર્તમાનમાં કેટલાક પંડિતો કહે છે કે તે વાત બરાબર નથી. અત્યારના રાજ્યકર્તાને રાજ્યની વ્યવસ્થા બરાબર કરતાં આવડતી નથી તેથી કેટલાક જીવો કરોડપતિ થઈ ગયા ને કેટલાક ગરીબ રહી ગયા. માટે એવી રાજ્યવ્યવસ્થા કરો અથવા સામ્યવાદનો પ્રચાર કરો કે જેથી બધા પાસે પૈસા સરખા થઈ જાય. જ્યાં પૈસાના ઢગલા છે તેને તોડો ને ખાડાને પૂરો. પૈસાવાળાને તોડી નાખવા ને નિર્ધનના પેટ ભરવાં એમ કહેનારા અત્યારે મૂઢ જીવો પાક્યા છે.

ત્રિલોકનાથ ભગવાન કહે છે કે જે જીવોને જેટલી પુણ્યની યોગ્યતા તેટલા પ્રમાણમાં પૈસા આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, કોઈ તેમાં ફેરફાર કરી શકે એમ નથી. માટે બધાને સરખા કરવા માગે છે તે વ્યર્થ છે.

જુગલિયાના જીવો જે ઘણા પુણ્યશાળી છે તે પુણ્યમાં લગભગ સરખા હોય છતાં બધી રીતે પુણ્યમાં સરખા ન હોય ને સિદ્ધદશા થતાં બધા સિદ્ધો વીતરાગતા અને જ્ઞાનાદિમાં પૂરેપૂરા સરખા હોય. બાકી સંસારમાં કોઈ સરખા હોઈ શકે નહિ. માટે પૈસો પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્ય વિના તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ અહીં પુણ્યોદય શબ્દમાંથી અર્થ નીકળે છે.

વળી કોઈ કહે કે પૈસા ખર્ચવાથી ખૂટી જાય છે. એ વાત પણ ખોટી છે. તેને પુણ્યની પણ શ્રદ્ધા નથી. પૈસા ખર્ચવાથી ખૂટતા નથી પણ પુણ્ય ખૂટ્યે ખૂટી જાય છે. વસ્તુપાળ તેજપાળ લક્ષ્મી દાટવા ગયા ત્યાં ચરૂ નીકળ્યા. માટે

વાપરવાથી ધન ખૂટતું નથી પણ પુણ્યમાં હોય તો સામેથી આવે છે,
પૈસા ખર્ચે પણ પુણ્ય ન ખૂટે ત્યાં સુધી પૈસો જતો નથી,
પુણ્ય ખૂટે ને પૈસા રાખવા માગે તો પણ પૈસો રહેતો નથી.

વળી કોઈ જીવ એમ કહે છે કે આત્માના પુરુષાર્થથી પૈસો મળે છે તે પણ અજ્ઞાની છે. જીવો રાગ કરે છે છતાં બધાને સરખો પૈસો મળતો નથી, કોઈને મળતો પણ નથી. કેટલાક જીવોને સહી કરતાં ન આવડે છતાં લાખો રૂપિયા કમાય છે ને ભણેલ ગણેલ માણસને થોડો પગાર મળે માટે હોશિયારી અથવા રાગથી પૈસા મળતા નથી પણ પુણ્યથી પૈસા મળે છે.

પુરુષાર્થથી પૈસો મળે નહિ પણ પુરુષાર્થથી ધર્મ મળે,
પુણ્યથી ધર્મ મળે નહિ પણ પુણ્યથી પૈસો મળે.

વળી જીવોએ બે વસ્તુ સમજવી જોઈએ :

સંસારમાં પુણ્યે મોટો તે મોટો કહેવાય છે,
ધર્મમાં પવિત્રતાએ મોટો તે મોટો કહેવાય છે.

રાજા ને પ્રજા -તેમાં રાજા પુણ્યવાન છે, પ્રજા તેના કરતાં તે જાતના પુણ્યમાં ઊતરતી છે. માટે રાજાના પુણ્યનો વિરોધ કરવા જશો તો પુણ્યતત્ત્વનો વિરોધ થાય છે.

શ્રાવકાચારમાં કહ્યું છે કે રાજ્યવિરુદ્ધ કાર્ય કરવું નહિ, કારણ કે પુણ્યમાં રાજા મોટા છે -એમ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. પુણ્યનું અધિકપણું ને પુણ્યનું હીનપણું -એમ હીનાધિકપણું જગતમાં રહેલું છે. તેને ન માનો તો પુણ્યતત્ત્વ ઊડી જાય છે ને આત્માની શ્રદ્ધા મુજબ ધર્મ ન માનો તો ધર્મતત્ત્વ ઊડી જાય છે.

પુણ્યના પરમાણુઓ બહારના સંયોગો મળવામાં નિમિત્ત છે. તે સંયોગોને તમે હડસેલી ન શકો. રાજા, શેઠ અગર જે જીવને જે પ્રમાણમાં શાતાના પરમાણુ છે તે પ્રમાણમાં તેને તે સંયોગો મળ્યા છે. બીજો જીવ કહે કે હું તેને હડસેલી ગરીબને આપી દઉં તે પુણ્યતત્ત્વને સમજતો નથી. તીર્થંકર પ્રભુને કેવળજ્ઞાન થતાં તીર્થંકર નામકર્મ ઉદયમાં આવ્યું ને બહારમાં સમવસરણની અદ્દ્ભૂત રચના પુણ્યના નિમિત્તે રચાઈ ગઈ. તીર્થંકર તે પુણ્યને તથા પરમાણુઓને હડસેલશે ? જ્યાં સુધી છદ્મસ્થ હતા ત્યાં સુધી એવા પ્રકારનું કાંઈ ન હતું ને જ્યાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા ત્યાં પુણ્ય ફાટ્યા, કોને હડસેલશે? જીવ પુણ્યકર્મ કે પુણ્યકર્મના નિમિત્તે મળેલા સંયોગને હડસેલી શકશે નહિ. હા, આત્માની સાચી સમજણ કરી, તે પ્રત્યેના રાગને હડસેલી શકે પણ પરને તો હડસેલી શકે નહિ છતાં પણ જે જીવ પોતાના તેમ જ બીજાના પુણ્યકર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન કરતો નથી ને પૈસાવાળા પાસેથી લઈ ગરીબને પૈસા આપી દેવા જોઈએ એમ માનીને પુણ્યકર્મને માનતો નથી અથવા ફેરફાર કરી સમાજ વ્યવસ્થા કરવા માગે છે તે પુણ્યને સમજતો નથી. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે તેમાં પુણ્યતત્ત્વ-શુભકર્મ પણ જ્ઞેય છે. પુણ્યકર્મનો નકાર કરનારને જ્ઞેયતત્ત્વનો નકાર થાય છે, જ્ઞેયતત્ત્વનો નકાર કરતાં જ્ઞાનતત્ત્વનો નકાર થતાં પોતાના આત્માનો નકાર થાય છે તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

અહીં દષ્ટાંતમાં કહે છે કે કોઈ દરિદ્ર માણસને પુણ્યોદયના નિમિત્તે પૈસા મળે તો તેનું ફળ પોતાની જન્મભૂમિમાં જઈને અતિ ગુપ્તપણે ભોગવે છે તેવી રીતે દાષ્ટાંત પક્ષમાં કહે છે કે ''સહજ પરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવ કવચિત્ આસન્નભવ્યના(આસન્ન ભવ્યતારૂપ)ગુણનો ઉદય થતાં સહજ વૈરાગ્ય-સંપત્તિ હોતાં, પરમ ગુરુના ચરણકમળ યુગલની નિરતિશય (ઉત્તમ) ભક્તિ વડે મુક્તિસુંદરીના મુખના મકરંદ સમાન સહજ જ્ઞાનનિધિને પામીને સ્વરૂપ વિકળ એવા પરજનોના સમૂહને ધ્યાનમાં વિઘ્નનું કારણ સમજીને તજે છે.'' આ આત્મા સહજ પરમ જ્ઞાનસ્વરૂપી છે, પરવસ્તુ તથા વિકારનો મારા તત્ત્વમાં અભાવ છે, અંતર સહજ સ્વાભાવિક પરમતત્ત્વ છું એવું જેને ભાન છે તે પરમ તત્ત્વજ્ઞાની જીવ છે. વળી

તે જીવની એક બે ભવમાં મુક્તિની તૈયારી થઈ ગઈ છે. ભવ્યતા=યોગ્યતા મૂકી છે. પોતાની લાયકાતને કારણે મુક્તિના ભણકાર વાગ્યા છે. અહો ! આત્મા સહજ જ્ઞાનસ્વભાવી વસ્તુ છે તેના ભાન ઉપરાંત વિશેષ રાગ ઘટાડી વીતરાગતા વધતી જાય છે એટલે અહીં મુનિની વાત છે. વ્યવહારરત્નત્રયના રાગ તથા બીજા વિકલ્પથી ઉદાસ થતાં ને સ્વની અપેક્ષા કરતાં અંતર વીતરાગતા વધે છે. આવી રીતે રાગરહિત અંતરમાં ઠરી જવું તે આત્માની વૈરાગ્ય સંપત્તિ છે. રાગને છોડું એવો વિકલ્પ પણ નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં ઢળતાં સહેજે વીતરાગતા વધે છે ને રાગનો અભાવ થાય છે. અજ્ઞાનીના વૈરાગ્યની વાત નથી પણ જ્ઞાનીના જ્ઞાનસહિતના વૈરાગ્યની વાત છે. આવા જ્ઞાનસહિત અંતર વૈરાગ્યવાળા મુનિ થાય છે તે જ્ઞાનનિધિને પામે છે ને ત્યારે કેવા પ્રકારનું નિમિત્ત હોય છે તે બતાવે છે. ''પરમ ગુરુના ચરણકમળ યુગલની નિરતિશય ભક્તિ વડે,'' જેની પાત્રતા થઈ ગઈ છે તેને સાચા દેવ-ગુરુ જ નિમિત્ત હોય. ધર્મ પામે ત્યારે પરમ ગુરુ ચેતન નિમિત્ત હોય. કુદેવ-કુગુરુની શ્રદ્ધા તો છૂટી જ છે પણ એકલા શાસ્ત્ર નિમિત્ત નથી, સાચા દેવ-ગુરુ નિમિત્ત હોય. તે મુનિ સાચા ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ બતાવે છે ને સાચા ગુરુ શિષ્યને એમ કહે છે કે તને ભક્તિનો શુભરાગ આવ્યો ભલે પણ તે શુભરાગથી અથવા અમારા સામું જોવાથી તારું કલ્યાણ નથી. તારા સામું જોવાથી તારું કલ્યાણ છે. એમ ગુરુ જાણે છે, ગુરુની વાણીમાં એમ જ આવે છે ને શિષ્યને રાગ હોવા છતાં એવી જ શ્રદ્ધા કરે છે. આમ ગુરુ શિષ્યને વાણી-જ્ઞાનનો મેળ બતાવે છે. આ પ્રમાણે તે મુનિ પરમ ગુરુના નિમિત્તે જ્ઞાનનિધિ પામે છે.

ફાગણ સુદ ૧૦, ગુરુવાર, ૬-૩-૫૨.

આ આવશ્યક અધિકાર છે. આત્માની પર્યાયમાં થતાં શુભાશુભ ભાવને વશ ન થવું પણ ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી છે તેને તાબે થવું તે આવશ્યક સત્ ક્રિયા છે, તે મુક્તિની ક્રિયા છે.

દષ્ટાંત એમ કહ્યું કે કોઈ ગરીબ માણસને પૂર્વના પુણ્યને કારણે લક્ષ્મી મળી જતાં તેને દેશમાં લઈ જઈને ગુપ્તપણે ભોગવે છે. એટલે કે તે પ્રકારનો રાગ કરે છે. તેવી રીતે જ્ઞાની જીવે પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી પોતાના જ્ઞાનનિધિને ભોગવવો, પર સાથે વાદવિવાદ કરવો નહિ.

કેવો છે ધર્મી જીવ ? સહજ પરમ તત્ત્વજ્ઞાની છે. કર્મ, શરીર તો જડ છે, તેનો આત્મામાં અભાવ છે, તે પરમતત્ત્વ નથી. દયાદાનાદિ ભાવો કૃત્રિમ ઉપાધિ ભાવ છે. તે સહજ પરમતત્ત્વ નથી. ને શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે ઊપજતી વીતરાગી પર્યાય -સંવર, નિર્જરા અથવા મોક્ષ- તે પણ એક સમયનો પર્યાય છે. તે સહજ પરમતત્ત્વ નથી. પણ હું નિત્ય અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એવા ધ્રુવ શુદ્ધ આત્માને સહજ પરમતત્ત્વ કહે છે, તેનો આશ્રય લઈને જે પોતામાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરે છે તેને સહજ પરમતત્ત્વજ્ઞાની કહે છે. જુઓ, અહીં નિમિત્તનો જ્ઞાની, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો જ્ઞાની કહ્યો

જ નથી તેમ જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાના રાગનો કે મહાવ્રતનો જ્ઞાની કહ્યો નથી. સંવર-નિર્જરા એક સમયનો પર્યાય છે ને મોક્ષ સાધકને નથી ને તેનો વિચાર કરવાથી રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષનો જ્ઞાની કહ્યો નથી પણ ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વાભાવિક આત્માનો જ્ઞાની કહ્યો છે. ને ત્રિકાળી સ્વપદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં એક સમયની પર્યાય જેટલો હું નથી. વિકાર તે મારું ખરું સ્વરૂપ નથી. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, કર્મ, શરીર વગેરે પરપદાર્થનો મારામાં અભાવ છે એમ સ્વનું જ્ઞાન થતાં પરનું, વિકારનું, પર્યાયનું જ્ઞાન યથાર્થ થઈ જાય છે.

એવા પરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવ પોતાની મોક્ષ થવાની લાયકાત થતાં પર તરફ સહજ ઉદાસીન થાય છે. ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલંબન લેતાં રાગની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. અહીં સ્વાભાવિક વીતરાગતાની વાત કરે છે. હઠપૂર્વકના વૈરાગ્યની વાત નથી. રાગ તે મારું સ્વરૂપ નથી, હું જ્ઞાનાનંદ-સ્વભાવી છું એમ સહજ જ્ઞાનસ્વભાવની અસ્તિના જોરમાં રાગની નાસ્તિ થઈ જાય છે. એવા લાયક પરમતત્ત્વજ્ઞાનીને પરમ ગુરુ છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા ભાવલિંગી ગુરુ મળી જાય છે. જેની ધર્મદશા ને મોક્ષ પામવાની લાયકાત હોય તેને ગુરુ મળી જાય છે. શિષ્ય પણ પરમ ગુરુના ચરણકમળની વિનયપૂર્વક ભક્તિ કરે છે. એટલે ગુરુ શું કહે છે તે સ્વલક્ષપૂર્વક-વિનયપૂર્વક સાંભળે છે. સાંભળનાર શિષ્ય જ્ઞાની છે, આત્માનું ભાન છે પણ સ્વભાવમાં ઠરી શકતો નથી ત્યાં સુધી ગુરુ શું કહે છે તે સાંભળવાનો રાગ થઈ આવે છે પણ તે શુભરાગથી કલ્યાણ માનતો નથી. અહીં શિષ્યની લાયકાત, શિષ્યની ભક્તિ, શિષ્યને શુભરાગ હોવા છતાં શુભરાગનો નકાર ને પોતાના આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવનો હકાર, ગુરુ પણ જ્ઞાની છે. સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન છે છતાં તેમને પણ શુભરાગ આવતા કેવો ઉપદેશ આવે તે બધી સંધિ સહિત વાત બતાવે છે.

ગુરુના ઉપદેશમાં શું આવ્યું ? અમારા તરફનો વિકલ્પ છોડી તું તારા જ્ઞાનનિધિને પામ. કેવો છે સહજ જ્ઞાનનિધિ ? જે આત્મનિધિના આશ્રયે પ્રગટતી પરિપૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય તે મુક્તિસુંદરી છે. જેમ ફૂલમાંથી રસ ઝરે તેમ આત્માનો આશ્રય લેવાથી નિર્મળ અમૃતરસ ઝરે છે. માટે અમારા તરફનો વિકલ્પ છોડ ને તારા ધ્રુવસ્વભાવનું અવલંબન લઈને ઠર. ગુરુની વાણીમાં વીતરાગતાનું વજન છે પણ રાગ કે વ્યવહારનું વજન નથી.

જે ગુરુ વ્યવહારથી કે રાગથી ધર્મ મનાવે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, ને જે શાસ્ત્ર નિમિત્તથી કે રાગથી ધર્મ મનાવે તે કુશાસ્ત્ર છે. ગમે તે અનુયોગનું શાસ્ત્ર હો છતાં તે દરેકનું તાત્પર્ય તો વીતરાગતા છે, પણ રાગ કરાવવાનો તેનો હેતુ નથી. માટે નિમિત્ત, વ્યવહાર, રાગ કે અધૂરી પર્યાયની અપેક્ષા છોડાવી જે શુદ્ધ સ્વભાવની અપેક્ષા કરાવે તે શાસ્ત્ર સાચા છે.

વળી જીવ ધર્મદશા પામે ત્યારે કુદેવાદિનું નિમિત્ત ન હોય. મિથ્યાદૃષ્ટિના ઉપદેશથી જીવ સમકિત પામે એમ બનતું નથી. તેમ જ એકલા શાસ્ત્રના વાંચનથી જીવ સમકિત પામે એમ પણ બનતું નથી.

ધર્મ સમજવાની લાયકાત હોય ત્યારે જ્ઞાની ગુરુનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ હોય, સત્‌ને સત્‌ નિમિત્ત હોય. જેવી રીતે ઉપાદાનમાં મુનિપણાની તૈયારી હોય ત્યારે શરીરાદિની નગ્ન અવસ્થારૂપ દ્રવ્યલિંગ બાહ્યમાં હોય; છતાં ભાવલિંગ થયું માટે દ્રવ્યલિંગ થયું એમ નથી. તેમ જ ભાવલિંગ થાય ત્યારે બાહ્યમાં દ્રવ્યલિંગ ન હોય એમ પણ બને નહિ. બન્ને સ્વતંત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવે છે. વળી કોઈ જીવ પોતાનો આત્મા વિકારરહિત શુદ્ધ છે એવું ભાન કરી પોતાના આશ્રયે ક્ષાયિક સમકિત પ્રગટ કરે ત્યારે શ્રુતકેવળી અથવા કેવળી નિમિત્ત હોય છતાં શ્રુતકેવળીથી અથવા કેવળીથી સમકિત થતું નથી છતાં તેની ઉપસ્થિતિ ન હોય એમ પણ બનતું નથી. જ્યારે જીવને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે તે જીવને વજ્રકાય હોય, તે ન હોય એમ બનતું નથી. છતાં વજ્રકાયને લીધે કેવળજ્ઞાન નથી. એ દૃષ્ટાંતો અનુસાર જીવ ધર્મ પામવાને લાયક થાય ત્યારે સામે ચેતન નિમિત્ત હોય, મિથ્યાદૃષ્ટિ નિમિત્ત ન હોય, છતાં ચેતન ગુરુને લીધે ધર્મ પામે છે -એમ પણ નથી. શ્રી નિયમસારની ૫૩મી ગાથાની ટીકામાં સ્પષ્ટ લખાણ છે કે જીવને સમ્યગ્દર્શન પામવામાં ઉપચારથી અંતરંગહેતુ જ્ઞાની પુરુષ છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ નિમિત્ત નથી.

આની વિરુદ્ધમાં કેટલાક જીવો ''મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક''ના લખાણનો આધાર આપી બચાવ કરે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના નિમિત્તે પણ જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકના (સાતમો અધિકાર પૃષ્ઠ ૨૪૦) આ લખાણનો તેઓ ટેકો લ્યે છે :

''કદાપિ મુખથી તો યથાવત્‌ નિરૂપણ એવું પણ કરે કે જેના ઉપદેશથી અન્ય જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય.''

આ લખાણમાં તો સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયથાર્થતા બતાવવી છે. કોઈ નાચનાર માણસ એવો નાચ કરે કે પોતાને વિકાર ન થાય પણ નાચ જોનારને વિકાર થાય, એવી રીતે અજ્ઞાનીની પ્રરૂપણા એવી હોય કે પોતાને સમ્યગ્દર્શન ન થાય પણ સામો જીવ ધર્મ પામી જાય. અજ્ઞાનીને પોતાને જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઘણો હોય ને વાણીનો યોગ હોય છતાં પોતે સમ્યગ્દર્શન પામતો નથી એમ તેના જ્ઞાનનું અસમ્યક્‌પણું બતાવવું છે. તેના નિમિત્તે સામો જીવ ધર્મ પામી જાય છે એમ ત્યાં દેશનાલબ્ધિ સિદ્ધ કરવી નથી. સામો જીવ ધર્મ પામે છે તે સમ્યગ્જ્ઞાની પાસેથી પૂર્વે દેશનાલબ્ધિ પામ્યો હોય છે તેના સંસ્કાર યાદ લાવી ધર્મ પામે છે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિના નિમિત્તે ધર્મ પામતો નથી. તેથી ત્યાં દેશનાલબ્ધિ સિદ્ધ કરવી નથી પણ અજ્ઞાનીને જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઘણો હોવા છતાં તેના જ્ઞાનનું અસમ્યક્‌પણું બતાવવું છે.

જુદા જુદા શાસ્ત્રોના લખાણની પદ્ધતિ કયા પ્રકારે છે તે સમજે નહિ ને પોતાની મતિ કલ્પનાથી અર્થ કરે તો વ્યર્થ છે. શ્રી ધવલમાં પણ લખાણ છે કે જે જ્ઞાનીજીવ જ્ઞાનરૂપે (**परिणत**) પરિણમ્યો છે તે બીજાને ધર્મમાં નિમિત્ત થાય છે. એટલે અહીં પણ જ્ઞાની નિમિત્ત છે એમ બતાવે છે. લાયક

શિષ્ય તેની સેવા કરે છે ને વિનયપૂર્વક પૂછે છે ત્યારે ગુરુ શું કહે છે ?

જુઓ, અહીં શિષ્ય જ્ઞાની છે, વૈરાગ્યવંત છે, મુનિ થયેલ છે. તેને ગુરુની વાણી સાંભળવાનો શુભરાગ આવ્યો છે. સામે ગુરુ પણ જ્ઞાની છે તેમને પણ શિષ્યને સમજાવવાનો શુભ વિકલ્પ વર્તે છે. આવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક મેળ બતાવી ગુરુ શું કહે છે ? વાણી વાણીના કારણે છે છતાં ગુરુનું વજન ક્યાં જાય છે ? હે શિષ્ય ! તને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાનો રાગ આવ્યો છે પણ રાગથી તારું કલ્યાણ નથી, તું તારા સ્વભાવનું અવલંબન લઈ ધાર્મિક ક્રિયા પ્રગટ કર તે આવશ્યક ક્રિયા છે. પ્રતિક્રમણાદિનો તથા વાંચન-શ્રવણનો જે શુભરાગ ઊઠે છે તે પરાધીન ક્રિયા છે-અસત્ ક્રિયા છે. માટે અમારા તરફનું લક્ષ છોડી તારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું અવલંબન લે તો તારી મુક્તિ થાય તેમ છે.

ગુરુએ આમ કહ્યું ત્યારે શિષ્ય શું સમજ્યો ? જેમ સાકર શબ્દ કહેતાં જીવ સાકર પદાર્થને સમજે તો તે યથાર્થ સમજ્યો કહેવાય પણ ચીરોડી લઈ આવે તો તેણે શબ્દને યથાર્થ સાંભળ્યો નથી. તેમ ગુરુએ સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગતા પ્રગટ કર એમ કહ્યું તો શિષ્ય રાગ કરવાનું સમજ્યો નથી પણ ગુરુના કહેવા મુજબ યથાર્થ સમજ્યો છે કે ગુરુ મને મારા સ્વભાવનું આલંબન લેવાનું કહે છે. શિષ્ય એમ સમજી પોતાના સ્વભાવ તરફ વળી વીતરાગતા પ્રગટ કરે છે એટલે અહીં પાત્ર શિષ્યની લાયકાત બતાવે છે, ગુરુ-શિષ્યનો મેળ બતાવે છે.

પ્રથમ શ્રોતા પરમતત્ત્વજ્ઞાની કહ્યો, તેને વૈરાગ્ય આવ્યો છે એમ બતાવ્યું છે, તેને નિમિત્ત સત્ ગુરુ-નિર્ગ્રંથ ગુરુ મળ્યા છે તે ભક્તિનું નિમિત્ત છે. શુભરાગ આવે છે પણ બંધનું કારણ સમજે છે. ગુરુ પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું અવલંબન લેવાનું કહે છે. તેની વાણી પણ એ જ પ્રકારની નીકળે છે. શુભરાગરૂપી વ્યવહાર આવે છે, શ્રોતા પણ રાગ હોવા છતાં વીતરાગતા ઉપર વજન આપે છે. એમ ગુરુનો ઉપદેશ સમજી જાય છે. આમ ટૂંકામાં ઘણું રહસ્ય બતાવી દીધું છે.

શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્ય કેવું હોય, નિમિત્ત સત્ દેવ-ગુરુ હોય, ખોટા દેવ-ગુરુ નિમિત્તરૂપે ન હોય. વળી સાચા નિમિત્ત હોવા છતાં તેનાથી લાભ નથી છતાં તે તરફ લક્ષ ગયા વિના રહેતું નથી. વળી તે મુનિ-ગુરુ બાહ્ય-અભ્યંતર નગ્નદશાવાળા હોય છતાં તેને નગ્નદશા કરવી પડતી નથી, સહેજે નગ્નદશા હોય છે. એવા મુનિ કહે છે કે હે શિષ્ય ! તને આત્માનું ભાન છે પણ જે અસ્થિરતાની વૃત્તિ ઊઠે છે તેથી તારું કલ્યાણ નથી, તારા શુદ્ધ ચૈતન્યનો આશ્રય લઈને જે નિર્મળતા પ્રગટ થાય તે મોક્ષનું કારણ છે ને તે આવશ્યક ક્રિયા છે. શિષ્ય ગુરુને સાંભળે છે છતાં શુદ્ધ દ્રવ્ય તરફ વલણ કરે છે કેમ કે નિમિત્તમાંથી કે રાગમાંથી નિર્મળતા આવતી નથી. એક સમયની નિર્મળ પર્યાયમાંથી પણ નિર્મળ પર્યાય આવતી નથી. અંતરનિધાન શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ છે તેમાંથી નિર્મળતા પ્રગટે છે. આમ શ્રોતા મુનિ યથાર્થ સમજી લ્યે છે. સમ્યગ્દર્શન, મુનિપણું, શુક્લધ્યાન, વીતરાગતા, કેવળજ્ઞાન કે સિદ્ધદશા સુધીની બધી નિર્મળ પર્યાયો પ્રગટવાનું કારણ એક ધ્રુવ શુદ્ધ સ્વભાવ જ છે. તેના જ અવલંબને મોક્ષ થાય છે, અધૂરી દશામાં વચ્ચે રાગ આવે પણ રાગને રાગ સમજી સ્વભાવના લક્ષે રાગ ટાળી વીતરાગતા પ્રગટ કરો.

આ નિયમસાર છે. શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટતી વીતરાગી પર્યાય તે નિયમ છે. ને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાનો રાગ, મહાવ્રતાદિનો રાગ એટલે કે વ્યવહારરત્નત્રયના રાગના પરિહાર અર્થે સાર શબ્દ જોડેલ છે. આત્મા શુદ્ધ છે, તેના ગુણો ત્રિકાળ છે, તેના અવલંબને જે પર્યાય પ્રગટે તે આવશ્યક ક્રિયા છે. વચ્ચે રાગ આવે તે બંધમાર્ગ છે.

ઘણાં જીવોનો આશ્ચર્ય થાય છે કે શુભનો નિષેધ કરવા છતાં આ સમવસરણ, જિનમંદિર, પ્રવચનમંડપ, શ્રાવિકાશાળા, શ્રાવિકાશ્રમ વગેરે ઘણું થતું તો દેખાય છે, પાછો માનસ્થંભ થવાનો. આ શું ? આ બધું કોણે કર્યું ? -ભાઈ, તે બધી જડ પુદ્ગલની પરમાણુની અવસ્થા છે તે તેના કાળે થાય છે. રાગી જીવને અશુભથી બચવા શુભરાગ આવે છે ને નિમિત્ત ઉપર લક્ષ જાય છે. પણ તે શુભરાગથી જડની ક્રિયા થઈ જાય એમ બનતું નથી. ને તે શુભરાગથી ધર્મ થાય તેમ કદી બનતું નથી. નબળાઈના કારણે રાગ આવે છે તેને બંધનું કારણ જાણ. અબંધ સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગતા થાય તેટલો ધર્મ સમજ.

વળી કેટલાક જીવો એમ કહે છે કે સમ્યગ્દર્શન થયા પછી ધર્મી જીવને ચારિત્ર લેવાનું ઘણું મન છે પણ ચારિત્રમોહનીય કર્મને લીધે તે મુનિપણું લઈ શકતો નથી, એમ જે દલીલ કરે છે તે પણ ખોટી છે. અહીં પાઠમાં કર્મનું નામ પણ લીધું નથી. પુરુષાર્થથી વીતરાગતા વધે છે એમ કહ્યું છે. મુનિઓને ઘણી આગળ દશા વધી ગઈ છે, છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હોય છે, આખી દુનિયાથી ઉદાસ હોય છે.

રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો.

સ્વભાવના ભાન ઉપરાંત દુનિયાના બધા પદાર્થોથી ઉદાસ વર્તે છે. તેવા મહામુનિઓ કહે છે કે ભાઈ, તું તારાથી મુક્તિ પામે એમ છો. સર્વજ્ઞે વસ્તુસ્વરૂપ એમ જોયું છે, વાણી દ્વારા એમ જ આવ્યું છે ને મુનિઓ પણ એમ જ કહે છે. શ્રોતા મુનિ પણ ગુરુ મુનિની ઉત્તમ ભક્તિ વડે પોતાનો સહજ જ્ઞાનનિધિ કે જેમાંથી-ફૂલમાંથી રસ ઝરે તેમ-અમૃત ને શાંતિ ઝરે છે ને જેમાંથી મુક્તિરૂપી દશા પ્રગટ થાય છે એવા જ્ઞાનનિધિને પામ્યો.

વળી ગુરુ શું કહે છે ? ભાઈ, આ વસ્તુસ્વરૂપ સમજીને તું તારામાં સમાઈ જા, બીજાને સમજાવવાનો વિકલ્પ છોડી દે. અજ્ઞાની જીવો ઘણાં સ્વચ્છંદી છે, તેને સમજાવવા જતાં તારા ધ્યાનમાં વિઘ્ન થાય તેમ છે. ભગવાનના કથનને અજ્ઞાની જીવો સમજી શકશે નહિ. ભાગ્યવંત, પુરુષાર્થવંત, નજીક મુક્તિગામી

જીવને આ વાત બેસે તેમ છે. રાગ સાધન ને વીતરાગતા સાધ્ય એવા ઉપચારના કથન અનેક આવશે. અજ્ઞાની ઊંધા અર્થ લ્યે છે. તું ગમે તેટલું સમજાવીશ છતાં સમજશે નહિ. મહાવિદેહમાં સાક્ષાત્ ભગવાન બિરાજે છે ને ૐ ધ્વનિ છૂટે છે. જો પરથી સમજતા હોય તો કેવળીની સાથે બધા મોક્ષે જવા જોઈએ. પણ તેમ બનતું નથી. કેટલાક વિરોધ કરી નરકમાં જનારા પણ ત્યાં છે.

એક વાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પાસે એક ભાઈ આવ્યા ને શ્રીમદ્‌ને કહ્યું કે ''તમો વ્યવહારને ઉડાડો છો''. શ્રીમદ્દે જવાબ આપ્યો ''ભાઈ, અમે વ્યવહારને ઉથાપતા નથી, પણ જેમ છે તેમ સ્થાપીએ છીએ. તમે પરિચય કરો તો સમજાય. અમે શું કરીએ છીએ ને કહીએ છીએ તે પરિચય વિના સમજાય તેવું નથી.''

અહીં પણ એમ જ કહે છે કે લોકો શું કહે છે તે ઉપરનું લક્ષ છોડી દેવું. અહીં પરજનોના સમૂહને ધ્યાનમાં વિઘ્નનું કારણ કહ્યું તો પરજનો વિઘ્નનું કારણ નથી, પરજનોનો તો આત્મામાં અભાવ છે પણ પરજનો પ્રત્યેનો રાગ વિઘ્નનું કારણ છે ને તે રાગ પણ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં છૂટી જાય છે. રાગની ઉત્પત્તિ નહિ થતાં પર ઉપર લક્ષ જતું નથી એટલે પરજનોને છોડ્યા એમ કથન કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાની મુનિઓ અજ્ઞાની જીવો શું કહે છે તે પ્રત્યેના રાગને વિઘ્ન સમજીને તેને છોડે છે. રાગ છોડે છે તે કથન પણ ઉપચારથી છે. પોતાના સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થતાં રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી તેણે રાગને છોડ્યો એમ કથન કરવામાં આવે છે.

ફાગણ સુદ ૧૧, શુક્રવાર, ૭-૩-૫૨.

આત્મામાં ધાર્મિક ક્રિયા કેમ થાય તેનો અધિકાર છે. જ્ઞાન જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થાય તેને મોક્ષની ક્રિયા કહે છે.

હવે આ ૧૫૭મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૬૮

(શાલિની)

अस्मिन् लोके लौकिकः कश्चिदेकः
लब्ध्वा पुण्यात्कांचनानां समूहम्।
गूढो भूत्वा वर्तते त्यक्तसंगो
ज्ञानी तद्वत् ज्ञानरक्षां करोति॥ २६८॥

શ્લોકાર્થ : આ લોકમાં કોઈ એક લૌકિક જન પુણ્યને લીધે ધનના સમૂહને પામીને, સંગને છોડી

ગુપ્ત થઈને રહે છે; તેની માફક જ્ઞાની (પરના સંગને છોડી ગુપ્તપણે રહી) જ્ઞાનની રક્ષા કરે છે. ॥ ૨૬૮ ॥

આ લોકમાં કોઈ એક જાણને પુણ્યના નિમિત્તે પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય તો તે માણસ પોતાના દેશમાં જઈને લક્ષ્મીને ભોગવે છે, ઢંઢેરો પીટતો નથી પણ ગુપ્ત સ્થાનમાં રહીને તેને ભોગવે છે. તેવી રીતે જ્ઞાની જીવ પોતાનો ચિદાનંદનિધિ પામીને જ્ઞાનની રક્ષા કરે છે. દેહ, મન, વાણી કે બહારના પૈસાદિ પોતાની નિધિ નથી તેમ જ શુભાશુભભાવ બન્ને વિકાર છે તે પોતાની નિધિ નથી. જ્ઞાન ને આનંદરૂપ પોતાનો સ્વભાવ એ જ પોતાની નિધિ છે. આમ પોતાના જ્ઞાનનિધિના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી પોતાના જ્ઞાનની રક્ષા કરવી તે પોતાનો ધર્મ છે.

શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થનું રક્ષણ જીવ કરી શકતો નથી. જડ પદાર્થોને આત્મા બગાડી કે સુધારી શકતો નથી. શુભાશુભભાવના સ્વામી થવું તે અજ્ઞાનભાવ છે. સાધકદશામાં શુભાશુભરાગ આવે છે, પણ તે વિકાર છે, ઉપાધિ છે, આત્માના કલ્યાણ માટે બેકાર-નકામા છે. માટે પુણ્ય-પાપ રહિત શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી તેમાં ઠરી જવું તેને જ્ઞાનની રક્ષા કહે છે ને તે ધર્મ છે. ધર્મી જીવે પોતાના જ્ઞાનનિધિને ગુપ્ત રીતે ભોગવવો, વાદવિવાદ કરવો નહિ.

અહીં કોઈ પૂછે કે ચડવા માટે પ્રથમ પગથિયાં તો હોવાં જોઈએ ને ?

સમાધાન : હું જ્ઞાનાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ કરવી તે જ પ્રથમ પગથિયું છે. વ્યવહાર કરવો તે પ્રથમ પગથિયું નથી. કેટલાક જીવો કહે છે કે પ્રથમ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને સાંભળે, તે પ્રત્યેનો શુભરાગ હોય ને પછી જીવ ધર્મ પામે. તો તે વાત ખોટી છે. પોતાના નિશ્ચય સ્વભાવના ભાન વિના શુભરાગ વ્યવહાર નામ પામતો નથી. અધૂરીદશામાં શુભરાગ આવે છે તે પુણ્ય છે, પણ તે ધર્મનું કારણ નથી.

ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે અહો જીવો ! પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની રુચિ કરો. જ્ઞાતાદૃષ્ટામાં એકાગ્ર થવું તે પોતાનું કાર્ય છે. રાગ આવે છે પણ તેની મુખ્યતા નથી પણ સ્વભાવના આશ્રયે રાગરહિત પરિણતિ થવી તે કર્તવ્ય છે. શુભભાવરૂપી વ્યવહાર આવે છે પણ તે ધર્મ નથી. જ્ઞાતાદૃષ્ટા છું એવી શ્રદ્ધા રાખીને વીતરાગતા પ્રગટાવવી તે ધર્મ ને સામાયિક છે. સામાયિકના પાઠ બોલાય છે તે તો ભાષા છે, જડ છે ને પુણ્યભાવ તે સામાયિક નથી. જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવમાં સ્થિર થઈ જવું તે સામાયિક છે.

લોકો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે કે હે ભગવાન ! મોક્ષ આપજો, પણ તારો મોક્ષ ભગવાન પાસે નથી, તારો મોક્ષ તારા આત્મભગવાન પાસે છે. માટે ચિદાનંદ સ્વભાવમાં લીન થવું તે સ્તુતિ છે, આમ આવશ્યક ક્રિયા પોતાના ચિદાનંદ આત્માના આશ્રયે થાય છે તેથી ધર્મી જીવોએ બીજાની સાથે

વાદવિવાદ કરવો નહિ પણ પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની રક્ષા કરવી.

શ્લોક ૨૬૯

(मन्दाक्रान्ता)

त्यक्त्वा संगं जननमरणातंकहेतुं समस्तं
कृत्वा बुद्ध्या हृदयकमले पूर्णवैराग्यभावम्।
स्थित्वा शक्त्या सहजपरमानंदनिर्व्यग्ररूपे
क्षीणे मोहे तृणमिव सदा लोकमालोकयामः ।। २६९ ।।

શ્લોકાર્થ : જન્મ-મરણરૂપ રોગના હેતુભૂત સમસ્ત સંગને છોડીને, હૃદયકમળમાં બુદ્ધિપૂર્વક પૂર્ણ વૈરાગ્યભાવ કરીને, સહજ પરમાનંદ વડે જે અવ્યગ્ર (અનાકુળ) છે એવા નિજ રૂપમાં(પોતાની) શક્તિથી સ્થિત રહીને, મોહ ક્ષીણ હોતાં, અમે લોકને સદા તૃણવત્ અવલોકીએ છીએ. ।।૨૬૯।।

ધર્માત્મા મુનિએ શું કરવું ? જન્મ-મરણના કારણભૂત સમસ્ત સંગને છોડવો. પરપદાર્થોનો આત્મામાં અભાવ છે. પરપદાર્થને તો આત્માએ કદી પણ ગ્રહણ કર્યા નથી. તો કેવી રીતે છોડવા? પરપદાર્થથી રહિત, પુણ્ય-પાપથી રહિત આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ અસંગ તત્ત્વ છે એમ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી વીતરાગતા ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી એટલે પર સંગ છોડ્યો એમ કથન કરવામાં આવે છે. પરપદાર્થની અવસ્થા પરને કારણ થાય છે પણ જીવ અજ્ઞાન કરે તો પરપદાર્થને જન્મ-મરણના હેતુભૂત કહેવામાં આવે છે. માટે મુનિએ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક પરપદાર્થ પ્રત્યેનું લક્ષ છોડવું.

‘‘હૃદયકમળમાં બુદ્ધિપૂર્વક પૂર્ણ વૈરાગ્ય ભાવ કરીને....’’ મુનિએ પરનો સંગ છોડવો, પછી વિવેકપૂર્વક વૈરાગ્ય લાવવો, વિવેક કોને કહેવો ? શરીરાદિ પરપદાર્થની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી કારણ કે તે પર છે. શુભાશુભરાગ આસ્રવ છે, બંધનું કારણ છે, એક સમયનો જ્ઞાનપર્યાય અંશ છે, ક્ષણિક છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી ત્રિકાળી છે, આમ પરપદાર્થ, આસ્રવ ને અંશની રુચિ છોડી ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવની રુચિ કરવી તે વિવેક છે. ને તે વિવેકપૂર્વક વૈરાગ્યભાવ કરવો એટલે જ્ઞાનસ્વભાવની અસ્તિના જોરમાં રાગની નાસ્તિ થઈ જાય છે. એમ નિમિત્તબુદ્ધિ, વિકારબુદ્ધિ, અંશબુદ્ધિની રુચિ છોડી ત્રિકાળી સ્વભાવની બુદ્ધિ કરવી તે ધર્મ છે.

ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે ધર્મી જીવોએ પોતાના હૃદયકમળમાં - દ્રવ્યમન તો જડ છે પણ તેના નિમિત્તે પોતાના આત્મકમળમાં વિવેક કરવો કે પોતાના આત્માને વશ થઈ જે નિર્મળતા પ્રગટ થાય તે સત્ ક્રિયા ને આવશ્યક ક્રિયા છે, પુણ્યને વશ થવું તે અસત્ ક્રિયા છે. તો આવશ્યક ક્રિયા કરવાવાળાએ શું કરવું ? બુદ્ધિપૂર્વક ચિદાનંદ ત્રિકાળ સ્વભાવની સમજણ કરી, ભેદજ્ઞાન કરી, તેની

રુચિ વધારી વૈરાગ્યભાવ લાવવો. ત્રિકાળી સ્વભાવના ભાન વિના વૈરાગ્ય સાચો હોતો નથી. દ્રવ્યલિંગી મુનિને બહારથી ઘણો વૈરાગ્ય દેખાતો હોય છે છતાં આત્માનું ભાન નહિ હોવાને કારણે તેને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે. એનો અહીં નિષેધ કરે છે, બુદ્ધિપૂર્વક-વિવેકપૂર્વક વૈરાગ્ય લાવો એમ કહે છે.

હું જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છું એવું જ્ઞાન તે અસ્તિધર્મ ને રાગનો અભાવ થવો તે નાસ્તિધર્મ એમ બન્ને ધર્મ આવી જાય છે. રાગનો અભાવ કરવો પડતો નથી. રાગ ઉત્પન્ન જ થતો નથી એટલે કે રાગનો અભાવ સહેજે થઈ જાય છે.

અજ્ઞાની જીવની ક્રિયા સાચી નથી તે પુણ્ય આસ્રવ છે, તે બંધની અસત્ ક્રિયા છે, આવશ્યક ક્રિયા નથી. ચિદાનંદ આત્માના આશ્રયે શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે ને અશાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેને આવશ્યક ક્રિયા કહે છે.

બુદ્ધિપૂર્વક વૈરાગ્ય લાવીને મુનિઓ શું કરે છે ? ‘‘સહજ પરમાનંદ વડે જે અવ્યગ્ર(અનાકુળ) છે એવા નિજરૂપમાં પોતાની શક્તિથી સ્થિત રહીને મોહ ક્ષીણ હોતાં પોતાના જ્ઞાનાનંદ નિજરૂપમાં મુનિઓ સ્થિત રહે છે.’’ કેવું છે નિજરૂપ ? શરીર નહિ, પુણ્ય નહિ, એક સમયની પ્રગટ પર્યાયની પણ રુચિ નહિ કેમ કે મોક્ષમાર્ગમાંથી મોક્ષમાર્ગ આવતો નથી ને વૃદ્ધિ પામતો નથી પણ ત્રિકાળી ચિદાનંદ સ્વભાવના આશ્રયે વૃદ્ધિ પામે છે. ને તેના આશ્રયે મુનિઓ અનાકુળ સહજ પરમ આનંદને ભોગવે છે. અશુભથી બચવા પાંચ મહાવ્રતાદિના શુભભાવ આવે છે, હું સામાયિક કરું, પચ્ચખાણ કરું એવા વિકલ્પો આવે છે પણ તે સ્વભાવની શાંતિ માટે બેકાર-નકામા છે. કારણ કે શુભભાવ વ્યગ્રતા છે, આકુળતા છે, ખેદ છે, આસ્રવ છે, ઝેર છે ને શાંત સ્વભાવનું ખૂન કરનારા છે, તેનાથી અનાકુળ દશાની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પ્રશ્ન : જીવને બહારનો વિવેક તો હોય છે ને ?

ઉત્તર : આ પદાર્થ લઉં કે મૂકું એ માન્યતા જ અજ્ઞાનીની છે. આટલું ખાધું, આટલું છોડ્યું તે તો જડની ક્રિયા છે, આત્મા તેને કરી શકતો નથી. હું આહાર-પાણી લઈ શકું છું કે છોડી શકું છું એવી માન્યતા જગત્કર્તા ઈશ્વરની માન્યતાવાળાની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિની છે. તે જીવ પરપદાર્થની ક્રિયા તો કરી શકતો નથી, આ પદાર્થ છોડું એવો ભાવ આકુળતા છે, ઝેર છે, નુકસાન છે, તે ધર્મક્રિયા નથી; આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે જ ધર્મ છે.

અજ્ઞાની જીવો પ્રથમ વ્યવહાર થાય પછી નિશ્ચય થાય એમ માને છે. વ્યવહાર એટલે રાગ, રાગથી વીતરાગતા થાય એમ માનવું એ જ અજ્ઞાન છે. પરપદાર્થ રહિત તથા રાગરહિત આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એવા ભાનપૂર્વક અંતરમાં ઠરવું તે નિશ્ચય છે. ને સાધકદશામાં રાગ રહે છે તે રાગને બાધકભાવ તરીકે જાણવો તે વ્યવહાર છે. આમ નિશ્ચય-વ્યવહારનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. રાગથી વીતરાગતા થાય

એમ માનવામાં આવે તો બે નય એક થઈ જતાં એકે નય રહેતો નથી. બે નય જુદા છે ને બન્નેના વિષયો પણ જુદા છે. નિશ્ચયનય શુદ્ધ સ્વભાવને અંગીકાર કરે છે ને કમજોરીથી જે રાગ આવે છે તેને વ્યવહારનય જાણે છે. નિશ્ચયથી આત્માના આશ્રયે લાભ છે ને શુભરાગ બાધકભાવ છે તેનાથી લાભ નથી એમ માનવું તે અનેકાંત છે. સાધકદશા કહેતાં જ ત્યાં બાધકભાવ રહેલો છે ને ત્યાં પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ ને બંધ થાય છે તે વાત સાચી છે. પણ રાગ આવ્યો માટે ધર્મ થાય એમ બનતું નથી. વિકાર કારણ ને અવિકારી કાર્ય, વ્યવહાર કારણ ને નિશ્ચય કાર્ય એમ બનતું નથી. રાગથી વીતરાગતા થાય અથવા સમ્યગ્દર્શન પમાય એમ બનતું નથી. કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છોડી, સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધાનો રાગ આવે પણ તેથી લાભ નથી. રાગ વ્યગ્રતા છે - આકુળતા છે. આકુળતાથી અનાકુળતા પ્રગટે એમ માનવું એ જ મોહ છે. રાગ તો ચારિત્રગુણની વિપરીત પર્યાય છે, વિપરીત પર્યાયથી લાભ માનવો તે મોહ છે.

અન્યમતમાં પણ વ્યવહાર કરતાં કરતાં ધર્મ માને છે ને વ્યવહાર પહેલો જોઈએ ને પછી નિશ્ચય આવે એમ તેઓ કહે છે ને દિગંબર સનાતન વસ્તુની ટીકા કરી દિગંબરનો વિરોધ કરે છે ને અહીં દિગંબર જૈનમાં જન્મવા છતાં જે લોકો પ્રથમ વ્યવહાર જોઈએ એમ કહે છે તે લોકોમાં ને અન્યમતમાં કાંઈ ફેર નથી. પ્રથમ વ્યવહાર માનવાથી વસ્તુસ્વરૂપનો નાશ થઈ જાય છે.

આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્રનું નામ નિયમસાર રાખેલ છે, તેમાં નિયમસાર શબ્દનો અર્થ ગાથા ૩ પૃષ્ઠ ૯માં સમજાવેલ છે. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટતી નિર્મળ વીતરાગી પર્યાય તે નિયમ છે, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની એકતા એ જ નિયમ છે ને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાનો રાગ, મહાવ્રતાદિનો રાગ આવે છે, વ્યવહારરત્નત્રયનો રાગ આવે છે તેનો નિષેધ બતાવવા માટે સાર શબ્દ જોડવામાં આવેલ છે. વિપરીતતાના પરિહાર અર્થે સાર શબ્દ જોડેલ છે.

અહીં મુખ્યપણે મુનિની વાત છે. મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે મુનિ ! તારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવમાં - અનાકુળ શાંતિમાં રહેજે, તે તારી આવશ્યક ક્રિયા છે. પુણ્ય-પાપ તે તારું રૂપ નથી, તે તારું રૂપ હોય તો તે કાયમ રહેવું જોઈએ પણ અશુદ્ધતા સિદ્ધમાંથી નીકળી જાય છે માટે તે તારું રૂપ નથી. જ્ઞાનસ્વભાવ તે તારું રૂપ છે, તેમાં એકાગ્ર થવું તે મોક્ષની ક્રિયા છે, ૨૮ મૂળગુણનો વિકલ્પ આવે પણ તે પુણ્યાસ્રવ ને વ્યગ્રતા છે, તે સ્થિરતામાં કારણ નથી. માટે સ્વરૂપમાં એવો લીન થા કે મોહનો નાશ થઈ જાય.

ટીકાકાર મહાસમર્થ મુનિ હતા. છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હતા. તેઓ કહે છે કે અમે અમારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં સ્થિત રહીને મોહ ક્ષીણ હોતાં લોકને સદા તૃણવત્ અવલોકીએ છીએ. જુઓ, આ મુનિદશા ! ઈંદ્રોના ઈંદ્રાસન, સર્વાર્થસિદ્ધિ દેવનો ભવ, સમવસરણાદિ તૃણ સમાન છે. તે પદાર્થો અમારા સ્વભાવમાં નથી તે તો જ્ઞાતાનું જ્ઞેય છે. જગતમાં તૃણની કીંમત નથી, તેમ આખું જગત

તૃણના ઢગલા સમાન અમારા જ્ઞાનમાં છે, તેની અમોને કીંમત નથી. સાક્ષાત્ ભગવાનની કીંમત ભગવાનમાં છે, અમારા જ્ઞાનસ્વભાવ પાસે ભગવાનની કે પંચપરમેષ્ઠી પ્રત્યેના શુભરાગની કીંમત નથી, અમોને અમારું માહાત્મ્ય આવે છે. અમારા ભગવાન અમો પોતે છીએ, અમારો આત્મા સર્વજ્ઞ થવાને લાયક છે એવી પ્રતીતિ વર્તે છે. આમ અમારા માહાત્મ્ય પાસે જગતની કોઈ ચીજનું કે શુભરાગનું માહાત્મ્ય નથી. આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની કિંમત કરવી ને રાગનો તથા પુણ્યનો મહિમા છોડવો તે આવશ્યક ક્રિયા છે, ને તે ધર્મની અથવા મોક્ષની ક્રિયા છે.

ફાગણ સુદ ૧૨, શનિવાર, ૮-૩-૫૨.

ગાથા ૧૫૮

सव्वे पुराणपुरिसा एवं आवासयं च काऊण।
अपमत्तपहुदिठाणं पडिवज्ज य केवली जादा ॥ १५८॥

सर्वे पुराणपुरुषा एवमावश्यकं च कृत्वा।
अप्रमत्तप्रभृतिस्थानं प्रतिपद्य च केवलिनो जाताः ॥ १५८ ॥

સર્વે પુરાણ જનો અહો એ રીતે આવશ્યક કરી,
અપ્રમત્ત આદિ સ્થાનને પામી થયા પ્રભુ કેવળી. ૧૫૮.

અન્વયાર્થ : (**सर्वे**) સર્વે (**पुराणपुरुषाः**) પુરાણ પુરુષો (**एवम्**) એ રીતે (**आवश्यकं च**) આવશ્યક (**कृत्वा**) કરીને, (**अप्रमत्तप्रभृतिस्थानं**) અપ્રમત્તાદિ સ્થાનને (**प्रतिपद्य च**) પ્રાપ્ત કરી (**केवलिनः जाताः**) કેવળી થયા.

સર્વે પુરાણ પુરુષો-અનંત સંતો થયા, એ બધા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના આશ્રયે વીતરાગી પર્યાય પ્રગટ કરીને કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે. શુદ્ધ આત્માના આશ્રયથી થતી સત્ ક્રિયાથી અપ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનને પામી કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે.

ટીકા : તીર્થંકર પરમદેવ વગેરે કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે નિશ્ચય આવશ્યક ક્રિયાથી પામ્યા છે. તે પરમ આવશ્યક ક્રિયા કેવી છે ? 'સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને નિશ્ચય શુક્લધ્યાનસ્વરૂપ એવું જે બાહ્ય આવશ્યકાદિ ક્રિયાથી પ્રતિપક્ષ શુદ્ધ નિશ્ચય પરમાવશ્યક'- પરમ આવશ્યક ક્રિયા ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનસ્વરૂપ છે. તે ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાન સ્વ આત્માના આશ્રયે થાય છે. નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાયના આશ્રયે થતું નથી. ચરણાનુયોગના કથન પ્રમાણે રાગથી ધર્મધ્યાન થતું હશે ? ના. કેમ કે માર્ગ તો એક જ છે. ચરણાનુયોગમાં રાગ મંદતાનું કથન આવે પણ તેથી ધર્મ થતો નથી. શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે નિર્વિકલ્પતા પ્રગટ થાય તો શુભરાગને વ્યવહાર ધર્મ ચરણાનુયોગમાં કહે છે. પણ શુભરાગ નિશ્ચયથી તો અધર્મ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિનું ભાન ન હોય તો શુભરાગ વ્યવહાર નામને પણ પામતો નથી. શરીર, મન, વાણી, કર્મ તો જડ છે, આત્મામાં તેનો અભાવ છે. દયા, દાનના ભાવ આસ્રવ છે. સંવર, નિર્જરા એક સમયની પર્યાય છે. આત્મા તો રાગરહિત ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, એના આશ્રયે જ સમ્યગ્દર્શન, ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાન પ્રગટે છે. જ્યારે જ્યારે સમ્યગ્દર્શન, ચારિત્ર, શુક્લધ્યાન ને વીતરાગતા જીવ પામે ત્યારે શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે તે પામે છે. જ્ઞાનની પર્યાય વડે શુદ્ધ જ્ઞાતાને પકડ્યો તે જ સત્ ક્રિયા છે. તેમાં સામાયિક, વંદન વગેરે છ આવશ્યક ક્રિયા આવી જાય છે. ધર્મધ્યાન

ને શુક્લધ્યાન તે પર્યાય છે. તે આત્માના આશ્રયે નવી ઉત્પન્ન થાય છે ને આગલી પર્યાયનો વ્યય થાય છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય આવશ્યક ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનસ્વરૂપ જ છે.

વળી નિશ્ચય પરમ આવશ્યક કેવું છે ? બાહ્ય આવશ્યકાદિ ક્રિયાથી પ્રતિપક્ષ એટલે વિરુદ્ધ છે. શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વભાવનો આશ્રય હોતો નથી ત્યારે જે પાંચ મહાવ્રતાદિનો વિકલ્પ ઊઠે છે તે બાહ્ય અથવા વ્યવહાર ક્રિયા છે. તેનાથી નિશ્ચય આવશ્યક વિરુદ્ધ છે-પ્રતિપક્ષ છે. શરીર, મન, વાણી વિનાનો, રાગરહિત આત્મા શુદ્ધ છે એવી અખંડાનંદની દૃષ્ટિ ચોથે ગુણસ્થાને પ્રગટે ત્યારે મિથ્યાત્વનો અને અજ્ઞાનનો ભાવ ટળ્યો. પણ હજી અપ્રત્યાખ્યાન ને પ્રત્યાખ્યાનનો રાગ હોય છે. સ્વભાવનું ઉગ્ર અવલંબન લઈ મુનિપણું પ્રગટ કરી તે રાગને ટાળ્યો.

આ પ્રમાણે ત્રણ કષાયો મુનિને ટળ્યા હોવા છતાં ચારિત્રની નબળાઈને લીધે છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મહાવ્રતાદિનો રાગ ઊઠે છે તે પ્રમાદ ભાવ છે, તે વ્યવહાર છે, બંધનું કારણ છે. તે બાહ્ય ક્રિયા છે. તે પ્રમાદ ભાવને પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના ઉગ્ર અવલંબન વડે ટાળી ને અપ્રમત્ત સાતમે ગુણસ્થાને મુનિ આવે છે તે નિર્વિકારીદશાને આવશ્યક ક્રિયા કહે છે. રાગની ક્રિયાનો અભાવ થઈને તે થયેલ છે. અંતર શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યના અવલંબને પ્રગટતો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી મોક્ષમાર્ગ તે નિયમ છે. ને પંચમહાવ્રતાદિના વિકલ્પનો પરિહાર કરવો તે સાર છે. વ્યવહાર અથવા રાગ તે આવશ્યક ક્રિયાથી પ્રતિપક્ષ છે-વિરુદ્ધ છે તેનો દ્રવ્યના અવલંબને પરિહાર કરી નિર્વિકારી ક્રિયા પ્રગટે તે નિશ્ચય પરમ આવશ્યક ક્રિયા છે.

વળી શુદ્ધ પરમ નિશ્ચય આવશ્યક કેવું છે ? ''સાક્ષાત્ અપુનર્ભવરૂપી (મુક્તિરૂપી) સ્ત્રીના અનંગ (અશરીરી) સુખનું કારણ'' -આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એવી દૃષ્ટિ ચોથે ગુણસ્થાને થાય છે ત્યારે પ્રતીતિ તો થઈ છે કે દ્રવ્યમાં ભવ છે જ નહિ તેમ જ વિકાર કે સંસાર નથી. પણ પર્યાયમાં હજી એકાદ બે ભવના કારણરૂપ અસ્થિરતાનો રાગ રહી ગયો હોય છે. ચોથે ગુણસ્થાને ત્રણ કષાયો હજી બાકી છે. જ્યારે સ્વભાવના અવલંબને મુનિપણું પ્રગટ કરીને બીજા બે કષાયોનો નાશ કર્યો તો પણ હજી સ્વભાવનું અવલંબન ઓછું હતું, તે હવે સ્વભાવનું ઉગ્ર અવલંબન કરી સાક્ષાત્ વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાનના કારણરૂપ વીતરાગતા પ્રગટ કરી જેથી ફરીથી અવતાર ન થાય ને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીનું સુખ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે આવશ્યક ક્રિયાને મોક્ષનું કારણ કહ્યું.

સંસારમાં સ્ત્રીનો વિરહ પડે તેમ જ સ્ત્રી પ્રત્યેના રાગનો વિરહ પડે એટલે કે અશુભરાગ ટળી જાય પણ દ્રવ્ય સામાન્યના અવલંબને જે મુક્તદશા-પરિપૂર્ણદશા પ્રગટ થાય તે કદી પણ દ્રવ્યથી જુદી પડે નહિ ને ફરી અવતાર રહે નહિ. વળી અજ્ઞાની જીવો સ્ત્રીમાં તથા શરીરમાં સુખ માને છે તે તો આકુળતા છે. પોતાના શુદ્ધ આત્માના અવલંબને પોતાના જ્ઞાન, આનંદ, વીર્ય, ચારિત્ર, દર્શન વગેરે ગુણોની પર્યાય પ્રગટી તેને સ્ત્રી કહે છે. તેમાં અનંત સુખ છે, ને તેનો સ્વામી દ્રવ્ય છે. આવી

અશરીરી પરિણતિ પ્રગટ થઈને અનંત સુખ પ્રગટ થાય તેનું કારણ વીતરાગી ક્રિયા અથવા પરમ આવશ્યક ક્રિયા છે.

અહીં આવશ્યક ક્રિયાને મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે તે પણ વ્યવહારથી છે. કારણ કે આવશ્યક ક્રિયા તે મોક્ષમાર્ગ છે અથવા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે ને અધૂરી નિર્મળ પર્યાયથી પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટતી નથી. શુદ્ધ આત્માના અવલંબને જ પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય-મોક્ષની પર્યાય પ્રગટ થાય છે. છતાં પણ આવશ્યક ક્રિયાને મોક્ષનું કારણ કહેવાનો હેતુ એ છે કે વ્યવહારરત્નત્રય અથવા રાગના પરિણામથી મુક્તિ થતી નથી. વ્યવહાર છે તે રાગ છે, તે પરના લક્ષે થાય છે ને તે બંધનું કારણ છે. નિશ્ચય છે તે વીતરાગતા છે, તે સ્વભાવના લક્ષે થાય છે ને તે અબંધનું કારણ છે. આમ બન્નેના ફળ ને ક્રિયા જુદે જુદા છે. માટે વ્યવહારથી મોક્ષ થતો નથી -એમ બતાવવા વ્યવહારરત્નત્રયથી વિલક્ષણ ભાવ વિરુદ્ધ ભાવ એટલે કે આવશ્યક ક્રિયા-નિર્મળ પર્યાયને મોક્ષનું કારણ ઉપચારથી કહ્યું છે. ખરેખર કારણ તો દ્રવ્યસ્વભાવ છે ને દ્રવ્યસ્વભાવના અવલંબને નિર્મળતા પ્રગટે છે ને અધૂરી પર્યાયનો અભાવ થઈ પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી નિશ્ચય આવશ્યક ક્રિયાને અપુનર્ભવરૂપી મોક્ષના સુખનું કારણ કહ્યું. આમ ક્રિયા બતાવી.

પણ આવી આવશ્યક ક્રિયા કરીને ફળ શું આવ્યું ? અથવા અનંતા જીવો મોક્ષે ગયા તે કઈ ક્રિયા કરીને ગયા ?

''તેને કરીને - સર્વ પુરાણ પુરુષો કે જેમાંથી તીર્થંકર પરમદેવ વગેરે સ્વયંબુદ્ધ થયા અને કેટલાક બોધિતબુદ્ધ થયા તેઓ - અપ્રમત્તથી માંડીને સયોગીભટ્ટારક સુધીના ગુણસ્થાનોની પંક્તિમાં આરૂઢ થયા થકા પરમાવશ્યકરૂપ આત્મારાધનાના પ્રસાદથી કેવળ-સકળપ્રત્યક્ષજ્ઞાનધારી થયા.''

જુઓ, આમાં મોક્ષનો માર્ગ એક જ છે એમ બતાવે છે. ''એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમાર્થનો પંથ'' - એક જ માર્ગ છે. કોઈ નિશ્ચયથી, કોઈ નિમિત્તથી ને કોઈ વ્યવહારથી મોક્ષે જાય એવું સ્વરૂપ જ નથી. અનાદિથી અત્યાર સુધી જે કેવળી થયા ને વર્તમાનમાં મહાવિદેહમાં જે કોઈ કેવળજ્ઞાન પામે છે ને ભવિષ્યમાં પામશે તે દ્રવ્યના અવલંબનથી પામે છે, તે સિવાય બીજી રીતે નહિ. લૌકિક કેળવણીથી કે એકલા શાસ્ત્રથી ધર્મ પામે તેવું નથી, સત્ સમાગમે જીવ પોતાની લાયકાતથી ધર્મ પામે છે. અઢી દ્વીપ બહાર અસંખ્યાતા તિર્યંચ સમ્યગ્દષ્ટિ ને શ્રાવક છે. સમવસરણમાં ઢોર પણ ધર્મ પામે છે. તે બધા આત્માના આશ્રયે ધર્મ પામે છે.

<u>તેને કરીને</u> પામ્યા છે. 'તેને કરીને' એટલે આવશ્યક ક્રિયા કરીને. શુદ્ધ ચૈતન્યના અવલંબને જે નિર્મળતા પ્રગટ કરે છે તે નિર્મળતાથી બધા જીવો મોક્ષ દશા પામે છે. બધા પુરાણ પુરુષો-એટલે જૂના એટલે ભૂતકાળના પુરુષો એ જ રીતે પામ્યા છે, જૂના માટે ને નવા માટે જુદી રીત નથી. તેમાંથી તીર્થંકરો સ્વયંબુદ્ધ થયા એટલે પોતે પોતાની મેળે મોક્ષદશાને પામ્યા. સ્વયંબુદ્ધનો અર્થ એમ

કે પૂર્વ પર્યાયમાં દેશનાલબ્ધિ પામેલા પણ વર્તમાનમાં ગુરુનું નિમિત્ત નથી. પૂર્વે સાચા ગુરુ પાસે વાત સાંભળી હોય પણ ત્યારે ધર્મ ન પામ્યા હોય પરંતુ પાછળની પર્યાયમાં ગુરુના નિમિત્ત વગર પૂર્વના સંસ્કાર યાદ લાવી ધર્મ પામે તે નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય ને ગુરુની હાજરીમાં ધર્મ પામે તે અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય. આમાં તીર્થંકરો તો સ્વયંબુદ્ધ છે, તે તો પોતાથી મોક્ષ પામે છે. ને 'આદિ'માં બીજા જીવો પણ સ્વયંબુદ્ધ હોય છે તે લેવા. કોઈ જીવને મનુષ્ય આયુ બંધાયું, પાછળથી ક્ષાયિક સમકિત પામે તો તે જીવ ભોગભૂમિમાં અવતરે, ત્યાંથી દેવ થઈ, મનુષ્ય થઈ પોતાની મેળે ગુરુના નિમિત્ત વગર વીતરાગતા પામી મોક્ષે જાય. સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવના ભવમાંથી કોઈ ક્ષાયિક લઈને આવે ને મોક્ષદશા પ્રગટાવે તેવા જીવો પણ સ્વયંબુદ્ધ કહેવાય છે. ને કેટલાક જીવો ગુરુના નિમિત્તે ધર્મ પામે. તે જીવોને ગુરુને સાંભળવાનો શુભરાગ આવે પણ શુભરાગને પણ હેય સમજી, પોતાનો શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે એમ ગુરુ કહે છે; એમ પોતે સમજ્યો ને પોતામાં સંપૂર્ણ અવલંબન લઈ મોક્ષે જાય તે બોધિતબુદ્ધ થયો કહેવાય. ગુરુએ કહ્યું કે તારા દ્રવ્યના અવલંબને મોક્ષ થશે, બીજી ક્રિયાથી થતો નથી. એમ ગુરુનો આશય શિષ્ય સમજ્યો. દેહ, મન, વાણી કે શુભરાગને કારણે ધર્મ નથી પણ હું મારા આત્માનો આશ્રય લઉં તો ધર્મ થાય તેમ છે. એવી રીતે પોતાના શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે નિશ્ચય ધર્મ પ્રગટ કરે છે. અણારોપ દશા પ્રગટ કરે છે તો ગુરુથી સમજ્યો એમ આરોપ કરવામાં આવે છે. પણ ગુરુને લીધે ધર્મ પામે એવો બોધિતબુદ્ધનો અર્થ નથી. પોતાના કારણે ધર્મ સમજ્યો ત્યારે ગુરુ હાજર હતા તેને બોધિતબુદ્ધ કહે છે ને પૂર્વ પર્યાયમાં ગુરુ હોય પણ કેવળજ્ઞાન થતી વખતે ગુરુ ન હોય ને પોતે કેવળજ્ઞાન પામે તો તેને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે.

આમ પુરાણ પુરુષોના ત્રણ પ્રકાર લીધા. (૧) તીર્થંકરો જે સ્વયંબુદ્ધ થયા, (૨) ક્ષાયિક સમકિતી જે સ્વયંબુદ્ધ થયા (૩) ગુરુગમથી પામ્યા -આમ ત્રણે પ્રકારના પુરાણ પુરુષો સાતમા ગુણસ્થાનથી તેરમા ગુણસ્થાન સુધીના ગુણસ્થાનોની પંક્તિમાં આરૂઢ થઈને - પરમ આવશ્યકરૂપ આત્માની આરાધનાના પ્રસાદથી કેવળી -સકળપ્રત્યક્ષજ્ઞાનધારી થયા. અહીં મુનિની પ્રધાનતાથી વાત છે તેથી સાતમેથી વાત કરી. બાકી ચોથું-પાંચમું ગુણસ્થાન પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના અવલંબને જ પ્રગટે છે. સમ્યગ્દર્શન, શ્રાવકપણું, મુનિપણું, શ્રેણીએ ચડવું, વીતરાગતા થવી ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું કારણ શુદ્ધ દ્રવ્ય જ છે. ને શુદ્ધ દ્રવ્યના આલંબને પ્રગટ થતી નિર્વિકારી ક્રિયા-નિશ્ચય આવશ્યક ક્રિયા છે. કોઈ રાગ, કોઈ નિમિત્ત, કોઈ સંહનન તે કેવળજ્ઞાનનું કારણ નથી, પુણ્ય-પાપને વશ ન થવું ને સ્વને વશ થવું એવી નિર્મળ ક્રિયા કરીને વિકલ્પનો અભાવ કરી સાતમી ભૂમિકા પામે છે. અને દ્રવ્યના જ આધારે શ્રેણી માંડીને મુનિ કેવળજ્ઞાન પામે છે. આ પ્રમાણે ૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩ બધા ગુણસ્થાનો આત્માની આરાધનાથી પમાય છે. નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાયની આરાધનાથી પમાતા નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની આરાધના કરવી એ જ મોક્ષનું કારણ છે. એ જ કારણથી સર્વે જીવો મુક્તિ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે; બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

અત્યારે વર્તમાનમાં જૈન ધર્મના નામે ફાંટા પડી ગયા છે ને લોકોએ મતિ-કલ્પનાથી સંપ્રદાય ચલાવવા કુશાસ્ત્ર રચ્યા છે. એક મતના શાસ્ત્ર કહે છે કે મેઘકુમારના જીવે હાથીના ભવમાં સસલાની દયા પાળી તેથી સંસાર પરિત થયો. પ્રથમ તો પર જીવની રક્ષા કોઈ કરી શકતું નથી. બીજું દયાનો ભાવ આવે છે તે તો શુભરાગ છે ને શુભરાગથી ધર્મ થાય એમ માનવામાં આવે તો દ્રવ્યના અવલંબને સમકિત થાય ને સંસાર પરિત થાય તે વાત રહેતી નથી. દયાના ભાવથી પર જીવની રક્ષા થઈ શકે છે એમ માનવું તથા દયાનો ભાવ શુભઆસ્રવ છે-બંધનું કારણ છે છતાં શુભઆસ્રવથી ધર્મ માનવો તે જ મિથ્યાત્વ છે. આત્માના ભાન વિના બધું વ્યર્થ છે.

બીજા એક શાસ્ત્રમાં એમ લખાણ આવે છે કે મુનિને આહાર આપવાથી સંસાર તૂટે છે. એવા દસ દષ્ટાંતો છે. મુનિને આહાર આપવાનો ભાવ શુભ છે, શુભ તો બંધનું કારણ છે, શુભથી સંસાર પરિત થાય ? ન જ થાય. શુભથી સંસારનો અભાવ માને તો દ્રવ્યના આશ્રયથી સંસારનો અભાવ થાય તે વાત રહેતી નથી. માટે બન્ને વાત ખોટી છે. મુનિને આહારદાન આપવા જેટલા શુભભાવ ને સસલાને બચાવવા જેટલી દયાનો ભાવ આ જીવે અનંતા ભવોમાં કોઈ વાર નહિ કર્યો હોય? એવા શુભભાવ તો અનંતીવાર કર્યા છે, છતાં સંસાર ચાલુ છે. માટે નક્કી કરવું કે શુભભાવ ધર્મનું કારણ નથી. પર જીવની દયાથી તથા મુનિને આહાર આપવાથી ધર્મ મનાવે છે તે શાસ્ત્ર જ ખોટાં છે.

સમ્યગ્દર્શન, ચારિત્ર, વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન પામવાનું કારણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું આલંબન જ છે, કોઈ શુભરાગ તેનું કારણ છે જ નહિ.

અનાદિથી બધા જીવો આ રસ્તે જ કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે. આત્માની આરાધનારૂપ નિશ્ચય પરમ આવશ્યકથી જ સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. જે કેવળજ્ઞાનમાં ત્રણે કાળના-ત્રણે લોકના પદાર્થોનું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સહિત સ્વ-પરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, જે જ્ઞાનમાં ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાનનું બધું જણાય છે. આ જીવ ક્યારે સમકિત પામશે ને કેવળજ્ઞાન પામશે તે બધું જણાય છે.

અહીં કોઈ પૂછે કે કેવળજ્ઞાનમાં એમ જણાયું કે જે કાળે જેમ બનવાનું હશે તેમ બનશે, તેમાં કોઈ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી ને કોઈ જીવનની મુક્તિ પણ જ્યારે થવાની ત્યારે થવાની એમાં ફેરફાર નથી તો તેમાં પુરુષાર્થ શું આવ્યો ?

સમાધાન : તમોને કેવળજ્ઞાનીની પ્રતીતિ થઈ છે ? જો કેવળી અથવા કેવળજ્ઞાન જ નથી એમ તમે પૂછો તો તેના સાબિતી થઈ શકે તેમ છે. પણ તમે કેવળજ્ઞાનીનો સ્વીકાર કરો છો તો તેની પ્રતીતિ તમોને કેવી રીતે થઈ છે ? જો ઓઘે ઓઘે માને તો તે રાગ દ્વારા નક્કી કરેલ છે, તો તે યથાર્થ નિર્ણય નથી. કેવળજ્ઞાનીનું કેવળજ્ઞાન તો ભગવાન પાસે રહ્યું, પણ મારા કેવળજ્ઞાનની પર્યાય મારા આત્મામાંથી થાય છે. મારો આત્મા સર્વજ્ઞ શક્તિવાન છે. તેમાં શરીર, કર્મ આદિ પર પદાર્થનો

અભાવ છે, રાગ-દ્વેષ તે વિકાર છે તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, વર્તમાન જ્ઞાનની ઉઘાડરૂપ પર્યાય તે અંશ છે-અલ્પજ્ઞતા છે તે અંશ છે. અલ્પજ્ઞતા રહે તે મારું સ્વરૂપ જ નથી. હું તો મારા આત્માના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરું તેવો છું. કોઈ નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાયના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી. એમ જો પોતાના સ્વભાવના આશ્રયે નિર્ણય કરે તો કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય સાચો છે. આમ જેને દૃષ્ટિ થઈ તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે ને તેને ભવનો અંત આવી જાય છે. કેવળજ્ઞાનના નિર્ણયમાં જ અપૂર્વ પુરુષાર્થ છે. જે પર્યાય નિમિત્તમાં, રાગમાં ને પર્યાયમાં અટકતી તે હવે નિમિત્ત, રાગ ને અધૂરી પર્યાયને હેય સમજી શુદ્ધ આત્માને ઉપાદેય માની શુદ્ધ આત્મા તરફ વળી ને અપૂર્વ ધર્મ પ્રગટ કર્યો તેમાં જ અપૂર્વ પુરુષાર્થ છે ને તે જીવ કેવળજ્ઞાન પામે છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આ બધી વાત મુનિઓ માટે લાગે છે પણ અમારે શ્રાવકે શું કરવું ? દેવપૂજા, દાન વગેરે જે શ્રાવકના ષટ્કર્મ છે તેની વાત કરો ને ?

ભાઈ, મુનિ તો સમ્યગ્દર્શન પામીને છઠ્ઠું ગુણસ્થાન પામ્યા છે. ને તે તો કેવળ પામવાના છે, પણ જે નથી સમજ્યા તેને કહેવાય છે. આત્મા વસ્તુ છે, તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ઓળખ. રાગ, નિમિત્ત વગેરે હોય છે, છતાં દ્રવ્યના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. પણ રાગથી ધર્મ થતો નથી. શ્રાવકદશામાં આવા પ્રકારનો પૂજા, દાન વગેરેનો શુભરાગ આવે છે એમ જ્ઞાન કરાવ્યું છે. પણ તેથી કરીને રાગ કર્તવ્ય છે ને રાગથી ધર્મ થાય એમ છે જ નહિ. ધર્મ દ્રવ્યાશ્રિત છે એમ નિશ્ચય પ્રગટ કર્યા વિના રાગને વ્યવહારનો આરોપ પણ આવતો નથી. દ્રવ્યાનુયોગ ને ચરણાનુયોગના માર્ગ જુદા નથી, કથનપદ્ધતિ ફેર છે, સિદ્ધાંતમાં ફેર નથી. સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ પ્રગટે તે નિશ્ચય છે ને સાધકદશામાં જે રાગ ઊઠે છે તેને બાધક જાણવો તે વ્યવહાર છે. બન્ને થઈને પ્રમાણજ્ઞાન છે.

અહીં મુનિની પ્રધાનતાથી વાત કરી છે, પેટામાં બધાની વાત આવી જાય છે.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને કેવળજ્ઞાન પામવાનો ઉપાય શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતા એટલે આત્માની આરાધના છે.

ફાગણ સુદ ૧૩, રવિવાર, ૯-૩-૫૨.

આ નિશ્ચય પરમ આવશ્યક અધિકાર છે. આત્માના સ્વરૂપનું ભાન કરી જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવને તાબે થવું ને પુણ્ય-પાપને તાબે ન થવું તે આવશ્યક સંવરની ક્રિયા છે. આવશ્યક અધિકારની આ છેલ્લી ગાથા છે. તેની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૨૭૦

(शार्दूलविक्रीडित)

स्वात्माराधनया पुराणपुरुषाः सर्वे पुरा योगिनः
प्रध्वस्ताखिलकर्मराक्षसगणा ये विष्णवो जिष्णवः ।
तान्नित्यं प्रणमत्यनन्यमनसा मुक्तिस्पृहो निस्पृहः
स स्यात् सर्वजनार्चितांघ्रिकमलः पापाटवीपावकः ॥ २७० ॥

શ્લોકાર્થ : પૂર્વે જે સર્વ પુરાણ પુરુષો-યોગીઓ-નિજ આત્માની આરાધનાથી સમસ્ત કર્મરૂપી રાક્ષસોના સમૂહનો નાશ કરીને વિષ્ણુ અને જયવંત થયા (અર્થાત્ સર્વવ્યાપી જ્ઞાનવાળા જિન થયા), તેમને જે મુક્તિની સ્પૃહાવાળો નિઃસ્પૃહ જીવ અનન્ય મનથી નિત્ય પ્રણમે છે, તે જીવ પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે અને તેના ચરણકમળને સર્વ જનો પૂજે છે. ॥ ૨૭૦ ॥

જે મુનિઓ થયા તેમણે પોતાનો આત્મા દેહ, મન, વાણીથી જુદો છે એમ ગુરુગમે જ્ઞાન મેળવી, સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી આત્માના આશ્રયે નિર્વિકારી આવશ્યક ક્રિયા કરી. મુનિ થતાં પહેલાં સમ્યગ્દર્શન હોવું જોઈએ. પ્રથમ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વિકલ્પ સહિત શ્રદ્ધા હોય છે પણ રાગરહિત આત્માની શ્રદ્ધા કરે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એ સમ્યગ્દર્શન થયા પછી મુનિપણું પ્રગટે છે, ને નિજ આત્માની આરાધનાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે. તીર્થંકરોની આરાધના કરવી તે શુભરાગ છે, જેને સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ્યું છે તે સર્વજ્ઞદેવ છે. જે છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલે છે તે મુનિ છે ને યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવનારા શાસ્ત્ર છે. તે પ્રત્યેનો રાગ મુનિને પણ હોય છે. વળી સામાયિક, વંદન આદિ કરું એવો રાગ મુનિને હોય છે પણ તે આવશ્યક ક્રિયા નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે શુભરાગને હેય માને છે છતાં આવ્યા વિના રહેતો નથી.

આમ દૃષ્ટિ હોવા છતાં રાગ આવે ને નિમિત્ત ઉપર લક્ષ જાય વગેરે પ્રકારે સ્વરૂપ યથાર્થ જાણવું જોઈએ. પોતાની મતિ-કલ્પનાએ શાસ્ત્ર વાંચે તેનો કાંઈ અર્થ નથી. ''નિજ કલ્પનાથી કોટિ શાસ્ત્રો માત્ર મનનો આમળો'' માટે ગુરુગમે સાચું શું ને ખોટું શું છે તેનો વિવેક કરીને રાગથી ભિન્ન ચૈતન્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન થાય છે, પછી વધીને મુનિપણું થાય છે. ભાવલિંગી મુનિઓ અંતરમાં રાગ વિનાના ને બાહ્યમાં વસ્ત્ર વિનાના હોય છે. તેવા મહામુનિઓને પોતાના સ્વરૂપમાં ઠરતાં રાગની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ આત્માની આરાધના છે. પૂર્વે સર્વે પુરાણ પુરુષો-યોગીઓ નિજ આત્માની આરાધનાથી કર્મરૂપી રાક્ષસોના સમૂહનો નાશ કરીને વિષ્ણુ અને જયવંત થયા (અર્થાત્ સર્વવ્યાપી જ્ઞાનવાળા જિન થયા).

પૂર્વે જેટલાં જ્ઞાની થયા તે આત્માની આરાધનાથી થયા. વળી નિજ આત્મા કહ્યો. નિજ કહેતાં

પોતાનો. પોતે છે ને પર અનંતા આત્મા પણ છે. પણ તેમનાથી પોતે જુદો છે. વળી જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણો અને તેની સમય સમયની પર્યાયોથી તે ભરેલો છે. વળી નિજ આત્માની આરાધના કહેતાં જ પર તરફનો વિકલ્પ છૂટી ગયો છે.

હવે નિજ આત્માની આરાધનાથી શું ફળ આવ્યું ? 'સમસ્ત કર્મરૂપી રાક્ષસોના સમૂહનો નાશ કરીને'.... અહીં ભાવકર્મને રાક્ષસની ઉપમા આપી છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે ભક્તની ભીડ ભાંગવા ને અધર્મી રાક્ષસનો નાશ કરવા ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે. પણ તે વાત ખોટી છે. પોતાના શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય કરી જે વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે ફરી સંસારમાં આવતા નથી. ટીકાકારે રાક્ષસનો અર્થ બીજી રીતે ઘટાવી ઉતાર્યો છે. દરેક આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવથી ભરેલા ભગવાન છે. શરીરાદિની ક્રિયા રહિત, વિકાર રહિત શુદ્ધ આત્માનું ભાન થતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની નવી નવી પર્યાય ઉત્પન્ન થવી તે આરાધનારૂપી અવતાર છે. એવા વીતરાગી પર્યાયના અવતારવાળા ભગવાન આત્માએ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન ને રાગદ્વેષરૂપી ભાવકર્મના રાક્ષસનો વ્યય કર્યો, નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે સમસ્ત કર્મરૂપી રાક્ષસોના સમૂહનો નાશ કર્યો.

દરેક આત્મા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ યુક્તમ્ સત્ છે. એક સમયમાં ત્રણ અંશો રહેલા છે. અનાદિથી અજ્ઞાની જીવ શરીરની ક્રિયા અને પુણ્યની ક્રિયાને પોતાની માની મિથ્યાત્વાદિ વિકારને ઉત્પન્ન કરતો, પૂર્વના મિથ્યાત્વાદિનો નાશ કરતો ને ધ્રુવપણે ટકતો તે સંસારદશામાં થતું, તેની વાત નથી. પણ ગુરુગમે સમજણ કરી કે જડની પર્યાય જડથી થાય મારાથી નહિ ને ઈચ્છા થાય છે તે અપરાધ છે. હું તો અપરાધરહિત જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છું એમ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા કરી તેથી નિર્મળતા પ્રગટ થઈ. આ અવતાર ધારણ કર્યો. વીતરાગતા ઉત્પન્ન થતાં રાગ ઉત્પન્ન થતો જ નથી એને ભાવકર્મનો નાશ કર્યો એમ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે. ને રાગનો અભાવ થતાં કર્મોનો પણ સ્વયં અભાવ થયો એટલે જડ કર્મોનો પણ નાશ કર્યો એમ નિમિત્તથી બોલાય છે.

આત્મા પ્રભુત્વશક્તિથી ભરેલો છે, તેના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રભુતા પ્રગટી, ત્રિકાળી પ્રભુએ પ્રભુતાની નવી પર્યાય પ્રગટાવી તે નિજ આત્માની આરાધના છે.

પૂર્વે જે કોઈ કેવળી થયા ને વર્તમાનમાં થાય છે તે બધા નિજ આત્માની આરાધનાથી થયા છે. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વર્તમાન તીર્થંકરો બિરાજે છે, ત્યાં લાખો કેવળીઓ છે, પછી સિદ્ધ-અશરીરી દશા પ્રાપ્ત કરે છે તે આ એક જ ઉપાયથી થાય છે.

તે કેવળી ભગવંતોને વિષ્ણુ અને જયવંત કહેવામાં આવે છે. વિષ્ણુ એટલે વ્યાપક. કેવળી ભગવાનનું જ્ઞાન સર્વને જાણતું હોવાથી તે અપેક્ષાએ તેમને સર્વવ્યાપક કહેવામાં આવે છે. લોકાલોકના બધા પદાર્થોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ને ભાવથી જાણે છે. ક્ષેત્રે વ્યાપક નહિ, પણ પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશમાં રહીને સર્વ પદાર્થોને જાણવા તેને વ્યાપક કહે છે, જ્ઞાને વ્યાપક છે.

વળી કેવળી ભગવાનને જયવંત કહ્યા એટલે કે વીતરાગી વિજ્ઞાની થયા. એક સમયમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકના પદાર્થોને જાણવાવાળું જ્ઞાન પ્રગટ્યું તે હવે પાછું પડવાનું નથી. સિદ્ધ તથા અર્હંતને જે કેવળજ્ઞાનાદિની પર્યાયો પ્રગટી તે નવી નવી એવી ને એવી સાદિ અનંતકાળ સુધી પ્રગટ્યા કરશે, પાછી ફરવાની નથી, સંસાર થવાનો નથી. પૂર્ણ પરમાત્મા થઈ ગયા માટે તેમને જયવંત કહ્યા છે.

કેટલા જીવો ભવી છે, ક્યારે કોને સમકિત થશે, કેટલા તુરત મોક્ષ જશે તેનો કાળ, ક્ષેત્ર વગેરે બધું કેવળી ભગવાનના કેવળજ્ઞાનમાં આવી ગયું છે. જેમ ચોપડામાં નોંધ કરે છે તેમ કેવળજ્ઞાનીના કેવળજ્ઞાનરૂપી ચોપડામાં બધા પદાર્થોની નોંધ આવી ગઈ છે. કોને કેટલા ભવ, ક્યારે મુક્તિ વગેરે તમામ વાત આવી જાય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે સર્વજ્ઞ જગતમાં કોઈ હોઈ શકે નહિ. તો તેને પૂછવામાં આવે છે કે સર્વજ્ઞ આ ક્ષેત્રે ને આ કાળે નથી એમ કહે તો તો બરાબર છે. પણ ત્રણ કાળ ને ત્રણ લોકમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો તને પૂછીએ છીએ કે બધી જગ્યાએ તું જોઈને આવ્યો? તું બધા ક્ષેત્રે ને બધા કાળે જોઈને એમ કહેતો હો તો તને કહીએ છીએ કે બધા ક્ષેત્ર ને બધા કાળને જાણવાવાળો તું જ થયો માટે તું જ સર્વજ્ઞ થઈ ગયો ! જ્ઞાન જ જેનો સ્વભાવ છે તે કોને ન જાણે ? સ્વભાવ હોય તેને મર્યાદા ન હોય. માટે સર્વજ્ઞપણું છે. આત્માનો આશ્રય લેવાથી જીવ તે પ્રગટ કરી શકે એમ છે.

વળી કોઈ કહે કે અમો સર્વજ્ઞને શાસ્ત્ર દ્વારા રાગની મંદતા કરીને કબૂલ કરીએ છીએ તો તે નિર્ણય પણ સાચો નથી, કારણ કે તે પરના લક્ષે થયેલો નિર્ણય છે, સ્વલક્ષે થયેલો નથી. વર્તમાન છદ્મસ્થ જીવને અલ્પજ્ઞતા છે. શુભરાગના આશ્રયે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. અલ્પજ્ઞતાના આશ્રયે અલ્પજ્ઞતાનો નિર્ણય થાય છે પણ અલ્પજ્ઞતાના આધારે સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય ન થાય. સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ? દેહ, મન, વાણીની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી, વિકાર તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી, વર્તમાન પર્યાયમાં ઉઘાડ તેઅંશ છે, તે અંશ જેટલો આત્મા નથી - આમ નિમિત્તની, વિકારની ને અંશની રુચિ છોડી હું તો સર્વજ્ઞ શક્તિવાન દ્રવ્ય છું, શુદ્ધ છું, પરિપૂર્ણ છું એમ પોતાના દ્રવ્યની અંતર્શક્તિના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તેણે પોતાનો સર્વજ્ઞ સ્વભાવ સ્વીકાર્યો ને વ્યવહારથી સર્વજ્ઞને જાણ્યા કહેવાય. સાધકજીવ નિર્ણય કરે છે. અલ્પજ્ઞતાની પર્યાયમાં પણ તે અલ્પજ્ઞ પર્યાયના આશ્રયે નિર્ણય કરતો નથી. અલ્પજ્ઞ પર્યાયે ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવનો આશ્રય લીધો છે તો તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે તે વધીને કેવળદશા પામે છે ને તેણે કેવળજ્ઞાનીનો યથાર્થ નિર્ણય કર્યો કહેવાય છે.

વળી કોઈ પૂછે કે ક્રમબદ્ધ થવાનું હોય તેમ થાય છે ને તેમ કેવળીએ જોયું છે તો તેમાં પુરુષાર્થ શો આવ્યો ? ભાઈ, એમાં જ પુરુષાર્થ છે. દરેક પદાર્થ ક્રમબદ્ધ પરિણમી રહ્યા છે ક્રમ ફરે નહિ. માટે પર ઉપરથી દૃષ્ટિ ઊઠી ગઈ ને પોતામાં ક્રમબદ્ધ થયા કરે છે તેથી રાગ ને અંશ ઉપરથી દૃષ્ટિ

ઊઠી ગઈ. પર્યાય જ્યાંથી આવે છે એવા દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ થતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયું. અક્રમ સ્વભાવના નિર્ણય વિના ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય થતો નથી. દેહની ક્રિયાના આધારે, પુણ્ય-પાપના આધારે, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનના આધારે સર્વજ્ઞનો અથવા ક્રમબદ્ધના નિયમનો નિર્ણય થતો નથી, ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કરવાથી સર્વજ્ઞનો નિર્ણય યથાર્થ થાય છે. તેવા જીવને ભવનો અંત આવી જાય છે. ભગવાને તેવા જીવના ભવ જોયા જ નથી એ જ પુરુષાર્થ ને મોક્ષમાર્ગ છે. આવા પુરુષાર્થી જીવોને ભવ હોતા નથી એમ કેવળજ્ઞાનીના ચોપડામાં નોંધ લખાઈ ગઈ છે.

આ પ્રમાણે ત્રિકાળ ધ્રુવસ્વભાવના અંતર આશ્રયે જે જ્ઞાનીઓએ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું તે સર્વે લોકાલોકને જાણે છે. માટે વિષ્ણુ કહ્યા ને તે કેવળજ્ઞાન પાછું પડે નહિ ને અધૂરું થાય નહિ પણ એવું ને એવું સદા રહે માટે જયવંત કહ્યા.

હવે કેવળજ્ઞાનની આરાધના કરવાવાળો જીવ કેવો છે ? તે બતાવે છે. ''તેમને જે મુક્તિની સ્પૃહાવાળો નિઃસ્પૃહ જીવ અનન્ય મનથી નિત્ય પ્રણમે છે.'' અહીં આરાધના કરવાવાળાની જવાબદારી બતાવી છે. તેને મુક્તિની સ્પૃહાવાળો કહ્યો છે. જેને સંયોગોની સ્પૃહા છે તે તો મુક્તિની સ્પૃહાવાળો નથી જ પણ જેને પુણ્યની તથા એક સમયના પર્યાયની સ્પૃહા છે તે પણ મુક્તિની સ્પૃહાવાળો નથી. પુણ્ય બાંધું ને પછી સ્વર્ગે જાઉં તેવી ભાવના નથી. વ્યવહાર, રાગ, નિમિત્ત વગેરે સાધકદશામાં હોય છે. પણ ધર્મી જીવને તેની સ્પૃહા નથી. પણ ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થઈ મુક્તદશા પ્રગટ કરું એ જ સ્પૃહા છે. વળી નિઃસ્પૃહ કેમ કહ્યો ? નિમિત્ત ને રાગ હોવા છતાં તે તરફની સુખબુદ્ધિ ઊડી ગઈ છે ને સ્વભાવ તરફ એકાગ્રતા થઈ છે માટે નિઃસ્પૃહ કહ્યો. ને સાધકપણું સિદ્ધ કર્યું. અલ્પજ્ઞતા હોવા છતાં અલ્પજ્ઞતાની સ્પૃહા નથી કારણ કે અલ્પજ્ઞતામાંથી સર્વજ્ઞતા આવતી નથી પણ ધ્રુવ સ્વભાવના અવલંબને તે પ્રગટે છે.

તેમને = કેવળી ભગવંતોને, જે = જેને મુક્તિ કરવી છે તે નિઃસ્પૃહ જીવ, કેવળી ભગવંતોને અનન્ય મનથી નિત્ય પ્રણમે છે. આમાં બે અર્થ ઘટાવી શકાય છે. રાગની સ્પૃહા નહિ હોવા છતાં છઠ્ઠે ગુણસ્થાને રાગની વૃત્તિ થાય છે ત્યારે વિકલ્પ દ્વારા સર્વજ્ઞનો જ આદર છે, બીજાનો આદર નથી; ભગવાનને જ વંદે છે-નિત્ય પ્રણમે છે. છતાં તે વિકલ્પનો આદર નથી એટલે અંદરમાં નિઃસ્પૃહ છે.

બીજો નિશ્ચય અર્થ એ છે કે ''હું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છું એવી શ્રદ્ધા તો છે જ પણ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં જે શુભરાગ ઊઠતો તેનો સ્વભાવના ઉગ્ર પુરુષાર્થ દ્વારા નાશ કરી ચૈતન્યજ્ઞાતા સાથે અભેદ થઈ ગયો કે જેમાં દ્રવ્ય ને નિર્મળ પર્યાયનો પણ ભેદ પડે નહિ માટે અનન્ય કહ્યા છે. તે નિત્ય આત્મામાં વંદે છે, નિત્ય એકધારા પ્રણમે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની અભેદતાનો એક સમય પણ વિરહ પડતો નથી, અભેદ થતો જાય છે. કોઈ વખતે પણ વ્યવહાર, નિમિત્ત કે વિકલ્પની મુખ્યતા થતી નથી, અભેદ જ્ઞાયકસ્વભાવ તરફ એકાકાર થાય છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયથી પોતાને વંદે છે ને

વિકલ્પથી સર્વજ્ઞને વંદે છે.

આ પ્રમાણે જે જીવ પોતામાં નિત્ય પ્રણમે છે તે કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. તે કેવળજ્ઞાન શેમાંથી પ્રગટ થાય છે ? પોતાના શુદ્ધ આત્મામાંથી પ્રગટ થાય છે. દરેક આત્મામાં સર્વજ્ઞશક્તિ ભરેલી છે. તેની વ્યક્તતા શરીર, કર્મ, વાણીમાંથી થતી નથી, પુણ્યમાંથી થતી નથી કે અલ્પજ્ઞ પર્યાયમાંથી થતી નથી પણ અંદર ભંડાર ભરેલો છે, તેમાં એકાગ્ર થવાથી વ્યક્ત થાય છે.

કેટલાક જીવો એમ કહે છે કે બધાએ અમુક વખતે ભેગા થઈને સારા વિચારો કરવા ને તેના આંદોલન બહારમાં ફેલાવાથી વિચાર સારા થાય. આવી રીતે બધા મંડળો ધ્યાનના આંદોલન લગાવે તો કેવળજ્ઞાન થતું હશે ? એક સ્પૃહા કરે એટલે બીજાને મદદ પહોંચે એમ માનવું તે જ અજ્ઞાન છે. દરેક જીવપદાર્થ ને જડપદાર્થ સ્વતંત્ર છે, સ્પૃહાવાળો એક જીવ બીજા જીવથી અભાવરૂપ છે. જો એક બીજાને મદદ કરે અથવા સ્પૃહા કરાવે એમ માનીએ તો બે વચ્ચે અભાવ રહેતો નથી. ભાવ થઈ જતાં બધાં થઈને એક થતાં વસ્તુનો નાશ થાય છે. બધાએ આંદોલન કરવું એ વાક્યમાં બધા કહેતાં જ એકમાં બીજાનો અભાવ સાબિત થાય છે. માટે એક મુક્તિની સ્પૃહાવાળો બીજાને મદદ કરે એ માન્યતા જ અજ્ઞાન છે. દરેક જીવ ને પુદ્ગલ સ્વતંત્ર છે એવા ભાન વિના નિઃસ્પૃહ થઈ શકે નહિ.

માટે જે મુનિ શુદ્ધ આત્માના ભાનપૂર્વક નિત્ય પોતામાં પ્રણમે છે તે કેવળજ્ઞાન પામે છે ને લોકાલોકને જાણે છે. વ્યાપક એટલે પરમાં પેસી જતું નથી. લોકાલોકના પદાર્થના અભાવરૂપ રહીને જ્ઞાન કરે છે.

'તે જીવ પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે અને તેના ચરણકમળને સર્વજનો પૂજે છે'. અહીં પાપ એટલે વ્યવહારરત્નત્રય વગેરેના શુભભાવને તથા અશુભભાવને પાપ કહેલ છે. જે જીવ શુદ્ધ સ્વભાવમાં નિત્ય રમે છે તેને પુણ્ય-પાપના ભાવ નાશ થાય છે. જેમ અગ્નિ મોટા જંગલને બાળી નાખે છે તેમ અભેદ દૃષ્ટિ ને સ્થિરતા થતાં પુણ્ય-પાપનો નાશ થાય છે. પુણ્ય-પાપ વિદ્યમાન હોય ને તેને નાશ કરે એવું હોતું નથી પણ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં પુણ્ય-પાપરૂપી ઉદયભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી તેણે પુણ્ય-પાપને નાશ કર્યા એમ કહેવામાં આવે છે. વળી વનમાં ઝાડોનો વિસ્તાર હોય છે તેમ અનાદિથી વિકારીભાવ વિસ્તાર પામતા હતા તેથી તેને અટવી કહી છે ને જેમ અગ્નિ પાસે ઉધઈ આવતી નથી તેમ ચિદાનંદની અભેદ દૃષ્ટિ અને સ્થિરતા પાસે વિકારનો રાફડો ફાટતો નથી.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનો આરાધક નિશ્ચયથી પોતાના સ્વભાવમાં નિત્ય નમે છે, વ્યવહારથી સર્વજ્ઞને નમે છે તે આરાધકને સર્વે જનો પૂજે છે એમ કહ્યું.

ફાગણ સુદ ૧૪, સોમવાર, ૧૦-૩-૫૨.

આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી રમણતા કરવી તે મોક્ષ માટે આવશ્યક ક્રિયા છે. આ ક્રિયા કરીને બધા પુરાણ પુરુષો મોક્ષ પામ્યા છે. વર્તમાન મોક્ષની સ્પૃહાવાળો જીવ પણ એ જ ક્રિયાથી મોક્ષને પામે છે ને સંસારનો નાશ કરે છે. પૂર્વે આ પ્રમાણે પામ્યા, વર્તમાન પણ એમ જ પામે છે ને તું પણ એમ જ પામીશ.

શ્લોક ૨૭૧

(मन्दाक्रान्ता)

मुक्त्वा मोहं कनकरमणीगोचरं हेयरूपं
नित्यानन्दं निरुपमगुणालंकृतं दिव्यबोधम्।
चेतः शीघ्रं प्रविश परमात्मानमव्यग्ररूपं
लब्ध्वा धर्मं परमगुरुतः शर्मणे निर्मलाय॥ २७१॥

શ્લોકાર્થ : હેયરૂપ એવો જે કનક અને કામિની સંબંધી મોહ તેને છોડીને, હે ચિત્ ! નિર્મળ સુખને અર્થે પરમ ગુરુ દ્વારા ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને તું અવ્યગ્રરૂપ (શાંતસ્વરૂપી) પરમાત્મામાં -કે જે (પરમાત્મા) નિત્ય આનંદવાળો છે, નિરુપમ ગુણોથી અલંકૃત છે અને દિવ્ય જ્ઞાનવાળો છે તેમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કર. ॥ ૨૭૧ ॥

'હેયરૂપ એવો જે કનક અને કામિની સંબંધી મોહ તેને છોડીને' સોનુ અને સ્ત્રી તો પરપદાર્થો છે તેને આત્મા ગ્રહી શકતો નથી તેમ જ છોડી શકતો નથી, તે તો છૂટાં જ પડ્યાં છે, તે આત્મામાં અભાવરૂપ છે ને તેના પ્રત્યેનો મોહ એ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્મા તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એવી પ્રથમ દૃષ્ટિ તો હતી જ પણ વિશેષ ઉગ્રતા કરતાં તે પ્રત્યેનો રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી એણે મોહ છોડ્યો એમ કહેવામાં આવે છે. આ મોહ છે ને તેને છોડું એવી મોહ છોડવાની રીત નથી. સ્વભાવમાં એકાગ્રતા થતાં મોહનો અભાવ થઈ જાય છે.

'હે ચિત્ ! નિર્મળ સુખને અર્થે પરમ ગુરુ દ્વારા ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને' હે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ! નિર્મળ સુખને અર્થે તું તારા આત્મામાં પ્રવેશ કર એમ કહેશે. શેનો અર્થી છે ? અનાકુળ શાંતિનો અર્થી છે, કોઈ પુણ્યનો કે સંયોગનો અર્થી નથી. સંસારના અશુભભાવનો અર્થી તો નથી. પણ વ્યવહારરત્નત્રયના પરિણામ કે સારા નિમિત્તનો અર્થી નથી. જે જીવ નિમિત્તની, પુણ્યની કે રાગની રુચિવાળો છે તે તો મિથ્યાત્વને પાત્ર છે. પુણ્ય-પાપ વિનાના નિર્વિકારી આત્મામાં સુખ છે તેના આશ્રયે વીતરાગતાની પર્યાય પ્રગટાવવાનો કામી છે એમ શિષ્યના ઉપાદાનની લાયકાત બતાવી.

તેવા લાયક જીવને નિમિત્તરૂપે ગુરુ કેવા હોય તે બતાવે છે. ''પરમ ગુરુ દ્વારા'' ગુરુ સમ્યગ્દર્શન

સહિત ચારિત્રવાન છે. માટે 'પરમ' શબ્દ કહેલ છે. કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ નિમિત્તરૂપે હોય ને જીવ ધર્મ પામે એમ ત્રણ કાળમાં બનતું નથી.

આવા પરમ ગુરુ પાસે ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાનવાળો શિષ્ય જાય છે, તેને દીક્ષાનો વિકલ્પ ઊઠે છે ત્યારે ગુરુને કહે છે કે હે ગુરુ ! મને ચારિત્ર આપો, કારણ કે સમ્યગ્દર્શન તો ધર્મનું મૂળ છે, તે સાક્ષાત્ ધર્મ નથી. સાક્ષાત્ ધર્મ તો ચારિત્ર છે. ચિદાનંદના આશ્રયે વીતરાગતા પ્રગટે તે ચારિત્ર છે. એવું ચારિત્ર મને અંગીકાર કરાવો એમ શિષ્ય કહે છે.

પરમ ગુરુએ શું કહ્યું ? હે શિષ્ય ! તારું ચારિત્ર તો તારા સ્વભાવના અવલંબને પ્રગટ થાય છે. અમારા સામે જોવાથી કે શુભરાગ કરવાથી તને ચારિત્ર થશે નહિ માટે તારા સ્વભાવનું અવલંબન લે. જે શુભરાગ ઊઠે છે તે ચારિત્ર નથી, તે તો શાંતિને લૂંટનારો ભાવ છે. આમ ગુરુએ કહ્યું, એવું શિષ્ય પણ યથાર્થ સમજ્યો ને પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યનો આશ્રય લઈ ચારિત્ર પ્રગટ કર્યું. આમ પોતે પોતાથી ચારિત્ર ધર્મ પામ્યો ત્યારે પરમ ગુરુ દ્વારા પામ્યો એમ કથન કરવામાં આવે છે. જુઓ, અહીં બધી સંધિ બતાવી, પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન હોવું જોઈએ, સમ્યગ્દર્શન વિના પડિમા કે દીક્ષા ન હોય. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી દીક્ષાનો વિકલ્પ ઊઠે છે. ગુરુ પાસે જાય, ગુરુ પણ 'આત્માનો આશ્રય લે' એમ કહે છે, શિષ્ય એમ સમજે છે. તે રાગનો કામી નથી પણ વીતરાગતાનો કામી છે. આમ ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ બતાવે છે.

વળી ગુરુએ શું કહ્યું ? ''તું અવ્યગ્રરૂપ (શાંતસ્વરૂપી) પરમાત્મામાં - કે જે (પરમાત્મા) નિત્ય આનંદવાળો છે, નિરુપમ ગુણોથી અલંકૃત છે અને દિવ્ય જ્ઞાનવાળો છે તેમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કર.'' અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ પોતે પોતાને સંબોધે છે. તું તારા આત્મામાં શીઘ્ર પ્રવેશ કર. કેવો છે આત્મા ? પોતાના આત્મા જ પરમ આત્મા છે-અવ્યગ્ર છે. શરીર આદિ અજીવ છે, પર છે, પુણ્ય-પાપના ભાવો વ્યગ્રતાવાળા છે. સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ એક સમયની પર્યાય છે તે પરમ આત્મા નથી. પુણ્ય-પાપ વિનાનો ને એક સમયની પર્યાય જેટલો નહિ એવા ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્માને પરમાત્મા કહ્યો છે. તેમાં પુણ્ય-પાપની વ્યગ્રતા નથી. દયા-દાનાદિના ભાવો, પાંચ મહાવ્રતના ભાવો વ્યગ્રતાવાળા છે, આત્માની શાંતિને લૂંટનારા છે. ત્રિકાળી સ્વભાવ તે વિનાનો છે એમ નાસ્તિથી કહ્યું. હવે અસ્તિથી કેવો છે ? નિત્ય આનંદવાળો છે, સત્, ચિત્ ને આનંદની મૂર્તિ છે, શાંત સ્વભાવવાળો છે, એકરૂપ-સદશ સ્વભાવવાળો છે. આવા આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન ને વીતરાગતા પ્રગટે છે.

વળી કેવો છે તે પરમાત્મા ? તેના અનુપમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ગુણોથી સુશોભિત છે. દેહ, મન, વાણી ને પુણ્યની શોભા નથી. જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય તેનાથી શોભિત નથી પણ પોતાના ગુણોથી શોભિત છે. દ્રવ્ય ત્રિકાળ છે ને તેના ગુણો પણ ત્રિકાળ એકરૂપ છે. વળી દિવ્યજ્ઞાનવાળો છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યયજ્ઞાન તો અધૂરાં જ્ઞાન છે ને પર્યાય છે. કેવળજ્ઞાન

પૂર્ણ હોવા છતાં પર્યાય છે, એક સમય પૂરતી છે. કેવળજ્ઞાન ગુણ નથી. અહીં દિવ્યજ્ઞાનવાળો છે એટલે ત્રિકાળી એકરૂપ રહેતા જ્ઞાનવાળો છે એમ કહેવું છે. આ પ્રમાણે પરમાત્મા એટલે પોતાના ત્રિકાળી આત્માને ચાર વિશેષણો આત્મા અવ્યગ્રરૂપવાળો, નિત્ય આનંદવાળો, ઉપમારહિત ગુણોથી સુશોભિત ને દિવ્યજ્ઞાનવાળો - આવા આત્માની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે, વિશેષ સ્થિરતા કરવાથી ચારિત્ર, શુક્લધ્યાન ને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે અનંતા જીવો શુદ્ધ આત્માને આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પામ્યા માટે તુ પણ તેમ કર. શીઘ્ર પ્રવેશ કર. અહીં શીઘ્ર શબ્દ મુનિઓ માટે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શીઘ્ર પ્રવેશ કરતો નથી કારણ કે તેને કેવળજ્ઞાનના પુરુષાર્થની વાર છે. અહીં મુનિઓ જે છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલે છે, જે કેવળજ્ઞાન લેવાની તૈયારીવાળા છે તેને ઉદ્દેશીને શીઘ્ર શબ્દ વાપરેલ છે. હે મુનિ ! પુણ્ય-પાપથી પાર ને એક સમયની પર્યાયમાં આખું દ્રવ્ય આવી જતું નથી એવી અખંડ ધ્રુવ વસ્તુમાં પુરુષાર્થ ઉગ્ર કરીને પ્રવેશ કર ને શુક્લધ્યાન દ્વારા કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર.

અહીં શીઘ્ર પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું તો શું ક્રમબદ્ધ પર્યાય ફરી જતી હશે ? ના, શુક્લધ્યાન પ્રગટ કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થશે તે તો તેના ક્રમ મુજબ તેના કાળે જ પ્રગટ થશે. મોડું પ્રગટ થવાનું હોય ને વહેલું પ્રગટ થઈ જાય એવો એનો અર્થ નથી. પણ ચૈતન્યસ્વભાવનું ઉગ્ર અવલંબન લ્યે તો અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન થાય એવો ઉગ્ર પુરુષાર્થ બતાવવા શીઘ્ર કહેલ છે. દષ્ટિ તો સાચી થઈ છે, પણ દ્રવ્યને ઝડપથી પકડી સ્થિર થવાનો કામી છે તે બતાવવા શીઘ્ર શબ્દ વાપરેલ છે. ને જોણે આવો શીઘ્ર પુરુષાર્થ કરીને દ્રવ્યનું અવલંબન લીધું તેને અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન થાય જ એવો ક્રમબદ્ધપર્યાયનો સ્વભાવ છે, એમાં પણ ફેરફાર નથી.

શબ્દો તો પુદ્ગલ છે, તેની પાછળનો અભિપ્રાય જાણવો જોઈએ. શુદ્ધ દ્રવ્યના અવલંબને શીઘ્ર એકાગ્રતા કરવી તે ધર્મની આવશ્યક ક્રિયા છે.

ટીકાકાર મુનિરાજ સુકવિ છે, તેમનામાં આવા ધાર્મિક કળશો રચવાની કળા છે. જે કવિ શરીરના શણગારની કવિતા રચે, શરીરના અવયવોને પ્રશંસે, પુણ્યને-વિકારને પ્રશંસે તે સુકવિ નથી, ધાર્મિક રચના કરે તે સુકવિ છે. એવા સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ - એટલે ટીકાકાર મુનિ પોતે સૂર્ય સમાન છે. સુકવિ પોતાના કારણે ખીલે છે તેમાં ટીકાકાર નિમિત્ત છે. વળી ટીકાકાર મુનિરાજ કેવા છે ? 'પાંચ ઈંદ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો.' પાંચ ઈંદ્રિયો તો જડ છે, તેનો ફેલાવ તેનામાં એટલે કે જડમાં છે. પણ ભાવ ઈંદ્રિયો એટલે ખંડખંડ જ્ઞાન તરફની વૃત્તિ તૂટી ગઈ છે, તેથી ખંડખંડ જ્ઞાનનો વિસ્તાર થતો નથી પણ અતીંદ્રિય સ્વભાવના આશ્રયે અખંડતા થાય છે. જ્ઞાનપર્યાય સ્વભાવ સાથે અભેદતા પામતી જાય છે. વળી જેમને શરીરમાત્રનો પરિગ્રહ છે. (મોરપીંછ ને કમંડળ તો અપવાદ છે.) વસ્ત્ર-પાત્રની મમતા કરે ને તેને પરિગ્રહ તરીકે રાખે તે તો મુનિ નથી

પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. પણ રાગની વૃત્તિ ઊઠે છે ત્યારે દેહના નિમિત્તે નિર્દોષ આહાર લેવાની વૃત્તિ ઊઠે છે એટલે શરીરને પરિગ્રહ કહ્યો છે. એવી દશાવાળાને બાહ્ય-અભ્યંતર મુનિ કહે છે. એવા મુનિ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) નિશ્ચય પરમ આવશ્યક અધિકાર નામનો અગીયારમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

ટીકા તો પુદ્ગલની રચના છે, તે પુદ્ગલના કારણે થાય છે. પણ મુનિનો વિકલ્પ નિમિત્ત હતો તેથી તેમના વડે રચાયેલી -એમ કહ્યું છે. તેમના ચારિત્રની તેમ જ જ્ઞાનદશાની પણ સાથે વાત કરી છે.

❖❖❖

૧૨. શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

હવે આ શુદ્ધોપયોગ અધિકાર શરૂ થાય છે. શુદ્ધ ઉપયોગ એટલે કેવળદર્શન ને કેવળજ્ઞાનનો અધિકાર છે. પ્રતિક્રમણ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે ઘણા ઘણા અધિકાર બતાવીને તેના ફળરૂપે કેવળદર્શન ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે એમ બતાવે છે ને છેવટમાં સિદ્ધદશા પણ વર્ણવશે.

કેટલાક જીવો એમ માને છે કે કેવળી ભગવાનને દર્શન ઉપયોગ એક સમયે હોય છે ને બીજે સમયે જ્ઞાન ઉપયોગ હોય એમ ક્રમ ઉપયોગ માને છે તે જીવો અજ્ઞાની છે. તેઓ કેવળજ્ઞાની ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતા નથી. આત્મા શુદ્ધ છે એવા ભાનસહિત રમણતા કરી, વીતરાગતા, કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન પ્રગટ કર્યાં. પર્યાયમાં અધૂરાશ નથી તેમ જ નિમિત્તરૂપે આવરણ-કર્મ પણ ટળી ગયા છે એટલે જ્ઞાન-દર્શનની પરિપૂર્ણ પર્યાય એક સાથે ઉપયોગરૂપ પ્રગટ હોય છે તેવા અર્હંત ને સિદ્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે તે આમાં બતાવશે.

વળી ધવલમાં એમ પાઠ આવે છે કે દર્શન સ્વને દેખે છે પણ પરને દેખતું નથી ને જ્ઞાન પરને જાણે છે પણ સ્વને જાણતું નથી. જયધવલામાં પણ આ વાત છે. આ ગ્રંથો વ્યવહારના છે. ત્યાં ગુણભેદની વાત ચાલે છે. દરેક ગુણનું શું કામ છે તે બતાવવું છે. પણ તેથી એકાંત કોઈ એમ લઈ જાય કે અભેદ દષ્ટિએ પણ જ્ઞાન પરને જાણે છે ને દર્શન સ્વને દેખે છે તો તે વાત બરાબર નથી. અભેદ દષ્ટિએ જ્ઞાન સ્વ-પરને જાણે છે ને દર્શન પણ સ્વ-પરને દેખે છે. એ વાત આ અધિકારમાં બતાવશે.

'હવે સમસ્ત કર્મના પ્રલયના હેતુભૂત શુદ્ધોપયોગનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે.'

આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમણતા કરવાથી જે કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન પ્રગટ થાય છે તેને શુદ્ધોપયોગ કહે છે. તે પ્રગટતા ચાર ઘાતિકર્મોનો નાશ થાય છે પણ કેવળી ભગવાનને હજી વિભાવ, પ્રતિજીવી ગુણો, યોગ વગેરેમાં અશુદ્ધતા છે. તે અઘાતિકર્મને લીધે નથી પણ પોતાના કારણે છે. કેવળી ભગવાન જ્યારે તે અશુદ્ધતાનો નાશ કરશે ત્યારે નિમિત્તરૂપે ચાર અઘાતિકર્મોનો પણ નાશ થશે. માટે શુદ્ધોપયોગને સમસ્ત કર્મના પ્રલયના હેતુભૂત કહેલ છે.

ગાથા ૧૫૯

जाणदि पस्सदि सव्वं ववहारणएण केवली भगवं ।
केवलणाणी जाणदि पस्सदि णियमेण अप्पाणं ।। १५९ ।।

जानाति पश्यति सर्वं व्यवहारनयेन केवली भगवान् ।
केवलज्ञानी जानाति पश्यति नियमेन आत्मानम् ॥ १५९ ॥

જાણે અને દેખે બધું પ્રભુ કેવળી વ્યવહારથી;
જાણે અને દેખે સ્વને પ્રભુ કેવળી નિશ્ચય થકી. ૧૫૯.

અન્વયાર્થ : **(व्यवहारनयेन)** વ્યવહારનયથી **(केवली भगवान्)** કેવળી ભગવાન **(सर्वं)** બધું **(जानाति पश्यति)** જાણે છે અને દેખે છે; **(नियमेन)** નિશ્ચયથી **(केवलज्ञानी)** કેવળજ્ઞાની **(आत्मानम्)** આત્માને (પોતાને) **(जानाति पश्यति)** જાણે છે અને દેખે છે.

પ્રથમ વાત આવી હતી કે આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની વીતરાગી પર્યાય તે નિયમ છે ને વ્યવહારના પરિહાર અર્થે સાર શબ્દ જોડેલ છે તેથી નિયમસાર નામ રાખેલ છે. હવે નિયમસારનું ફળ કેવળજ્ઞાન ને મોક્ષ છે એમ કહે છે.

વળી કોઈ કહે કે અમારે કેવળીને જાણવાનું શું કામ છે ? ભાઈ, તારે બધું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. સાચા દેવનું યથાર્થ જ્ઞાન કર. અત્યારે તો દેવના સ્વરૂપમાં વાંધા ચાલી રહ્યા છે. તું દેવનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણ તો તારે માટે કેવળી સાચા કહેવાય.

વ્યવહારનયથી કેવળી ભગવાન લોકાલોકના બધા પદાર્થોને જાણે છે ને દેખે છે. લોકાલોકના પદાર્થોને તેમાં તન્મય થયા વિના જાણે છે માટે તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. ને કેવળજ્ઞાની નિશ્ચયથી પોતાના આત્માને જાણે છે ને દેખે છે. પોતાના આત્મામાં તન્મય થઈને જાણે છે અને દેખે છે માટે તેને નિશ્ચય કહેલ છે.

કેવળી ભગવાન નરક ને સ્વર્ગના દુઃખો ને સુખોને જાણે છે પણ તેનું જાણપણું થતાં તે સુખદુઃખને અનુભવતા નથી. લીંબુ ખાટું છે એમ જ્ઞાન થતાં જ્ઞાન ખાટારૂપ થતું નથી, જ્ઞાનમાં ખટાશ આવી જાય તો જ્ઞાન જડ થઈ જાય. લીંબુમાં એકમેક થયા વિના જ્ઞાન ખટાશને જાણી લ્યે છે. સ્વાદ મૂર્ત અજીવ છે. અજીવનો સ્વાદ આત્મામાં આવતો નથી. આમ પરમાં એકરૂપ થયા વિના જાણવું તે વ્યવહાર છે તેથી જ્ઞાન સ્વાદને વ્યવહારે જાણે છે.

તેવી જ રીતે કેવળી ભગવાન ચૌદ બ્રહ્માંડને અથવા લોકાલોકના પદાર્થોને જાણી લ્યે છે પણ તેમાં પ્રવેશ કરતા નથી. નરકના પ્રાણીઓ બૂમો પાડે, ઘણાં વીંછીઓ કરડે તેવી વેદના હોય છે, તેને કેવળજ્ઞાની જાણી લ્યે છે પણ તે વેદનાનો અનુભવ કેવળી ભગવાનને હોતો નથી, કારણ કે તેમાં તન્મય થયા વિના જાણે છે. માટે તેને વ્યવહારથી જાણે છે એમ કહ્યું.

કોઈ કેવળી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે આત્માના પ્રદેશો ચૌદ બ્રહ્માંડમાં ફેલાઈ જાય છે. લોકાલોકના

અસંખ્ય પ્રદેશમાં એક એક પ્રદેશ આવી જાય છે તેથી તે સમયે કેવળી ભગવાનના અમુક પ્રદેશો સાતમી નરકમાં પણ હોય છે ને જ્યાં કસાઈખાનું હોય ત્યાં પણ હોય છે. એક જ ક્ષેત્રમાં હોવા છતાં તેમને નરકનું દુઃખ નથી તેમ જ કસાઈખાનામાં કપાતા પ્રાણીનું પણ તેમને દુઃખ નથી; પણ તેનામાં તન્મય થયા વિના તે બધાનું જ્ઞાન કરી લ્યે છે. ને પોતે પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય-આનંદના અનુભવમાં છે. નિગોદના જીવો સાતમી નરકના જીવો કરતાં ઘણાં જ વધારે દુઃખી છે, નારકીને પાંચ ઈંદ્રિયોનો ઉઘાડ છે ને નિગોદના જીવને એકેંદ્રિયનો ઉઘાડ છે. વિભાવનું ઉગ્ર વિપરીત પરિણમન નિગોદમાં રહેલું છે તેથી નિગોદનું દુઃખ અનંતુ છે. આખા લોકમાં સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો રહેલા છે ને કેવળી સમુદ્ઘાત વખતે કેવળીના પ્રદેશો આખા લોકપ્રમાણ થાય છે છતાં નિગોદના જીવની વેદના તેમને થતી નથી; તેમાં તન્મય થયા વિના નિગોદના જીવનું જ્ઞાન કરી લ્યે છે તેથી કેવળી ભગવાન લોકાલોકને વ્યવહારથી જાણે છે એમ કહેવાય છે.

ફાગણ સુદ ૧૫, મંગળવાર, ૧૧-૩-૫૨.

આજ રોજ શ્રી પ્રવચનસારજીની સ્વાધ્યાય થઈ હતી.

ફાગણ વદ ૧, બુધવાર, ૧૨-૩-૫૨.

આ બારમો શુદ્ધોપયોગ અધિકાર છે. અખંડ શુદ્ધ ત્રિકાળી દ્રવ્યના આશ્રયે જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો તેનું ફળ કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન છે. તે કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શનને અહીં શુદ્ધોપયોગ કહેલ છે. ચારિત્રની શુદ્ધતાને શુદ્ધોપયોગ કહે છે પણ તે વાત અહીં નથી.

કેટલાક જીવો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ક્રમસર માને છે, ખંડખંડ માને છે. -તે વાત ખોટી છે. શુદ્ધ અભેદ જીવના આશ્રયે અખંડતાની આરાધનાના ફળમાં દર્શન-જ્ઞાન અખંડરૂપે પ્રગટે, ખંડખંડરૂપે પ્રગટે તેમ બને નહિ. વળી નિમિત્તરૂપે દર્શનાવરણીય ને જ્ઞાનાવરણીયનો નાશ થયો ને દર્શન-જ્ઞાન ખંડખંડ રહે તેમ બને નહિ. માટે કેવળદર્શન ને કેવળજ્ઞાન બન્ને એક સમયે પરિપૂર્ણ ઉપયોગરૂપ છે એમ બતાવે છે.

વળી વ્યવહારના ગ્રંથોમાં કહે છે કે જ્ઞાન પરને જાણે ને દર્શન સ્વને દેખે તે ગુણભેદનું કાર્ય બતાવવા માટેનું કથન છે. અભેદ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન સ્વ-પરને જાણે છે ને દર્શન સ્વ-પરને દેખે છે.

ટીકા : અહીં કેવળી ભગવાનને સ્વ-પર સ્વરૂપનું પ્રકાશકપણું કથંચિત્ કહ્યું છે.

જ્ઞાન તે સ્વ છે ને શ્રદ્ધા, ચારિત્ર આદિ ગુણ તે પર છે, તે પોતામાં નિશ્ચય સ્વ-પર છે, જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોનો પિંડ તે સ્વ છે ને લોકાલોક તે પર છે એમ વ્યવહાર સ્વ-પર છે.

આત્મા પોતાના જ્ઞાનને તથા પર એવા બીજા ગુણોને જાણે છે તે સ્વ-પરપ્રકાશકપણું પોતામાં

છે તથા પોતાને જાણે છે ને વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે એમ પણ સ્વ-પરપ્રકાશકપણું છે.

'વ્યવહાર પરાશ્રિત છે' એટલે કે સિદ્ધ ભગવાન લોકાલોકને વ્યવહારથી જાણે છે છતાં તેમાં તન્મય થઈને જાણતા નથી. નરકાદિના દુઃખોને જાણવા છતાં પરરૂપ થઈને જાણતા નથી, તન્મય થઈને જાણતા નથી માટે વ્યવહાર કહ્યો. પોતાનામાં તન્મય થઈને પોતાને જાણે છે માટે નિશ્ચય કહ્યો.

''વ્યવહાર પરાશ્રિત છે એવું શાસ્ત્ર વચન હોવાથી, વ્યવહારનયથી તે ભગવાન પરમેશ્વર પરમ ભટ્ટારક આત્મગુણોનો ઘાત કરનારા ઘાતિકર્મોના નાશ વડે પ્રાપ્ત સકળવિમળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન વડે ત્રિલોકવર્તી તથા ત્રિકાળવર્તી સચરાચર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને એક સમયે જાણે છે અને દેખે છે.''

કેવળી ભગવાન કેવા છે ? ભગવાનને બધી શક્તિઓ પ્રગટ થઈ છે તથા ઈંદ્રાદિ દેવોથી પૂજ્ય છે. વળી તેમણે ગુણોનો ઘાત કરનાર ઘાતિકર્મોનો નાશ કર્યો છે. આત્માના ગુણોનો ઘાત થતો નથી પણ પર્યાયમાં ઘાત થાય છે. વળી કર્મો જ્ઞાનાદિ પર્યાયનો ઘાત કરતા નથી પણ જીવ પોતે જ્ઞાનાદિ પર્યાયની હીણી અવસ્થા કરે અથવા રાગ-દ્વેષાદિ કરે તો કર્મો ઘાત કરે છે એમ કથન કરવામાં આવે છે.

વળી તે ઘાતિકર્મોનો ભગવાને નાશ કર્યો એમ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે. ઘાતિકર્મો જડ છે તેનો ભગવાન નાશ કરી શકતા નથી, પણ અહીં ભગવાન કેવળજ્ઞાનાદિ વિકાસની સંપૂર્ણ દશારૂપ થતાં કર્મો પોતે બીજા પરમાણુરૂપે પલટી જાય છે. તેને કેવળી ભગવાને કર્મોનો નાશ કર્યો એમ કહેવાય છે. ઘાતિકર્મના નાશથી સકળવિમળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રગટ થયું છે. તે કેવળજ્ઞાન પૂર્ણ નિર્મળ છે. તે કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન વડે ત્રણ લોકમાં રહેલા પદાર્થો જેમાં લોક ને અલોક આવી જાય છે; તેને તથા ત્રણ કાળમાં વર્તનારા બધાં દ્રવ્યો, ગુણો ને પર્યાયોને એક સમયે જાણે છે ને દેખે છે. કેવળદર્શન બધા પદાર્થોને દેખે છે ત્યાં દર્શન ભેદ પાડતું નથી પણ બધાને અભેદરૂપે દેખે છે. પરને જાણે છે ને દેખે છે તે પરમાં તન્મય થયા વિના જાણે છે ને દેખે છે માટે તેને વ્યવહાર કહ્યો.

'શુદ્ધ નિશ્ચયથી પરમેશ્વર મહાદેવાધિદેવ સર્વજ્ઞ વીતરાગને પરદ્રવ્યના ગ્રાહકત્વ, દર્શકત્વ, જ્ઞાયકત્વ વગેરેના વિવિધ વિકલ્પોની સેનાની ઉત્પત્તિ મૂળ ધ્યાનમાં અભાવરૂપ હોવાથી' ખરેખર સ્વરૂપથી જોવામાં આવે તો ભગવાન વીતરાગને પરદ્રવ્યનું ગ્રાહકપણું, પરદ્રવ્યનું દર્શકપણું, પરદ્રવ્યનું જ્ઞાયકપણું એવા ભેદનો અભાવ છે. સ્વને જાણવું તે તેનું સ્વરૂપ છે. પરને જાણવું તે વ્યવહાર છે, કેમ કે પરમાં પેસીને જાણતા નથી.

'તે ભગવાન ત્રિકાળ નિરુપાધિ, નિરવધિ (અમર્યાદિત), નિત્ય શુદ્ધ એવા સહજ જ્ઞાન અને સહજ દર્શન વડે નિજ કારણપરમાત્માને પોતે કાર્યપરમાત્મા હોવા છતાં પણ જાણે છે અને દેખે

છે' કેવળી ભગવાનને કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન પ્રગટી ગયા છે. તે અમર્યાદિત ને ત્રિકાળ ઉપાધિ વિનાના રહેવાના છે. હવે તેમાં ઉપાધિ આવવાની નથી. વળી નિત્ય શુદ્ધ છે. આવા કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન વડે પોતે કાર્યપરમાત્મા હોવા છતાં નિશ્ચયથી કારણપરમાત્માને જાણે છે ને દેખે છે. પરને જાણવું ને દેખવું તે શુદ્ધ નિશ્ચયમાં નથી તો પછી પરને કરું ને ભોગવું એ વાત તો વસ્તુમાં હોઈ શકે જ નહિ.

''કઈ રીતે ? આ જ્ઞાનનો ધર્મ તો દીવાની માફક સ્વ-પરપ્રકાશકપણું છે. ઘટાદિની પ્રમિતિથી પ્રકાશ-દીવો (કથંચિત્) ભિન્ન હોવા છતાં સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ હોવાથી સ્વ અને પરને પ્રકાશે છે.''

જ્ઞાનનો ધર્મ દીવાની જેમ સ્વ-પરપ્રકાશક છે. દીવો પોતે પોતાને પ્રકાશે છે તેમ જ બીજા પદાર્થોને પણ જણાવે છે. દીવાનો સ્વ-પરપ્રકાશક ભાવ ને ઘટ વગેરે પદાર્થોને પ્રકાશવાની પ્રમિતિરૂપ ક્રિયા -એ બન્ને એક સમયે હોવા છતાં ભાવભેદ છે.

અહીં હવે સૂક્ષ્મ વાત આવે છે. જેવી રીતે છ કારકો એક સમયે એક જ પદાર્થમાં છે. છતાં દરેકમાં ભાવભેદ રહેલો છે. જેમ કે આત્મા પોતાના કાર્યનો કર્તા છે, પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણમે તે કર્મ, પોતે જ સાધન છે, પોતાને દાન આપે માટે સંપ્રદાન છે, પોતામાંથી કાર્ય થાય માટે અપાદાન ને પોતાના આધારે કાર્ય થાય માટે પોતે અધિકરણ -એમ છ બોલ એક સમયમાં હોવા છતાં ભાવભેદ છે. તેવી રીતે પરમાણુમાં છ કારકો વિદ્યમાનપણે વર્તે છે, કાળભેદ નથી. છતાં ભાવભેદ છે. તેમ અહીં પ્રથમ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યું કે દીવો પોતે પોતાને પ્રકાશે છે ને આ બીજા પદાર્થો છે એમ પરને પણ પ્રકાશે છે. આમ દીવાનો સ્વ-પરને પ્રકાશવાનો ભાવ ને તેને પ્રકાશવારૂપની ક્રિયા એમાં પ્રદેશભેદ નથી. જ્યાં પ્રકાશનું ક્ષેત્ર છે ત્યાં જ પ્રકાશવાની ક્રિયા છે. જે વખતે પ્રકાશવાનો ભાવ છે તે જ વખતે પ્રકાશવાની ક્રિયા છે. પ્રદેશભેદ નથી, કાળભેદ નથી. એક જ પર્યાયમાં ભાવ ને ક્રિયા છે છતાં બન્નેના ભાવમાં ભેદ છે. આમ ભાવ ને ક્રિયામાં કથંચિત્ ભેદ છે. તે દૃષ્ટાંતે આત્માનું કેવળજ્ઞાન પણ એવું જ છે તે બતાવે છે.

''આત્મા પણ જ્યોતિસ્વરૂપ હોવાથી વ્યવહારથી ત્રિલોક અને ત્રિકાળરૂપ પરને તથા સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ આત્માને (પોતાને) પ્રકાશે છે.''

દીવાના દૃષ્ટાંત મુજબ આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે. પોતે જ્યોતિસ્વરૂપ છે. વ્યવહારથી ત્રણ કાળના ને ત્રણ લોકના પદાર્થોને પ્રકાશે છે ને નિશ્ચયથી પોતાને પ્રકાશે છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન પર્યાયનો સ્વ-પરપ્રકાશક ભાવ ને તેની જ્ઞપ્તિક્રિયા-જાણવાની ક્રિયા એ બે એક જ પર્યાયમાં એક ક્ષેત્રે એક સમયે હોવા છતાં જ્ઞાનભાવ ને જ્ઞપ્તિક્રિયામાં ભાવભેદે ભેદ છે. એક સમયની પર્યાયમાં બે ભેદ પડે છે. કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન પર્યાયમાં કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન ને અધિકરણ એવા છ કારકો એક સમયમાં હોવા છતાં ભાવભેદ છે.

ઘણાં જીવોને નવાઈ લાગે છે કે કેવળજ્ઞાન થયા પછી આ શું ? અત્યાર સુધી અભેદના ગાણાં ગાયા ને અભેદના આશ્રયે વીતરાગતા પ્રગટે છે તો તેનું ફળ કેવળજ્ઞાન આવ્યું ને તેમાં ભેદ ? વળી કોઈ નિર્ગુણ પરમાત્મા માને, કોઈ જ્યોતિમાં જ્યોતિ ભળી જાય એમ માને, એકમાં અનેક ભળી જાય એમ માને, વળી અભેદ થયા પછી આ ભેદ શેના ? એમ જેને કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપની ખબર નથી તેને અહીં કેવળીના સ્વરૂપની વાત કરે છે.

૧) કોઈ આત્મા પરમાત્માદશા પામે એટલે ગુણ વગરનો થઈ જાય એમ બનતું નથી, ત્યાં પણ અનંત ગુણો સહિત છે.

૨) દરેક જીવ ત્યાં સ્વતંત્ર રહે છે. કોઈમાં કોઈ ભળી જતો નથી. વળી બધા થઈને એક આત્મા નથી.

૩) મોક્ષમાર્ગમાં જે શુદ્ધોપયોગ અભેદ આત્માના આશ્રયે પ્રગટ્યો હતો તે અધૂરી નિર્મળ પર્યાયમાં પણ કર્તા, કર્મ, કરણ આદિ છ કારકોના ભેદ પડતા હતા, તે પર્યાયનો સ્વભાવ છે. તેમ કેવળજ્ઞાનમાં પણ છ કારકોના ભેદ પડે છે.

૪) કેવળજ્ઞાન થયા પછી બધું અભેદ થઈ જતું નથી. લોકો કહે કે અભેદ જ સર્વથા રહે તો તે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા નથી. ભેદાભેદ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. રાગી જીવને ભેદનો આશ્રય લેવાથી રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરાવવા માટે અભેદનો આશ્રય લેવો એમ વારંવાર કહેવામાં આવતું પણ તેથી કરીને વસ્તુનો કથંચિત્ ભેદસ્વભાવ છે તેનો નાશ થઈ જાય છે, એમ નથી.

૫) કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યા પછી દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય ત્રણેને કથંચિત્ ભેદ છે ને એક ગુણ બીજા ગુણરૂપે થતો નથી એવો ભેદ ત્યાં પણ રહેલો છે. તે તેનો ભેદ સ્વભાવ છે.

૬) કેવળજ્ઞાનની એક સમયની પર્યાયમાં પર્યાયનો સ્વ-પરપ્રકાશકભાવ ને તેની જ્ઞપ્તિક્રિયા એમ ભાવ ને ક્રિયાને કથંચિત્ ભેદ છે.

૭) એક સમયની કેવળજ્ઞાનની પર્યાય સ્વપણે છે ને પૂર્વની કે પછીની પર્યાયરૂપે નથી. એક વ્યક્ત પર્યાય અનંતા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણે છે માટે અનંતા અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ એક પર્યાયમાં પડે છે. આમ કથંચિત્ ભેદસ્વભાવ રહેલો છે તે જાણવો જોઈએ.

લોકો સમજ્યા વગર અભેદ અભેદ કહીને નિર્વિકલ્પ થવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે બધું વ્યર્થ છે. અભેદ ને અખંડ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું એનો અર્થ એટલો છે કે તેમાં રાગ નથી. તેમ જ અપૂર્ણતા નથી પણ તેથી કરીને પૂર્ણતાનો એક જ પ્રકાર છે એમ નથી. એક સમયની પૂર્ણ પર્યાયમાં પણ ભાવ, ક્રિયા વગેરેના ભેદ પડે છે. તે ભેદ કેવળજ્ઞાનપર્યાયનો ધર્મ છે.

અહો ! સર્વજ્ઞ ભગવાન એક સમયની પર્યાયમાં લોકાલોકને જાણે છે છતાં તેમાં તન્મય થતાં નથી ને સ્વ-પરપ્રકાશકભાવ ને જ્ઞપ્તિક્રિયા -એ બેમાં કાળભેદ નહિ હોવા છતાં ભાવભેદ છે.

અહો ! અભેદ એકરૂપ સ્વભાવના ગાણાં ગાયા તે દ્રવ્યસ્વભાવના અવલંબને પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટી તેમાં દીવાની જેમ સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ છે. જડ જ્યોતિમાં સામર્થ્ય ને ક્રિયા એક સમયે હોવા છતાં ભાવભેદ છે. તેમ અભેદ આત્માના આશ્રયે સર્વજ્ઞદશારૂપે થવા છતાં ને રાગરૂપી ભેદ નહિ હોવા છતાં કેવળજ્ઞાની ભગવાનના દ્રવ્યમાં પણ અનંત ગુણો ને અનંત પર્યાયો છે એમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદ છે. એક પર્યાયમાં અનંત ભેદો પડે છે. એક સમયે ઉત્પાદ થાય છે, તે ઉત્પાદ પર્યાયમાં પણ સ્વ-પરપ્રકાશકભાવ ને તેની જાણવાની ક્રિયા -એમ ભાવભેદ છે.

કોઈ પ્રશ્ન પૂછે કે ક્રિયા તો રાગમાં હોય, કેવળજ્ઞાનમાં કેવી ક્રિયા હશે ? ભાઈ, ત્યાં રાગરૂપ ક્રિયા નથી પણ સમયે સમયે કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શનરૂપ પરિણમવાની ક્રિયા ત્યાં પણ રહેલી છે. કેવળી ભગવાનમાં પણ એકાંત અભેદ સ્વભાવ નથી ત્યાં પણ ભેદાભેદ સ્વભાવ રહેલો છે. દ્રવ્ય ને પર્યાય એવો ભેદ તો છે જ પણ એક પર્યાયમાં સ્વ-પરપ્રકાશકભાવ ને જાણવાની ક્રિયા એવો ભાવભેદ પણ છે.

અજ્ઞાનીને લાગે કે કેવળજ્ઞાન થયા પછી શું ક્રિયા કરવાની બાકી હશે ? ભાઈ, કેવળજ્ઞાન પૂર્ણ પર્યાય હોવા છતાં સમયે સમયે ક્રિયા ચાલુ છે. સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ સાથે જ્ઞપ્તિક્રિયા ચાલુ છે. તે ક્રિયા બંધ પડી જાય તો કેવળી જડ થઈ જાય. આમ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. એકાંત અભેદ માનીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં બેસી જાય તો કાંઈ વળે તેમ નથી. ભેદ અને અભેદ બન્નેનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

૬૯ પાખંડીઓ પર વિજય મેળવવાથી જેમણે વિશાળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે એવા મહાસેનપંડિતદેવે પણ શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(अनुष्टुभ)

यथावद्वस्तुनिर्णीतिः सम्यग्ज्ञानं प्रदीपवत्।
तत्स्वार्थव्यवसायात्म कथंचित् प्रमितेः पृथक्॥

શ્લોકાર્થ : વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાન, દીવાની માફક, સ્વના અને (પર)પદાર્થોના નિર્ણયાત્મક છે તથા પ્રમિતિથી (જ્ઞપ્તિથી) કથંચિત્ ભિન્ન છે.

વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અહીં કેવળજ્ઞાનીની વાત છે. તે કેવળજ્ઞાન દીવાની માફક સ્વના અને લોકાલોકના પદાર્થો માટે નિર્ણયાત્મક છે. પરને જાણવું તે વ્યવહાર છે. ને વ્યવહારને સમયસારમાં અભૂતાર્થ કહ્યો છે તો શું પરને જાણવું તે અભૂતાર્થ હશે ? શંકાશીલ હશે ? અહીં વ્યવહારનો

અર્થ અભૂતાર્થ નથી. એટલે અહીં નિર્ણયાત્મક શબ્દ વાપરેલ છે. લોકાલોકનું જ્ઞાન કેવળી ભગવાનને નિશ્ચયાત્મક છે, જરા પણ સંદેહવાળું નથી. ગોળને જાણતા, નીમકને જાણતા જ્ઞાન મીઠું કે ખારું થઈ જતું નથી, તેના અભાવરૂપ રહીને જ્ઞાન તે પદાર્થોને જાણે છે. ભગવાન લોકાલોકને જાણે છે તે લોકાલોકના પ્રદેશમાં તન્મય થયા વિના પૂરેપૂરું જાણે છે માટે વ્યવહાર કહ્યો છે. પણ તેથી કરીને લોકાલોક સંબંધીનું ભગવાનનું જ્ઞાન અભૂતાર્થ છે અથવા સંદેહાત્મક છે એવો એનો અર્થ નથી. વળી કોઈ કહે કે ભગવાનનો મહિમા બતાવવા માટે લોકાલોકને જાણે છે એમ કહ્યું છે તો તે પણ ખોટું છે. કેવળજ્ઞાનની એક સમયની પર્યાયનો સ્વભાવ બતાવે છે કે પરમાં તન્મય થયા વિના બધા પદાર્થોને યથાર્થ રીતે જાણે છે. તથા તે કેવળજ્ઞાન અને પ્રમિતિ કથંચિત્ ભિન્ન છે. એક સમયની પર્યાયનો સ્વ-પર જાણવાનો ભાવ અથવા કર્મ તે ક્રિયાથી કથંચિત્ ભેદ છે, કાળભેદ નથી પણ ભાવભેદ છે.

करता परिनामी दरव, करम रूप परिनाम।
किरिया परजयकी फिरनि, वस्तु एक त्रय नाम॥

એક સમયમાં ત્રણે છે. વસ્તુ એક છે છતાં ભાવભેદ છે. છ કારકો પણ ઉતારી શકાય છે. છ કારકના વાચકમાં ફેર છે તો વાચ્યમાં પણ ફેર છે, તેના ભાવમાં પણ ફેર છે. કેવળજ્ઞાનની એક સમયની પર્યાયનું સ્વરૂપ છે. જો પર્યાયને ન જાણે તો તે દ્રવ્યને પણ જાણી શકે નહિ. માટે કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવું જોઈએ.

ફાગણ વદ ૨, ગુરુવાર, ૧૩-૩-૫૨.

આ શુદ્ધ ઉપયોગનો અધિકાર છે. શુદ્ધ ઉપયોગ એટલે શું ? તે કહે છે. આત્મામાં સ્વના અવલંબને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો, તે નિયમ છે અને સાર શબ્દ વ્યવહારના પરિહાર અર્થે વાપર્યો છે. ત્રિકાળ ધ્રુવ સ્વભાવના અવલંબને સહજ શાંતિ પ્રગટી, તેનું ફળ તે મોક્ષ. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનરૂપ શુદ્ધ ઉપયોગની અહીં વાત છે, આચરણરૂપી શુદ્ધ ઉપયોગની અહીં વાત નથી.

તે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનઉપયોગ એક સમયમાં પ્રકાશે છે. કોઈ એમ માને છે કે પહેલા સમયે દર્શન ઉપયોગ હોય અને બીજા સમયે જ્ઞાન ઉપયોગ હોય છે અને બીજી એવી પણ વાત શાસ્ત્રમાં આવે છે કે દર્શન ઉપયોગ સ્વને દેખે અને જ્ઞાન ઉપયોગ પરને જાણે છે. એ બન્નેના નિરાકરણના અર્થે અહીં શુદ્ધ ઉપયોગનું આચાર્ય ભગવાન વર્ણન કરે છે.

અહીં અભેદ કથનમાં જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગ બન્ને સ્વ-પરપ્રકાશક છે. બન્ને ગુણોનું પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય બતાવવું હોય ત્યાં દર્શન સ્વને દેખે છે અને જ્ઞાન પરને જાણે છે એમ ગુણભેદનું કથન આવે છે. આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે તેથી દર્શન તથા જ્ઞાન પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે. આમ ન માને તેનો નિશ્ચય તો ખોટો છે અને વ્યવહાર પણ ખોટો છે.

કેવળજ્ઞાન પરને વ્યવહારે જાણે છે એનો અર્થ પરનું નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન નથી એમ નથી. પરનું જ્ઞાન પણ નિશ્ચયાત્મક છે પરંતુ પરમાં તન્મય થઈને પરને જાણતું નથી માટે વ્યવહારથી જાણે છે એમ કહેલ છે.

મોક્ષમાર્ગના ફળરૂપે શુદ્ધ ઉપયોગ છે તે ભેદરૂપ છે કે અભેદરૂપ છે ? અને નિશ્ચયાત્મક છે કે અનિશ્ચયાત્મક છે ? તે બતાવવા આ અધિકાર છે. સમ્યગ્જ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક નિશ્ચયાત્મક છે અને જ્ઞાનમાં સ્વ-પરનું કાર્ય આવ્યું તે વખતે ક્રિયા નથી એમ પણ નથી, તે વખતે ક્રિયા છે. તે બતાવે છે. પૂર્ણ જ્ઞાન થયું તે કાર્યપરમાત્મા થયા, કાર્ય એટલે કર્તાનું કર્મ થયું. કર્તા પરિણમીને કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનરૂપ કાર્ય પ્રગટ થયું. તો તે વખતે પણ ક્રિયા છે. એક સમયમાં ક્રિયા અને કાર્ય બન્ને છે. માટે જ્ઞપ્તિ ક્રિયાથી કાર્ય કથંચિત્ ભિન્ન છે.

અહીં કર્મ અને ક્રિયાને કથંચિત્ ભેદ છે તે જણાવે છે. મૂળ પાઠમાં કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાને **जाणदि पस्सदि** કહેલ છે તે જાણવા-દેખવારૂપ ક્રિયા છે. અને કેવળજ્ઞાન-દર્શન તે કાર્ય છે. એ રીતે કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણાદિ ભેદ કેવળજ્ઞાનમાં પણ છે છતાં કાળભેદ નથી. રાગ અને વિકલ્પનો અભાવ હોવા છતાં ક્રિયા અને કાર્ય વગેરેનો ભેદ છે પણ ભાવભેદ નથી. જેને તત્ત્વદૃષ્ટિ થઈ છે તે કેવળજ્ઞાનને કેવું જાણે છે તે કહેલ છે.

મોક્ષમાર્ગની પર્યાય ત્રિકાળના આશ્રયે પ્રગટે છે, કેવળજ્ઞાનની પર્યાય પણ ત્રિકાળના આશ્રયે પ્રગટે છે. તે મોક્ષમાર્ગના આશ્રયે પ્રગટ થતી નથી કેમ કે અભાવમાંથી ભાવ થાય નહિ. કેવળજ્ઞાનમાં ક્રિયા થાય છે. પૂર્વ પર્યાયનો અભાવ થઈને નવી પર્યાય થાય છે તે ક્રિયા છે. તે કર્મથી કથંચિત્ ભેદરૂપ છે.

પરને જાણવું તે વ્યવહાર છે. પણ તે નિશ્ચયાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરેલ છે. વ્યવહાર છે માટે અનિર્ણયાત્મક છે એમ નથી. જ્ઞાન તો જ્ઞાનથી થાય છે. પરને જાણતા પરમાં તન્મય થતું નથી માટે વ્યવહાર કહેલ છે. આ રીતે વ્યવહારની વાત કરી. હવે નિશ્ચયની વાત કરે છે.

स्वाश्रितो निश्चयः નિશ્ચય સ્વાશ્રિત છે એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી જ્ઞાન સતત નિરુપરાગ નિરંજન સ્વભાવમાં લીનપણાને લીધે નિશ્ચયપક્ષે પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે જ. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ સતત એટલે નિરંતર હોય છે, સમયનો પણ વિરહ હોતો નથી. પહેલા સમયે દર્શન અને બીજા સમયે જ્ઞાન થાય તો નિરંતરપણું રહેતું નથી. વળી તે શુદ્ધ ઉપયોગ રાગરહિત છે. પરમાત્માને પૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન વર્તે છે, તેઓ પરમ આનંદનો અનુભવ કરી રહ્યા છે, સ્વમાં લીન છે. પરને જાણતાં પરમાં લીન થતાં નથી પણ સ્વમાં લીન છે તેથી નિશ્ચયપક્ષે પણ સ્વ-પરપ્રકાશકપણું છે. સ્વના લીનપણામાં પર એવા અન્ય ગુણોનું પણ જ્ઞાન વર્તે છે. તે નિશ્ચયપક્ષે સ્વ-પરપ્રકાશકપણું છે. અહીં પરપ્રકાશક એટલે લોકાલોકની વાત નિશ્ચયપક્ષે નથી પણ જ્ઞાન-દર્શનથી પર એવા અનંતા ગુણો છે તેનું જાણવું-દેખવું તે પરપ્રકાશકપણું છે તે નિશ્ચય છે.

આ પ્રમાણે સહજ જ્ઞાન આત્માથી સંજ્ઞા, લક્ષણ અને પ્રયોજનની અપેક્ષાએ ભિન્ન નામ, ભિન્ન લક્ષણ અને ભિન્ન પ્રયોજનથી ઓળખાતું હોવા છતાં વસ્તુવૃત્તિએ ભિન્ન નથી. જ્ઞાન અને આત્માને સંજ્ઞા, લક્ષણ આદિથી ભિન્નતા હોવા છતાં અખંડ વસ્તુની અપેક્ષાએ ભિન્નતા નથી એમ કહે છે. દ્રવ્ય અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાન આત્માથી જુદું નથી. આત્મા જુદો રહે અને પર્યાય જુદી રહે એમ નથી. જેમ લોકાલોક આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે તેમ કેવળજ્ઞાનાદિ આત્માથી ભિન્ન નથી. કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનાદિનો આકાર આત્મા પ્રમાણે છે. તે વસ્તુથી ભિન્ન નથી. કેવળજ્ઞાનનો આકાર જુદો અને આત્માનો આકાર જુદો એમ નથી. કેમ કે તેમને પ્રદેશભેદ નથી. અઘાતિકર્મોના પ્રદેશો આત્માથી બહાર છે કેમ કે તે પરપ્રદેશો છે. પણ કેવળજ્ઞાનના પ્રદેશો આત્માથી જુદા નથી માટે જ્ઞાનને અને આત્માને સંજ્ઞા, લક્ષણાદિથી ભિન્નતા હોવા છતાં વસ્તુદષ્ટિએ ભિન્નતા નથી.

આ કારણે આ સહજ જ્ઞાન આત્મગત-આત્મામાં રહેલા દર્શન, સુખ, ચારિત્ર વગેરેને જાણે છે અને સ્વાત્માને - કારણપરમાત્માના સ્વરૂપને પણ જાણે છે. જ્ઞાન આત્માને જાણે છે તે સ્વ-પ્રકાશકપણું છે અને જ્ઞાન સિવાયના બીજા ગુણોને જાણે છે તે પરપ્રકાશકપણું છે. આમ નિશ્ચયથી સ્વ-પરપ્રકાશકપણું કેવળજ્ઞાનને છે. આત્મામાં અનંતગુણો છે, એક ગુણ બીજારૂપે થાય નહિ છતાં અખંડ વસ્તુની અપેક્ષાએ તે ગુણો જુદા નથી. એ નિશ્ચય છે, તે બધાને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનની પર્યાય જાણે છે. ભગવાન દેવાધિદેવને આવું જ્ઞાન હોય છે એમ નક્કી કરે તો દેવનું સાચું જ્ઞાન થયું કહેવાય. અનંત ગુણોને જાણતાં જ્ઞાનમાં ભેદ પડતો નથી તેથી રાગ હોતો નથી. સ્વ આલંબનથી પ્રગટેલું જ્ઞાન સ્વ-પરને જાણે છે છતાં પરરૂપ થતું નથી. જ્ઞાન સિવાયના ગુણોને પોતાની પણ ખબર નથી તેમ જ બીજા ગુણની પણ ખબર નથી. જ્ઞાન સ્વને જાણે છે અને બીજા ગુણોને પણ જાણે છે. જેને આવું જ્ઞાન નથી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. આ રીતે નિશ્ચયપક્ષે પણ જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક છે.

સહજ જ્ઞાન સ્વાત્માને તો સ્વાશ્રિત નિશ્ચયનયથી જાણે છે અને એ રીતે સ્વાત્માને જાણતાં તેના બધા ગુણો પણ જણાઈ જાય છે. સહજ જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે. કોઈ કહે કે જાણવું તે ઉપાધિ છે. તો એ વાત ખોટી છે. આત્મા સ્વને જાણતા પરને જાણે છે તે નિશ્ચયાત્મક છે. રાગરહિતપણે પરને જાણે છે -એવો જ્ઞાનનો સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ છે.

હવે સહજ જ્ઞાને જે આ જાણ્યું તેમાં ભેદ-અપેક્ષાએ જોઈએ તો સહજ જ્ઞાનને માટે જ્ઞાન જ સ્વ છે અને તે સિવાયનું બીજું બધું -દર્શન, સુખ વગેરે- પર છે. તેથી આ અપેક્ષાએ એમ સિદ્ધ થયું કે નિશ્ચયપક્ષે પણ જ્ઞાન સ્વને તેમ જ પરને જાણે છે. જ્ઞાનને માટે જ્ઞાન સ્વ છે અને બીજા ગુણો પર છે. લક્ષણાદિથી ભિન્ન છે પણ પ્રદેશે ભિન્ન નથી તેથી નિશ્ચયથી સ્વ-પરને જ્ઞાન જાણે છે એમ નક્કી થયું.

એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૯૨મા

શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(मन्दाक्रान्ता)

बन्धच्छेदात्कलयदतुलं मोक्षमक्षय्यमेत-
न्नित्योद्योतस्फुटितसहजावस्थमेकान्तशुद्धम्।
एकाकारस्वरसभरतोत्यन्तगंभीरधीरं
पूर्णं ज्ञानं ज्वलितमचले स्वस्य लीनं महिम्नि॥

શ્લોકાર્થ : કર્મબંધના છેદથી અતુલ અક્ષય (અવિનાશી) મોક્ષને અનુભવતું, નિત્ય ઉદ્યોતવાળી (જેનો પ્રકાશ નિત્ય છે એવી) સહજ અવસ્થા જેની ખીલી નીકળી છે એવું, એકાંતશુદ્ધ(-કર્મનો મેલ નહિ રહેવાથી જે અત્યંત શુદ્ધ થયું છે એવું), અને એકાકાર (એક જ્ઞાનમાત્ર આકારે પરિણમેલા) નિજરસની અતિશયતાથી જે અત્યંત ગંભીર અને ધીર છે એવું આ પૂર્ણ જ્ઞાન ઝળહળી ઊઠ્યું (-સર્વથા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય જાજ્વલ્યમાન પ્રગટ થયું), પોતાના અચળ મહિમામાં લીન થયું.

કર્મબંધના છેદથી અતુલ અક્ષય-અવિનાશી મોક્ષને અનુભવતું જ્ઞાન છે. ભગવાન આત્માનું જ્ઞાનાનંદરૂપે પરિણમન થયું એટલે કર્મનો છેદ એના કારણે થઈ જાય છે. આત્મા એનો છેદ કરે છે તે નિમિત્તનું કથન છે. કેવળજ્ઞાન અતુલ છે. તે જ્ઞાનને કોઈ પરની ઉપમા નથી. પોતે નિરુપમ ચીજ છે. પૂર્ણ પરમાત્મદશા ખીલી તે અસ્તિની વાત છે અને કર્મનું બંધન નથી તે નાસ્તિથી વાત છે. તે જ્ઞાન નિત્ય ઉદ્યોતવાળું છે, હવે અધૂરી કે વિકારી દશા થતી નથી. વળી તે અવિનાશી છે, સમયે સમયે નવો નવો ઉત્પાદ થાય છે. પણ એવો ને એવો થાય છે માટે અવિનાશી છે. જેનો પ્રકાશ નિત્ય છે એવી સહજ અવસ્થા જેની ખીલી છે. જેમ કમળ ખીલી ઊઠે તેમ જ્ઞાનકળા સહજ ખીલી છે. તે કેવળજ્ઞાન છે. કેવળજ્ઞાન તે ગુણ નથી પણ સહજ અવસ્થા છે. શક્તિરૂપે હતું તે પ્રગટ અવસ્થામાં ખીલી નીકળેલ છે.

વળી તે જ્ઞાન એકાંત શુદ્ધ છે. કર્મનો મેલ નહિ રહેવાથી તે અત્યંત શુદ્ધ થયું છે. આત્મામાં કર્મના નિમિત્તે રાગ-દ્વેષના પરિણામ થતાં તે રહ્યા નથી. વીતરાગી વિજ્ઞાન થયું છે. એક જ્ઞાનમાત્ર આકારે પરિણમીને નિજરસની અતિશયતાને લીધે જે અત્યંત ગંભીર અને ધીર છે. કેવળજ્ઞાનમાં નિજશક્તિની વિશેષતા છે. એક સમયમાં લોકાલોકને જાણે એવી વિશેષતા કેવળજ્ઞાનમાં છે, તે ગંભીર અને ઊંડું છે. એક સમયનો પર્યાય અત્યંત ગંભીર છે, ધીર અને શાશ્વત છે કેમ કે તે હવે પાછું પડવાનું નથી.

આ પૂર્ણ જ્ઞાન ઝળહળી ઊઠ્યું, સર્વથા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય જાજ્વલ્યમાન પ્રગટ થયું અને પોતાના અચળ મહિમામાં લીન થયું. તે કેવળજ્ઞાન છે. એક સમયમાં સ્વને અને પરને પરિપૂર્ણ જાણે તે કેવળજ્ઞાનને પ્રથમ જાણે નહિ અને નિર્ણય કરે નહિ તેને સાચા દેવની પણ ખબર નથી. જે કેવળજ્ઞાનની ખોટી

રીતે પ્રરૂપણા કરે છે તે ગાઢ મિથ્યાત્વને સેવે છે. જ્ઞાન સમ્યક્ પૂર્ણ પરિણમે તે જ્ઞાન દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કેવા હોય તેને પ્રથમ જાણે. જેને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ખબર નથી તેને સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાનસ્વભાવની પણ ખબર નથી. તે જ્ઞાન મિથ્યા છે. એને ધર્મ થતો નથી પણ મિથ્યાત્વની દૃઢતા થાય છે.

ફાગણ વદ ૩, શુક્રવાર, ૧૪-૩-૫૨.

કેવળજ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક છે તે નિર્ણયાત્મક છે તેની વાત ચાલે છે. (૧) શુદ્ધ ઉપયોગ જે કેવળજ્ઞાન છે તે વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે. પરને જાણતાં પરરૂપ જ્ઞાન થતું નથી માટે પરને વ્યવહારથી જાણે છે અને નિશ્ચયથી પોતાના આત્માને જાણે છે. (૨) વળી જ્ઞાન પોતાને જાણે છે તે સ્વ છે અને જ્ઞાન સિવાય બીજા ગુણો કે જે પર છે તેને જાણે છે માટે નિશ્ચયથી સ્વ-પરપ્રકાશક છે.

અર્હંતના જ્ઞાન-દર્શનનો પર્યાય કેવો હોય છે, તે જાણ્યા વિના અર્હંતનું સાચું જ્ઞાન થતું નથી. માટે નીચલી દશામાં કેવળજ્ઞાનની પર્યાય કેવી હોય તે જાણવાની જરૂર છે. અહીં કેવળજ્ઞાનમાં સ્વ-પરપ્રકાશકપણું કહ્યું છે, દર્શનની વાત કરી નથી. પણ જ્ઞાનના કાર્ય સાથે દર્શનનું પણ સ્વ-પરપ્રકાશકપણું આવી ગયું. જ્ઞાન ભેદ પાડીને જાણે છે, દર્શનમાં ભેદ પડતો નથી પણ દર્શનનું કાર્ય છે. જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને એક જ સમયે પરને પરમાં તન્મય થયા વગર જાણે અને દેખે છે માટે વ્યવહાર કહેવાય છે.

હવે ગાથા ૧૫૯ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૨૭૨

((स्रग्धरा)

आत्मा जानाति विश्वं ह्यनवरतमयं केवलज्ञानमूर्तिः
मुक्तिश्रीकामिनीकोमलमुखकमले कामपीडां तनोति।
शोभां सौभाग्यचिह्नां व्यवहरणनयाद्देवदेवो जिनेशः
तेनोच्चैर्निश्चयेन प्रहतमलकलिः स्वस्वरूपं स वेत्ति॥ २७२॥

શ્લોકાર્થ : વ્યવહારનયથી આ કેવળજ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા નિરંતર વિશ્વને ખરેખર જાણે છે અને મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી કામિનીના કોમળ મુખકમળ પર કામપીડાને અને સૌભાગ્યચિહ્નવાળી શોભાને ફેલાવે છે. નિશ્ચયથી તો, જેમણે મળ અને કલેશને નષ્ટ કરેલ છે એવા તે દેવાધિદેવ જિનેશ નિજ સ્વરૂપને અત્યંત જાણે છે. ॥ ૨૭૨ ॥

વ્યવહારનયથી કેવળજ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા નિરંતર વિશ્વને ખરેખર જાણે છે.

કેવળજ્ઞાન વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે એમ કહ્યું છે. પરમાં તન્મય થયા વગર જાણે છે માટે વ્યવહાર કહેલ છે. અને નિરંતર વિરહ પડ્યા વગર ખરેખર જાણે છે. કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય જેણે કર્યો તેને તે પ્રમાણે લોકાલોકની પર્યાય થઈ રહી છે એવો નિર્ણય હોય છે. સર્વજ્ઞનો નિર્ણય અલ્પજ્ઞના આધારે થતો નથી પણ અલ્પજ્ઞ પર્યાયમાં સર્વજ્ઞના આધારે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય થાય છે. પોતાનો પણ સર્વજ્ઞ સ્વભાવ છે તેના આશ્રયે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય થાય છે, તે વિના થતો નથી.

આમ સ્વના આલંબનથી સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ આવે છે. અજ્ઞાની સ્થૂલ વાતમાં અટકે છે અને પર્યાયની પરાધીનતા માને છે અને કહે છે કે આંખો બંધ કરી દેવામાં આવે તો પરને દેખવાનું થતું નથી માટે નિમિત્તનું જોર છે, એમ કહીને જ્યાં ત્યાં પરાધીનતા બતાવે છે પણ તે સમયે જ્ઞાનની પર્યાયનો ક્ષયોપશમ જ એવો છે. નિમિત્તના કારણે તે નથી એ વાત એને બેસતી નથી. આંખ બંધ થવાથી જ્ઞાનનો ઉપયોગ બંધ થઈ જાય છે -એમ નથી.

આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે તેના આશ્રયયે કેવળજ્ઞાનનો પર્યાય થાય છે. તે શુદ્ધ ઉપયોગનું કાર્ય ઈંદ્રિયના અવલંબન વગર થાય છે અને નીચલી દશામાં પણ ઈંદ્રિયના અવલંબન વગર જ જ્ઞાનનું કાર્ય થાય છે. આમ હોવા છતાં અજ્ઞાની, દેહથી ભિન્ન સ્વતંત્ર આત્મા છે તેની શ્રદ્ધા કરતો નથી માટે આવો ભ્રમ થાય છે. કર્મ અને ઈંદ્રિય તો જડ છે. એના અવલંબને આત્માનું કાર્ય થાય નહિ.

અહીં તો કહે છે કે આત્મા કેવળજ્ઞાનમૂર્તિ ચૈતન્યનો ગાંગડો પ્રભુ છે. પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે. એવા ભગવાનને જે શક્તિરૂપે જ્ઞાન હતું તે પ્રગટરૂપે થયું છે. આમ કહીને ભગવાનની ઓળખાણ કરાવે છે. વાસ્તવિક વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જણાવે છે. એ જાણે અને આત્માની મુક્તિ ન થાય એમ બને નહિ. એક કેવળીથી બીજા કેવળી જુદા છે, એક સિદ્ધથી બીજા સિદ્ધ જુદા છે તેને કેવળજ્ઞાન જાણે છે પણ તે-મય જ્ઞાન થતું નથી માટે વ્યવહાર કહ્યો છે. વ્યવહારનયથી કહ્યું છે માટે પરને જાણતા નથી એમ નથી. પણ ખરેખર પરને જાણે છે એમ કહેલ છે.

આત્માનું જ્ઞાન મન, વાણીની પાર થયું છે અને એમાં લીન થતાં પૂર્ણદશા પ્રગટી તે જ્ઞાન નિરંતર આંતરો પડ્યા વગર લોકાલોકને જાણે છે. એક જ સમયમાં જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને ઉપયોગને જે માનતા નથી તે આત્માની અભેદતાને અને કેવળજ્ઞાન-દર્શનના સ્વભાવને પણ જાણતા નથી. અરિહંત અને સિદ્ધના શુદ્ધ ઉપયોગમાં ફેર નથી. અરિહંતને અઘાતિકર્મ છે એટલો વિકાર છે પણ એમના કેવળજ્ઞાન-દર્શનમાં કાંઈ ફેર નથી.

હવે કહે છે કે કેવળજ્ઞાન પરને જાણે છે તો તે કેવળજ્ઞાનની શોભા પરમાં હશે કે નહિ ? તે

કહે છે. મુક્તિરૂપી કામિનીના કોમળ મુખકમળ પર કામપીડાને અને સૌભાગ્ય ચિહ્નવાળી શોભાને ફેલાવે છે. કેવળજ્ઞાનની પર્યાયમાં આનંદરૂપી લક્ષ્મી અને અમૃતના અનુભવરૂપી પરિણતિ તે ભગવાનની કામિની છે. બીજી હાડ-ચામ-માંસની પત્ની આત્માની નથી. એને પત્ની કહેવી તે વ્યવહારનું કથનમાત્ર છે. ખરેખર તે પત્ની નથી. આત્મભગવાનની તો પૂર્ણાનંદરૂપી સ્ત્રી તે શોભાવાળી છે, તે કોમળ છે. પર્યાયમાં આનંદરૂપી કમળનો વિકાસ થયો છે તે શાંતિને શોભાવે છે.

ભગવાન મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી કામિનીથી શોભી રહ્યા છે. પૂર્ણ જ્ઞાન થયું એમાં આનંદ અને શાંતિરૂપી પરિણતિને અનુભવી રહ્યા છે. તે ખરેખર ભગવાનથી કદી જુદી ન પડે એવી પરિણતિરૂપી સ્ત્રી છે. તે સ્ત્રી સૌભાગ્યવાળી છે. સંસારમાં જેમ જે સ્ત્રી રાંડે નહિ તે સૌભાગ્યવંતી કહેવાય છે. તેમ આત્માની પરિણતિ જે પૂર્ણદશારૂપે થઈ તે સૌભાગ્યવંતી છે. કેમ કે તેનો વિરહ પડતો નથી. પર્યાય પ્રગટી તેનો નાશ થતો નથી, એવી ને એવી રહે છે.

નીચલી દશામાં તો પડી જવાનો સંભવ છે એટલે પરિણતિમાં વિરહ પડે પણ કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન અનંતકાળ રહે છે તે સૌભાગ્ય ટળે નહિ. આવું કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. તે વાસ્તવિક રીતે અનંતકાળ થયા જાણ્યું નથી. માત્ર સ્થૂળ દૃષ્ટિથી ભગવાને રાગ-દ્વેષને અને કર્મને જીત્યા છે એમ ભગવાનના સ્વરૂપને માને પણ આ પૂર્ણ પર્યાય અરિહંતને હોય છે એમ જાણ્યા વિના દેવના સ્વરૂપને તે યથાર્થ જાણતો નથી.

નિશ્ચયથી દેવાધિદેવ જિનેશ નિજસ્વરૂપને અત્યંત જાણે છે.

ખરેખર તો જેમણે મળ અને કલેશને નષ્ટ કરેલ છે એવા તે દેવાધિદેવ જિનેશ પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. ભગવાને રાગ-દ્વેષનો નાશ કર્યો છે. બારમા ગુણસ્થાને રાગ-દ્વેષનો નાશ થવા છતાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ત્યાં પ્રગટેલ નથી તેનું કારણ કર્મ નથી પણ જ્ઞાન-દર્શનની હીણી પર્યાય પોતાના કારણે છે. અહીં તો કહે છે કે તું ભગવાન છો, સાચી સમજણ કર ને તારી સ્વતંત્રતાને જાણ. કર્મે તને રોક્યો નથી. કોઈ દસ વર્ષનો છોકરો એની મા પાસે ફરિયાદ લાવે કે છ વર્ષના છોકરાએ મને માર્યો તો તે મૂર્ખો કહેવાય. તેમ આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ છે અને કર્મ રોકે છે એમ કહેનારને ભગવાન કહે છે કે એમ કહેતા તને શરમ નથી આવતી ? જડ કર્મ તને રોકે એમ બને નહિ. શાસ્ત્ર કે દેવ-ગુરુ એમ કહેતા નથી. તે તો કહે છે કે તારો આત્મા જેટલો પુરુષાર્થ ઓછો કરે એટલો હીણો અને વિપરીત પરિણમે છે. અહીં તો ભગવાને પૂર્ણ પુરુષાર્થથી રાગ અને કલેશનો સર્વથા નાશ કર્યો છે. એવા ભગવાન પોતાના આત્માને અત્યંતપણે જાણે છે.

હવે ૧૬૦મી ગાથામાં જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગ એક સાથે હોય છે તે દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે.

ગાથા ૧૬૦

जुगवं वट्टइ णाणं केवलणाणिस्स दंसणं च तहा।
दिणयरपयासतावं जह वट्टइ तह मुणेयव्वं॥ १६०॥

युगपद् वर्तते ज्ञानं केवलज्ञानिनो दर्शनं च तथा।
दिनकरप्रकाशतापौ यथा वर्तेते तथा ज्ञातव्यम्॥ १६०॥

જે રીત તાપ-પ્રકાશ વર્તે યુગપદે આદિત્યને,
તે રીત દર્શન-જ્ઞાન યુગપદ હોય કેવળજ્ઞાનીને. ૧૬૦

અન્વયાર્થ : (**केवलज्ञानिनः**) કેવળજ્ઞાનીને (**ज्ञानं**) જ્ઞાન (**तथा च**) તેમ જ (**दर्शनं**) દર્શન (**युगपद्**) યુગપદ્ (**वर्तते**) વર્તે છે. (**दिनकरप्रकाशतापौ**) સૂર્યના પ્રકાશ અને તાપ (**यथा**) જેવી રીતે (**वर्तेते**) (યુગપદ્) વર્તે છે (**तथा ज्ञातव्यम्**) તેવી રીતે જાણવું.

દર્શન ઉપયોગ અને જ્ઞાન ઉપયોગ કેવળીને એક સમયે સાથે હોય છે. આ પ્રમાણે જે શાસ્ત્રો ન કહે તે શાસ્ત્રો નથી. એવા ખોટા શાસ્ત્રને માનનાર દેવના સ્વરૂપને સમજ્યા નથી. મહાવીર ભગવાન પછી છસો વર્ષે જૈનમાં પણ ફાંટા પડ્યા અને હજારો બોલોનો ફેરફાર કરી નાખ્યો. સનાતન દિગંબર જૈન ધર્મથી વિરુદ્ધ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, નિશ્ચય-વ્યવહાર આદિ ઘણાં બોલોનો ફેર પડી ગયો છે. કેવળી ભગવાનને દર્શન અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ યુગપદ્ છે એમ જે માનતા નથી તે કેવળજ્ઞાનને આવરણવાળું માને છે. પણ પૂર્ણ જ્ઞાન ખીલી ગયું તે અટકીને કામ કરે નહિ. સૂર્યમાં જેમ પ્રકાશ અને તાપ એક સાથે છે તેમ કેવળીને બન્ને ઉપયોગ એક સાથે હોય છે. આઘો પાછો કે પહેલાં-પછી હોતો નથી.

ટીકા : અહીં ખરેખર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું યુગપદ્ વર્તવાપણું દૃષ્ટાંત દ્વારા કહ્યું છે. આ ગાથામાં દર્શન-જ્ઞાનની પરિણતિનું કાર્ય એક સાથે છે -એમ કહે છે. વર્તવાપણું કહીને કેવળજ્ઞાન પર્યાય છે પણ ગુણ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે.

અહીં દૃષ્ટાંતપક્ષે કોઈ વખતે વાદળાંની ખલેલ ન હોય ત્યારે આકાશના મધ્યમાં રહેલા સૂર્યના પ્રકાશ અને તાપ યુગપદ્ વર્તે છે. 'કોઈ વખતે' કહ્યું છે એટલે વાદળાંના પડળ હોય ત્યારે બન્ને સાથે દેખાતા નથી તેમ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હોય ત્યારે બન્ને ઉપયોગ એક સાથે હોતા નથી એમ કહેવા માગે છે. પણ વાદળાંની ખલેલ ન હોય ત્યારે બન્ને એક સાથે હોય છે, આંતરો પડતો નથી. તેમ

આત્મામાં ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન હોય ત્યારે એક સાથે ઉપયોગ હોય છે. વળી આકાશની મધ્યમાં સૂર્ય ઊગે છે એટલે આકાશ મોટું અને સૂર્ય નાનો હોય છે. તેવી રીતે આત્મા લોકાલોકની મધ્યમાં છે. લોકના અગ્રે સિદ્ધ હોય છે, પણ લોક તો અલોકની મધ્યમાં છે માટે સિદ્ધ ભગવાન પણ આકાશની મધ્યમાં જ છે.

જેવી રીતે સૂર્યના તાપ અને પ્રકાશ એક સાથે છે તેવી રીતે ભગવાન પરમેશ્વર તીર્થાધિનાથને ત્રિલોકવર્તી અને ત્રિકાળવર્તી સ્થાવર-જંગમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મક જ્ઞેયોમાં સકળ વિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન યુગપદ્ વર્તે છે.

ભગવાન ચાર તીર્થના અધિનાથ છે. તે ત્રણ કાળના ત્રણ લોકમાં વર્તતા બધા પદાર્થોને યુગપદ્ જાણે છે અને દેખે છે. ત્રણ કાળના એટલે ત્રણે કાળે વર્તતા પદાર્થોને જાણે છે. સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થો છે તે સ્થિર અને ચાલતા પદાર્થો છે. જીવો કેટલાક સ્થિર છે અને કેટલાક અસ્થિર છે. અને જડમાં પણ બે પ્રકાર છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ તો સ્થિર છે અને પુદ્ગલમાં કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ચાલતા છે. તે બધા પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ભગવાન જાણે છે અને દેખે છે.

ભગવાનને સર્વથા નિર્મળપણું છે. ને કેવળજ્ઞાન-દર્શન છે તે સમસ્ત પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ જ્ઞેયોમાં વર્તે છે. એટલે તે જ્ઞેયોને જાણે છે. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પહેલા-પછી નથી. વસ્તુસ્થિતિ પલટીને પહેલાં-પછી થતી નથી, તે પલટાવા માગે તો પલટતી નથી. કેવળજ્ઞાન અને દર્શન બન્ને એકી સાથે જ્ઞેયોમાં વર્તે છે. આ બન્ને શુદ્ધ ઉપયોગ અભેદતા અને એકતા બતાવે છે. આ રીતે પૂર્ણદશા છે. તેને સમજે નહિ તો તે કેવળીની દશાને પણ જાણતા નથી. એક સમયમાં એક જ ઉપયોગ માને તો તેણે ગુણને ઉડાડી દીધો અને બન્ને ગુણોનો ભેગો ઉપયોગ એક સમયે એક જ થાય છે એમ માને તો બે ગુણોના બે કાર્ય થાય છે તે રહેતા નથી. માટે તે વાત પણ ખોટી છે. એક જ સમયમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું ઉપયોગરૂપી કાર્ય બન્નેનું સાથે થઈ રહ્યું છે, પહેલા-પછી થતું નથી એ વાત સિદ્ધ કરી. હવે અલ્પજ્ઞનો ઉપયોગ કેવો હોય છે તે કહેશે.

ફાગણ વદ ૪, શનિવાર, ૧૫-૩-૫૨.

આ અધિકાર કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનરૂપ શુદ્ધ ઉપયોગનો ચાલે છે. જેને આત્માનું સાચું ભાન થઈને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તેનું ફળ જે મોક્ષપદ છે તે કેવું હોય છે ? તે જણાવે છે. આત્મા પરિપૂર્ણ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા આદિ અનંત ગુણોનો પિંડ છે. તેના અવલંબને કેવળજ્ઞાન-દર્શન થયાં તે પૂર્ણ હોય, તેમાં અપૂર્ણતા હોય નહિ. અપૂર્ણતા માને તે કેવળજ્ઞાન-દર્શનને સમજ્યા નથી.

આ ગાથામાં કેવળી ભગવાનના ઉપયોગની વાત ચાલે છે. સિદ્ધની વાત આગળ કરશે. પૂર્ણદશા પ્રગટી તેના જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગનું કાર્ય એક સમયમાં હોય છે, સમયભેદ હોતો નથી. પહેલે સમયે

દર્શન અને બીજે સમયે જ્ઞાન એમ પૂર્ણદશામાં હોતું નથી. વ્યવહાર અને વિપરીતતાનો નિષેધ આ શુદ્ધ ઉપયોગ કરે છે. અરિહંત અને સિદ્ધનું સ્વરૂપ બતાવતાં આ અધિકાર વ્યવહાર અને વિપરીતતાને ટાળે છે. અહીં પૂર્ણ જ્ઞાનમાં વિપરીતતા હોતી નથી તે કહે છે. વ્યવહારનો નિષેધ આગળ કરશે. એકલા વ્યવહારને માનનાર જડ છે એમ આગળ કહેશે.

કેવળજ્ઞાની કેવા હોય ? એની ઓળખાણ પ્રથમ કરવી જોઈએ. તેને ઓળખ્યા વિના આત્માની તથા પર્યાયની પરિપૂર્ણતા સમજાય નહિ. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અને તાપ એક સમયમાં હોય છે તેમ ભગવાનને જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ એક સમયમાં હોય છે. દર્શન ઉપયોગ વખતે જ્ઞાનનો ઉપયોગ ન હોય અને જ્ઞાનના ઉપયોગ વખતે દર્શનનો ઉપયોગ કેવળીને ન હોય એમ માનવામાં આવે તો કેવળીને જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મની હયાતી સાબિત થાય છે, પણ કેવળીને એમ હોતું નથી.

એક સમયે જાણે તે સમયે દેખે નહિ અને જે સમયે દેખે તે સમયે જાણે નહિ એ વાત ખોટી છે. ભગવાનના નામે શાસ્ત્રમાં ખોટા લખાણો કરીને ભગવાનની પૂર્ણદશાના સ્વરૂપને વિરોધવાળું કલ્પ્યું છે. તેને દેવના સ્વરૂપની ખબર નથી. આવો વિરોધ જેમાં હોય તે શાસ્ત્રો નથી. એક લખાણ વિરોધવાળું આવ્યું તેનું બધું લખાણ વિરોધવાળું જ હોય છે. સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમાં વિરોધ હોય નહિ -એમ અહીં આચાર્ય ભગવાન કહેવા માગે છે.

કેવળજ્ઞાનીને બન્ને ઉપયોગ એકી સાથે હોય છે. પણ તેમાં વિશેષ એટલું સમજવું કે સંસારીઓને દર્શનપૂર્વક જ જ્ઞાન હોય છે અર્થાત્ પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે, યુગપદ્ થતા નથી. અહીં સંસારી એટલે અલ્પજ્ઞ સમજવા. કેવળજ્ઞાની પણ સંસારી કહેવાય છે એ વાત અહીં નથી. અલ્પજ્ઞને એક સાથે બન્ને ઉપયોગ હોતા નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે પહેલા દર્શન ઉપયોગ અને પછી જ્ઞાન ઉપયોગ કેવળીને માને તો કેવળીને સર્વજ્ઞપણું રહ્યું નહિ પણ અલ્પજ્ઞપણું સિદ્ધ થયું.

આ વાત શાંતિથી વિચારવા જેવી છે. ભગવાનના નામે ઘણી ઊંધી વાતો શાસ્ત્રમાં નાખી છે પણ સર્વજ્ઞના માર્ગમાં એ વાત માન્ય નથી. અનંતકાળથી જીવે સત્ય વસ્તુ શું છે, તેની પરીક્ષા કરી નથી. પરમાત્મા કેવા હોય ? તેમના ગુણ-પર્યાય કેવા હોય ? અને અલ્પજ્ઞતા તથા પરિપૂર્ણતા કેવી હોય ? તેની પરીક્ષા જીવે કરી નથી. જો તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે તો તેને સંસાર રહે નહિ. જે શાસ્ત્રોમાં મૂળ વાત-પ્રયોજનભૂત વાત જૂઠી હોય તેની સાધારણ વાતમાં પણ વિશ્વાસ આવે નહિ. જેમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ ખોટું છે તેનું બધું ખોટું છે. માટે પરીક્ષા કરી વસ્તુસ્થિતિ જેમ છે તેમ સમજવી જોઈએ.

એવી રીતે શ્રીમદ્ ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસારમાં ૬૧મી ગાથા દ્વારા કહ્યું છે કે :

णाणं अत्थंतगयं लोयालोएसु वित्थडा दिट्ठी।
णट्ठमणिट्ठं सव्वं इट्ठं पुण जं तु तं लद्धं॥

ગાથાર્થ : જ્ઞાન પદાર્થોના પારને પામેલું છે અને દર્શન લોકાલોકમાં વિસ્તૃત છે; સર્વ અનિષ્ટ નાશ પામ્યું છે અને જે ઈષ્ટ છે તે સર્વ પ્રાપ્ત થયું છે.

કેવળજ્ઞાન ગુણ નથી પણ પર્યાય છે, તે જ્ઞાનની પર્યાયમાં લોકાલોક જણાય છે, અને દર્શન પણ લોકાલોકમાં રહેલા બધા પદાર્થોને દેખે છે. ભગવાનને અલ્પજ્ઞતા તથા વિકાર કે જે અનિષ્ટ છે તે નાશ પામ્યા છે, લોકમાં પણ રાગરહિતતા ને જ્ઞાન ઈષ્ટ ગણાય છે. તેની મહત્તા છે. ભગવાનને જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખાદિ બધા ગુણો શક્તિરૂપે હતા તેની પરિપૂર્ણતા થઈ ગઈ છે, અપૂર્ણતા રહી નથી તેથી તેમને પર્યાયમાં ક્રમ પડતો નથી, અપૂર્ણ પર્યાયમાં ક્રમ પડે છે. પણ પૂર્ણ પર્યાયમાં ક્રમ પડતો નથી તે વાત સિદ્ધ કરી છે.

અહીં નિયમસારમાં મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન કરતાં દ્રવ્યની અભેદતા જણાવી છે. મોક્ષમાર્ગ અભેદ છે તો તેનું ફળ જે કેવળજ્ઞાન એમાં ભેદતા હોય નહિ, એટલે કે કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનનો ઉપયોગ કેવળીને એક સમયમાં સાથે હોય છે, ક્રમ હોતો નથી. આવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે તે મિથ્યાદષ્ટિને ખ્યાલમાં આવતો નથી. તેથી એના માટે વસ્તુ જ નથી. નિયમસાર પૃ. ૨૧૭માં કહ્યું છે કે મિથ્યાદષ્ટિ અભવીને પરમ પારિણામિકભાવ વિદ્યમાન હોવા છતાં અવિદ્યમાન છે.

ચૈતન્યસૂર્ય જ્ઞાનાદિ અનંતગુણોથી પરિપૂર્ણ છે, તેની એક સમયની પર્યાયમાં અલ્પજ્ઞતા અને રાગાદિ છે. પણ ત્રિકાળી સ્વભાવ શુદ્ધ અને પૂર્ણ છે એની જેને ખબર નથી તેના માટે આત્મવસ્તુ હોવા છતાં અવસ્તુ જ છે. જેમ કોઈ છોકરાનો બાપ લાખો રૂપિયાની મૂડી મૂકીને મરી ગયો હોય પણ તેની છોકરાને ખબર ન હોય તો તે મૂડી હોવા છતાં એને કાંઈ લાભ નથી એટલે કે તેને માટે તે અમૂડી સમાન છે.

આત્માની અશુદ્ધ પર્યાય અનાદિથી છે, તેના કરતાં સિદ્ધની શુદ્ધ પર્યાય અનંતગુણી છે. અશુદ્ધ પર્યાય અનાદિથી હોવા છતાં એનો અંત આવી જાય છે પણ સિદ્ધપર્યાયનો અંત આવતો નથી. જે કોઈ ભૂતકાળની પર્યાય કરતાં ભવિષ્યકાળની પર્યાયને એક સમય અધિક માને છે તેણે આત્મદ્રવ્યને અનંતમે ભાગે માન્યું એટલે તેને દ્રવ્યનું સાચું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. એક દ્રવ્યને પરિપૂર્ણ ન માન્યું તેણે અનંત દ્રવ્યોને પરિપૂર્ણ ન માન્યાં. તેથી તેણે આત્માને રાગવાળો અને અલ્પજ્ઞ માન્યો, તેને સર્વજ્ઞ અને વીતરાગની શ્રદ્ધા નથી. આ બે કથનો યથાર્થ પરીક્ષા કરીને સત્ય વસ્તુસ્વરૂપને અંગીકાર કરવું જોઈએ.

આત્માના અવલબંને જે પૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રગટી તેનો અંત આવતો નથી કેમ કે દ્રવ્યનો અંત નથી. વળી જેમ ભવિષ્યકાળમાંથી ભૂતમાં અનંતો કાળ ગયો છતાં ભવિષ્યકાળનો અંત આવ્યો નથી અને

હજુ અનંતો કાળ ભૂતકાળમાં ભળશે છતાં ભવિષ્યકાળનો અંત આવશે નહિ માટે ભૂતકાળથી ભવિષ્યકાળ અનંતગુણો છે. ભૂતકાળનો તો અંત આવી ગયો એટલે કે ભૂતકાળના અશુદ્ધ પર્યાય અનાદિની હતી તેનો અભાવ થઈ ગયો પણ શુદ્ધ પર્યાય થઈ તેનો અંત આવશે નહિ. આ વાત ખ્યાલમાં ન આવે ત્યાં સુધી દ્રવ્યનો સ્વભાવ અનંતો છે તે શ્રદ્ધામાં આવશે નહિ. દ્રવ્યની પરિપૂર્ણતા, અખંડતા, અભેદતા અને અનંતતાનો જેને ખ્યાલ નથી તેને સ્વભાવના આશ્રયે જે શુદ્ધતા પ્રગટ થાય છે તે શુદ્ધતાનો અને દ્રવ્યનો ખ્યાલ આવતો નથી. નિગોદના એક એક જીવમાં ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યકાળની શુદ્ધતા અનંતી ભરેલી છે. જે શુદ્ધતા પ્રગટે તેને અનંતો કાળ ટકાવી રાખે એવી શક્તિ દરેક જીવમાં પડી છે. માટે સમજવું જોઈએ કે સંસાર કરતાં સિદ્ધની પર્યાય અનંતગુણી છે.

આ રીતે વસ્તુસ્થિતિ છે તે અજ્ઞાનીને અંતરમાં બેસતી નથી. જેમ ભરવાડના હાથમાં હીરો આવે તો તેને કાંકરો માની ફેંકી દે તો લાભનું કારણ થતું નથી તેમ અજ્ઞાનીને અત્યારે આ સત્ય ઉપદેશ મળ્યો છે તેની કીંમત આવતી નથી. જેમ બાવળને બાયડી હોય નહિ તેમ મિથ્યાદષ્ટિને આત્મા હોય નહિ. પરમાત્માએ જેવો આત્મા છે તેવો કહ્યો છે તે અખંડ પરિપૂર્ણ આત્મા જેને ખ્યાલમાં ન આવે તેને મિથ્યાત્વ અને વિકારનું જોર આવે છે પણ સ્વભાવનું જોર આવતું નથી. સત્ય વસ્તુ સાંભળવા મળી અને નકાર કરે છે તેને વસ્તુ હોવા છતાં તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ મેરુ પર્વતની નીચે સોનુ છે તે ઉપયોગમાં આવતું નથી તેમ મિથ્યાદષ્ટિને આત્મા પરિપૂર્ણ સિદ્ધ સમાન હોવા છતાં એના માટે કાંઈ લાભ નથી. એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવો અનાદિના છે, કોઈએ કર્યા નથી. પોતે સ્વભાવને સમજ્યા વગર ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરી છે. અહીં તો કેવળી ભગવાનને અનિષ્ટ જે પુણ્ય-પાપાદિ તેનો નાશ થયો છે અને ઈષ્ટ જે પરમાનંદ સ્વભાવ તે પ્રગટ થયો છે એમ પ્રવચનસારની ગાથામાં કહ્યું છે.

વળી શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવ વિરચિત બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહમાં ૪૪મી ગાથા દ્વારા કહ્યું છે કે :

दंसणपुव्वं णाणं छदमत्थाणं ण दोण्णि उवओग्गा।
जुगवं जह्मा केवलिणाहे जुगवं तु ते दोवि॥

ગાથાર્થ : છદ્મસ્થોને દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન હોય છે (અર્થાત્ પહેલાં દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે), કારણ કે તેમને બન્ને ઉપયોગો યુગપદ્ હોતા નથી; કેવળીનાથને તે બન્ને યુગપદ્ હોય છે.

છદ્મસ્થોને એટલે ગણધર હો કે મુનિરાજો વગેરેને હજુ અપૂર્ણતા છે, તેમને પુરુષાર્થ પૂરો નથી, તેમને પહેલાં દર્શન ઉપયોગ અને પછી જ્ઞાન ઉપયોગ હોય છે. શુદ્ધ ઉપયોગની વાત ઘણી સ્પષ્ટ કરી છે. આચાર્યોએ પરંપરાએ ધર્મને બરાબર થંભાવી રાખ્યો છે પણ જીવ પોતે પોતાની પાત્રતાથી ન સમજે ત્યાં શું થાય ? જ્ઞાનની ક્રિયા પોતાથી થાય છે, તેમાં પર ઈંદ્રિયાદિ નિમિત્ત હોય છે પણ નિમિત્તના કારણે પોતાનો ઉપયોગ થતો નથી. અજ્ઞાનીને લાગે છે કે નિમિત્તને મેળવવું જોઈએ. ખરેખર

આત્મા પરદ્રવ્યને મેળવી શકતો નથી એની તેને ખબર નથી અને આત્માનું વર્તમાન, નિમિત્ત આવ્યું તો થયું એમ માનવામાં આવે તો આત્માનું વર્તમાન પોતાને આધીન રહ્યું નહિ. અને વર્તમાન ન રહેતા વસ્તુ પણ રહી નહિ. જેની સંયોગ ઉપર દૃષ્ટિ છે તેને સ્વભાવ બેસતો નથી.

હીરા કીંમતી હોવા છતાં હીરાના અજાણને એની કીંમત આવતી નથી. એમ ચૈતન્ય અખંડાનંદ હીરો છે તેની અજ્ઞાનીને કીંમત નથી. જેણે આત્માની રુચિ કરીને સાચી સમજણ કરી છે તેના માટે તે હીરો છે. આત્માના અવલંબને મુનિપણું પ્રગટ કર્યું હોય એવા ગણધરાદિના જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ એક સાથે હોતો નથી પણ કેવળીનાથને એટલે કે કેવળજ્ઞાનના રક્ષણ કરનારા ભગવાનને એક સાથે બન્ને ઉપયોગ હોય છે. આ ગાથાના રચયિતા શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી હતા. એમણે અંતરના જ્ઞાન વડે ષટ્ખંડાગમને સિદ્ધ કર્યા હતા. જેમ ચક્રવર્તી ચક્ર વડે છ ખંડને સાધે છે તેમ આ સિદ્ધાંતના ચક્રવર્તી હતા. તેઓ કહે છે કે કેવળીને દર્શન-જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક સમયે સાથે હોય છે. ધવલાદિ શાસ્ત્રો છે તેનો અભ્યાસ સાધારણ પ્રાણીઓ કરી શકે નહિ. તે શાસ્ત્રો આ સંત-મુનિને કંઠાગ્રે હતા. તે કહે છે કે કેવળી ભગવાનને એક સમયમાં બન્ને ઉપયોગ ન હોય તો કેવળજ્ઞાન પૂર્ણ છે એમ કહેવાય નહિ. માટે કેવળીનાથને બન્ને ઉપયોગ એકી સાથે હોય છે.

વળી આ ૧૬૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ચાર શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૨૭૩

(स्रग्धरा)

वर्तेते ज्ञानदृष्टी भगवति सततं धर्मतीर्थाधिनाथे
सर्वज्ञेऽस्मिन् समंतात् युगपदसदृशे विश्वलोकैकनाथे।
एतावुष्णप्रकाशौ पुनरपि जगतां लोचनं जायतेऽस्मिन्
तेजोराशौ दिनेशे हतनिखिलतमस्तोमके ते तथैवम्॥ २७३॥

શ્લોકાર્થ : જે ધર્મતીર્થના અધિનાથ (નાયક) છે, જે અસદશ છે (અર્થાત્ જેના સમાન અન્ય કોઈ નથી) અને જે સકળ લોકના એક નાથ છે એવા આ સર્વજ્ઞ ભગવાનમાં નિરંતર સર્વતઃ જ્ઞાન અને દર્શન યુગપદ્ વર્તે છે. જેણે સમસ્ત તિમિરસમૂહનો નાશ કર્યો છે એવા આ તેજરાશિરૂપ સૂર્યમાં જેવી રીતે આ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ (યુગપદ્) વર્તે છે અને વળી જગતના જીવોને નેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે (અર્થાત્ સૂર્યના નિમિત્તે જીવોના નેત્ર દેખવા લાગે છે), તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને દર્શન (યુગપદ્) હોય છે (અર્થાત્ તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ્ઞાન અને દર્શન એકી સાથે હોય છે અને વળી સર્વજ્ઞ ભગવાનના નિમિત્તે જગતના જીવોને જ્ઞાન-દર્શન પ્રગટ થાય છે). ॥ ૨૭૩ ॥

જે ધર્મતીર્થના અધિનાથ છે, ખરેખર તો આત્મા પોતે પોતાના ધર્મતીર્થનો કરનારો છે પણ

તેમાં તીર્થંકર ભગવાન નિમિત્ત છે માટે નિમિત્તથી કહેલ છે કે તે તીર્થના નાયક છે, વળી જેના સમાન અન્ય કોઈ નથી. ગણધર પણ કેવળીનાથ જેવા નથી તો પછી અન્ય મિથ્યાદૃષ્ટિની તો વાત જ શું કરવી ? એટલે બીજા કોઈ તીર્થંકર જેવા નથી. ભગવાન સકળલોકના એક નાથ છે, એટલે સકળલોકને કરનારા નથી પણ જાણનારા છે. એવા આ સર્વજ્ઞ ભગવાનમાં નિરંતર સર્વતઃ જ્ઞાન અને દર્શન યુગપદ્ વર્તે છે. એક સમયનો વિરહ પડતો નથી. આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશમાં એકી સાથે વર્તી રહ્યું છે. જેમ સૂર્ય તેજનો ગંજ છે તેમ આત્મા જ્ઞાનનો ગંજ છે. તેમાં જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ એકી સાથે હોય છે.

ફાગણ વદ ૫, રવિવાર, ૧૬-૩-૫૨.

અહીં અધિકાર શુદ્ધ ઉપયોગનો ચાલે છે. એમાં કેવળી ભગવાન તથા સિદ્ધ ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે. આ સ્વરૂપને જે જાણતો નથી તેને ધર્મ થતો નથી. સર્વજ્ઞપણું અને સર્વદર્શીપણું ભગવાનને પ્રગટ થયું તે ક્યાંથી આવ્યું ? પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણ વીર્ય પ્રગટ થયું છે તે ભગવાન ક્યાંથી લાવ્યા? તે કહે છે.

કેવળજ્ઞાન-દર્શન, આનંદ આદિ બહારથી આવતાં નથી પણ આત્મામાં શક્તિરૂપે છે તેમાંથી પ્રગટ થાય છે. શરીર, વાણી કે પુણ્ય-પાપમાંથી તે આવતાં નથી કેમ કે શરીર-વાણી તો પર છે. અને શુભાશુભભાવ તો વિકાર છે, વળી તે પૂર્ણતા, અધૂરી દશામાંથી પણ થતી નથી એટલે કે અલ્પજ્ઞતામાંથી સર્વજ્ઞતા થતી નથી. આત્મા ધ્રુવ શક્તિરૂપે છે એની દૃષ્ટિ કરવાથી પર્યાયમાં પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયથી થતી નથી. તે દૃષ્ટાંતથી કહે છે.

જેમ કે કોઈ પ્રથમ નિર્ધન હોય અને પછી સધન થાય તો તે સધનતા ક્યાંથી થઈ ? પહેલાં મૂડી ન હતી અને પછી ક્યાંથી થઈ ? તો તેનો વિચાર કરે છે. બ્રહ્મદેશાદિ દેશાવરમાં મોટો વેપાર કર્યો હતો તેમાંથી કરોડો રૂપિયા થયા છે. નાના ગામડામાં કરોડો રૂપિયાની મૂડી થતી નથી. તેમ આત્મા અનાદિકાળથી પર્યાયમાં નિર્ધન હતો એટલે કે સંસારદશામાં અલ્પજ્ઞ હતો. તેને કેવળજ્ઞાનરૂપી ધનની પ્રાપ્તિ થઈ તે ક્યાંથી થઈ ? તો કહે છે કે આત્મા બ્રહ્મદેશ છે, તે દેશમાં અનંત આનંદ અને કેવળજ્ઞાનની પેદાશ થાય છે. આત્માનો અંતર દેશ ધ્રુવ છે તેના અવલંબને કેવળજ્ઞાન પમાય છે, એ સિવાય બહારથી પ્રાપ્ત થતું નથી. પરપદાર્થ કે શુભાશુભ ભાવમાંથી કેવળજ્ઞાનરૂપી ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને અધૂરી પર્યાયમાંથી પણ પૂર્ણ પર્યાય થતી નથી પણ આત્મદ્રવ્ય દેશ છે એની ઓળખાણ કરે તો એમાંથી પ્રગટ થાય એમ છે. આ દ્રવ્યસ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યા વગર સર્વજ્ઞાદિનો સાચો સ્વીકાર નથી. માટે પ્રથમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ઓળખાણ કરવી જોઈએ.

પંચાધ્યાયીમાં આત્માને દેશ કહેલ છે, એ દેશમાં કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી ભરી છે. તેમાં એકાગ્ર થાય તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મા કાયમની ચીજ છે, કેવળજ્ઞાન પર્યાય છે, તે કાયમની

ચીજ નથી. કાયમની ચીજ શક્તિવાન છે. એના અવલંબને શક્તિની વ્યક્તિ થાય છે. માટે શક્તિ અને શક્તિવાનનો નિર્ણય કર્યા વગર કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય થાય નહિ. અહીં તીર્થંકરની ઓળખાણ કરાવી છે. ભગવાન તીર્થના અધિનાથ છે. આત્માનું સાચું જ્ઞાન કરીને તેમાં લીન થયા તે સાચા મુનિ છે. ભગવાન તેમના નાયક છે. ધર્મી જીવો સ્વભાવનું અવલંબન કરીને સંસારના નાશના રસ્તે પડ્યા છે. તેના પણ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા નાયક છે. ભગવાનને રસ્તો પૂરો થયો છે. એમના સમાન અન્ય કોઈ નથી. સંતોના ટોળાના નાયક એવા ગણધર પણ કેવળજ્ઞાની જેવા નથી.

જે સકળલોકના નાથ છે એવા આ સર્વજ્ઞ ભગવાનમાં નિરંતર સર્વતઃ જ્ઞાન અને દર્શન યુગપદ્ વર્તે છે. કેવળી ભગવાન આદર્શ સમાન છે. જેમ અરીસામાં પદાર્થ જણાય છે તેમ ભગવાન પોતાના આત્માને જાણવા માટે અરીસા સમાન છે-નિમિત્ત છે. તેની બરાબર ઓળખાણ કરે તો પોતાના આત્માને જાણે, એનું રક્ષણ થયા વગર રહે નહિ. અત્યારે મહાવિદેહમાં તીર્થંકરો અને કેવળીઓ બિરાજે છે અને અનંતા સિદ્ધો સિદ્ધક્ષેત્રમાં બિરાજે છે, માટે આ સર્વજ્ઞ ભગવાન છે એમ વિદ્યમાનતા બતાવે છે. તેમને જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગ એક સાથે હોય છે, આઘો-પાછો (પહેલા-પછી) હોતો નથી. આઘો-પાછો થાય તો સર્વજ્ઞ કહેવાય નહિ. કેવળીને પૂર્ણતા કહેવી અને ઉપયોગ આઘો-પાછો કહેવો તે કેવળીની નિંદા છે અને કેવળીની નિંદા તે આત્માની નિંદા છે. વળી જેવી મુનિની દશા છે તેનાથી વિરુદ્ધ કહેનારા મુનિની નિંદા કરવાવાળા છે. એમ સત્શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ માનનાર તે શાસ્ત્રની નિંદા કરનારા છે. શાસ્ત્રમાં વિરુદ્ધ લખ્યું હોય તો તે શાસ્ત્ર પણ ખોટા છે. કેવળીને નિરંતર શુદ્ધ ઉપયોગ વર્તે છે. પરિપૂર્ણતામાં અપૂર્ણતા કહેવી તે પૂર્ણતાનો અનાદર છે એટલે ખરેખર તો પોતાનો અનાદર છે.

જેણે સમસ્ત તિમિરસમૂહનો નાશ કર્યો છે એવા આ તેજરાશિરૂપ સૂર્યમાં જેવી રીતે આ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ યુગપદ્ વર્તે છે અને જગતના જીવોને નેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સૂર્યના નિમિત્તે જીવોના નેત્ર દેખવા લાગે છે. તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ્ઞાન અને દર્શન એકી સાથે હોય છે, અને સર્વજ્ઞ ભગવાનના નિમિત્તે જગતના જીવોને જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

કેવળી ભગવાનને કેવળજ્ઞાનરૂપી ચૈતન્યસૂર્ય પ્રગટ થયો છે. જેમ સૂર્યમાં પ્રકાશ અને તાપ સાથે હોય છે તેમ ચૈતન્યસૂર્યમાં જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ એક સાથે હોય છે. વળી જેમ નેત્રવાનને દેખવામાં સૂર્ય નિમિત્ત થાય છે તેમ જે જીવ જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે તેને સર્વજ્ઞ ભગવાન નિમિત્ત કહેવાય છે. ભગવાનના નિમિત્તે જ્ઞાન થાય છે એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. જો સૂર્યના કારણે દેખાતું હોય તો આંધળાને દેખાવું જોઈએ. અને ભગવાનના કારણે જ્ઞાન થતું હોય તો બધાને થવું જોઈએ. પણ એમ બનતું નથી.

સર્વજ્ઞ ભગવાનને એકી સાથે બન્ને ઉપયોગ હોય છે એવો જ મારા આત્માનો સ્વભાવ છે એમ

નિર્ણય કરવો જોઈએ. દેવાધિદેવ તીર્થંકર ભગવાનને પૂર્ણ જ્ઞાનદશા પ્રગટી તે અંતરશક્તિરૂપે હતી તેમાંથી પ્રગટી છે. દરેક આત્મામાં સહજ શક્તિ છે, તેનું અવલંબન કરે તો પ્રગટ થાય એમ છે. તે શક્તિ પોતામાં કામ કરે છે, પરમાં કામ કરતી નથી. જેમ કોઈ ગરીબ દશાશ્રીમાળી વાણિયો હોય ને કોઈ શ્રીમંત હોય તો પણ નાતની અપેક્ષાએ બધા સરખા છે. એમ ભગવાનની જાતનો આત્મા છે. આંખ તો ઉઘાડ કે તારી જાતના અનંતા આત્માઓ કેવળી થઈ ગયા હવે જાગીને જો તો ખરો ! હું સર્વજ્ઞ સમાન છું એવો વિશ્વાસ કર તો આત્માની શાંતિ પ્રગટે તેમ છે.

શ્લોક ૨૭૪

(वसंततिलका)

सद्बोधपोतमधिरुह्य भवाम्बुराशि-
मुल्लंघ्य शाश्वतपुरी सहसा त्वयाप्ता।
तामेव तेन जिननाथपथाधुनाहं
याम्यन्यदस्ति शरणं किमिहोत्तमानाम्॥ २७४॥

શ્લોકાર્થ : (હે જિનનાથ !) સદ્જ્ઞાનરૂપી નાવમાં આરોહણ કરી ભવસાગરને ઓળંગી જઈને, તું ઝડપથી શાશ્વતપુરીએ પહોંચ્યો. હવે હું જિનનાથના તે માર્ગે (-જે માર્ગે જિનનાથ ગયા તે જ માર્ગે) તે જ શાશ્વતપુરીમાં જાઉં છું; (કારણ કે) આ લોકમાં ઉત્તમ પુરુષોને (તે માર્ગ સિવાય) બીજું શું શરણ છે ? ॥ ૨૭૪ ॥

મુનિ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની સંત છે. તે મહામુનિ છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલે છે, તે કહે છે કે હે જિનનાથ ! સદ્જ્ઞાનરૂપી નાવમાં આરોહણ કરી ભવસાગરને ઓળંગી જઈને તું ઝડપથી શાશ્વતપુરીએ પહોંચ્યો. હે ત્રિલોકનાથ કેવળજ્ઞાની પ્રભુ ! તમે ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવથી પ્રગટ થતી સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી નાવને પામીને સિદ્ધદશાને પ્રગટ કરી છે. પુણ્ય-પાપરૂપી નાવથી સંસારસમુદ્રનો પાર પમાતો નથી. અંતરની મૂડી અંતરમાં છે, તેમાંથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનમાં મોક્ષમાર્ગને સમાવી દીધો છે, વચમાં વિકલ્પ આવે તે વિકાર છે, સમ્યગ્જ્ઞાન નથી.

અહીં ભગવાન કેવળજ્ઞાન કેવી રીતે પામ્યા ? એ વિધિ પણ સાથે સાથે સમજાવે છે. આત્માના અવલંબને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. તેમાં આરોહણ કરે તે વ્યવહારને છોડી દે છે. નિમિત્તના ઘોડે ચડ્યો હતો તે ઘોડો ફેરવી નાખ્યો અને વિકલ્પનો ઘોડો પણ છોડી દીધો. તે સ્વભાવને ઘોડે ચડ્યો છે. સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી નાવમાં ચડીને સંસારને ઓળંગી ગયો છે, સમ્યગ્જ્ઞાનના ઘોડે મોક્ષ થાય છે.

અહીં મુનિરાજ કહે છે કે હે નાથ ! તું તો ઝડપથી શાશ્વતપુરીએ પહોંચ્યો છે અને અમોને હજુ વિકલ્પ વર્તે છે. અહીં તુંકારો કહે છે, તેમાં પ્રેમના ઉમળકા છે. તમો કેવળજ્ઞાનરૂપી મૂડીને

પામ્યા તે કયા દેશથી લાવ્યા છો ? તે દેશને અમે જાણ્યો છે. તું તેને પહોંચ્યો છે, અમે પહોંચવાના છીએ. આત્માની પૂર્ણ પર્યાય છે તેને અહીં શાશ્વતપુરી કહેલ છે.

હવે હું જિનનાથના માર્ગે છું. ભગવાન જે માર્ગે શાશ્વતપુરીમાં ગયા એ માર્ગે હું ત્યાં જાઉં છું. કારણ કે આ લોકમાં ઉત્તમ પુરુષોને તે માર્ગ સિવાય બીજું શું શરણ છે ? અહીં મુનિ કહે છે કે હું સંસારમાં રહેવાનો નથી, બીજાને પૂછવા જવું પડે નહિ. નિત્ય ધ્રુવ પદાર્થના અવલંબને જે દશા પ્રગટ થઈ તે માર્ગે ભગવાન શાશ્વતપુરીમાં ગયા અને હું આવું છું, અમે પણ એકાદ ભવ કરીને મુક્તિને પામવાના છીએ એમાં સંદેહ નથી. માર્ગ પ્રગટ થયો એટલે પૂર્ણતા થયા વિના રહે નહિ.

ભગવાનના કહેલા માર્ગ સિવાય બીજું કોઈ આત્માને શરણ નથી. આત્મા પરિપૂર્ણ પ્રભુ છે. તેના અવલંબને પૂર્ણદશા થઈ અને સ્વભાવની એકતા થઈ, પછી દુઃખ હોય નહિ. આ સમજ્યા વગર બીજી અનેક પ્રકારની ક્રિયા કરે તો એનાથી ધર્મ થાય નહિ.

હવેના કળશમાં મુનિરાજ જગતની સ્ત્રીનો પ્રેમ તોડાવવા આત્માની પૂર્ણ પર્યાયનો પ્રેમ કરાવે છે.

શ્લોક ૨૭૫

(मन्दाक्रान्ता)

एको देवः स जयति जिनः केवलज्ञानभानुः
कामं कान्ति वदनकमले संतनोत्येव कांचित्।
मुक्तेस्तस्याः समरसमयानंगसौख्यप्रदायाः
को नालं शं दिशतुमनिशं प्रेमभूमेः प्रियायाः ॥ २७५ ॥

શ્લોકાર્થ : કેવળજ્ઞાનભાનુ (-કેવળજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશના ધરનારા સૂર્ય) એવા તે એક જિનદેવ જ જયવંત છે. તે જિનદેવ સમરસમય અનંગ (-અશરીરી, અતીંદ્રિય) સૌખ્યની દેનારી એવી તે મુક્તિના મુખકમળ પર ખરેખર કોઈ અવર્ણનીય કાન્તિને ફેલાવે છે; (કારણ કે) કોણ (પોતાની) સ્નેહાળ પ્રિયાને નિરંતર સુખોત્પત્તિનું કારણ થતું નથી ? ॥ ૨૭૫ ॥

કેવળજ્ઞાનભાનુ એટલે કેવળજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશના ધરનારા સૂર્ય એવા એક જિનદેવ જ જયવંત છે. આત્માને પરપદાર્થ જયવંત નથી કેમ કે શરીર, સ્ત્રી વગેરે આત્મા સાથે કાયમ રહેનાર નથી અને પુણ્ય-પાપ પણ કાયમી રહેતા નથી માટે તે જયવંત નથી, પણ સર્વજ્ઞદશા પ્રગટ થઈ તે એવી ને એવી રહે છે, તેથી તે જયવંત છે. જિનદેવ સમરસમય અનંગ સૌખ્યની દેનારી એવી તે મુક્તિના મુખકમળ પર ખરેખર કોઈ અવર્ણનીય કાંતિને ફેલાવે છે. કારણ કે કોણ પોતાની સ્નેહાળ પ્રિયાને નિરંતર સુખોત્પત્તિનું કારણ થતું નથી ? અહીં કહે છે કે કેવળજ્ઞાનરૂપી મુક્તિસુંદરી તે આત્માની

અર્ધાંગિના છે. સામાન્ય ત્રિકાળ છે અને વિશેષ તેનું અંગ છે, સામાન્ય ને વિશેષ થઈને વસ્તુ છે. તે સામાન્ય-વિશેષ એક સમય પણ જુદા પડે નહિ. શુદ્ધ પર્યાય તે આત્માની પત્ની છે. તે અશરીરી અને અતીંદ્રિય આનંદની દેનારી છે.

આત્મામાં મુક્તિરૂપી દશા પ્રગટ થાય છે તે સમયે સમયે એવી ને એવી થયા કરે છે. તે ગુણ નથી પણ પર્યાય છે. તે પર્યાય જેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવા કેવળજ્ઞાન-આનંદની શોભાને વિસ્તારે છે. જે પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટ થાય છે તેમાં મુનિરાજ અહીં સ્ત્રીનો અલંકાર કરે છે. કેવળજ્ઞાની ભગવાન પોતાની પર્યાયની શોભા વધારી રહ્યા છે. જગતની સ્ત્રીના રાગી પુરુષો સ્ત્રીની શોભા વધારે છે, પણ તે ખરેખર સ્ત્રીની શોભા માટે કરતા નથી પણ પોતાના રાગ માટે કરે છે. કેવળજ્ઞાની પોતાની પર્યાયની શોભા પોતાના આનંદ માટે વધારે છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનને પોતાની પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયનો પ્રેમ છે, તેનો વિરહ થવા દેતા નથી, નિરંતર વહ્યા કરે છે. એવી દ્રવ્ય અને પર્યાયની એકતા થઈ ગઈ છે.

શ્લોક ૨૭૬

(अनुष्टुभ्)

जिनेन्द्रो मुक्तिकामिन्याः मुखपद्मे जगाम सः।
अलिलीलां पुनः काममनङ्गसुखमद्वयम् ॥ २७६ ॥

શ્લોકાર્થ : તે જિનેંદ્રદેવે મુક્તિકામિનીના મુખકમળ પ્રત્યે ભ્રમરલીલાને ધારણ કરી (અર્થાત્ તેઓ તેમાં ભ્રમરની જેમ લીન થયા) અને ખરેખર અદ્વિતીય અનંગ (આત્મિક) સુખને પ્રાપ્ત કર્યું. ॥ ૨૭૬॥

જિનેંદ્રદેવે મુક્તિકામિનીના મુખકમળ પ્રત્યે ભ્રમરલીલાને ધારણ કરી, ખરેખર અદ્વિતીય અનંગ સુખને પ્રાપ્ત કર્યું છે. ભગવાને દ્રવ્યસ્વભાવમાં પોતાની પર્યાયને લીન કરી છે. તેઓ કેવળજ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્યાદિમાં બિરાજી રહ્યા છે. એમાણે અભેદ અદ્વિતીય સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસારમાં એ સુખ હોતું નથી. અહીં કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનને ઓળખીને તેના ગાણાં ગાયા છે. જેમ ભમરો કમળમાં લીન થાય તેમ ભગવાન પોતાના સ્વભાવમાં લીન થયા છે. અનંત સુખ-આનંદમાં ડૂબી ગયા છે.

ફાગણ વદ ૬, સોમવાર, ૧૭-૩-૫૨.

આ અધિકાર શુદ્ધ ઉપયોગનો છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો સ્વભાવ કેવો હોય તે જણાવે છે. ધર્મ કરનારે પહેલાં આ જાણવું જોઈએ. જેને જેની રુચિ હોય તે થોડામાં ઘણું બતાવે છે. તેમ અહીં અલ્પજ્ઞ, સર્વજ્ઞપણું કેવું હોય તે બતાવે છે. પહેલાં સમયે જ્ઞાન ઉપયોગ અને બીજા સમયે દર્શન ઉપયોગ પૂર્ણદશામાં માનવામાં આવે તો તે વાત ખોટી છે કેમ કે પૂર્ણતામાં ક્રમ પડતો નથી, ક્રમ પડે તો અખંડતા રહેતી નથી, સ્વાભાવિક વિકાસવાળું જ્ઞાન ઠર્યું નહિ. કેવળજ્ઞાનીને પહેલા-પછી ઉપયોગ માનવામાં આવે તો તે વ્યવહાર પણ નથી. હવે ૧૬૧મી ગાથામાં એકલો વ્યવહારને માને તો તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે એ કહે છે.

ગાથા ૧૬૧

णाणं परप्पयासं दिट्ठी अप्पप्पयासया चेव।
अप्पा सपरपयासो होदि त्ति हि मण्णसे जदि हि॥ १६१॥

ज्ञानं परप्रकाशं दृष्टिरात्मप्रकाशिका चैव।
आत्मा स्वपरप्रकाशो भवतीति हि मन्यसे यदि खलु॥ १६१॥

દર્શન પ્રકાશક આત્મનું, પરનું પ્રકાશક જ્ઞાન છે,
નિજપરપ્રકાશક જીવ, –એ તુજ માન્યતા અયથાર્થ છે. ૧૬૧

અન્વયાર્થ : **(ज्ञानं परप्रकाशं)** જ્ઞાન પરપ્રકાશક જ છે **(च)** અને **(दृष्टिः आत्मप्रकाशिका एव)** દર્શન સ્વપ્રકાશક જ છે **(आत्मा स्वपरप्रकाशः भवति)** તથા આત્મા સ્વપરપ્રકાશક છે **(इति हि यदि खलु मन्यसे)** એમ જો તું ખરેખર માનતો હોય તો તેમાં વિરોધ આવે છે.

કેવળજ્ઞાનના સંબંધમાં અનેક જુદા જુદા મત છે. કેટલાક તો એમ માને છે કે જ્ઞાન પરને જ જાણે છે અને દર્શન સ્વને જ દેખે છે. તો તે વાત ખોટી છે. વ્યવહારના શાસ્ત્રો જેવા કે ધવલાદિ ગ્રંથોમાં આવે છે કે જ્ઞાન પરને જાણે છે અને દર્શન સ્વને દેખે છે તો એ તો નિશ્ચય એવો અભેદ સ્વ-પરપ્રકાશક આત્મા છે એ વાત રાખીને જ્ઞાન-દર્શન બે ગુણોને ભેદથી સમજાવે છે. કેમ કે બન્ને ગુણોનું કાર્ય જુદું જુદું છે, તે બતાવવા વ્યવહારથી કહેલ છે પણ નિશ્ચયથી જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને સ્વ-પરપ્રકાશક છે.

અત્યારે જૈન સંપ્રદાયોમાં વાસ્તવિક વાત એટલી બધી ફરી ગઈ છે કે સાચાની ગંધ રહેવા દીધી નથી, માટે સત્ય વાતની યથાર્થ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. અજ્ઞાની જે સંપ્રદાયમાં જન્મ્યો ત્યાં સર્વસ્વ માની બેઠો છે પણ વસ્તુસ્થિતિને સમજવાની દરકાર કરતો નથી. કોઈ વસ્તુ લેવા જાય ત્યાં તો બે

વસ્તુને તપાસી પરીક્ષા કરીને ખરીદ કરે છે એમ અહીં પણ પરીક્ષા કરીને અરિહંત અને સિદ્ધના સ્વરૂપને બરાબર જાણવું જોઈએ, જાણ્યા વગર સર્વજ્ઞ ભગવાનની સાચી શ્રદ્ધા થાય નહિ.

ટીકા : આ આત્માના સ્વ-પરપ્રકાશકપણા સંબંધી વિરોધ કથન છે. ભગવાન આત્મા સ્વપરપ્રકાશક છે તો તેનો એક ગુણ સ્વને પ્રકાશે અને બીજો ગુણ પરને પ્રકાશે એમ માનતા તો વિરોધ આવે છે. ગુણીના તે ગુણો ઠર્યા નહિ. આત્માના ગુણો હોય તો આત્માની જેમ તેના ગુણો પણ સ્વપરપ્રકાશક હોય માટે આત્માને સ્વ-પરપ્રકાશક કહેવો અને તેના ગુણોમાં ભેદ કહેવો તે વિરોધ છે.

પ્રથમ તો આત્માને સ્વ-પરપ્રકાશકપણું કઈ રીતે છે ? એ વિચારવામાં આવે છે. આત્મા જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનંત ગુણોનો પિંડ છે, તેની રુચિપૂર્વક તેમાં રમણતા કરવી તે ધર્મ છે. અભેદમાં ભેદ પાડવો તે સંસાર છે, અભેદતા કરવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. વસ્તુ અખંડ છે અને તેના ગુણો અટકી અટકીને કામ કરે તો ખંડતા થાય છે, તે અધર્મ છે. માટે પર્યાયનું વલણ પર તરફ ન વાળતા સ્વ તરફ વાળવું તે જ ધર્મ છે. તે ધર્મની પૂર્ણતા થઈ હોય તેનો ઉપયોગ કેવો હોય ? તે સમજાવે છે. પૂર્ણ અભેદતા થઈ તેની એક પર્યાય બહારનું કામ કરે અને એક પર્યાય અંતરનું કામ કરે એમ માનવામાં આવે તો એકતા રહી નહિ, પણ ખંડતા થઈ. માટે જ્ઞાન પરને જ જાણે અને દર્શન સ્વને જ દેખે તે વાત ખોટી છે.

અહીં કોઈ કહે કે વ્યવહારનયના ગ્રંથમાં જ્ઞાનને પરપ્રકાશક અને દર્શનને સ્વપ્રકાશક કેમ કહેલ છે ? તો કહે છે કે આત્મામાં ગુણભેદ છે તેને ન માને તો પણ ખોટું છે. તે બતાવવા ત્યાં વ્યવહારનયથી કહેલ છે. પણ ખરેખર તો જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને સ્વ-પરપ્રકાશક છે. બન્ને ગુણો દ્રવ્યથી અભેદ છે. ગુણભેદનું કાર્ય જુદું છે એ વ્યવહાર જણાવે છે. પણ એકલી ભેદતા માને તો મિથ્યાત્વ છે. બન્ને ગુણના વિષય જુદા છે તે અપેક્ષાએ ગુણભેદ કહેવાય છે. પણ ખરેખર તો દ્રવ્યનો વિષય તે ગુણનો વિષય છે. પણ ગુણભેદની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનો સ્વભાવ વિશેષ છે તેથી લોકાલોકને જાણે છે. અને દર્શનનો વિષય સામાન્ય છે તે આત્માને દેખે છે એમ વ્યવહારથી કહેલ છે પણ નિશ્ચયથી એમ નથી. પરંપરાએ વીતરાગે કહેલા શાસ્ત્રોની અને સંતોએ કંઠે રાખેલા આગમજ્ઞાનની આ વાત છે. પણ નિશ્ચયને જાણ્યા વગર એકલા વ્યવહારની વાત કરે તો તેનો અહીં નિષેધ કર્યો છે.

આત્મા જ્ઞાન દર્શનાદિ વિશેષ ગુણોથી સમૃદ્ધ છે.

ભગવાન આત્મા ગુણોથી ભરેલો છે, વિકાર આત્માની ખાણમાં નથી અને શરીર, સ્ત્રી આદિ તો પર છે. તે તો આત્મામાં છે જ નહિ. પણ ભગવાન આત્મામાં જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય એવો ભાવ પણ નથી. તે તો જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સમૃદ્ધિવાન છે. તેનું જ્ઞાન શુદ્ધ આત્માને પ્રકાશવામાં અસમર્થ હોવાથી પરપ્રકાશક જ છે એમ કોઈ કહે તો તે વાત ખોટી છે. આત્માના ગુણો આત્માની જેમ અભેદ કામ ન કરતાં એમાં ભેદ પાડીને જ્ઞાન એકલું પરપ્રકાશક જ છે એમ માને તો એકાંત છે.

એ રીતે નિરંકુશ દર્શન પણ કેવળ અભ્યંતરમાં આત્માને પ્રકાશે છે અર્થાત્ સ્વપ્રકાશક જ છે એમ કહેવું તે પણ ખોટું છે. આત્માને અનંતગુણથી સમૃદ્ધિશાળી કહેવો અને એમાં એક ગુણ માત્ર સ્વને જ દેખે અને એક ગુણ માત્ર પરને જ જાણે એવો ભેદ પાડવો તે એકાંત છે, સાચું નથી. જેમ આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે તેમ જ્ઞાન અને દર્શન પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે.

આવા આત્માના અભેદ કથનને જે સમજતો નથી તે વ્યવહારના ગ્રંથમાં ગુણભેદથી સમજાવ્યું હોય તેને એકાંતે પકડીને કહે છે કે : જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક છે એવું કોઈ આર્ષ વચન છે ? તો તેને કહે છે કે આત્મા વિશેષ ગુણોથી સમૃદ્ધિવાળો કહે અને તેના ગુણો જુદું જુદું કામ કરે-એમ અભેદમાં ભેદ પાડીને આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક તું કહે તો અહીં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે હે જડમતિ પ્રાથમિક શિષ્ય ! જો તું દર્શનશુદ્ધિના અભાવને લીધે એમ માનતો હોય તો તારાથી અન્ય કોઈ પુરુષ જડ નથી. અહીં એકલા વ્યવહારને પકડીને જે કોઈ વાત કરે છે તેને મૂર્ખ-જડમતિ કહ્યો છે. પણ પ્રાથમિક શિષ્ય કહીને જિજ્ઞાસાવાળો શિષ્ય લીધો છે. એવાને આ જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ કેવળીને કેવો હોય છે તે સમજાવે છે.

ધવલ શાસ્ત્રમાં અંતર્મુખ દેખે તે દર્શન છે અને લોકાલોકને જાણે તે જ્ઞાન છે. આ વાત બન્ને ગુણોના કાર્યો જુદાં જુદાં છે એ બતાવવા વ્યવહારથી કથન કરેલ છે. પણ અહીં તો કહે છે કે આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે. તે અનંતગુણથી ભરેલો છે. તેમાં ગુણભેદ પાડે અને અભેદતાને ન માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. જે અપેક્ષાએ ગુણભેદ બતાવ્યો છે તે એકલાને જ જાણે પણ નિશ્ચય એવા અભેદને ન માને તો તને દર્શનમોહ-મિથ્યાત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તને દર્શનશુદ્ધિનો અભાવ છે. આ વાતને સમજ્યા વગર ભગવાન સાચા છે એમ ઓઘે ઓઘે માને તો ચાલે એમ નથી. બરાબર પરીક્ષા કરીને વસ્તુસ્વરૂપ નક્કી કરવું જોઈએ.

શ્રીમદ્દે કહ્યું છે કે **''દિગમ્બરના તીવ્ર વચનોથી રહસ્ય કાંઈક સમજી શકાય છે''** એ વાત બરાબર છે.

અહીં પ્રાથમિક શિષ્યને કહે છે, જે એકલા વ્યવહારને જ ગ્રહણ કરીને બેઠો છે તે એકાંત મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેને કહે છે કે તું મૂર્ખાઈથી ભરેલો છે. કોઈ કહે કે આ તો ચીભડાંના ચોરને ફાંસીની સજા જેવું થાય છે. તો કહે છે કે આ તો મુદ્દામાલનો ચોર છે. ત્રિલોકનાથ પરમાત્માના ગુણને જેમ છે તેમ ન કબૂલે અને ભેદથી સમજે તો તે બરાબર નથી. ભગવાનને પહેલાં સમયે જ્ઞાન ઉપયોગ અને બીજા સમયે દર્શન ઉપયોગ છે એમ માને એ તો વ્યવહાર પણ નથી. તે તો સ્થૂળ ગૃહિત મિથ્યાત્વમાં જાય છે. પણ અહીં તો સાચા શાસ્ત્રનો આધાર આપી ગુણભેદથી વ્યવહારનું કથન કર્યું હોય તે વાતને એકાંતે પકડી તે વાતને છોડે નહિ તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ભેદ અને અભેદ બન્ને મુદ્દાની વાત છે. ભેદને બરાબર સમજીને અભેદતા કરી નાખ એમ અહીં કહેવા માગે છે.

આત્મામાં એક દર્શનગુણ સ્વને દેખે છે અને બીજો જ્ઞાનગુણ પરને જાણે છે એવા બે ગુણ છે માટે આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે એમ નથી. જો એમ માને તો તેને અહીં કહે છે કે તારા જેવો મૂર્ખ બીજો કોઈ નથી. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માનતો હોય, ગુણભેદને પણ માનતો હોય પણ નિશ્ચય એવા અભેદને તે જાણતો નથી માટે મૂઢ છે. ખરેખર આત્મા ચૈતન્યસ્વભાવી છે. એમાં જ્ઞાન-દર્શન બે ગુણો છે તે ચૈતન્ય છે. એ સિવાય બીજા ગુણોને અચેતન પણ કહેવાય છે. તે ગુણો અસ્તિરૂપે છે પણ અમે કોણ છીએ અને પર કોણ છે એમ તે જાણતા નથી. ગુણ અપેક્ષાએ આવા ભેદ પડે છે પણ વસ્તુ અપેક્ષાએ તો એક છે. અહીં તો આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે તેની મુખ્યતાએ કથન કરેલ છે માટે તેના ગુણ પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે.

શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારથી કથન આવે છે. આ જીવને કથંચિત્ બીજા જીવની અપેક્ષાએ અજીવ પણ કહેવાય છે અને કેવળીના જીવને પણ આ જીવની અપેક્ષાએ અજીવ કહેવાય છે. આમ અપેક્ષાથી ન સમજે તો આત્માને પ્રાપ્ત કરવામાં અપાત્ર છે. જેમ કોઈ હીરો લેવા આવે અને હીરાની જેટલી કીંમત છે તેટલી ન આપે અને કીંમત કરતાં ઓછે ભાવે માગે તો વેપારી તેને કાઢી મૂકે છે. તેમ અહીં કેવળીના ગુણોને જેમ છે તેમ બરાબર ન સમજે અને એકલા ભેદને જ માને પણ અભેદને માને નહિ તો તે લાયક નથી. તેને ધર્મ થતો નથી, તે વીતરાગના ધર્મની બહાર છે. તે વસ્તુને સમજી શકતો નથી.

માટે અવિરુદ્ધ એવી સ્યાદ્વાદ વિદ્યારૂપી દેવી સજ્જનો વડે સમ્યક્ પ્રકારે નિરંતર આરાધવા યોગ્ય છે. તું સ્યાદ્વાદનું જ્ઞાન કર અને વિરોધને કાઢી નાખ. અપેક્ષાએ જાણવું જોઈએ. ભેદ પાડીને બે ગુણોનું કાર્ય જુદું છે એમ વ્યવહારનયના શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યું છે તેને સમજીને અભેદ અખંડ આત્માની શ્રદ્ધા કર એમ અહીં કહે છે.

જેવું આત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું તેના ગુણોનું સ્વરૂપ છે એમ જાણીને વિરોધ ટાળી નાખવો જોઈએ. અનેકાન્ત તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે અને સ્યાદ્વાદ તે કથનની શૈલી છે. સ્યાદ્વાદમાં મુખ્ય-ગૌણ કથનની પદ્ધતિ હોય છે. અનેકાન્ત વસ્તુનું સ્વરૂપ છે એમાં મુખ્ય-ગૌણતા હોતી નથી. ત્યાં સ્યાદ્વાદ મતમાં એકાન્તે જ્ઞાનને પરપ્રકાશકપણું જ નથી અને દર્શન પણ કેવળ શુદ્ધાત્માને જ દેખતું નથી. અર્થાત્ માત્ર સ્વપ્રકાશક જ નથી, એ તો અપેક્ષાએ કથન કર્યું હતું તેને હવે યુક્તિથી સમજાવશે.

ફાગણ વદ ૭, મંગળવાર, ૧૮-૩-૫૨.

મોક્ષમાર્ગ આત્માના આધારે થાય છે ને તેના જ આધારે કેવળજ્ઞાન દશા થાય છે. એ શુદ્ધોપયોગનું અહીં વર્ણન ચાલે છે. વ્યવહારના ગ્રંથમાં જ્ઞાન પરને જાણે અને દર્શન સ્વને દેખે એમ આવે છે એનો અહીં વિરોધ કરે છે. કોઈને એમ લાગે કે આચાર્યોના બે મત જુદા જુદા હશે ? તો એમ નથી. પણ ગુણભેદનું કથન કરતાં જ્ઞાન પરને જાણે અને દર્શન સ્વને દેખે એમ કહેલ છે, તે વ્યવહાર

છે. નિશ્ચયથી આત્મા પોતે સ્વ-પરપ્રકાશક છે માટે એનો ગુણ પણ સ્વ-પરપ્રકાશક જ છે. એ ન્યાયથી જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને ગુણો સ્વ-પરપ્રકાશક છે.

સ્યાદ્વાદ મતમાં એટલે વીતરાગ સર્વજ્ઞના મતમાં એકાંતે જ્ઞાનને પરપ્રકાશકપણું જ નથી અને દર્શન પણ કેવળ શુદ્ધાત્માને જ દેખતું નથી. આત્મા દર્શન, જ્ઞાન વગેરે અનેક ધર્મોનો આધાર છે. માટે જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને ગુણો સ્વ-પરપ્રકાશક છે. એક ગુણ પરપ્રકાશક હોય અને બીજો ગુણ સ્વપ્રકાશક હોય તો આત્મા અને ગુણને આધાર-આધેયની અભેદતા રહેતી નથી. અહીં જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણો છે તેને ધર્મો કહ્યા છે માટે ગુણોને ધર્મો પણ કહેવાય છે.

વળી જો વ્યવહારપક્ષે પણ જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો, સદા બાહ્યસ્થિતપણાને લીધે જ્ઞાનને આત્મા સાથે સંબંધ રહે નહિ અને તેથી આત્મપ્રતિપત્તિ (આત્માનું જ્ઞાન)ના અભાવને લીધે સર્વગતપણું બને નહિ. જ્ઞાનનો સ્વભાવ બધાને જાણવાનો છે તે સિદ્ધ થતો નથી. કેમ કે આખો આત્મા જણાયા વગર રહી ગયો. જ્ઞાન બહારમાં જવાથી સર્વગત રહ્યું નહિ. આ કારણ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું. મૃગતૃષ્ણાના જળની માફક આભાસમાત્ર જ થયું. અહીં તો નિશ્ચય વગરનો એકલો વ્યવહાર પણ માન્ય નથી એમ કહ્યું. જેમ આત્માને સમજ્યા વગર પૂજા, ભક્તિ, દાન, વ્રત, તપાદિ કરે તો આત્માને લાભનું કારણ થતું નથી તેમ અભેદ આત્માને જાણ્યા વગર એકલા ગુણભેદનો વ્યવહાર કાંઈ કાર્યકારી નથી. જ્ઞાન પોતાને ન જાણે અને બહાર ભટક્યા કરે તે જ્ઞાન જ નથી. ઝાંઝવાના પાણીની માફક આભાસમાત્ર છે. લૌકિક ડહાપણ તે જ્ઞાન જ નથી, પણ જડ છે. વેપારમાં પૈસાનું વ્યાજ ઉપજાવવામાં જે જ્ઞાન કરે તે જ્ઞાન જ નથી એમ કહે છે.

તેવી જ રીતે દર્શન પક્ષે પણ દર્શન કેવળ અભ્યંતર પ્રતિપત્તિનું (અભ્યંતર જ્ઞાનનું) જ કારણ નથી પણ સર્વ પ્રકાશકનું કારણ છે, કેમ કે ચક્ષુ સદૈવ સર્વને દેખે છે. પોતાના અભ્યંતરમાં રહેલી કીકીને દેખતું નથી માટે ચક્ષુની વાતથી એમ સમજાય છે કે દર્શન અભ્યંતર દેખે અને બાહ્યસ્થિત પદાર્થોને ન દેખે એવો કોઈ નિયમ ઘટતો નથી. આથી જ્ઞાન અને દર્શન બન્નેને સ્વ-પરપ્રકાશકપણું અવિરુદ્ધ જ છે. માટે એ રીતે જ્ઞાન-દર્શન લક્ષણવાળો આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે. ગુણો સ્વ-પરપ્રકાશક છે તો એનો આધાર ગુણી પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે એમ સિદ્ધ થયું.

એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી પ્રવચનસારની ટીકામાં ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:

(स्रग्धरा)

जानन्नप्येष विश्वं युगपदपि भवद्भाविभूतं समस्तं
मोहाभावाद्यदात्मा परिणमति परं नैव निर्लूनकर्मा ।
तेनास्ते मुक्त एव प्रसभविकसितज्ञप्तिविस्तारपीत-
ज्ञेयाकारां त्रिलोकीं पृथगपृथगथ द्योतयन् ज्ञानमूर्तिः ॥

શ્લોકાર્થ : જેણે કર્મોને છેદી નાખ્યા છે એવો આ આત્મા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સમસ્ત વિશ્વને (અર્થાત્ ત્રણે કાળના પર્યાયો સહિત સમસ્ત પદાર્થોને) યુગપદ્ જાણતો હોવા છતાં મોહના અભાવને લીધે પરરૂપે પરિણમતો નથી, તેથી હવે, જેના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને અત્યંત વિકસિત જ્ઞપ્તિના વિસ્તાર વડે પોતે પી ગયો છે એવા ત્રણે લોકના પદાર્થોને પૃથક્ અને અપૃથક્ પ્રકાશતો તે જ્ઞાનમૂર્તિ મુક્ત જ રહે છે.

જેણે કર્મોને છેદી નાખ્યા છે એવો આ ભગવાન આત્મા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સમસ્ત વિશ્વને યુગપદ્ જાણે છે છતાં એમને મોહનો અભાવ હોવાથી પરરૂપે પરિણમતો નથી. અહીં આત્માના ભાનસહિત અંતરલીનતા દ્વારા વિકારનો નાશ કર્યો છે તેમને કર્મનું પરિણમન બીજી અવસ્થારૂપે થાય છે માટે કર્મોને છેદી નાખ્યા છે એમ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાની આત્મા સ્વભાવમાં રહીને ત્રણ કાળ ત્રણ લોકનું જ્ઞાન કરે છે પણ એમને રાગ-દ્વેષ થતો નથી. કેમ કે ભગવાનને મોહ નથી. માટે તેઓ પરરૂપે પરિણમતા નથી. એટલે કે રાગ-દ્વેષરૂપે થતા નથી.

તેથી હવે, જેના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને અત્યંત વિકસિત જ્ઞપ્તિના વિસ્તાર વડે પોતે પી ગયો છે એવા ત્રણે લોકના પદાર્થોને પૃથક્ અને અપૃથક્ પ્રકાશતો તે જ્ઞાનમૂર્તિ મુક્ત જ રહે છે. જાણવા યોગ્ય બધા પદાર્થોને જાણનાર એવી કેવળજ્ઞાનરૂપી ક્રિયા વડે આત્મા જાણે છે. બધા જ્ઞેયોને જાણે પી ગયો હોય એટલો જ્ઞાનનો વિસ્તાર થઈ ગયો છે તેથી જ્ઞાનમાં બધું જાણી લે છે. એટલે કે જગતના સર્વ પદાર્થો જ્ઞાનની પર્યાયમાં જણાય છે છતાં તે જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા મુક્ત જ છે એવો કેવળજ્ઞાનનો સ્વભાવ છે.

વળી, આ ૧૬૧મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૭૭

(मन्दाक्रान्ता)

ज्ञानं तावत् सहजपरमात्मानमेकं विदित्वा
लोकालोकौ प्रकटयति वा तद्गतं ज्ञेयजालम् ।
दृष्टिः साक्षात् स्वपरविषया क्षायिकी नित्यशुद्धा
ताभ्यां देवः स्वपरविषयं बोधति ज्ञेयराशिम् ॥ २७७ ॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાન એક સહજપરમાત્માને જાણીને લોકાલોકને અર્થાત્ લોકાલોકસંબંધી (સમસ્ત) જ્ઞેયસમૂહને પ્રગટ કરે છે (-જાણે છે). નિત્ય શુદ્ધ એવું ક્ષાયિક દર્શન (પણ) સાક્ષાત્ સ્વપરવિષયક છે (અર્થાત્ તે પણ સ્વપરને સાક્ષાત્ પ્રકાશે છે). તે બન્ને (જ્ઞાન તેમ જ દર્શન) વડે આત્મદેવ સ્વપરસંબંધી જ્ઞેયરાશિને જાણે છે (અર્થાત્ આત્મદેવ સ્વપર સમસ્ત પ્રકાશ્ય પદાર્થોને પ્રકાશે છે). ॥ ૨૭૭ ॥

જ્ઞાન એક સહજ પરમાત્માને જાણીને લોકાલોકને અર્થાત્ લોકાલોક સંબંધી સમસ્ત જ્ઞેયસમૂહને પ્રગટ કરે છે એટલે કે જાણે છે. અને નિત્ય શુદ્ધ એવું ક્ષાયિકદર્શન પણ સાક્ષાત્ સ્વ-પર વિષયક છે. અર્થાત્ તે પણ સ્વ-પરને સાક્ષાત્ પ્રકાશે છે. અહીં દર્શનને નિત્ય શુદ્ધ કહેલ છે, કેમ કે જે ક્ષાયિકદર્શન પ્રગટ્યું તે એવું ને એવું રહે છે. દર્શનના વિષયમાં ભેદ નથી માટે દર્શનનો વિષય જ નથી એમ નથી. પણ દર્શન પોતાને અને પરને સામાન્ય અર્થાત્ ભેદ પાડ્યા વિના સાક્ષાત્ પ્રકાશે છે. જ્ઞાન તેમ જ દર્શન વડે આત્મદેવ સ્વ-પર સંબંધી જ્ઞેયરાશિને જાણે છે. અર્થાત્ આત્મા સ્વ-પર સમસ્ત પદાર્થોને પ્રકાશે છે. ભગવાન જાણવાયોગ્ય લોકાલોકના પદાર્થોના ઢગલાને જાણે છે.

ગાથા ૧૬૨

णाणं परप्पयासं तइया णाणेण दंसणं भिण्णं।
ण हवदि परदव्वगयं दंसणमिदि वण्णिदं तम्हा॥ १६२॥

ज्ञानं परप्रकाशं तदा ज्ञानेन दर्शनं भिन्नम्।
न भवति परद्रव्यगतं दर्शनमिति वर्णितं तस्मात्॥ १६२॥

પરને જ જાણે જ્ઞાન તો દગ જ્ઞાનથી ભિન્ન જ ઠરે,
દર્શન નથી પરદ્રવ્યગત – એ માન્યતા તુજ હોઈને. ૧૬૨.

અન્વયાર્થ : (**ज्ञानं परप्रकाशं**) જો જ્ઞાન (કેવળ) પરપ્રકાશક હોય (**तदा**) તો (**ज्ञानेन**) જ્ઞાનથી (**दर्शनं**) દર્શન (**भिन्नम्**) ભિન્ન ઠરે, (**दर्शनम् परद्रव्यगतं न भवति इति वर्णितं तस्मात्**) કારણ કે દર્શન પરદ્રવ્યગત (પરપ્રકાશક) નથી એમ (પૂર્વ સૂત્રમાં તારું મન્તવ્ય) વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

જો જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો જ્ઞાનથી દર્શન ભિન્ન ઠરે; કારણ કે દર્શન પરદ્રવ્યગત (પરપ્રકાશક) નથી. એમ (પૂર્વ સૂત્રમાં) વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આમ હોય તો અસંખ્ય પ્રદેશમાં બન્ને ગુણો છે તે વાત સિદ્ધ થતી નથી.

ટીકા : આ પૂર્વ સૂત્રમાં (૧૬૧મી ગાથામાં) કહેલા પૂર્વ પક્ષના સિદ્ધાંત સંબંધી કથન છે. જો જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો આ પરપ્રકાશન પ્રધાન (પરપ્રકાશક) જ્ઞાનથી દર્શન ભિન્ન જ ઠરે. એક ગુણ કેવળ સ્વને જ જાણે અને એક ગુણ કેવળ પરને જ જાણે તો બે ગુણ જુદા થઈ જાય. કારણ કે સહ્યાચલ અને વિંધ્યાચલ અથવા ગંગા અને શ્રીપર્વતની માફક પરપ્રકાશક જ્ઞાનને અને આત્મપ્રકાશક દર્શનને સંબંધ કઈ રીતે હોય ? જેમ પર્વત તદ્દન જુદે જુદા છે તેમ ગુણો જુદા ઠરે તો તે વસ્તુમાં વિરોધ આવે. દર્શન પર્વત રહી જાય અને જ્ઞાનગંગા બહાર જાય એમ જ્ઞાન-દર્શન બન્નેનો મેળ રહેતો નથી.

જે આત્મનિષ્ઠ (આત્મામાં રહેલું) છે તે તો દર્શન જ છે અને પેલા જ્ઞાનને તો નિરાધારપણાને લીધે શૂન્યતાની આપત્તિ જ આવે. દર્શનને આત્માનો આધાર થયો પણ જ્ઞાનને આત્માનો આધાર રહ્યો નહિ માટે આત્મા વિનાનું જ્ઞાન શૂન્યતાને પામે. આ રીતે વિરોધ આવે છે. અથવા તો જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન પહોંચે એટલે જે જે દ્રવ્યને જ્ઞાન પહોંચે તે તે સર્વ દ્રવ્ય ચેતનપણાને પામે એટલે જડ પણ ચેતન થઈ જાય. આ રીતે ત્રણ લોકમાં કોઈ અચેતન પદાર્થ ન રહે એ મોટો દોષ પ્રાપ્ત થાય.

ઉપર કહેલા દોષના ભયથી હે શિષ્ય ! જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક નથી એમ જો તું કહે, તો દર્શન પણ કેવળ આત્મગત નથી એમ પણ તેમાં સાથે આવી ગયું કેમ કે દર્શન સ્વપ્રકાશક જ હોય તો

પરને નહિ દેખતું હોવાથી દર્શન આંધળું થઈ ગયું અને જ્ઞાન એકલું પરને જાણે તો બધા પદાર્થો ચેતન થઈ જાય, અને આત્મા જ્ઞાન વગર અચેતન થઈ જાય તેથી ખરેખર સિદ્ધાંતના હાર્દરૂપ એવું આ સમાધાન છે કે જ્ઞાન અને દર્શનને કથંચિત્ સ્વ-પરપ્રકાશકપણું છે જ. આ શુદ્ધ ઉપયોગ અધિકારની પહેલી ગાથામાં કહ્યું હતું કે જ્ઞાન-દર્શનને કથંચિત્ સ્વ-પરપ્રકાશકપણું છે. તે આ રીતે મર્મરૂપ સમાધાન કરીને સિદ્ધ કર્યું.

એવી રીતે શ્રી મહાસેનપંડિતદેવે શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

ज्ञानाद्भिन्नो न नाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथंचन।
ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા જ્ઞાનથી (સર્વથા) ભિન્ન નથી, (સર્વથા) અભિન્ન નથી, કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન છે; પૂર્વાપરભૂત જે જ્ઞાન તે આ આત્મા છે એમ કહ્યું છે.

આત્મા જ્ઞાનથી સર્વથા ભિન્ન નથી અને સર્વથા અભિન્ન પણ નથી, કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન છે. જો સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે તો આત્મપદાર્થને અચેતનપણું આવે છે અને સર્વથા અભિન્ન માનવામાં આવે તો સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ, પ્રયોજનાદિની ભિન્નતા રહેતી નથી માટે કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન છે. કોઈ પ્રકારે એક છે અને કોઈ પ્રકારે જુદા છે. પૂર્વાપરભૂત જે જ્ઞાન તે આ આત્મા છે એમ કહ્યું છે. પહેલાનું જ્ઞાન અને પછીનું જ્ઞાન થાય છે તે જ આત્મા છે એટલે જ્ઞાનમાં પહેલો-પછીનો ભેદ પડે છે પણ આત્મા તો પહેલા-પછી એનો એ જ છે, એમાં ભેદ પડતો નથી. જ્ઞાન તે જ આત્મા છે. આ રીતે આત્મા ભેદાભેદ છે.

જુઓ, આ શુદ્ધ ઉપયોગની વાત સૂક્ષ્મ છે. જેને આત્માની રુચિ હોય તેને જ એમાં મીઠાસ આવે એમ છે. અભણ હોય તેને આંકડા અને અક્ષરમાં કાંઈ વિશેષતા લાગે નહિ પણ ભણેલને એની વિશેષતા ભાસે છે. અત્યારે જૈનને નામે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. સાચા મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના સ્વરૂપમાં પણ મોટો ફેરફાર પ્રરૂપે છે. મુનિપણાનું સ્વરૂપ વસ્ત્રવાળું ઠરાવ્યું છે. કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે કે એક વસ્ત્રનો તાણોવાણો રાખીને મુનિપણું માને મનાવે તે તો નિગોદમાં જાય તો પછી જે શાસ્ત્રોમાં વસ્ત્રધારીને મુનિ કહ્યા હોય તે શાસ્ત્રો સાચા છે અને એમાં કહેલા મુનિઓ પણ સાચા છે એમ જે માને તેની માન્યતા ખોટી છે. તેણે વસ્ત્રરહિત સાચું મુનિપણું છે એમ પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રોને સાચા માન્યા નહિ. તે કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રને માનીને પરંપરાએ નિગોદમાં ન જાય તો ક્યાં જાય ? અવશ્ય નિગોદમાં જાય. જેમ બાપનું માથું કાપનાર વેરી છે તેને મિત્ર માનવો તે બાપનો અનાદર કરવા જેવું છે તેમ વીતરાગમાર્ગથી વિરુદ્ધ કહેનારને અને એવા શાસ્ત્રને સાચા કહેવા તે વીતરાગનું માથું કાપવા જેવું છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે. કોઈ વ્યક્તિનો વિરોધ કરવા માટે આ વાત નથી પણ પોતે યથાર્થ સમજીને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. સત્ય વસ્તુની જાહેરાત

કરતાં અસત્યનો નિષેધ આવે છે. એમાં અસત્યના કહેનારને દુઃખ થાય તો સત્ય કહેનારનો દોષ નથી.

ષટ્ખંડ આગમ તથા સમયસાર, નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રો, જે આચાર્યોએ બનાવ્યા છે તે પરમાગમ છે. અજ્ઞાનીને તે શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરોધ લાગે પણ વીતરાગની વાણી ઠેઠથી ચાલી આવી છે તે ષટ્ખંડ આગમમાં જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગનું વર્ણન કરતાં ગુણભેદ બતાવીને જે વ્યવહારથી વર્ણન કર્યું છે તે વાતને અહીં નિયમસારમાં નિષેધે છે. તે વ્યવહાર અને ભેદ છે ખરો પણ ત્રિકાળ અભેદ વસ્તુમાં તે માન્ય નથી એમ કહે છે. તો પછી સાચા વ્યવહારથી વિરુદ્ધ એવો વ્યવહાર તો માન્ય ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. અહીં તો કહે છે કે સાચા વ્યવહારને એટલે કે એકલા ગુણભેદને સ્વીકારીને જે નિશ્ચય એવા અભેદને જાણતો નથી તે પણ મૂઢ છે એમ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

શ્લોક ૨૭૮

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मा ज्ञानं भवति न हि वा दर्शनं चैव तद्वत्
ताभ्यां युक्तः स्वपरविषयं वेत्ति पश्यत्यवश्यम्।
संज्ञाभेदादघकुलहरे चात्मनि ज्ञानदृष्ट्योः
भेदो जातो न खलु परमार्थेन वह्न्युष्णवत्सः॥ २७८॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા (સર્વથા) જ્ઞાન નથી, તેવી રીતે (સર્વથા) દર્શન પણ નથી જ; તે ઉભયયુક્ત (જ્ઞાનદર્શનયુક્ત) આત્મા સ્વપર વિષયને અવશ્ય જાણે છે અને દેખે છે. અઘસમૂહના (પાપસમૂહના) નાશક આત્મામાં અને જ્ઞાનદર્શનમાં સંજ્ઞાભેદે ભેદ ઉપજે છે (અર્થાત્ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજનની અપેક્ષાએ તેમનામાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભેદ છે), પરમાર્થે અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની માફક તેમનામાં (-આત્મામાં અને જ્ઞાનદર્શનમાં) ખરેખર ભેદ નથી (-અભેદતા છે). ॥ ૨૭૮ ॥

આત્મા સર્વથા જ્ઞાન નથી તેવી રીતે સર્વથા દર્શન પણ નથી. એટલે કે આત્મા એકલા જ્ઞાનગુણવાળો કે એકલા દર્શનગુણવાળો નથી પણ અનંતગુણનો પિંડ છે. તે જ્ઞાન-દર્શનયુક્ત આત્મા સ્વ-પર વિષયને અવશ્ય જાણે છે અને દેખે છે. જેણે પાપસમૂહનો નાશ કર્યો છે એવા આત્મામાં અને જ્ઞાન-દર્શનમાં સંજ્ઞાભેદે ભેદ ઊપજે છે અર્થાત્ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજનની અપેક્ષાએ આત્માને અને જ્ઞાન-દર્શનને ભેદ છે પણ ખરેખર જેમ અગ્નિ અને ઉષ્ણતામાં પ્રદેશભેદ નથી તેમ આત્માને અને જ્ઞાન-દર્શનને ખરેખર ભેદ નથી-અભેદતા છે.

ફાગણ વદ ૮, બુધવાર, ૧૯-૩-૫૨.

આજ રોજ સવારે સમયસારજીની સ્વાધ્યાય હતી.

ફાગણ વદ ૯, ગુરુવાર, ૨૦-૩-૫૨.

આત્માનો જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવ છે, તે પરિપૂર્ણ છે. એનું ભાન થઈને વીતરાગતા થતાં પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. તે પરમાત્માનું કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન કેવું હોય તેની વાત ચાલે છે. ગાથા ૧૫૯માં કહ્યું કે ભગવાન નિશ્ચયથી સ્વને જાણે છે કારણ કે તેમાં તન્મય થઈને જાણે છે ને પરમાં તન્મય થયા વિના જાણે છે માટે પરને વ્યવહારથી જાણે છે. ગાથા ૧૬૦માં કહ્યું કે ભગવાનને એક સમયમાં જ્ઞાન-દર્શન બન્ને ઉપયોગ હોય છે. ગાથા ૧૬૧માં કહ્યું કે જ્ઞાન પરને પ્રકાશે ને દર્શન સ્વને પ્રકાશે એમ આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક કહે તો વિરોધ આવે છે. ગાથા ૧૬૨માં કહ્યું કે જ્ઞાન પરને જ જાણે તો તે દર્શનથી જુદું ઠરે. તે વિરોધ આવે છે.

ગાથા ૧૬૩માં કહે છે કે આત્મા કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો આત્માથી દર્શન જુદું ઠરે કારણ કે તારા મંતવ્ય મુજબ દર્શન સ્વને દેખે છે, પરને દેખતું નથી માટે તેમાં વિરોધ આવે છે. ગાથા ૧૬૨માં જ્ઞાનને એકાંત પરપ્રકાશક માનતાં જ્ઞાન અને દર્શન બે જુદાં ઠરે છે. ને આ ગાથા ૧૬૩માં આત્માને પરપ્રકાશક માનતાં આત્મા અને દર્શન બે જુદાં ઠરે. -આમ દરેક ગાથામાં વિષય ફેર છે.

ગાથા ૧૬૩

अप्पा परप्पयासो तइया अप्पेण दंसणं भिण्णं।
ण हवदि परदव्वगयं दंसणमिदि वण्णिदं तम्हा ॥ १६३ ॥

आत्मा परप्रकाशस्तदात्मना दर्शनं भिन्नम्।
न भवति परद्रव्यगतं दर्शनमिति वर्णितं तस्मात् ॥ १६३ ॥

પરને જ જાણે જીવ તો દગ જીવથી ભિન્ન જ ઠરે,
દર્શન નથી પરદ્રવ્યગત – એ માન્યતા તુજ હોઈને. ૧૬૩.

અન્વયાર્થ : (**आत्मा परप्रकाशः**) જો આત્મા (કેવળ) પરપ્રકાશક હોય (**तदा**) તો (**आत्मना**) આત્માથી (**दर्शनं**) દર્શન (**भिन्नम्**) ભિન્ન ઠરે, (**दर्शनं परद्रव्यगतं न भवति इति वर्णितं तस्मात्**) કારણ કે દર્શન પરદ્રવ્યગત (પરપ્રકાશક) નથી એમ (પૂર્વે તારું મન્તવ્ય) વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ટીકા : આ એકાંતે આત્માને પરપ્રકાશકપણું હોવાની વાતનું ખંડન છે.

પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામાં એકાંત જ્ઞાનનું પરપ્રકાશકપણું ખંડિત કરવામાં આવ્યું. વ્યવહારશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનનું પરપ્રકાશકપણું ને દર્શનનું સ્વપ્રકાશકપણું કહેવામાં આવ્યું છે તે ગુણભેદ બતાવવા માટેનું કથન છે. પણ તેથી કરીને તેમ જ એકાંત ખેંચે તો ખોટું છે. આત્મા જો કેવળ પરપ્રકાશક માનવામાં આવે તો તે વાત પણ તેવી જ રીતે ખોટી ઠરે છે. કારણ કે જ્ઞાન ભાવ ને આત્મા ભાવવાન એક અસ્તિત્વથી રચાયેલા છે, જુદા નથી. પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામાં એમ જણાવ્યું હતું કે જો જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો જ્ઞાનથી દર્શન જુદું ઠરે. અહીં આ ગાથામાં એમ સમજવું કે જો આત્મા કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો આત્માથી દર્શન જુદું ઠરે. ગુણ ને ગુણીના કાર્યમાં ને સંજ્ઞામાં પૃથક્તા હોવા છતાં પ્રદેશભેદ નથી. જ્યાં આત્મા છે ત્યાં જ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન છે. જો આત્માને એકાંત પરપ્રકાશક કહો તો આત્મા બહારમાં દેખે ને દર્શન અંદરમાં દેખે. આમ થવાથી આત્મા ને દર્શનની જુદાઈ થઈ જાય, અભેદતા થતી નથી.

વળી જો આત્મા કેવળ પરપ્રકાશક નથી, સ્વપ્રકાશક પણ છે એમ (હવે)માનવામાં આવે તો આત્માથી દર્શનનું સમ્યક્ પ્રકારે અભિન્નપણું-એકપણું સિદ્ધ થાય છે. દર્શનગુણથી આત્મા એકમેક છે એવી શ્રદ્ધા કર. ભેદ દૃષ્ટિથી ગુણ ને આત્માનું કાર્ય જુદું જુદું બતાવે પણ સર્વથા ભિન્ન બતાવે તો તે માન્ય નથી. જેવી રીતે ૧૬૨મી ગાથામાં નક્કી થયું કે જ્ઞાન સ્વને જાણે તે નિશ્ચય ને પરને જાણે તે વ્યવહાર એમ જ્ઞાનનું સ્વ-પરપ્રકાશકપણું કથંચિત્ સિદ્ધ થયું હતું તેમ આત્મા સ્વને જાણે છે તે નિશ્ચય છે ને પરને જાણે છે તે વ્યવહાર છે. એમ આત્માનું સ્વ-પરપ્રકાશકપણું નક્કી થયું કારણ કે અગ્નિ ને ઉષ્ણતાની માફક ધર્મી ને ધર્મનું એકસ્વરૂપ હોય છે. અગ્નિ ધર્મી છે ને ઉષ્ણતા તેનો ધર્મ છે. અગ્નિએ ઉષ્ણતારૂપી ધર્મને ધારી રાખ્યો છે તેમ આત્માએ જાણવા-દેખવાના સ્વભાવરૂપી ધર્મને ધારી રાખ્યો છે. માટે આત્મા ધર્મી છે. ધર્મ ને ધર્મી બન્ને એક છે, જુદા નથી. માટે પરની તેમ જ વિકારની રુચિ છોડી ગુણ-ગુણીની એકતા કર -એમ કહેવાનો ભાવ છે.

હવે આ ૧૬૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૭૯

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मा धर्मी भवति सुतरां ज्ञानदृग्धर्मयुक्तः
तस्मिन्नेव स्थितिमविचलां तां परिप्राप्य नित्यम्।
सम्यग्दृष्टिर्निखिलकरणग्रामनीहारभास्वान्
मुक्तिं याति स्फुटितसहजावस्थया संस्थितां ताम् ॥ २७९ ॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાનદર્શનધર્મોથી યુક્ત હોવાને લીધે આત્મા ખરેખર ધર્મી છે. સકળ ઇંદ્રિયસમૂહરૂપી

હિમને (નષ્ટ કરવા) માટે સૂર્ય સમાન એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તેમાં જ (જ્ઞાનદર્શનધર્મયુક્ત આત્મામાં જ) સદા અવિચળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને પામે છે -કે જે મુક્તિ પ્રગટ થયેલી સહજ અવસ્થારૂપે સુસ્થિત છે. ॥ ૨૭૯ ॥

ગાથામાં વાત કેવળદર્શન ને કેવળજ્ઞાનની કરી હતી પણ સરવાળો સમ્યગ્દર્શનમાં ઉતારે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો કેવા આત્માની શ્રદ્ધા કરીને, સ્થિરતા કરીને કેવળજ્ઞાન પામે છે તે વાત કરે છે.

આત્મા જ્ઞાન-દર્શન ધર્મોથી યુક્ત છે. પુણ્ય-પાપના ભાવો આત્માનો ધર્મ નથી. શુદ્ધ આત્માએ તેને ધાર્યા નથી પણ જાણવા-દેખવાના ધર્મોને ધારી રાખ્યા છે. વળી તે ગુણોથી યુક્ત છે. તે ગુણો બહારથી, શાસ્ત્રમાંથી કે પુણ્ય-પાપમાંથી પ્રગટતા નથી પણ અંદર ભરેલા પડ્યા છે, તેની શ્રદ્ધા કરવાથી તે પ્રગટે છે. આવા ધર્મોને ધારણ કરે છે તેથી આત્મા ધર્મી કહેવાય છે.

પ્રથમથી જ એક સમયમાં પરિપૂર્ણ છું એવી દૃષ્ટિ છે, આવી અભેદતા જેની દૃષ્ટિમાં છે તેના ફળમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટતી વખતે કેવળદર્શન ને કેવળજ્ઞાન ક્રમ ઉપયોગે હોય એમ બને નહિ અથવા જ્ઞાન પરને જ જાણે ને દર્શન સ્વને જ દેખે એમ એકાંત હોઈ શકે નહિ. અભેદ રીતે બન્ને ગુણો સ્વ-પરપ્રકાશક છે ને એકી સાથે ઉપયોગરૂપ છે.

તે ચોથા ગુણસ્થાનવાળો ધર્મી જીવ શું કરે છે ને તે કેવો છે ? જેવી રીતે સૂર્ય વિકાસ થતાં હિમના(બરફના) ઢગલાને ઓગાળી નાખે છે તેવી રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યના અવલંબને ખંડખંડ જ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે સૂર્ય સમાન છે.

સમ્યગ્દષ્ટિએ પ્રથમ શું કર્યું ? મારો આત્મા જ્ઞાન-દર્શનથી ભરેલો છે ને દર્શન સ્વને દેખે ને જ્ઞાન પરને જાણે એવા ગુણભેદ પણ અભેદ સ્વભાવમાં નથી. હું તો એકરૂપ સ્વ-પરપ્રકાશક આત્મા છું એવી દૃષ્ટિ તો છે જ પણ તેમાં પુરુષાર્થ લાવી સદાય અવિચળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. સાધકદશામાં શુભાશુભભાવો આવે છે પણ તેથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ સ્વભાવમાં અવિચળપણે લીનતા કરવાથી મુક્તિ પામે છે. જે મુક્તિ પ્રગટ થયેલી સહજ અવસ્થારૂપે સુસ્થિત - સારી રીતે સ્થિત છે. જ્ઞાન-દર્શનમય આત્મા અનાદિનો હતો પણ તેના આશ્રયે પ્રગટતી મુક્તિની પર્યાય અનાદિની ન હતી તે નવી પ્રગટે છે. અભેદ સામાન્ય સ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મુક્તિને પામે છે.

ગાથા ૧૬૪

णाणं परप्पयासं ववहारणयेण दंसणं तम्हा ।
अप्पा परप्पयासो ववहारणयेण दसणं तम्हा ॥ १६४ ॥

ज्ञानं परप्रकाशं व्यवहारनयेन दर्शनं तस्मात् ।
आत्मा परप्रकाशो व्यवहारनयेन दर्शनं तस्मात् ॥ १६४ ॥

વ્યવહારથી છે પરપ્રકાશક જ્ઞાન, તેથી દૃષ્ટિ છે;
વ્યવહારથી છે પરપ્રકાશક જીવ, તેથી દૃષ્ટિ છે. ૧૬૪.

અન્વયાર્થ : **(व्यवहारनयेन)** વ્યવહારનયથી **(ज्ञानं)** જ્ઞાન **(परप्रकाशं)** પરપ્રકાશક છે; **(तस्मात्)** તેથી **(दर्शनम्)** દર્શન પરપ્રકાશક છે. **(व्यवहारनयेन)** વ્યવહારનયથી **(आत्मा)** આત્મા **(परप्रकाशः)** પરપ્રકાશક છે; **(तस्मात्)** તેથી **(दर्शनम्)** દર્શન પરપ્રકાશક છે.

વ્યવહારનયથી જ્ઞાન પરપ્રકાશક છે. પરને જાણતાં જ્ઞાન પરમાં તન્મય થતું નથી. પરમાં તન્મય થયા વિના જાણે છે માટે વ્યવહાર કહ્યો છે. જ્ઞાન ગોળને જાણતાં ગોળરૂપ થતું નથી, ખટાશને જાણતાં ખટાશરૂપ થતું નથી. ગોળનો ગાંગડો જીભે આવ્યો ત્યારે જ ગળપણનું જ્ઞાન થયું તેનું કારણ ? ભાઈ, તે સમયનું જ્ઞાન ગોળને અડ્યા વિના ગળપણને જાણવાની યોગ્યતાવાળું છે તેવી રીતે કેવળજ્ઞાન લોકાલોકને અડ્યા વિના લોકાલોકને જાણી લ્યે છે, તેથી જ્ઞાન વ્યવહારથી પરપ્રકાશક છે ને દર્શન પરને અડ્યા વિના સામાન્ય દેખે છે માટે દર્શન પણ પરપ્રકાશક છે. વ્યવહારનયથી આત્મા પરપ્રકાશક છે તેથી દર્શન પરપ્રકાશક છે. પરમાં તન્મય થયા વિના જાણે છે ને દેખે છે માટે વ્યવહાર કહ્યો છે.

ટીકા : ભગવાનને સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષય થયો છે એટલે કે પોતાના સ્વભાવની એકાગ્રતાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું એટલે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ રહેતું નથી. શક્તિમાં કેવળજ્ઞાન અનાદિથી છે પણ પર્યાયમાં અનાદિથી નથી, પર્યાયમાં નવું પ્રગટ થાય છે. તે કેવળજ્ઞાન સકળવિમળ છે. તે કેવળજ્ઞાન મૂર્ત પુદ્ગલને અને અમૂર્ત અનંતા આત્મા તથા ધર્માદિ દ્રવ્યોને તેમ જ ચેતન એટલે આત્મા ને બાકીના અચેતન જેમાં મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્ય ને ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યો આવે છે. એમ બધાં દ્રવ્યો, ગુણ, પર્યાયોને પ્રકાશે છે. કાયમ રહેનારી શક્તિવાળું તત્ત્વ તે દ્રવ્ય, વિશેષ શક્તિઓ તે ગુણ છે ને સમય સમયની અવસ્થા તે પર્યાય એમ પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને કેવળજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રકાશે છે એમ પ્રશ્ન થાય તો તેનો ઉત્તર આમ છે કે :

વ્યવહાર પરાશ્રિત છે. પરને જાણવું તે વ્યવહાર છે. તેથી વ્યવહારનયના બળે કેવળજ્ઞાન પરપ્રકાશક

છે તેથી દર્શન પણ વ્યવહારનયના બળે પરપ્રકાશક છે. કેવા છે તીર્થંકરો ? તીર્થંકરના જન્મકલ્યાણકાદિ પ્રસંગે ત્રણે લોકમાં આનંદમય ખળભળાટ થાય છે. નરકના જીવોને પણ તે વખતે શાતા ઊપજે છે એવો તીર્થંકરની પુણ્યપ્રકૃતિનો અને જીવોની લાયકાતનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. વળી તે તીર્થંકરો સો ઈંદ્રોથી સાક્ષાત્ વંદનાને યોગ્ય છે (એટલે સમવસરણમાં બિરાજમાન તીર્થંકરો લીધા). તે તીર્થંકરો કાર્યપરમાત્મા છે. ત્રિકાળી શક્તિને કારણપરમાત્મા કહે છે, તેના અવલંબને કેવળજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય પ્રગટ્યાં તેને કાર્યપરમાત્મા કહે છે. તે તીર્થંકરોના આત્માને જ્ઞાનની માફક વ્યવહારનયના બળે પરપ્રકાશકપણું છે એટલે પરમાં પ્રવેશ્યા વિના તેઓ લોકાલોકને જાણે છે, તેથી વ્યવહારનયના બળે ભગવાનનું કેવળદર્શન પણ પરમાં પ્રવેશ્યા વિના લોકાલોકને દેખે છે.

એવી રીતે શ્રુતબિન્દુમાં (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :

(માલિની)

जयति विजितदोषोऽमर्त्यमर्त्येन्द्रमौलि-
प्रविलसदुरुमालाभ्यर्चितांघ्रिर्जिनेन्द्रः।
त्रिजगदजगती यस्येदृशौ व्यश्नुवाते
सममिव विषयेष्वन्योन्यवृत्तिं निषेद्धुम्॥

શ્લોકાર્થ : જેમણે દોષોને જીત્યા છે, જેમના ચરણો દેવેંદ્રો તેમ જ નરેંદ્રોના મુગટોમાં પ્રકાશતી કીમતી માળાઓથી પૂજાય છે (અર્થાત્ જેમના ચરણોમાં ઈંદ્રો તથા ચક્રવર્તીઓના મણિમાળાયુક્ત મુગટવાળા મસ્તકો અત્યંત ઝૂકે છે), અને (લોકાલોકના સમસ્ત) પદાર્થો એકબીજામાં પ્રવેશ ન પામે એવી રીતે ત્રણ લોક અને અલોક જેમનામાં એકી સાથે જ વ્યાપે છે (અર્થાત્ જે જિનેંદ્રને યુગપદ્ જણાય છે), તે જિનેંદ્ર જયવંત છે.

કેવા છે જિનેંદ્ર ભગવાન ? તેમણે પોતાની પર્યાયમાં નિર્દોષતા પ્રગટ કરી છે, કાંઈ દોષ રહ્યો નથી. સંપૂર્ણ સુખ, જ્ઞાનાદિ પ્રગટ થઈ ગયા છે, તેમના ચરણોમાં દેવેંદ્રો, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ આદિના મણિમાળાયુક્ત મુગટવાળા મસ્તકો અત્યંત ઝૂકે છે (તીર્થંકરોની પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય બતાવે છે ને સામે જીવનો શુભભાવ બતાવે છે). તેમના જ્ઞાનમાં લોક અને અલોકના બધા પદાર્થો એકી સાથે જણાય છે. દરેક આત્માને તથા દરેક પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોને ભિન્ન ભિન્ન જાણે, આત્માના અનંત ગુણો, તેની અનંતી પર્યાયો, તેના અનંતા અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો દરેકને એકબીજામાં પ્રવેશ ન પામે એવી રીતે યુગપદ્ જાણે છે. ભગવાનને કાંઈ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. તે જિનેંદ્ર ભગવાન જયવંત છે. અઢી દ્વીપમાં જિનેંદ્ર ન હોય તેમ બને નહિ. ભરતમાં ન હોય તો મહાવિદેહમાં હોય જ માટે જયવંત છે એમ કહ્યું છે.

વળી આ ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૦

(માલિની)

व्यवहरणनयेन ज्ञानपुंजोऽयमात्मा
प्रकटतरसुदृष्टिः सर्वलोकप्रदर्शी।
विदितसकलमूर्तामूर्ततत्त्वार्थसार्थः
स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः॥ २८०॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાનપુંજ એવો આ આત્મા અત્યંત સ્પષ્ટ દર્શન થતાં (અર્થાત્ કેવળદર્શન પ્રગટ થતાં) વ્યવહારનયથી સર્વ લોકોને દેખે છે તથા (સાથે વર્તતા કેવળજ્ઞાનને લીધે) સમસ્ત મૂર્ત-અમૂર્ત પદાર્થસમૂહને જાણે છે. તે (કેવળદર્શન-જ્ઞાનયુક્ત) આત્મા પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો (મુક્તિ-સુંદરીનો) વલ્લભ થાય છે. ॥ ૨૮૦ ॥

આત્મા જ્ઞાનનો ઢગલો છે. આ આત્મા પોતાનું ભાન કરી, લીનતા કરી, કેવળદર્શન પ્રગટ કરે ત્યારે વ્યવહારનયથી સર્વ પદાર્થોને દેખે છે તથા સાથે રહેલું કેવળજ્ઞાન સમસ્ત મૂર્ત (પુદ્ગલો) ને બીજા આત્મા ને ધર્માદિ અમૂર્ત દ્રવ્યોને જાણે છે, તે કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન સહિતનો આત્મા મુક્તિસુંદરીનો વલ્લભ થાય છે. તે પર્યાય સાદિ અનંતકાળ સુધી રહે છે, તેનો કદી વિરહ પડતો નથી. જગતના જીવોને લક્ષ્મીનો પ્રેમ છે ને સ્ત્રી વહાલી લાગે છે તેને કહે છે કે તે પ્રેમ જૂઠો છે. કેવળજ્ઞાન તારી લક્ષ્મી છે. તે લક્ષ્મીવાળો મુક્તિ પામે છે.

ગાથા ૧૬૫

णाणं अप्पपयासं णिच्छयणयएण दंसणं तम्हा।
अप्पा अप्पपयासो णिच्छयणयएण दंसणं तम्हा॥ १६५॥

ज्ञानमात्मप्रकाशं निश्चयनयेन दर्शनं तस्मात्।
आत्मा आत्मप्रकाशो निश्चयनयेन दर्शनं तस्मात्॥ १६५॥

નિશ્ચયનયે છે નિજપ્રકાશક જ્ઞાન, તેથી દૃષ્ટિ છે;
નિશ્ચયનયે છે નિજપ્રકાશક જીવ, તેથી દૃષ્ટિ છે. ૧૬૫.

અન્વયાર્થ : (**निश्चयनयेन**) નિશ્ચયનયથી (**ज्ञानम्**) જ્ઞાન (**आत्मप्रकाशं**) સ્વપ્રકાશક છે; (**तस्मात्**) તેથી (**दर्शनम्**) દર્શન સ્વપ્રકાશક છે. (**निश्चयनयेन**) નિશ્ચયનયથી (**आत्मा**) આત્મા (**आत्मप्रकाशः**) સ્વપ્રકાશક છે; (**तस्मात्**) તેથી (**दर्शनम्**) દર્શન સ્વપ્રકાશક છે.

ગાથા ૧૬૪માં આત્મા વ્યવહારથી પરપ્રકાશક છે તેથી દર્શન ને જ્ઞાન વ્યવહારથી પરપ્રકાશક છે એમ કહ્યું. આ ગાથામાં નિશ્ચયથી સ્વપ્રકાશક છે એમ કહે છે.

અંતર અભેદ દૃષ્ટિથી જોતાં જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે તેથી દર્શન સ્વપ્રકાશક છે;

ખરેખર અભેદ દૃષ્ટિથી જોતાં આત્મા સ્વપ્રકાશક છે તેથી દર્શન સ્વપ્રકાશક છે.

ટીકા : આ, નિશ્ચયનયથી સ્વરૂપનું કથન છે.

અહીં ખરેખર અભેદ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનનું લક્ષણ સ્વપ્રકાશકપણું કહ્યું છે. બીજા ગ્રંથોમાં જ્ઞાન પરને જાણે છે એમ કહે છે તે વ્યવહારથી કથન છે, તેવી રીતે સર્વ કર્મનું આવરણ ટળી ગયું હોવાથી શુદ્ધ દર્શન એટલે કેવળદર્શન પણ સ્વપ્રકાશક જ છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે દર્શન ને જ્ઞાન બન્નેનું કામ સ્વપ્રકાશકપણું કહ્યું તો બે ગુણો એક થઈ ગયા?

ના, બન્ને ગુણો જુદા છે, બન્નેનું કાર્ય જુદું છે, બન્નેના વિષયો જુદા છે, દર્શનનો વિષય સામાન્ય છે ને જ્ઞાનનો વિષય વિશેષ છે, દર્શનનો વિષય અભેદ છે ને જ્ઞાનનો વિષય ભેદ છે. બન્નેને સ્વપ્રકાશકપણું કહ્યું માટે બન્ને એક થઈ જતા નથી તેમ જ તેમની વિશેષતા ટળતી નથી.

હવે કેવળી ભગવાનના આત્માની વાત કરે છે. ભગવાનને જડ ઈંદ્રિયો હોય છે પણ ભાવેંદ્રિય એટલે જ્ઞાનનો ખંડખંડ વ્યાપાર હોતો નથી. તેથી સર્વ ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર છોડ્યો છે માટે સ્વપ્રકાશક સ્વરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત છે એટલે કે પોતાને અખંડપણે જાણે છે.

કેવળદર્શને પણ બહારનો વિષય છોડ્યો હોવાથી ને અંતરનો વિષય પકડ્યો હોવાથી, તે સ્વપ્રકાશકત્વ પ્રધાન જ છે.

આ રીતે કેવળી ભગવાનનો આત્મા સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ લક્ષણથી લક્ષિત અખંડ સહજ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનમય છે એટલે કે કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શનમય છે. તેથી ત્રિલોકના તેમ જ ત્રણે કાળ વર્તતા સ્થિર તેમ જ ક્રિયામાન સમસ્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ વિષયો સંબંધી ભેદો -આ વિષયો જાણવા યોગ્ય છે ને આત્મા જાણનાર છે. એવા ભેદો ભગવાનમાં હોતા નથી. એવા ભેદથી તેઓ દૂર વર્તે છે. ને પોતે અભેદ અખંડ સ્વરૂપે બિરાજે છે. સ્વસ્વરૂપમાં સંચેતવું-પોતાના આનંદના અનુભવમાં રહેવું એવા લક્ષણવાળા પ્રકાશ વડે સર્વથા અંતર્મુખ છે. પોતાના આત્મામાં નિરંતર રહે છે, પરને જાણતા હોવા છતાં પોતાના વેદનથી ખસતા નથી સર્વથા અંતર્મુખ રહે છે, ભેદ પડતો નથી. કેવળી ભગવાનનો આત્મા નિરંતર અખંડ અદ્વૈત ચૈતન્ય ચમત્કારમૂર્તિ રહે છે.

ફાગણ વદ ૧૦, શુક્રવાર, ૨૧-૩-૫૨.

આત્મા આત્માને જાણે-દેખે તે નિશ્ચય છે, પોતાનું વેદન કરીને જાણે છે માટે નિશ્ચય કહ્યો છે. અહીં કેવળજ્ઞાનના યથાર્થ સ્વરૂપની વાત કરે છે.

૧) કેટલાક જીવો એમ કહે છે કે જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ ન હોઈ શકે પણ વર્તમાન સામાન્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ને ભાવથી જાણે તે સર્વજ્ઞ છે એમ કેટલાક માને છે તે ભૂલ છે. કારણ કે તે અલ્પજ્ઞદશા બતાવે છે.

૨) વળી કેટલાક કહે છે કે કેવળી ભગવાન લોકાલોકને જાણે છે તે વ્યવહારથી જાણે છે માટે પરને જાણતા જ નથી. એમ જે માને છે તે ભૂલ છે. પરમાં તન્મય થતાં નથી માટે વ્યવહાર કહેલ છે પણ લોકાલોકનું જાણવું તો યથાર્થ છે.

૩) વળી કોઈ કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શનનો ક્રમ ઉપયોગ માને છે તે પણ ભૂલ છે, બન્ને ઉપયોગ એક સાથે છે.

૪) જ્ઞાન પરને જાણે ને દર્શન સ્વને દેખે એમ વ્યવહારગ્રંથોમાં કથન આવે છે પણ અભેદદૃષ્ટિથી બન્ને ગુણો તથા આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે. આમ કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં વિષમતા અજ્ઞાની જીવો ઊભી કરે છે તેની સ્પષ્ટતા માટે આ અધિકાર છે.

આ ગાથામાં નિશ્ચયનયથી સ્વરૂપનું કથન છે.

ટીકા : અહીં નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ જ્ઞાનનું લક્ષણ સ્વપ્રકાશક કહ્યું છે. તેવી રીતે સર્વ આવરણથી મુક્ત શુદ્ધ દર્શન પણ સ્વપ્રકાશક જ છે. બન્ને ગુણો નિશ્ચયથી સ્વપ્રકાશક કહ્યા. હવે આત્માની વાત કરે છે. જેમ દર્શન ગુણ બધા આવરણ રહિત થયો તેમ અહીં કહ્યું કે આત્માએ સર્વ ઈંદ્રિયનો વ્યાપાર

છોડ્યો છે તેથી સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને પ્રકાશે છે તેથી સ્વપ્રકાશક સ્વરૂપલક્ષ્મીથી લક્ષિત છે; દર્શનને પણ બહિવિષયોના વ્યવહારનો અભાવ છે તેથી સ્વપ્રકાશત્વ પ્રધાન જ છે. અહીં દર્શનને અભેદ વર્ણવવું છે. આ રીતે આત્મામાં સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ લક્ષણથી લક્ષિત અખંડ કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન પ્રગટી ગયા છે.

જુઓ, અહીં કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શનરૂપ જે પૂર્ણદશા વ્યક્ત થઈ તેને પણ સહજ કહેલ છે. તેમ જ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ લક્ષણવાળા કહેલ છે. પોતાના શુદ્ધ આત્માના ઉગ્ર પુરુષાર્થથી જે સંપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રગટી ગયા તેની વાત છે. નિયમસારની ૧૧-૧૨મી ગાથામાં સહજ જ્ઞાન ઉપયોગ અથવા સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ ઉપયોગ જે અનાદિઅનંત એકરૂપ રહે છે તેની વાત આવી છે તે વાત અહીં નથી. જ્ઞાનના પાંચ, અજ્ઞાનના ત્રણ ને દર્શનના ચાર એમ બાર ઉપયોગ ઉત્પાદ-વ્યયવાળા છે. આત્મા ત્રિકાળ છે, તેમાં જ્ઞાન-દર્શન ગુણ ત્રિકાળ છે ને તેની સાથે ઉત્પાદ-વ્યય વિનાની સ્વરૂપપ્રત્યક્ષની પર્યાય ત્રિકાળ છે તે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષઉપયોગની અહીં વાત નથી.

અહીં ઉત્પાદ-વ્યયવાળા કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનની વાત છે. તેણે પોતાના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે માટે સ્વરૂપ લક્ષિત લક્ષણવાળો કહેવાય છે. આત્મા સ્વરૂપલક્ષિતલક્ષણવાળા કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શનમય છે. વળી કેવો છે કેવળજ્ઞાનીનો આત્મા ? ત્રણ કાળ ને ત્રણ લોકમાં રહેલા સ્થિર ને ચલાયમાન પદાર્થોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને જાણતો હોવા છતાં હું આત્મા કેવળજ્ઞાન પ્રકાશવાળો છું ને બીજા પદાર્થો પ્રકાશવા યોગ્ય છે. એવો ભેદ અથવા હું કેવળજ્ઞાન વડે જાણું છું ને મારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય મારા જ્ઞાનમાં જાણવાયોગ્ય છે. તેવો ભેદ પણ સ્વનિશ્ચયમાં નથી. તે નાસ્તિથી વાત કરી. હવે અસ્તિથી કહે છે. ''સ્વ-સ્વરૂપસંચેતન જેનું લક્ષણ છે એવા પ્રકાશ વડે સર્વથા અંતર્મુખ હોવાને લીધે આત્મા નિરંતર અખંડ અદ્વૈત ચૈતન્યચમત્કારમૂર્તિ રહે છે.'' કેવું છે લક્ષણ? ભગવાનનો આત્મા પોતે પોતાને વેદે-આનંદને ભોગવે એવા લક્ષણ વડે આત્મા ઓળખી શકાય છે. તેવા પ્રકાશ વડે સર્વથા અંતર્મુખ છે. લોકાલોકને જાણવા માટે પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશની બહાર ડોકિયું કરવું પડે એમ નથી પણ અસંખ્ય પ્રદેશમાં રહીને અંતર્મુખ વ્યાપાર કરી રહ્યા છે તેવા ભગવાનને કેવળદર્શન ને કેવળજ્ઞાનનો ઉપયોગ આંતરા વિનાનો-નિરંતર છે. જ્ઞાન-દર્શનની બે પર્યાયો હોવા છતાં એકરૂપ અદ્વૈત ચૈતન્યચમત્કાર મૂર્તિ રહે છે.

હવે આ ૧૬૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૧

(मन्दाक्रान्ता)

आत्मा ज्ञानं भवति नियतं स्वप्रकाशात्मकं या
दृष्टिः साक्षात् प्रहतबहिरालंबना सापि चैषः।

एकाकारस्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः
स्वस्मिन्नित्यं नियतवसतिर्निर्विकल्पे महिम्नि ॥ २८१ ॥

શ્લોકાર્થ : નિશ્ચયથી આત્મા સ્વપ્રકાશક જ્ઞાન છે; જેણે બાહ્ય આલંબન નષ્ટ કર્યું છે એવું (સ્વપ્રકાશક) જે સાક્ષાત્ દર્શન તે-રૂપ પણ આત્મા છે. એકાકાર નિજરસના ફેલાવથી પૂર્ણ હોવાને લીધે જે પવિત્ર છે અને જે પુરાણ (સનાતન) છે એવો આ આત્મા સદા પોતાના નિર્વિકલ્પ મહિમામાં નિશ્ચિતપણે વસે છે. ॥ ૨૮૧ ॥

અભેદ કથનથી વાત કરે છે. નિશ્ચયથી આત્મા સ્વપ્રકાશક જ્ઞાન છે. તેનું જ્ઞાન પોતામાં છે. વળી જેણે બાહ્ય આલંબન છોડી દીધું છે તેવું સ્વપ્રકાશક જે સાક્ષાત્ દર્શન તે-રૂપ પણ આત્મા છે. બે ગુણમાં ક્ષેત્રભેદ નથી. જ્ઞાનમય આત્મા સ્વને પ્રકાશે છે ને દર્શનમય આત્મા સ્વને પ્રકાશે છે. કેવા છે ભગવાન ? કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શનાદિ પૂર્ણ પર્યાયથી એકાકાર છે. એમાં વિકાર કે અનેકતા નથી. નિજરસ અંતરમાં હતો તે પર્યાયમાં પ્રગટ થયો તેથી પવિત્ર છે અને જે અનાદિથી આવા સ્વરૂપે છે. અનાદિથી સિદ્ધ થયા તે આવા જ છે. એવો આ આત્મા સદા નિજસ્વરૂપના નિર્વિકલ્પ મહિમામાં સ્થિરપણે વસે છે. ભગવાન પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશમાં વિકાસ પામીને અનુભવ કરી રહ્યા છે.

ગાથા ૧૬૬

अप्पसरूवं पेच्छदि लोयालोयं ण केवली भगवं।
जइ कोइ भणइ एवं तस्स य किं दूसणं होइ॥ १६६॥

आत्मस्वरूपं पश्यति लोकालोकौ न केवली भगवान्।
यदि कोपि भणत्येवं तस्य च किं दूषणं भवति॥ १६६॥

પ્રભુ કેવળી દેખે નિજાત્મને, ન લોકાલોકને,
–જો કોઈ ભાખે એમ તો તેમાં કહો શો દોષ છે ? ૧૬૬.

અન્વયાર્થ : **(केवली भगवान्)** (નિશ્ચયથી) કેવળી ભગવાન **(आत्मस्वरूपं)** આત્મસ્વરૂપને **(पश्यति)** દેખે છે, **(न लोकालोकौ)** લોકાલોકને નહિ - **(एवं)** એમ **(यदि)** જો **(कः अपि भणति)** કોઈ કહે તો **(तस्य च किं दूषणं भवति)** તેને શો દોષ છે ? (અર્થાત્ કાંઈ દોષ નથી.)

અહીં કેવળી ભગવાનનો આત્મા પોતે પોતાને નિશ્ચયથી જાણે છે, લોકાલોકને જાણતો નથી. અહીં નિશ્ચયથી વાત કરી છે. સમજીને વાત કરે તો દોષ આપવા જેવું નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે 'આત્મસિદ્ધિ'માં કહ્યું છે કે :

કેવળ નિજ સ્વભાવનું અખંડ વર્તે જ્ઞાન,
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે દેહ છતાં નિર્વાણ.

અહીં પણ કેવળજ્ઞાનની નિશ્ચયથી વ્યાખ્યા છે. એકલા પૂર્ણાનંદ સ્વભાવને જાણવાની વાત આવી, લોકાલોકની વાત લીધી નહિ, પણ તે સમજાણપૂર્વક છે.

અહો ! કેવળી ભગવાનનું સ્વરૂપ જીવોએ જાણ્યું નથી. ભગવાન પૂર્ણ થઈ ગયા, તેમને વિકલ્પ હોતો નથી. કેટલાક જીવો માને છે કે ભગવાન પણ ''નમો તીથસ્સ'' સંઘને નમસ્કાર હો એમ કહે છે. પણ તે વાત ખોટી છે. ભગવાન પૂર્ણ થઈ ગયા તેમને વંદ્ય-વંદક ભાવ નથી, હું વંદન કરનાર છું ને બીજા વંદ્ય છે તેવો વિકલ્પ તેમને હોતો નથી. કેવળી ભગવાન સિદ્ધને પણ વંદન ન કરે તો પછી બીજા છદ્મસ્થને વંદન કરે તે વાત જ વિપરીત છે.

અહીં નિશ્ચયથી ભગવાન સ્વને જાણે છે તેથી કરીને લોકાલોકને બિલકુલ જાણતા જ નથી એમ અર્થ લેવો નહિ. કોઈ એમ કહે કે કેવળી ભગવાનનો આત્મા નિશ્ચયથી પોતાના આત્માને દેખે છે ને જાણે છે તેમ જો સમજીને કહે તો દોષ નથી. ભગવાન લોકાલોકને તેમાં તન્મય થયા વિના એટલે કે નરક-સ્વર્ગાદિના સુખ-દુઃખમાં તન્મય થયા વિના જાણે છે માટે વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે

તે વ્યવહારને ગૌણ કરી પોતાને જાણે છે એમ કહે તો દોષ નથી.

ટીકા : આ ગાથામાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કેવળી ભગવાન સ્વને દેખે છે એમ કથન કરી વ્યવહારનું ખંડન કરે છે.

કેવા છે કેવળી ભગવાન ? વ્યવહારથી કેવળી ભગવાન ત્રણ કાળ સંબંધી અનંત પુદ્ગલો, બીજા જીવો તથા ધર્માદિ દ્રવ્યોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણવા સમર્થ છે. અનંતા સિદ્ધો તથા કેવળીને પણ જાણી લ્યે છે. એવા સમર્થ સકળવિમળ કેવળજ્ઞાન આદિ વિવિધ મહિમાના ધરનાર છે. તેમનો આત્મા ને કેવળજ્ઞાન જુદા નથી, અભેદ થઈ ગયા છે -આમ વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણવા છતાં નિશ્ચયથી પોતાના આત્માને દેખે છે તે બતાવે છે.

વળી કેવા છે ભગવાન ? ભગવાનને કેવળદર્શનરૂપી ત્રીજું લોચન ઊઘડી ગયું છે. દ્રવ્ય ઈંદ્રિયો તરફનું વલણ તથા ભાવ ઈંદ્રિયોથી થતું ખંડખંડપણું નાશ કરી પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરી કેવળદર્શન પ્રગટ કર્યું છે. આને ત્રીજું લોચન કહ્યું. કામક્રોધાદિ વિકારને બાળી નાખ્યો ને કેવળદર્શન પ્રગટ કર્યું માટે પોતે શંકર છે. વળી લોકાલોક છે માટે કેવળદર્શનનું અસ્તિત્વ છે એમ નથી પણ પોતાના સામર્થ્યથી પ્રગટ થયું છે. આમ પરથી નિરપેક્ષ છે માટે પરમ નિરપેક્ષપણું કહ્યું. ભગવાન સર્વથા અંતર્મુખ હોવાથી કેવળ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષમાત્ર વ્યાપારમાં લીન છે એવા નિર્મળ નિજ સહજ દર્શન વડે પોતાના જ્ઞાન ને આનંદમય આત્માને નિશ્ચયથી દેખે છે પરંતુ લોકાલોકને નિશ્ચયથી દેખતા નથી એમ જે કોઈ પણ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના જાણનાર પરમ વીતરાગી મુનિ નિશ્ચયનયની વિવક્ષાથી કહે તો તેમાં દોષ નથી. કારણ કે વ્યવહારની અપેક્ષા સમજી વ્યવહારને ગૌણ કરીને કહે છે. આથી લોકાલોકને બિલકુલ જાણતા જ નથી એમ કોઈ અર્થ ઘટાવે તો તે ખોટો છે. પણ વ્યવહારને ગૌણ કરી નિશ્ચયની વિવક્ષાથી કહે તો દોષ નથી.

હવે આ ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૨

(मन्दाक्रान्ता)

पश्यत्यात्मा सहजपरमात्मानमेकं विशुद्धं
स्वान्तःशुद्ध्यावसथमहिमाधारमत्यन्तधीरम्।
स्वात्मन्युच्चैरविचलतया सर्वदान्तर्निमग्नं
तस्मिन्नैव प्रकृतिमहति व्यावहारप्रपंचः॥ २८२॥

શ્લોકાર્થ : (નિશ્ચયથી) આત્મા સહજ પરમાત્માને દેખે છે -કે જે પરમાત્મા એક છે, વિશુદ્ધ છે, નિજ અંતઃશુદ્ધિનું રહેઠાણ હોવાથી (કેવળજ્ઞાન-દર્શનાદિ) મહિમાનો ધરનાર છે, અત્યંત ધીર

છે અને નિજ આત્મામાં અત્યંત અવિચળ હોવાથી સર્વદા અંતર્મગ્ન છે; સ્વભાવથી મહાન એવા તે આત્મામાં વ્યવહારપ્રપંચ નથી જ (અર્થાત્ નિશ્ચયથી આત્મામાં લોકાલોકને દેખવારૂપ વ્યવહાર-વિસ્તાર નથી જ). ॥ ૨૮૨ ॥

નીચેની ફૂટનોટ : અહીં નિશ્ચય-વ્યવહાર સંબંધી એમ સમજવું કે જેમાં સ્વની જ અપેક્ષા હોય તે નિશ્ચય કથન છે અને જેમાં પરની અપેક્ષા આવે તે વ્યવહાર કથન છે. માટે કેવળી ભગવાન લોકાલોકને-પરને જાણે-દેખે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર કથન છે, કારણ કે લોકાલોક પોતાના આત્માથી જુદા છે. પૃથક્ને જાણવું તે વ્યવહાર છે. અને કેવળી ભગવાન સ્વાત્માને જાણે-દેખે એમ કહેવું તે નિશ્ચય કથન છે. અહીં વ્યવહાર કથનનો વાચ્યાર્થ એમ ન સમજવો કે જેમ અલ્પજ્ઞ પ્રાણી લોકાલોકને જાણતો-દેખતો જ નથી તેમ કેવળી ભગવાન લોકાલોકને જાણતા-દેખતા જ નથી. વર્તમાનમાં કેટલાક એમ કહે છે કે ભગવાન લોકાલોકને જાણતા ન હતા પણ તેઓ વિશિષ્ટ તત્ત્વવિચારક હતા. વળી કોઈ દલીલ કરે છે કે એક ઘડામાં હજાર ઘડાનું પાણી ન સમાય, એક ઘડા જેટલું સમાય. તેવી રીતે એક માણસ બધાનું જ્ઞાન કરી ન શકે. આવી દલીલ કરી ભગવાનને અલ્પજ્ઞ ઠરાવે છે પણ તે દાખલો ખોટો છે. કરોડ માણસ વચ્ચે એક માણસ ભાષણ કરે કે ''ભગવાન મહાવીર ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં થયા'' તો તે વાક્યનો ખ્યાલ કરોડ માણસને આવી જાય છે. આમ કરોડ માણસ તે વાક્ય સમજી ગયા છે એવો ખ્યાલ ભાષણ કરનારના જ્ઞાનમાં આવી જાય છે. એકના જ્ઞાનમાં કરોડ માણસનું જ્ઞાન આવી જાય છે. તેવી રીતે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાનના અનંતા પદાર્થોનું જ્ઞાન એક સમયમાં કરી લ્યે છે, તે જ્ઞાનમાં તોલ થતો નથી, કાળ વધારે લાગતો નથી. છતાં અનંતને જાણ્યા વિના રહેતો નથી માટે કેવળજ્ઞાની ભગવાન લોકાલોકને બરાબર જાણે છે. છદ્મસ્થ જીવ સાથે સરખામણીની અપેક્ષાએ તો કેવળી ભગવાન લોકાલોકને જાણે- દેખે છે તે બરાબર સત્ય છે-યથાર્થ છે, કારણ કે તેઓ ત્રિકાળ સંબંધી સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને યથાસ્થિત બરાબર પરિપૂર્ણપણે ખરેખર જાણે-દેખે છે. ''કેવળી ભગવાન લોકાલોકને જાણે-દેખે છે'' -એમ કહેતા પરની અપેક્ષા આવે છે એટલું જ સૂચવવા તથા કેવળી ભગવાન જેમ સ્વને તદ્રૂપ થઈને નિજ-સુખના સંવેદન સહિત જાણે-દેખે છે તેમ લોકાલોક સાથે તદ્રૂપ થઈને પર સુખ-દુઃખાદિના સંવેદન સહિત જાણતા-દેખતા નથી પરંતુ પરથી તદ્દન ભિન્ન રહીને પરના સુખ-દુઃખાદિનું સંવેદન કર્યા વિના જાણે-દેખે છે એટલું જ સૂચવવા તેને વ્યવહાર કહેલ છે.

શ્લોકાર્થ : ખરેખર આત્મા પોતાના આત્માને દેખે છે. પોતાનો આત્મા જ પરમ આત્મા છે. વળી કેવો છે તે પરમ આત્મા ? વિશુદ્ધ છે, નિજ નિર્મળતાનું ધામ છે, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્યાદિનો ધરનાર છે, અત્યંત ધીર ને શાંત છે, ઠરી ગયેલ છે, ત્રણ કાળ ને ત્રણ લોકના પદાર્થોને જોવા છતાં વિષમતા આવતી નથી ને જરા પણ આકુળતા થતી નથી, પોતાના આત્મામાંથી કદી પણ ચળતો નથી માટે સદા અંતર્મગ્ન છે. વળી પોતાના સ્વભાવથી જ મહાન છે. લોકાલોકને દેખે

છે માટે મહાન છે એમ નથી. ભગવાન વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે એટલે કે તેરૂપ અથવા તેમાં તન્મય થતા નથી. આત્મામાં ગુણપર્યાય અભેદ છે. કેવળજ્ઞાનની પર્યાય આત્મામાંથી ખસીને બહાર જાય એમ બનતું નથી, કેવળીસમુદ્ઘાત વખતે કેવળી ભગવાનના આત્માના અમુક પ્રદેશો સાતમી નરકના ક્ષેત્રે પણ જાય છે છતાં ત્યાં સુખી છે. ક્ષેત્રના કારણે દુઃખ નથી, નારકીઓ અજ્ઞાનના કારણે દુઃખી છે. ત્યાં કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે તે અંશે સુખી છે. ભગવાન પૂરેપૂરા સુખી છે. કેવળજ્ઞાનીને નારકીની પીડાનું જ્ઞાન છે પણ તે જ્ઞાન તેમાં તન્મય થઈને જાણતું નથી પણ જ્ઞાનમાં રહીને જાણે છે. પરને જાણે છે માટે વ્યવહાર કહ્યો છતાં તેથી પરને જાણતા નથી એમ પણ નથી.

નિશ્ચયની વ્યાખ્યા કરી હવે નિશ્ચયનું જ્ઞાન કેવું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે :

ગાથા ૧૬૭

मुत्तममुत्तं दव्वं चेयणमियरं सगं च सव्वं च।
पेच्छंतस्स दु णाणं पच्चक्खमणिंदियं होइ ॥ १६७ ॥

मूर्तममूर्तं द्रव्यं चेतनमितरत् स्वकं च सर्वं च।
पश्यतस्तु ज्ञानं प्रत्यक्षमतीन्द्रियं भवति ॥ १६७ ॥

મૂર્તિક-અમૂર્તિક ચેતનાચેતન સ્વપર સૌ દ્રવ્યને,
જે દેખતો તેને અતીંદ્રિય જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ છે. ૧૬૭

અન્વયાર્થ : **(मूर्तम् अमूर्तम्)** મૂર્ત-અમૂર્ત **(चेतनम् इतरत्)** ચેતન-અચેતન **(द्रव्यं)** દ્રવ્યોને- **(स्वकं च सर्वं च)** સ્વને તેમ જ સમસ્તને **(पश्यतः तु)** દેખનારનું (જાણનારનું) **(ज्ञानम्)** જ્ઞાન **(अतीन्द्रियं)** અતીંદ્રિય છે, **(प्रत्यक्षम् भवति)** પ્રત્યક્ષ છે.

કેવળજ્ઞાન મૂર્ત એવા પુદ્‌ગલ, અમૂર્ત એવા આત્માને તથા ધર્માદિ દ્રવ્યોને, ચેતન આત્માને તથા અચેતન પુદ્‌ગલાદિ દ્રવ્યોને સ્વને તેમ જ સમસ્તને જાણનારું છે. અતીંદ્રિય છે ને પ્રત્યક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન પરપદાર્થને પણ જાણે છે માટે પરોક્ષ હશે એમ કોઈ શંકા કરે તો ખુલાસો કરે છે કે મૂર્તાદિ પદાર્થોમાં પેઠા વિના કેવળજ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ જાણે છે. અનંતા પુદ્‌ગલો ને ચેતનાદિ પદાર્થોમાં કેવળજ્ઞાન પેસતું નથી માટે તેને પરોક્ષ કહેવું એમ પણ નથી. જે મૂર્ત-અમૂર્તાદિ ત્રણ લોકના પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જાણે નહિ તે કેવળી હોઈ શકે નહિ.

કોઈ કહે કે પરમાણુને કેવળી જાણે છે તો પરમાણુના મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યા વિના તેની શક્તિને કેમ જાણે ? સમાધાન : જે પોતામાં રહીને પરને જાણે પણ પરમાં પ્રવેશ ન કરે ને છતાં પ્રત્યક્ષ બધું જાણે તે કેવળી છે.

અહીં સ્વ-પરપ્રકાશક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનસ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે. પર ચીજો છે માટે સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ છે એમ નથી. પોતાના સામર્થ્યને લીધે સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ ખીલ્યો છે. જે પરમાં તન્મય થયા વિના પ્રત્યક્ષ જાણે છે, પરોક્ષ નહિ. આમ સમસ્ત પદાર્થોને અતીંદ્રિયપણે પ્રત્યક્ષ જાણે તે જ કેવળજ્ઞાન છે.

ફાગણ વદ ૧૧, શનિવાર, ૨૨-૩-૫૨.

અહીં ગાથા ૧૬૭ની ટીકા ચાલે છે. આ શુદ્ધોપયોગનો અધિકાર છે. આત્મામાં મોક્ષમાર્ગ થતાં

તેના ફળરૂપે શુદ્ધોપયોગ થાય છે તે કેવો હોય છે ? તેનું વર્ણન કરે છે.

ગાથા ૧૬૬માં કહ્યું હતું કે કેવળજ્ઞાની નિશ્ચયથી આત્માને દેખે છે, લોકાલોકને નહિ, તો તે વાત આત્માનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજીને કહે તો બરાબર છે. કેવળજ્ઞાનીની પ્રતીતિ કરે તે જીવનું જ્ઞાન અંતર્મુખ થવું જોઈએ. સર્વજ્ઞ કે જેમને પરિપૂર્ણ દશા પ્રગટ થઈ છે તે શુદ્ધોપયોગવાળા છે. એવો નિર્ણય કરનારને અલ્પજ્ઞતા અને પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડ્યા વિના અને અંતર રુચિ કર્યા વિના સર્વજ્ઞની પ્રતીતિ યથાર્થ થાય નહિ. સર્વજ્ઞનો નિર્ણય અલ્પજ્ઞતાના અવલંબને થાય નહિ. સર્વજ્ઞ સ્વભાવ આત્માનો છે એનું અવલંબન લઈ રાગની ને નિમિત્તની રુચિ છોડે તો સર્વજ્ઞની સાચી પ્રતીતિ થઈ કહેવાય. શુભરાગ અને નિમિત્ત હોય છે પણ જ્ઞાનીને તેનું અવલંબન હોતું નથી. માટે નિશ્ચય એવા સ્વાત્માનું અવલંબન લઈને નિશ્ચયથી કેવળી સ્વને જાણે છે પણ પરને જાણતા નથી એમ કહે તો એમાં દોષ નથી. હવે આ ગાથામાં કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું હોય ? તે કહે છે.

ટીકા : આ, કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

‘‘છ દ્રવ્યોમાં પુદ્‌ગલને મૂર્તપણું છે.’’ ત્રિલોકનાથ પરમાત્મા પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવને જાણે છે એટલે પરને જાણતા નથી એમ નથી. ભગવાને જગતમાં છ પદાર્થો જોયા છે. તેમાં પુદ્‌ગલ મૂર્ત છે અને બાકીના પાંચ અમૂર્ત છે અને છ દ્રવ્યોમાં જીવને ચેતનપણું છે ને બાકીના પાંચને અચેતનપણું છે. પહેલા રૂપી અને અરૂપીની અપેક્ષાએ બે ભાગલા પાડ્યા અને પછી ચેતન, અચેતનની અપેક્ષાએ બે ભાગલા પાડ્યા. હવે એ છ દ્રવ્યો છે તે ત્રણ લોકમાં રહેલા છે તેને સર્વજ્ઞ ભગવાન નિરંતર જાણે છે.

ત્રિકાળ સંબંધ ચેતન, અચેતન, મૂર્ત, અમૂર્ત અને સ્વ તથા અનંતા પરપદાર્થોને નિરંતર દેખનાર ભગવાન શ્રીમદ્ અર્હંત પરમેશ્વરનું જે ક્રમ ઇંદ્રિય અને વ્યવધાન વિનાનું અતીંદ્રિય સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન તે સકળપ્રત્યક્ષ છે. ભગવાનને અંતરની ઉત્કૃષ્ટ મોટપ અંતરમાંથી પ્રગટી છે તે જગતના બધા પદાર્થોને નિરંતર જાણે છે. (૧) ભગવાનનું જ્ઞાન ક્રમ વિનાનું છે, જ્ઞાનમાં ક્રમ નથી. એટલે પહેલા દર્શન અને પછી જ્ઞાન ઉપયોગ એવો ક્રમ ભગવાનને હોતો નથી. પહેલા સામાન્ય જાણે અને પછી વિશેષ જાણે એવો પણ ક્રમ નથી પણ કેવળજ્ઞાન અક્રમે જાણે છે. (૨) ઇંદ્રિયવાળું જ્ઞાન ભગવાનને નથી, કેવળજ્ઞાન ઇંદ્રિયના અવલંબન વિના જાણે છે, તેથી પ્રત્યક્ષ છે. (૩) કેવળજ્ઞાન વિઘ્ન વિનાનું છે, એ જ્ઞાનમાં આડ નથી. ભગવાનના જ્ઞાનને કોઈ અંતરાય નથી. તે અતીંદ્રિય જ્ઞાન સર્વથા નિર્મળ છે, સકળપ્રત્યક્ષ છે, એમાં કાંઈ જાણવાનું બાકી રહ્યું નથી. આમ છ દ્રવ્યોને કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

હવે ટીકાકાર મુનિરાજ પ્રવચનસાર ગાથા ૫૪મીનો આધાર આપે છે કે કેવળજ્ઞાન સ્વ-પર બધાને જાણે છે માટે પ્રત્યક્ષ છે.

जं पेच्छदो अमुत्तं मुत्तेसु अदिंदियं च पच्छण्णं।
सयलं सगं च इदरं तं णाणं हवदि पच्चक्खं ॥

ગાથાર્થ : દેખનારનું જે જ્ઞાન અમૂર્તને, મૂર્ત પદાર્થોમાં પણ અતીંદ્રિયને, અને પ્રચ્છન્નને એ બધાયને-સ્વને તેમ જ પરને-દેખે છે, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

અહીં દેખનાર ભગવાનનું જ્ઞાન કેવું હોય છે ? એ વાત લીધી છે. તે જ્ઞાન મૂર્ત અને અમૂર્ત બધા પદાર્થોને જાણે છે. અને મૂર્તમાં પણ અતીંદ્રિય મૂર્તને જાણે છે એટલે એક એક છૂટા પરમાણુને પણ જાણે છે. શરીરાદિ ઈંદ્રિયગમ્ય છે પણ સૂક્ષ્મ સ્કંધ તથા પરમાણુ ઈંદ્રિયગમ્ય નથી, તેને પણ ભગવાન જાણે છે.

પ્રચ્છન્ન એટલે ઢંકાયેલી ચીજને જાણે છે, ભૂત અને ભવિષ્યની પર્યાય ઢંકાયેલી છે અને આ જીવ આટલા ભવે મોક્ષ જશે, આટલા જીવો મોક્ષે ગયા છે અને આટલા જીવો અમુક કાળે જશે, તત્ત્વનો વિરોધ કરનાર ક્યાં જશે ? અને આરાધના કરનાર ક્યાં જશે ? તે બધી વાત સાધારણ જીવને માટે પડદે પડેલી છે, પણ કેવળજ્ઞાની તે બધું જાણે છે. ભગવાનના જ્ઞાનમાં તે બધું નક્કી થઈ ગયું છે. આ રીતે સર્વજ્ઞ પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. તે કુંદકુંદાચાર્યદેવનો આધાર આપીને કહ્યું.

હવે ટીકાકાર મુનિરાજ ગાથા ૧૬૭ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૩

(मन्दाक्रान्ता)

सम्यग्वर्ती त्रिभुवनगुरुः शाश्वतानन्तधामा
लोकालोकौ स्वपरमखिलं चेतनाचेतनं च।
तार्तीयं यन्नयनमपरं केवलज्ञानसंज्ञं
तेनैवायं विदितमहिमा तीर्थनाथो जिनेन्द्रः ॥ २८३ ॥

શ્લોકાર્થ : કેવળજ્ઞાન નામનું જે ત્રીજું ઉત્કૃષ્ટ નેત્ર તેનાથી જ જેમનો પ્રસિદ્ધ મહિમા છે, જેઓ ત્રણ લોકના ગુરુ છે અને શાશ્વત અનંત જેમનું ધામ છે-એવા આ તીર્થનાથ જિનેંદ્ર લોકાલોકને અર્થાત્ સ્વ-પર એવા સમસ્ત ચેતન-અચેતન પદાર્થોને સમ્યક્ પ્રકારે (બરાબર) જાણે છે. ।।૨૮૩।।

કેવળજ્ઞાન નામનું જે ત્રીજું ઉત્કૃષ્ટ નેત્ર તેનાથી જ જેમનો પ્રસિદ્ધ મહિમા છે. પૃષ્ઠ ૭૩૫માં કેવળદર્શનરૂપી ત્રીજું નેત્ર ભગવાનને કહ્યું હતું. અહીં કેવળજ્ઞાનને ત્રીજું નેત્ર કહ્યું છે. બે આંખથી ભગવાન દેખતા નથી પણ કેવળજ્ઞાન નેત્રથી ભગવાન દેખે છે. અને તે વડે ભગવાનનો મહિમા છે. સમવસરણ, પરમ ઔદારિક શરીર, દિવ્યધ્વનિ આદિથી ભગવાનનો મહિમા નથી. કેમ કે તે તો પુણ્યનો મહિમા છે, તે ભગવાનનો મહિમા નથી. ભગવાનના અતિશયથી પણ તેમનો મહિમા નથી. સિંહ ને બકરી સાથે બેસે તે વડે તેમની પ્રસિદ્ધિ નથી પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિથી ભગવાનનો મહિમા છે. એનો અર્થ એમ થયો કે ભગવાન પણ પુણ્યનો નિષેધ કરીને અંતરમાં ઠર્યા અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું. તે તેમનો મહિમા છે. એ પ્રમાણે નીચલી દશામાં પણ પુણ્યનો કે નિમિત્ત વગેરેનો મહિમા નથી પણ અંતર સ્વભાવ જેટલો પ્રગટ્યો તેનો જ મહિમા છે. ભગવાનના સમવસરણમાં ઈંદ્રો આવે છે, મુનિઓ આવે છે. તે બધો પુણ્યનો મહિમા છે, જડનો મહિમા છે, ચેતનનો મહિમા નથી. બહારની ઋદ્ધિ તો દેવોને પણ હોય છે, અંતરઋદ્ધિ પ્રગટી છે તે જ ભગવાનનો મહિમા છે.

તીર્થનાથ જિનેંદ્ર ત્રણ લોકના ગુરુ છે અને શાશ્વત એમનું ધામ છે.

તીર્થનાથ સર્વજ્ઞદેવ છે અને અપરગુરુ ગણધરાદિ મુનિઓ છે. ઈંદ્રો, નરેંદ્રો, વાસુદેવ, બળદેવ આદિ ભગવાનના ચરણોમાં નમી પડે છે માટે ભગવાનથી મોટા કોઈ નથી. ગણધરદેવ ચાર જ્ઞાનના ધણી છે તે ભગવાન પાસે નમી પડે છે. એવા કેવળજ્ઞાની તે પરમગુરુ છે. કેવળજ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટ લાયકાત છે. એના જેવી ભવ્યતા આ જગતમાં બીજે નથી. શરીરાદિની ભવ્યતા તે ખરેખર ભવ્યતા નથી, કારણ કે શાતાનો ઉદય તે સુખ નથી અને અશાતાનો ઉદય તે દુઃખ નથી પણ અનુકૂળતામાં ને પ્રતિકૂળતામાં પણ સમાધાન વર્તે તે ધર્મ અને સાચું સુખ છે. મારું સુખ તો અંતરના અવલંબને છે. રાગ વિનાનું મારું સ્વરૂપ તો જ્ઞાયક છે એવી દૃષ્ટિ કરવી તે સમાધાન છે. તે દૃષ્ટિપૂર્વક લીનતા થતાં જે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે તેની ભવ્યતા છે, જગતમાં પ્રકૃતિની ભવ્યતા કહેવાય છે પણ તે મંદ પ્રકૃતિ તો અભવી અનંતવાર કરે છે તેની ભવ્યતા નથી. કેવળજ્ઞાન જે શાશ્વત ધામ છે તે ભગવાનનું શાશ્વત તેજ અને બળ છે.

એવા આ તીર્થનાથ જિનેન્દ્ર લોકાલોક અર્થાત્ સ્વ-પર એવા સમસ્ત ચેતન-અચેતન પદાર્થોને સમ્યક્ પ્રકારે બરાબર જાણે છે. સાધુ, અર્જિકા, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર તીર્થ છે. તેના ભગવાન અધિનાથ છે. તે ભગવાન લોકાલોકને જાણે છે એવા કેવળજ્ઞાનનો મહિમા છે.

ગાથા ૧૬૮

पुव्वुत्तसयलदव्वं णाणागुणपज्जएण संजुत्तं।
जो ण य पेच्छइ सम्मं परोक्खदिट्ठी हवे तस्स ॥ १६८ ॥

पूर्वोक्तसकलद्रव्यं नानागुणपर्यायेण संयुक्तम् ।
यो न च पश्यति सम्यक् परोक्षदृष्टिर्भवेत्तस्य ॥ १६८ ॥

વિધવિધ ગુણો ને પર્યયો સંયુક્ત દ્રવ્ય સમસ્તને,
દેખે ન જે સમ્યક્ પ્રકાર, પરોક્ષ દૃષ્ટિ તેહને. ૧૬૮.

અન્વયાર્થ : **(नानागुणपर्यायेण संयुक्तम्)** વિધવિધ ગુણો અને પર્યાયોથી સંયુક્ત **(पूर्वोक्तसकलद्रव्यं)** પૂર્વોક્ત સમસ્ત દ્રવ્યોને **(यः)** જે **(सम्यक्)** સમ્યક્ પ્રકારે (બરાબર) **(न च पश्यति)** દેખતો નથી, **(तस्य)** તેને **(परोक्षदृष्टिः भवेत्)** પરોક્ષ દર્શન છે.

આ ગાથામાં કેવળજ્ઞાનપૂર્વક કેવળદર્શન જેને છે તે પ્રત્યક્ષ છે અને જે દેખતા નથી તેને પરોક્ષદર્શન છે એમ નાસ્તિથી વાત કરેલ છે. આ પહેલાંની ગાથામાં અસ્તિથી વાત કરેલ હતી. જડના જડ ગુણો અને ચેતનના ચેતન ગુણો, મૂર્તના મૂર્ત ગુણો અને અમૂર્તના અમૂર્ત ગુણો -એમ વિધવિધ ગુણો હોય છે. અને પર્યાયો પણ અનેક પ્રકારની હોય છે. એ બધાને જેમ છે તેમ બરાબર જે દેખતો નથી તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી પણ પરોક્ષ છે એમ કહે છે.

ટીકા : અહીં કેવળદર્શનના અભાવે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ દર્શનના અભાવમાં સર્વજ્ઞપણું હોતું નથી એમ કહ્યું છે.

સમસ્ત ગુણો અને પર્યાયોથી સંયુક્ત મૂર્ત-અમૂર્ત, ચેતન-અચેતન દ્રવ્યોને જે દેખતો નથી તેને સંસારીઓની માફક પરોક્ષદૃષ્ટિ છે. કેવળજ્ઞાની સર્વજ્ઞ પરમાત્મા બધા પદાર્થોને દેખે છે. તે પદાર્થો કેવા છે તે કહે છે. મૂર્ત દ્રવ્યોના મૂર્ત ગુણો હોય છે અને અચેતનના અચેતન ગુણો હોય છે. કોઈ કહે કે જડમાં શક્તિ કેમ હોય ? તો તેને કહે છે કે મૂર્ત પદાર્થોમાં મૂર્ત ગુણો હોય છે. અચેતન પદાર્થોમાં અચેતન શક્તિઓ છે, આત્માને લઈને જડનું કાર્ય થતું નથી. એક એક પરમાણુમાં અનંતા ગુણો છે. સમયસાર નાટકમાં કહ્યું છે કે :

તનતા મનતા વચનતા, જડતા જડસમ્મેલ;
લઘુતા ગુરુતા ગમનતા, યે અજીવકે ખેલ.

શરીરાદિ જડ પદાર્થો એક ક્ષેત્રેથી બીજે ક્ષેત્રે ગતિ કરે છે તે તેની શક્તિથી કરે છે. શરીરના

કારણે શરીર ચાલે છે, અને આત્માના કારણે આત્મા ચાલે છે -એમ ભગવાન દેખે છે. પણ આત્માના ગુણોના કારણે શરીરના ગુણો થાય છે એમ ભગવાન જોતા નથી. જીવ અને અજીવ બન્ને ભિન્ન પદાર્થો છે. માટે બન્નેના ગુણો પણ ભિન્ન છે. જડની અવસ્થામાં આત્માનો અધિકાર નથી. આત્માને વિકલ્પ થાય પણ વિકલ્પના કારણે શરીરની અવસ્થા થાય એમ નથી.

સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ જેવું જોયું એવું વાણી દ્વારા આવ્યું છે અને તેવું શાસ્ત્રમાં લખાયું છે. એમાં ફેર પડે એમ નથી. ભગવાને તો અમૂર્તના અમૂર્ત ગુણો જોયા છે અને અચેતનના અચેતન ગુણો જોયા છે. આ વાત અજ્ઞાનીને કઠણ પડે છે કેમ કે તેને સંસારની રુચિ છે. સંસારમાં કાળ ગાળે પણ સાચી સમજણ કરવા રોકાતો નથી. માટે તેને સમજાતું નથી. આ તો ભગવાને જે જોયું તેની વાત ચાલે છે.

વળી છ પ્રકારની હાની-વૃદ્ધિરૂપ સૂક્ષ્મ પરમાગમના પ્રમાણથી સ્વીકારવા યોગ્ય અર્થપર્યાયો છ દ્રવ્યોને સાધારણ છે તેને જે જાણતો નથી તેનું દર્શન પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. વળી નરનારકાદિ વ્યંજનપર્યાયો પાંચ પ્રકારના સંસાર પ્રપંચવાળા જીવોને હોય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવરૂપ સંસારમાં રખડવાવાળા જીવો છે. પુણ્ય-પાપના ભાવો પણ પરાવર્તનવાળા છે. તેને ભગવાન સાક્ષાત્ જાણે છે. અને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ એ ચાર દ્રવ્યોને શુદ્ધ પર્યાયો છે. આ ગુણ-પર્યાયોથી સંયુક્ત એવા તે દ્રવ્યસમૂહને જે ખરેખર દેખતો નથી તે સર્વજ્ઞ નથી પણ અલ્પજ્ઞ છે. ભલે તે સર્વજ્ઞપણાના અભિમાનથી દગ્ધ હોય પણ તે સંસારીઓની જેમ અલ્પજ્ઞ છે.

ભગવાનના સ્વરૂપને અનેક રીતે અજ્ઞાની કલ્પનાથી માને છે. માત્ર મનની વાત જાણે તેટલા માત્રથી સર્વજ્ઞ કહેવાય નહિ. એ તો દેવ પણ જાણે છે. વળી ભગવાન સાધારણ જીવોની માફક પૃથ્વી ઉપર વિચરે અને યક્ષના મંદિરમાં ઊતરે, વળી પાટપાટલા માટે આજ્ઞા લ્યે. ભગવાનને રોગ થાય અને કવળ આહાર હોય એ બધી કલ્પનાથી માનેલી વાત છે, તે સર્વજ્ઞપણાના સ્વભાવને જાણતો નથી. ભગવાનનું શરીર તો પરમ ઔદારિક સ્ફટિક જેવું હોય અને પૃથ્વીથી પાંચ હજાર ધનુષ ઊંચે વિહાર કરે છે. રોગ, તૃષા, આહાર ભગવાનને હોય નહિ, તે તો બહારની વાત છે, અંતરમાં કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પ્રગટ થયું છે. તે અરિહંતનું સ્વરૂપ છે, અલ્પજ્ઞને સર્વજ્ઞ માને તો તે સંસારીની જેમ પરોક્ષ જ્ઞાન છે. તેને સર્વજ્ઞની ખબર નથી. વાદવિવાદે પાર પડે એમ નથી. પોતે સત્યને સમજી અંતરમાં સમાવાની વાત છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન સાક્ષાત્ વિચરતાં ત્યારે પણ બધા એક અભિપ્રાયવાળા થયા ન હતા તો અત્યારે બધા આ વાતને માન્ય રાખે એમ બને નહિ.

હવે ૧૬૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૪

(वसंततिलका)

यो नैव पश्यति जगत्त्रयमेकदैव
कालत्रयं च तरसा सकलज्ञमानी।
प्रत्यक्षदृष्टिरतुला न हि तस्य नित्यं
सर्वज्ञता कथमिहास्य जडात्मनः स्यात्॥ २८४॥

શ્લોકાર્થ : સર્વજ્ઞતાના અભિમાનવાળો જે જીવ શીઘ્ર એક જ કાળે ત્રણ જગતને અને ત્રણ કાળને દેખતો નથી, તેને સદા (અર્થાત્ કદાપિ) અતુલ પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી; તે જડ આત્માને સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે હોય ? ॥ ૨૮૪ ॥

કેટલાક ગૃહસ્થ અવસ્થામાં પણ સર્વજ્ઞપણું માને છે. પણ કપડાં આદિ હોય તેને મુનિપણું પણ હોતું નથી તો સર્વજ્ઞપણું તો હોઈ શકે જ નહિ. અહીં તો સર્વજ્ઞપણાની વ્યાખ્યા કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે જેને ત્રણ કાળ ત્રણ લોકનું જ્ઞાન નથી એવા પુરુષને સર્વજ્ઞપણું માનવું તે મૂઢતા છે, તે જડ જેવો છે. કેમ કે અલ્પજ્ઞતામાં સર્વજ્ઞતા માનનાર નિગોદમાં પરંપરાએ જાય છે અને ત્યાં જડ જેવો થઈ જાય છે. માટે અહીં તે જડ છે એમ કહેલ છે.

ફાગણ વદ ૧૩, રવિવાર, ૨૩-૩-૫૨.

ગાથા ૧૬૮માં કહ્યું કે ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને જે જાણે નહિ તે સર્વજ્ઞ કહેવાય નહિ. કોઈ એમ કહે કે જગતમાં કાગડા, કીડા, કંથવા આદિ છે એને જાણવાની શી જરૂર છે ? એક આત્માને જાણ્યો એટલે બસ છે. અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્ર છે અને શરીરની અવગાહના આટલી છે એ જાણવાની કાંઈ જરૂર નથી. એટલે કે બધું જાણે તો જ સર્વજ્ઞ કહેવાય એમ નથી. તો તે સર્વજ્ઞતાના અભિમાનવાળો છે, જે ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને દેખતો નથી તે સર્વજ્ઞ નથી.

એક સમયમાં પૂરું ન જાણે તેને સર્વજ્ઞ માને તો તે જડ છે એમ કહે છે. જેવો સ્વભાવ છે તેવો પરિપૂર્ણ ઊઘડ્યો તેને ન માન્યો તેણે સર્વજ્ઞના સ્વભાવને જાણ્યો નહિ માટે તે જડ જ છે. કેમ કે ક્રમે ક્રમે નિગોદમાં જવાનો અને ત્યાં જડ જેવો થઈ જવાનો. જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવી આત્મા છે તેનું અવલંબન લેતા પૂર્ણદશા થઈ તેને ન કબૂલે તે મિથ્યાદષ્ટિ જડ જ છે. જગતમાં સર્વજ્ઞને નહિ માનનારાની વાતનો અહીં પરિહાર કર્યો છે. આ નિયમસાર છે એટલે જેટલી વિરુદ્ધતા છે તેનો નિષેધ કર્યો છે. અલ્પજ્ઞને સર્વજ્ઞ માનનાર મિથ્યાત્વનું આરાધન કરી રહ્યો છે. ને તે મરીને ક્રમે ક્રમે નિગોદમાં જશે. માટે આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે તે જડ છે. સ્વ-પરને જેમ છે તેમ તે નથી જાણતો. વળી આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે, એનો સ્વભાવ બધાને જાણવાની તાકાતવાળો છે એમ ન માનતા અલ્પજ્ઞતા જ માને તે મિથ્યાદષ્ટિ-જડ છે.

ગાથા ૧૬૯

लोयालोयं जाणइ अप्पाणं णेव केवली भगवं।
जइ कोइ भणइ एवं तस्स य किं दूसणं होइ॥ १६९ ॥

लोकालोकौ जानात्यात्मानं नैव केवली भगवान्।
यदि कोऽपि भणति एवं तस्य च किं दूषणं भवति॥ १६९ ॥

પ્રભુ કેવળી જાણે ત્રિલોક-અલોકને, નહિ આત્મને,
-જો કોઈ ભાખે એમ તો તેમાં કહો શો દોષ છે ? ૧૬૯.

અન્વયાર્થ : **(केवली भगवान)** (વ્યવહારથી) કેવળી ભગવાન **(लोकालोकौ)** લોકાલોકને **(जानाति)** જાણે છે, **(न एव आत्मानम्)** આત્માને નહિ- **(एवं)** એમ **(यदि)** જો **(कः अपि भणति)** કોઈ કહે તો **(तस्य च किं दूषणं भवति)** તેને શો દોષ છે ? (અર્થાત્ કાંઈ દોષ નથી.)

અહીં વ્યવહારની પ્રધાનતાથી કથન કરેલ છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે, આત્માને નહિ. નિશ્ચયથી આત્માને જાણે છે તેમ વ્યવહારથી પણ આત્મા જાણે છે એમ હોઈ

શકે નહિ. કેમ કે નિશ્ચયથી સ્વને તન્મય થઈને જાણે છે માટે વ્યવહારથી પરને જાણે છે તે વ્યાજબી છે કેમ કે પરને જાણતા પરમાં જ્ઞાન તન્મય થતું નથી, માટે એમ કહે તો તેમાં દોષ નથી.

આત્મા નિશ્ચયથી સ્વને જાણે છે અને લોકાલોકને જાણતો નથી, તો એ વાત વ્યાજબી છે. જો નિશ્ચયથી પરને જાણે તો નર-નારકાદિના સુખ-દુઃખને કેવળી અનુભવે પણ એમ થતું નથી. માટે વ્યવહારથી પરમાં તન્મય થયા વગર પરને જાણે છે અને નિશ્ચયથી સ્વને જાણે છે. કેમ કે સ્વમાં તન્મય થઈને સ્વને જાણે છે. કઈ અપેક્ષા ચાલે છે તે સમજવું જોઈએ.

ટીકા : આ વ્યવહારનયની પ્રગટતાથી કથન છે. **પરાશ્રિતો વ્યવહારઃ** વ્યવહારનય પરાશ્રિત છે. એવા શાસ્ત્રના અભિપ્રાયને લીધે વ્યવહારે વ્યવહારનયની પ્રધાનતા દ્વારા ભગવાન લોકાલોકને જાણે છે તે ભગવાન કેવા છે ? કે સકળવિમળ કેવળજ્ઞાન જેમનું ત્રીજું લોચન છે, અપુનર્ભવરૂપી સુંદર કામિનીના જેઓ જીવિતેશ છે. પરમાત્મદશા જે પ્રગટી છે તે મુક્તિરૂપી સુંદરીના ભગવાન પતિ છે અને પર્યાય તે તેમની પત્ની છે, આત્મા તેનો સ્વામી છે કેમ કે વિશેષ સામાન્ય વિના હોય નહિ અને સામાન્ય વિશેષ વિના હોય નહિ માટે મુક્તિસુંદરીના ભગવાન સ્વામી છે.

એવા ભગવાન છ દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત ત્રણ લોકને અને શુદ્ધ આકાશમાત્ર અલોકને જાણે છે પણ નિર્વિકાર શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણતા નથી. અહીં આત્માને છ દ્રવ્યોથી ભિન્ન કહ્યો છે. ''એક બાજુ આત્મા રામ અને બીજી બાજુ ગામ'' પોતાના આત્મા સિવાય અનંતા જીવો અને અનંતાનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યો તથા ધર્માસ્તિ આદિ છ દ્રવ્યો તે લોક છે. સમયસાર ગાથા ૪૯માં પણ છ દ્રવ્યથી ભિન્ન આત્મા છે એમ કહ્યું છે. લોક તે જ્ઞેય છે અને જીવ અનેરો છે માટે આત્મા અવ્યક્ત છે. ક્ષુલ્લક ધર્મદાસજીએ સમ્યક્જ્ઞાન દીપિકામાં પણ આત્માને સપ્તમ દ્રવ્ય કહ્યું છે. આત્મા સ્વદ્રવ્ય છે અને લોકાલોક તથા રાગાદિ પર છે. સમ્યગ્દષ્ટિનો વિષય સ્વ છે તેને નિશ્ચયથી જાણે છે અને વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે.

અહીં કોઈ કહે કે વ્યવહારની મુખ્યતા આવી ને ? તો કહે છે કે વ્યવહારની મુખ્યતા આવી નથી પણ પરને જાણવું તે વ્યવહારની મુખ્યતાથી કથન કરેલ છે. પરમાં તન્મય થઈને પરને જાણતો નથી એમ વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા કરી છે. આ જ્ઞાન કરવા માટે પ્રયોજનભૂત છે. પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પડ્યો છે એને નિશ્ચય કહે છે. સ્વને જાણતા પર જણાઈ જાય છે તે નિશ્ચયમાં જાય છે અને પરને જાણે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે, પરનું જ્ઞાન પરોક્ષ નથી પણ પ્રત્યક્ષ છે એવું ચૈતન્યનું સામર્થ્ય છે. લોકાલોકના જ્ઞાનનું વેદન છે પણ લોકાલોકનું વેદન નથી. માટે એટલું જુદું પાડવા માટે વ્યવહારથી લોકાલોકને જાણે છે એમ કહેલ છે. આ વાત અજ્ઞાની કે જે અરિહંતના સ્વરૂપને જાણતો નથી એને કહે છે. એને ભગવાનનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે કહે છે.

શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ તે નય છે. કેવળીને નય નથી પણ કેવળીની વાત કોઈ જ્ઞાની કરે કે તેઓ પરને

વ્યવહારથી જાણે છે તો એમાં દૂષણ નથી. આત્માનું ભાન થયું છે તે કહે કે નિશ્ચયથી કેવળી પોતાને જ દેખે છે, પરને દેખતા નથી અને વ્યવહારથી પરને જ દેખે છે, પોતાને દેખતા નથી, તો તે બરાબર છે. કેવળીનો આત્મા લોકાલોકને સ્પર્શતો જ નથી. એકમેક થઈને તેને જાણતો નથી પણ એકમેક થયા વિના જાણે છે તો એમાં દોષ નથી આમ કહીને આત્મા સિવાય લોકાલોક છે એ સિદ્ધ કરે છે.

નિરુપરાધ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને કેવળી નથી જ જાણતા એમ જો વ્યવહારનયની વિવક્ષાથી કોઈ જિનનાથના તત્ત્વ વિચારમાં નિપુણ જીવ કદાચિત્ કહે તો તેને ખરેખર દૂષણ નથી. નિર્વિકાર શુદ્ધાત્માને હું જાણતો નથી, તો તે વ્યવહારથી યથાર્થ છે. પરને નિશ્ચયથી જાણે છે એમ કહે તો જ્ઞાન અને પર એકમેક થઈ જાય છે, એમ છે જ નહિ. કેવળી પરને વ્યવહારથી જાણે છે અને નિશ્ચયથી સ્વને જાણે છે એમ સાધકદશાવાળો જીવ પણ આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે તેની મુખ્યતાથી જાણતાં રાગાદિમાં ન અટકતાં રાગાદિને જાણે છે એમ કહેવું તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે.

જ્ઞાન છે તે જ આત્મા છે એમ સ્વસન્મુખ થઈને સ્વને જાણે તે વખતે સાધકદશામાં જે રાગ છે તે રાગના વેદન વિના રાગનું જે જ્ઞાન છે તે નિશ્ચય છે અને રાગને જાણે છે એમ કહેવું તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે. ચારિત્ર ગુણની પર્યાયમાં પૂર્ણતા નથી, માટે રાગના દુઃખનું વેદન છે એમ કહેવાય છે પણ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ્ઞાનમાં વિકાસ થયો છે તે જ્ઞાનને વેદતો, રાગને નહિ વેદતો જ્ઞાનમાં રાગ જણાય છે તે નિશ્ચય છે. રાગ તે પુણ્ય અને અધર્મ છે. એનું વેદન જ્ઞાનને નથી, એવું સ્વસામર્થ્ય પ્રગટ્યું છે, એમ જ્ઞાનની અસ્તિને જાણતા, રાગની ગૌણતા કરીને, રાગને જાણે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે આનું નામ ધર્મ છે. ધર્મ કાંઈ બહારની ચીજ નથી, જેને ધર્મ કરવો હોય તેણે ધર્મ પોતાથી થાય છે પણ પરથી થતો નથી એમ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. આમ સ્વભાવ તરફ વળતાં, પહેલા જે જ્ઞાનનો પર્યાય ન હતો તે પર્યાય પ્રગટ્યો તે વખતે શુભભાવ હોય કે અશુભભાવ હોય તે ભાવને સ્પર્શ્યા વિના જ્ઞાન જાણે છે કેમ કે રાગને અને જ્ઞાનને અત્યંત અભાવ છે. એમ જ્ઞાનની અસ્તિની પ્રધાનતામાં, રાગના અભાવમાં, જ્ઞાનનું વેદન થાય છે. એમાં રાગને જાણે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. સ્વભાવ અખંડ છે, તેમાં ખંડ પડ્યો તે સ્વવસ્તુ નથી. પણ અંતરમાં એકાગ્ર થયો તે સ્વવસ્તુ છે. ખંડતા પડી તે રાગ અને ભેદ છે તેથી તે રાગને અને જ્ઞાનને અત્યંત અભાવ છે.

ધર્મ તો સ્વવસ્તુના આશ્રયે થાય છે. રાગ પણ ખરેખર પરવસ્તુ છે, તે દૃષ્ટિના વિષયની અપેક્ષાએ છે. પ્રમાણના વિષયમાં રાગ સ્વપ્રદેશમાં થાય છે પણ પ્રમાણ વખતે સ્વની પ્રધાનતા વર્તે છે તો પ્રમાણ ટકી રહે છે. આમ સામાન્ય વસ્તુના આશ્રય વિના બહાર ક્યાંય ધર્મ નથી. શરીર, વાણી, મન તો પર છે અને સ્વભાવ સન્મુખ થતાં રાગની પર્યાયના અભાવરૂપ જ્ઞાન છે તે જો કે સમય

સમયના રાગને પકડી શકતું નથી. કેમ કે સમય સમયનો ઉપયોગ તો કેવળજ્ઞાન થતાં થાય છે માટે એક સમયમાં જાુદું પડે નહિ, પણ અભાવરૂપ વેદન તો હોય છે. આમ આત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેવો સ્વભાવ છે એવી પ્રતીતિ પ્રથમ થાય ને પછી સ્થિરતા થતા કેવળજ્ઞાન-દર્શન થાય છે. અંતરજ્ઞાનનો અભ્યાસ તે જ ધાર્મિક ક્રિયા છે કેમ કે ધર્મ બહારથી આવતો નથી.

આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે જેને સ્વ-પરનો યથાર્થ વિવેક થાય છે તે કહે કે આત્મા વ્યવહારે પરને જાણે છે અને નિશ્ચયે સ્વને જાણે છે તો તેની વાત બરાબર છે. નિશ્ચયથી સમ્યગ્જ્ઞાની કેવળીને જાણતો નથી, નિશ્ચયથી કેવળીને જાણે તો કેવળીનો ને તેનો આત્મા એક થઈ જાય, કેવળીનું જ્ઞાન સ્વ આત્મામાં થાય છે તે નિશ્ચય છે પણ કેવળીને જાણે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે, કેમ કે તેઓ પર છે. કોઈ કહે કે કેવળી ભગવાન તો શુદ્ધ છે, એને પર કેમ કહેવાય ? તો અહીં કહે છે કે :

આ આત્માથી કેવળી ભગવાન પર છે, કેમ કે કેવળીને લઈને આત્મામાં જ્ઞાન થતું નથી પણ પોતાને લઈને પરનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે.

જાુઓ, શાંત થઈને સાંભળવું જોઈએ. કેવળી લોક અને અલોકને વ્યવહારથી જાણે છે પણ આત્માને વ્યવહારથી જાણતા નથી તે બરાબર છે. આત્મા આત્માને જાણતો નથી પણ આત્મા આત્માને વ્યવહારે જાણતો નથી એ બરાબર છે.

કેવળી ભગવાનના જ્ઞાન-દર્શન, વાણી, એમનો આત્મા, એમનું શરીર, એમનું ક્ષેત્ર એ બધું જાુદી જાતનું હોય છે. સાધારણ મનુષ્ય જેવું હોતું નથી. અજ્ઞાનીએ પોતાની કલ્પનાથી કેવળજ્ઞાનીનું સ્વરૂપ સંસારી જેવું માન્યું છે. પણ ભગવાન જિનનાથ તો અલૌકિક પ્રધાન પુરુષ છે, એને સાધારણ મનુષ્ય જેવી સ્થિતિ હોય નહિ. જેની ભાવમુક્તિ થઈ ગઈ છે એવા ભગવાન લોકાલોકને જાણે છે પણ શુદ્ધાત્માને જાણતા નથી એમ વ્યવહાર કથનની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાની જીવ કદાચિત્ કહે તો તેને ખરેખર દોષ નથી.

એવી રીતે આચાર્યવર શ્રી સમંતભદ્ર સ્વામીએ બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં શ્રી મુનિસુવ્રત ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં ૧૧૪મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે :

(अपरवक्त्र)

स्थितिजननिरोधलक्षणं
चरमचरं च जगत्प्रतिक्षणम्।
इति जिन सकलज्ञलांछनं
वचनमिदं वदतांवरस्य ते।।

શ્લોકાર્થ : હે જિનેંદ્ર ! તું વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; 'ચરાચર (જંગમ તથા સ્થાવર) જગત પ્રતિક્ષણ (પ્રત્યેક સમયે) ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યલક્ષણવાળું છે' એવું આ તારું વચન (તારી) સર્વજ્ઞતાનું ચિહ્ન છે.

વાણી કહેવામાં શ્રેષ્ઠ હોય તો એક જિનેંદ્ર ભગવાન તમે છો ! હે નાથ ! તને સર્વજ્ઞપણું છે, એ અમે કેમ પરખ્યું ? તે કહે છે કે જાૂની પર્યાયનો વ્યય અને નવીનો ઉત્પાદ, અને વસ્તુ અપેક્ષાએ ધ્રુવપણું એમ ત્રણે થઈને એક સમયમાં પૂરેપૂરું દ્રવ્ય છે. અને એક એક ગુણમાં પણ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું છે. આમ આખું જગત ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવના લક્ષણવાળું છે ને એક સમયમાં પૂરું છે. એક સમય તે સૌ સમય છે એનો જોણે પત્તો મેળવ્યો તે સર્વજ્ઞ છે. તારી વાણી ધોધમાર કરતી આવી કે એક સમયમાં વસ્તુ પરિપૂર્ણ છે, અને વસ્તુ ત્રિકાળ સ્વતંત્ર છે, એમ વાણી કહે છે. એવી વાણી પણ બીજે હોય નહિ, તો પછી તારી સર્વજ્ઞતાની વાત જ શું કરવી ? માટે તારા સિવાય સર્વજ્ઞતા બીજે નથી.

ફાગણ વદ ૧૪, સોમવાર, ૨૪-૩-૫૨.

હવે ગાથા ૧૬૯ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૫

(वसंततिलका)

जानाति लोकमखिलं खलु तीर्थनाथः
स्वात्मानमेकमनघं निजसौख्यनिष्ठम्।
नो वेत्ति सोऽयमिति तं व्यवहारमार्गाद्
वक्तीति कोऽपि मुनिपो न च तस्य दोषः।। २८५।।

શ્લોકાર્થ : તીર્થનાથ ખરેખર આખા લોકને જાણે છે અને તેઓ એક, અનઘ (નિર્દોષ), નિજસૌખ્યનિષ્ઠ (નિજ સુખમાં લીન) સ્વાત્માને જાણતા નથી-એમ કોઈ મુનિવર વ્યવહારમાર્ગથી કહે તો તેને દોષ નથી. ।। ૨૮૫ ।।

જાુઓ, અહીં શું કહેવા માગે છે ! કે આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે, સ્વભાવ સ્વભાવવાનથી જાુદો નથી. જેને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું છે તે સ્વભાવ, સ્વભાવવાનને ન જાણે એમ ન માને અને વ્યવહારથી સ્વભાવ-સ્વભાવવાનને જાણે એમ પણ ન માને કેમ કે સ્વભાવ અને સ્વભાવવાન એક છે.

જ્ઞાન, દર્શન, આનંદાદિ મારો સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવવાનથી જાુદો હોય નહિ, એવી સ્વભાવદૃષ્ટિ થઈ છે તે સ્વભાવ, સ્વભાવવાનને વ્યવહારથી જાણે એમ ન માને કેમ કે સ્વભાવ અને સ્વભાવવાન અભેદ એક છે, વ્યવહારે જાણે છે એમ માને તો સ્વભાવ અને સ્વભાવવાનને એક માન્યા નહિ પણ વિભાવ અને સ્વભાવવાનને એક માન્યા તો એ રીતે સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. ધર્મ બહારથી આવતો

નથી. આત્મા આદિ અને અંત વગરની વસ્તુ છે તેનું સામર્થ્ય, સામર્થ્યવાનથી જુદું નથી. મુનિરાજ કહે છે કે ત્રિલોકનાથ ભગવાનને જ્ઞાનનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયો છે તે વ્યવહારથી આખા લોકને જાણે છે અને નિજ સુખમાં લીન એવા પોતાના આત્માને જાણતા નથી તો તે વાત બરાબર છે કેમ કે ભગવાન લોકાલોકમાં લીન થઈને જાણતા નથી પણ પોતામાં લીન થઈને પરને વ્યવહારે જાણે છે પણ સ્વને વ્યવહારે જાણતા નથી.

કોઈ અજ્ઞાની કહે કે આપણે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ છીએ કે મુનિ છીએ તેની આપણને ખબર પડે નહિ, તે તો કેવળીને ખબર પડે. વ્યવહારે મુનિ કહેવાય એમ માનનાર જીવને સમ્યગ્દર્શન કે મુનિપાણું છે જ નહિ. તે પોતાના સ્વભાવને સમજ્યો નથી. અહીં તો છઠ્ઠે ગુણસ્થાને મુનિને વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તે કહે છે કે જેટલો સ્વભાવમાં ઉપયોગ છે એટલો તો લીન છે અને વિકલ્પ ઊઠ્યો છે તેટલો લીન નથી. તે સ્વભાવદૃષ્ટિવંત મુનિરાજ કહે છે કે નિર્દોષ ભગવાન વ્યવહારથી આત્માને જાણતા નથી, તો એમાં દોષ નથી.

ગાથા ૧૭૦

णाणं जीवसरूवं तम्हा जाणेइ अप्पगं अप्पा।
अप्पाणं ण वि जाणदि अप्पादो होदि विदिरित्तं॥ १७०॥

ज्ञानं जीवस्वरूपं तस्माज्ज्ञानात्यात्मकं आत्मा।
आत्मानं नापि जानात्यात्मनो भवति व्यतिरिक्तम्॥ १७०॥

છે જ્ઞાન જીવસ્વરૂપ, તેથી જીવ જાણે જીવને;
જીવને ન જાણે જ્ઞાન તો એ જીવથી જુદું ઠરે ! ૧૭૦.

અન્વયાર્થ : (**ज्ञानं**) જ્ઞાન (**जीवस्वरूपं**) જીવનું સ્વરૂપ છે, (**तस्मात्**) તેથી (**आत्मा**) આત્મા (**आत्मकं**) આત્માને (**जानाति**) જાણે છે; (**आत्मानं न अपि जानाति**) જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે તો (**आत्मनः**) આત્માથી (**व्यतिरिक्तम्**) વ્યતિરિક્ત (જુદું) (**भवति**) ઠરે !

જેમ ગળપણ ગોળનું સ્વરૂપ છે, કડવાશ અફીણનું સ્વરૂપ છે તેમ જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ-સ્વભાવ છે. શરીરાદિ તો જડના કારણે છે અને પુણ્ય-પાપ તે આસ્રવતત્ત્વ છે તે જીવતત્ત્વ નથી કેમ કે નવ તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે. જીવતત્ત્વ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તે સ્વભાવ, સ્વભાવવાનનું સ્વરૂપ છે. આત્મા જ્ઞાનની જ મૂર્તિ છે. તેથી એમ નક્કી થયું કે જે આત્મા એકલા વિકાર અને શરીરાદિની ક્રિયાને જાણે તેને અહીં આત્મા કહેતા જ નથી. કારણ કે રાગ તે આત્મા નથી. જાણનારને જાણતો નથી તે આત્મા જ નથી. જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે તો સ્વભાવ અને સ્વભાવવાનની એકતા થાય નહિ અને તેથી જ્ઞાનથી આત્મા ભિન્ન ઠરે.

શરીર, વાણી, મનાદિ આત્માને જાણે નહિ કેમ કે તે આત્માથી જુદા છે. એવી રીતે જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે તો જ્ઞાન અને આત્મા જુદા થઈ જાય છે. શરીર તો આત્મામાં નાસ્તિરૂપ છે, આત્માનો વાન તો જ્ઞાન છે. આત્મા જ્ઞાનવાન છે. માટે જ્ઞાન અને આત્માને એક માને નહિ તો તે જ્ઞાન કહેવાતું નથી, ગુણ-ગુણીની એકતા રહેતી નથી. અહીં ગુણ એટલે પર્યાય લેવો. કેવળીનો આત્મા પોતાના આત્માને ન જાણે તો કેવળીનું જ્ઞાન અને આત્મા એક રહેતા નથી. ગાથા ૧૬૯માં કહ્યું હતું કે વ્યવહારથી આત્માને જાણતો નથી અને આ ગાથામાં નિશ્ચયથી આત્માને જાણે છે, માટે કોઈ કહે છે આત્મા આત્માને જાણતો નથી તો અમે તેને આત્મા જ કહેતા નથી.

ટીકા : અહીં આ ગાથામાં ''જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે'' એમ દલીલથી સિદ્ધ કરેલ છે. જેમ ગોળથી ગળપણ જુદું પડે નહિ, અફીણથી કડવાશ જુદી હોય નહિ અને ખટાશ લીંબુથી જુદી ન હોય. કેમ કે ગળપણ ગોળનું સ્વરૂપ છે, કડવાશ અફીણનું સ્વરૂપ છે અને ખટાશ લીંબુનું સ્વરૂપ છે, એમ

જે સ્વભાવને અને સ્વભાવવાનને અભેદ માનતો નથી તે વિભાવને માનનારો છે તે કહે છે.

પ્રથમ તો જ્ઞાન ખરેખર જીવનું સ્વરૂપ છે. મુદ્દાની વાત તો એ છે કે જાણવા-દેખવાનો સ્વભાવ જીવનો છે. રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ તે જીવનો સ્વભાવ નથી. ચશ્મા અને આંખથી જાણવાનો જીવનો સ્વભાવ નથી કેમ કે તે જડ પદાર્થો છે. એનાથી જ્ઞાન થાય નહિ પણ જ્ઞાન સ્વભાવવાન તો આત્મા છે. એની પર્યાયની યોગ્યતાને કારણે જ્ઞાન થાય છે. આત્માનો સ્વભાવ પરને લેવા-મૂકવાનો કે આઘું-પાછું કરવાનો નથી પણ જાણવાનો છે. જ્ઞાન પરને લે-મૂકે એમ માને તે મૂઢ છે. તે વિભાવ અને પરને માને છે પણ આત્માને માનતો નથી. અજ્ઞાની આ મુદ્દાની વાતનો સ્વીકાર કરતો નથી.

જેમ કોઈ કાઠી (આપો) વેપારીને ત્યાં લેવડ-દેવડ કરતો હતો. વેપારી નામુ કરવા બેઠો ત્યારે નાની નાની રકમ આવે ત્યારે કબૂલે અને મોટી રકમ આવે ત્યારે હું જાણતો નથી એમ કહે. હવે આમ કહે તે ચોપડામાંથી ક્યારે બહાર નીકળે ? તેમ અહીં દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, વ્રતાદિની વાત આવે તો અજ્ઞાની કબૂલે કે એ તો બરાબર છે પણ જ્યાં મુદ્દાની રકમ આવે કે તારો આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે પરનું કાંઈ કરે નહિ અને દયા, દાન આદિના ભાવથી ધર્મ થાય નહિ તો તે વાતને તે કબૂલે નહિ. આવો અજ્ઞાની જીવ ચાર ગતિના ચોપડેથી બહાર નીકળતો નથી. સાકરની પૂતળીમાં જેમ એકલી સાકર છે તેમ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. એમાં રાગાદિ પર નથી, ગુણ-ગુણી અભેદ છે.

તે હેતુથી જે અખંડ, અદ્વૈત સ્વભાવમાં લીન છે અને જે નિરતિશય પરમ ભાવના સહિત છે એવા આત્માને જાણે છે તે સ્વભાવવાદ છે. આત્માની પૂર્ણ દશા અખંડ છે તેમાં પુણ્ય-પાપની દ્વૈતતા નથી, સાધકદશામાં અખંડતા નથી. પરમાત્મા તો જ્ઞાનમાં લીન છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન પોતાની પરમ પરિણતિ દશાના રક્ષક છે, અજોડ છે કેમ કે મુક્તિસુંદરીના નાથ છે. મળેલાનું રક્ષણ કરે અને ન મળ્યું હોય તે મેળવી આપે તે નાથ છે. ભગવાન પૂર્ણ પર્યાયને જવા દેતા નથી અને સમયે સમયે નવી નવી પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટ કરે છે માટે મુક્તિસુંદરીના નાથ છે.

એવા ભગવાને બહારમાં કૌતૂહલ વ્યાવૃત કર્યું છે. બાહ્ય પદાર્થો સંબંધી કુતૂહલનો ભગવાને અભાવ કર્યો છે. લોકાલોકને એક સમયે જાણે છે માટે કાંઈ જોવાની ઈંતેજારી એમને રહી નથી. ભગવાનને કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. આવો આત્માનો સ્વભાવ છે. તે નિજ પરમાત્માને કોઈ ભવ્ય જીવ જાણે છે. પૂર્ણ દશા પ્રગટ થઈ છે એવા ભગવાન તો પોતાના આત્માને જાણે છે પણ નીચલી દશાવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ પોતાના આત્માને બરાબર જાણે છે. તે જ ખરેખર સ્વભાવવાદ છે, રાગમાં અટકી જાય તે સ્વભાવવાદ નથી.

અહો ! જે જ્ઞાન સ્વભાવવાનને જાણે નહિ તે જ્ઞાન કહેવાય નહિ. જ્ઞાન જ્ઞાનમાં એકાગ્ર ન થાય પણ પુણ્ય-પાપમાં એકાગ્ર થાય તો તે સ્વભાવવાદ નથી. પુણ્ય-પાપ એટલે વ્રત-અવ્રતના પરિણામ

તે ઝેર છે. વિભાવને જાણે પણ સ્વભાવને ન જાણે તે જ્ઞાન નથી.

હવે પ્રાથમિક શિષ્યનો આનાથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય છે. તે કહે છે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને આત્મા જાણતો નથી, સ્વરૂપમાં માત્ર સ્થિત રહે છે. જેવી રીતે ઉષ્ણતારૂપ અગ્નિના સ્વરૂપને અર્થાત્ અગ્નિ અગ્નિને જાણતો નથી તેવી જ રીતે જ્ઞાન-જ્ઞેય સંબંધી વિકલ્પના અભાવથી આ આત્મા આત્મામાં માત્ર સ્થિત રહે છે, પણ આત્માને જાણતો નથી. જ્ઞાન તે આત્મા એ વાત બરાબર છે પણ જ્ઞાન તો રાગાદિ પરમાં ભટક્યા કરે છે. માટે જ્ઞાન આત્માને જાણે છે એ વાત બેસતી નથી. શિષ્યની દલીલ છે કે અગ્નિ અગ્નિને જાણતો નથી એમ આત્મામાં જ્ઞાનની ધારણા રહે પણ જ્ઞાન આત્માને જાણે નહિ. આત્મા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે એવો ભેદ પણ શા માટે જોઈએ ? એ તો ઉપાધિ છે માટે આત્મા આત્માને જાણતો નથી.

ઉત્તર : હે પ્રાથમિક શિષ્ય ! અગ્નિની માફક આત્મા શું અચેતન છે કે જેથી તે પોતાને ન જાણે ? આત્મા અગ્નિની માફક અચેતન નથી. માટે આત્મા આત્માને જાણે છે. જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે અને પરને જાણે તો તે અચેતન થાય. વધારે શું કહેવું ? જો જ્ઞાન આત્માને જાણવાની ક્રિયા ન કરે તો જેમ દેવદત્તથી કુહાડી જુદી છે એમ આત્માથી જ્ઞાન જુદું ઠરે, પણ આત્માથી જ્ઞાન જુદું નથી, ગુણ-ગુણીની એકતા છે.

ફાગણ વદ ૧૫, મંગળવાર, ૨૫-૩-૫૨.

આત્મા છે તેનું જ્ઞાન આત્માને ન જાણે પણ પરને જાણે, જેમ અગ્નિને અગ્નિ જાણતો નથી તેમ, વળી જ્ઞાન અને આત્મા જુદી ચીજ છે માટે જ્ઞાન આત્માને ન જાણે આવો શિષ્યનો પ્રશ્ન છે.

અનાદિ કાળથી અજ્ઞાની શું માની રહ્યો છે ? તે કહે છે કે આત્માને જાણવાની શી જરૂર છે ? દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, ઉપવાસાદિ કરીએ તો ધર્મ થાય, એમ માનનાર ગુણ અને ગુણી અભેદ છે એમ માનતો નથી. જ્ઞાન તે આત્મા છે એને તે માનતો નથી. તેને વસ્તુના સ્વભાવની ખબર નથી. જ્ઞાન છે તે બહાર ભટક્યા કરે છે. અને અંતર આત્માને જાણતું નથી એવું જ્ઞાન તો અનંતવાર કર્યું છે પણ આત્માનું જ્ઞાન કર્યું નથી. માટે જ્ઞાન આત્માને જાણે એ વાત તેને બેસતી નથી. એને તો પર જ ભાસ્યા કરે છે તે અજ્ઞાનીને અહીં આચાર્ય ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

ઉત્તર : શું અગ્નિની માફક આત્મા અચેતન છે કે જેથી તે સ્વને ન જાણે ? એનો અર્થ એવો થયો કે જે જ્ઞાન અંતર એકાગ્રતા ન કરે તેને અચેતન કહેવામાં આવે છે. આત્મા વીતરાગી આનંદ અને જ્ઞાન-દર્શનનો પિંડ છે. પુણ્ય-પાપ તો વિકાર છે અને કર્મ શરીરાદિ જડ પદાર્થો તો પર છે. આત્માને જાણે નહિ અને એકલા પરને જાણે તો તે જ્ઞાન નથી. શુભાશુભ ભાવ થાય એને જ જાણે અને આત્માને ન જાણે તો તે જ્ઞાન અચેતન જડ છે, વધારે શું કહેવું ? જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે

તો જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન ઠરે. જેમ દેવદત્તથી કુહાડી જુદી છે તો તે કાપવાની ક્રિયા કરતી નથી, તેમ જ્ઞાન અને આત્મા જુદા હોય તો જાણવાની ક્રિયા થાય નહિ.

જેમ દેવદત્ત વિનાની એકલી કુહાડી કાપવાનું કામ કરે નહિ તેમ અંતર સ્વરૂપ ભગવાન આત્મા છે એનું જ્ઞાન ન કરે તો પોતાને જાણવાના સ્વભાવની ક્રિયારહિતપણું ઠરે છે. રાગ અને પુણ્યને જાણે તો જ્ઞાને પોતાની અર્થક્રિયા ન કરી, આત્મામાં સિદ્ધ ભગવાન જેવી શક્તિ ભરી પડી છે એની ઓળખાણ ન કરે અને શુભભાવની ક્રિયાને જાણે તો તેનું જ્ઞાન અર્થ વિનાનું ઠરે છે. આત્મા જ્ઞાનનો ગાંગડો છે, જ્ઞાનની કાતલી છે અને જ્ઞાનની ગાંઠ છે. એ જ્ઞાન અખંડ આત્માને ન જાણે અને બહારમાં રોકાય તો તે જ્ઞાન જડ છે, એ જ્ઞાનને જ્ઞાન અમે કહેતા નથી. જેમ કુહાડી જુદી રહે ને કામ કરે નહિ તેમ જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન હોય તો જાણવાનું કામ કરે નહિ.

અહીં ગુણ-ગુણીની અભેદતાની વાત છે. આત્મા ચૈતન્યગુણથી ભરેલો છે ને પુણ્ય-પાપ રહિત જ્ઞાનસ્વભાવી છે. જેમ કુહાડી હાથમાં ન લ્યે તો કાપવાની ક્રિયા થતી નથી. તેમ જ્ઞાન આત્માથી જુદું હોય તો જાણવાની ક્રિયા થતી નથી. કુહાડી અને માણસ જુદા છે પણ આત્મા અને જ્ઞાન જુદા નથી એમ અહીં બતાવવું છે. જ્ઞાન આત્માને જાણવાનું કામ ન કરે તો આત્માથી જ્ઞાન જુદું ઠરે છે.

અહીં તો કુહાડીનું દૃષ્ટાંત છે, કુહાડી વડે દેવદત્ત કાપી શકે છે કે નહિ એ અહીં સિદ્ધ કરવું નથી, પણ કુહાડી અને દેવદત્ત જુદા છે તેમ જ્ઞાન અને આત્મા જુદા નથી પણ જેમ મનુષ્ય કુહાડી પકડે તો તેના વડે કાપવાની ક્રિયા થાય છે, જુદી હોય તો થતી નથી. તેમ આત્મા જ્ઞાનનો પિંડ છે, જ્ઞાન આત્માને જાણવાનું કામ ન કરે તો કુહાડીની જેમ આત્મા અને જ્ઞાન જુદા ઠરે છે. એથી ગુણ-ગુણીની એકતા થતી નથી. તો આમ ગુણ-ગુણીની સર્વથા ભિન્નતા તો ખરેખર સ્વભાવવાદીઓને સંમત નથી. માટે નક્કી કર કે જ્ઞાન આત્માને જાણે છે.

પોતાના ઘરમાં રૂપિયા પડ્યા હોય પણ વાપરવાના કામમાં ન આવે તો તે મૂડી હોવા છતાં તે મૂડી વગરનો કહેવાય છે. તેમ આત્માની જ્ઞાન મૂડી છે તે પોતાને ન જાણે તો તે જ્ઞાન મૂડી વગરનો ઠરે છે, અચેતન કહેવાય છે. આત્મા અચેતન થઈ જતો નથી, પણ તેની માન્યતામાં જડપણું થાય છે, એટલે કે તેને ધર્મ થતો નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ગુણ-ગુણીની ભેદતા માન્ય નથી પણ અભેદતા માન્ય છે. જ્ઞાન અભેદતાનું કામ કરે તે માન્ય છે. માટે ગુણ-ગુણી તરફના વલણથી નક્કી થાય છે, બહારથી નક્કી થતો નથી. દયા, દાન, ભક્તિથી ધર્મ માને છે તે ગુણ અને ગુણીની એકતાથી ધર્મ થાય એમ માનતા નથી. ખરેખર તો સ્વભાવનો ધરનાર સ્વભાવથી જુદો નથી. તે સ્વભાવ સ્વને જાણવાનું કામ ન કરે તો તે સ્વભાવવાદ નથી પણ વિભાવવાદ છે, તે આત્માને જાણતો નથી.

એવી રીતે આચાર્યવર શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ આત્માનુશાસનમાં ૧૭૪મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કેઃ

(अनुष्टुभ्)

ज्ञानस्वभावः स्यादात्मा स्वभावावाप्तिरच्युतिः।
तस्मादच्युतिमाकांक्षन् भावयेज्ज्ञानभावनाम्॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે; સ્વભાવની પ્રાપ્તિ તે અચ્યુતિ (અવિનાશી દશા) છે; માટે અચ્યુતિને (અવિનાશીપણાને, શાશ્વત અવસ્થાને) ઈચ્છાનાર જીવે જ્ઞાનની ભાવના ભાવવી.

જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે. સ્વભાવના અવલંબને થયેલો મોક્ષ અવિનાશી છે. પુણ્ય-પાપ નાશવાન છે, તે ચ્યુત અને ભ્રષ્ટ દશા છે. આત્મા અખંડાનંદ સ્વરૂપ છે, તેમાં એકાગ્ર થવું તે ધર્મ છે. એને ઈચ્છનારે અંતરની એકાગ્રતા કરવી અને પુણ્ય-પાપની એકાગ્રતા છોડવી. આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મની વાત ચાલે છે.

અહીં જ્ઞાનની ભાવના ભાવવી એમ કહ્યું છે એટલે કે શાસ્ત્રની કે પરની ભાવના ભાવવાની વાત નથી. પણ અંતર અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવી છું એવા ગુણીમાં એકાગ્ર થવું. કોઈ કહે કે આમાં કરવાનું શું આવે છે ? તો કહે છે કે આત્માની અવિકારી શુદ્ધ ક્રિયા કરવાનું આવે છે, જે ક્રિયા અચ્યુત દશાને પમાડે અને નાશ ન થાય એ ક્રિયા સાચી છે. પુણ્ય-પાપ તે અચ્યુત ક્રિયા નથી, ગુણ-ગુણીની અભેદતા કરવી તે ધર્મની ક્રિયા છે. પરને કરવાનું કે લેવા મૂકવાનું સામર્થ્ય આત્મામાં નથી. પુણ્ય-પાપની ક્રિયાથી પણ ધર્મ નથી, ધર્મ તો અંતરભાવના અવલંબને થાય છે. સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરે તે ધાર્મિક ક્રિયા છે, બાકી બધી ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં રખડવાની ક્રિયા છે. હા! પૂર્ણદશા ન હોય ત્યાં સુધી શુભભાવની ક્રિયા હોય ખરી પણ તે ધર્મ નથી, સર્વજ્ઞે કહેલો માર્ગ આ છે.

હવે ગાથા ૧૭૦ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૬

(मन्दाक्रान्ता)

ज्ञानं तावद्भवति सुतरां शुद्धजीवस्वरूपं
स्वात्मात्मानं नियतमधुना तेन जानाति चैकम्।
तच्च ज्ञानं स्फुटितसहजावस्थयात्मानमारात्
नो जानाति स्फुटमविचलाद्भिन्नमात्मस्वरूपात्॥ २८६॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાન તો બરાબર શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ છે; તેથી (અમારો) નિજ આત્મા હમણાં (સાધક દશામાં) એક (પોતાના) આત્માને નિયમથી (નિશ્ચયથી) જાણે છે. અને, જો તે જ્ઞાન પ્રગટ થયેલી સહજ અવસ્થા વડે સીધું (પ્રત્યક્ષપણે) આત્માને ન જાણે તો તે જ્ઞાન અવિચળ આત્મસ્વરૂપથી

અવશ્ય ભિન્ન ઠરે ! ॥ ૨૮૬ ॥

આત્માનો ધર્મ અંતર અવલંબને થાય છે કેમ કે જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. પુણ્ય-પાપ આત્માનું કદ્રુપ છે, તે આત્માનું અસલી રૂપ નથી. તેથી અહીં છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા દિગંબર મુનિ કહે છે કે હમણાં અમને કેવળજ્ઞાનરૂપ પૂર્ણદશા નથી એટલે અમે અમારા આત્માને જાણીએ છીએ. પૂર્ણદશા થશે ત્યારે લોકાલોકને જાણશું એમ નિર્વિકલ્પ સાધકદશાની વાત કરે છે.

સાધકદશામાં પુણ્ય-પાપના વિકલ્પો ઊઠે છે પણ એની મુખ્યતા હોતી નથી પણ અંતર આત્માની મુખ્યતા વર્તે છે. વાણી નીકળે છે, શાસ્ત્ર લખાય છે પણ તેના કર્તા મુનિ નથી કેમ કે તે તો જડની ક્રિયા છે, તે તેના કારણે થાય છે. વાણી બોલવાનો અને શાસ્ત્ર લખવાનો રાગ છે, એની પણ મુનિને મુખ્યતા નથી. તે શુભરાગનું પણ જ્ઞાન કરે છે. એકલા અંતર સ્વભાવની મુખ્યતા વર્તે છે એનું નામ ધર્મ છે. આ રીતે સાધકદશામાં નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્ને હોય છે. એકલો નિશ્ચય હોય તો કેવળજ્ઞાન હોય અને એકલો વ્યવહાર હોય તો મિથ્યાદૃષ્ટિપણું થાય છે. આત્માને નિશ્ચયથી જાણે છે ત્યારે વ્યવહાર હોય છે પણ તેની મુખ્યતા હોતી નથી. રાગને અને વ્યવહારને તન્મય થઈને જાણતો નથી, આત્માને તન્મય થઈને જાણે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન સહજ આત્માને ન જાણે તો આત્માનું જ્ઞાન રહે નહિ. મન વડે, રાગ વડે કે વ્યવહાર વડે પણ જ્ઞાન જાણતું નથી પણ સીધું પ્રત્યક્ષપણે આત્માને જાણે તે જ્ઞાન આત્માનું છે, આત્મા અવિચળ છે, નિર્મળ છે, પુણ્ય-પાપ ચળાચળ અને મલિન છે. માટે તેને છોડી અંતર એકાગ્રતા કરવાથી ધર્મ થાય છે. જ્ઞાનીને સ્વભાવનું એકમેકપણું છૂટતું નથી અને પરમાં એકપણું થતું નથી. એ ગુણ-ગુણીની અભેદતા છે. આમ અભેદતા થયા વિના ચારિત્ર થતું નથી અને ચારિત્ર વગર જેટલી બહારની ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે રણમાં પોક મૂકવા જેવું છે. એમાં આત્માને લાભનું કારણ થતું નથી.

ચૈત્ર સુદ ૧, બુધવાર, ૨૬-૩-૫૨.

આજે સવારે શ્રી નિયમસાર ગાથા ૫૦-૫૫ ઉપરના પ્રવચનોનું રેકોર્ડિંગ રીલ સંભળાવવામાં આવ્યું હતું.

ચૈત્ર સુદ ૨, ગુરુવાર, ૨૭-૩-૫૨.

અહીં કોઈ શાસ્ત્રની ગાથાનો આધાર આપી વીતરાગની સત્ય વાતને સિદ્ધ કરે છે.

णाणं अव्विदिरित्तं जीवादो तेण अप्पगं मुणइ ।
जदि अप्पगं ण जाणइ भिण्णं तं होदि जीवादो ॥

ગાથાર્થ : જ્ઞાન જીવથી અભિન્ન છે તેથી તે આત્માને જાણે છે; જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે તો તે જીવથી ભિન્ન ઠરે !

જ્ઞાનગુણ અંતરમાં છે માટે અંતર એકાગ્રતા કરે તો ધર્મ થાય એમ છે. બહારથી ધર્મ થાય એમ નથી. જેણે આ વાત સાંભળી નથી એને તો આ વાત સાંભળતા આશ્ચર્ય લાગે છે. એક બાજુથી કહે કે પરનું કરી શકાય નહિ અને બીજી બાજુથી બધું કરતા દેખાય છે. કાંઈ મેળ ખાતો નથી પણ અહીં તો કહે છે કે આત્મા જ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ કરે નહિ. એવું ભાન હોવા છતાં ધર્મીને ભક્તિ, પૂજા આદિનો શુભભાવ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ભગવાન ઉપર અને તેમની પ્રતિમાજી ઉપર પ્રેમ ન આવે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગનો વિકલ્પ ઊઠે છે ત્યારે તે ભગવાનને પ્રાર્થે છે કે હે ભગવાન ! આપ મને વીતરાગપદ આપજો. એવો રાગ હોય છે તે રાગને પણ જ્ઞાની જાણે છે. ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, તેઓ ભગવાન પાસે નાચી ઊઠે છે, બન્ને એકાવતારી છે. મનુષ્યપણું ધારણ કરીને મોક્ષ જવાના છે, છતાં ભક્તિનો ભાવ ઊપડે છે, અજ્ઞાનીને આ વાત બેસતી નથી. આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની પણ અજ્ઞાનીને ખબર નથી.

આ આત્મા કર્મ, શરીરાદિથી તો અત્યારે પણ જુદો છે, પુણ્ય-પાપ થાય છે એનાથી ત્રિકાળ સ્વભાવ જુદો છે, પણ જ્ઞાનથી જુદો નથી. તેથી જ્ઞાનથી આત્મા જાણે છે. જ્ઞાનની પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે થાય છે. તે આત્માને જાણે તો તે સાચું જ્ઞાન કહેવાય, પણ એકલું પરનું જ્ઞાન કરે તો તે જ્ઞાન નથી. પૂર્ણદશા ન હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાની રાગને જાણે પણ એની મુખ્યતા તેને હોતી નથી. ચાર જ્ઞાનના ધણી ગણધરદેવને પણ રાગ હોય છે છતાં એની મુખ્યતા નથી. આ વાત અજ્ઞાનીને સમજાતી નથી. જેને વ્યવહારૂ જ્ઞાન પણ નથી તેને જ્ઞાન આત્માનું છે એની અભેદતા થતી નથી. અને વ્યવહારૂ જ્ઞાન કરે પણ અંતર સન્મુખતા ન કરે તો આત્માથી જ્ઞાન ભિન્ન ઠરે છે, તે આત્માને જાણતો નથી.

આ વાત સમજ્યા વિના સાચી સામાયિક પણ હોતી નથી. સાચી સામાયિક તો મુક્તિને આપે છે. એ સામાયિક કેવી હશે ? આત્મા પરથી જુદો છે, પુણ્ય-પાપ વિકાર છે, એનાથી રહિત જ્ઞાન-સ્વભાવી આત્માનું ભાન કરીને અંતર લીનતા થતાં શાંતિ અને આનંદની લહેર આવે તે સામાયિક છે. આત્મા જ્ઞાન અમૃતનો રસકંદ છે, તેનાથી આત્મા જુદો નથી. પરથી અને રાગથી જુદો છે એવું ભાન થાય તેને સામાયિક અને ધર્મ થાય છે.

ચક્રવર્તી અને તીર્થંકરો જ્ઞાની હતા. ભરત ચક્રવર્તી લડાઈ કરવા જતા ત્યાં પણ આત્માનું ભાન હતું. છન્નુ હજાર તો રાણીઓ હતી છતાં હું જ્ઞાન છું એવું ભાન હતું તો એ જ ભવે મોક્ષ જાય છે. અને મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી મુનિ અઠ્ઠાવીસ મૂળ ગુણ પાળતો હોય, હજારો રાણીઓ અને રાજપાટ છોડીને દીક્ષા લીધી હોય, બાળ બ્રહ્મચારી હોય પણ રાગથી-શુભભાવથી ધર્મ માને તો તે મૂર્ખ સંસાર વધારે છે અને સંસારમાં રખડે છે. અજ્ઞાનીને આ વાતનો પત્તો ખાતો નથી. અહીં તો કહે છે કે પોતાના આત્મામાં એકાગ્રતા ન થાય તો ગુણ-ગુણીની એકતા થતી નથી. માટે જ્ઞાન આત્માને જાણે છે.

હવે ગાથા ૧૭૧માં આ વાતને પૂરી કરે છે.

ગાથા ૧૭૧

अप्पाणं विणु णाणं णाणं विणु अप्पगो ण संदेहो।
तम्हा सपरपयासं णाणं तह दंसणं होदि॥ १७१॥

आत्मानं विद्धि ज्ञानं ज्ञानं विद्ध्यात्मको न संदेहः।
तस्मात्स्वपरप्रकाशं ज्ञानं तथा दर्शनं भवति॥ १७१॥

રે! જીવ છે તે જ્ઞાન છે, ને જ્ઞાન છે તે જીવ છે;
તે કારણે નિજપરપ્રકાશક જ્ઞાન તેમ જ દૃષ્ટિ છે. ૧૭૧.

અન્વયાર્થ : (**आत्मानं ज्ञानं विद्धि**) આત્માને જ્ઞાન જાણ, અને (**ज्ञानम् आत्मकः विद्धि**) જ્ઞાન આત્મા છે એમ જાણ; -(**न संदेहः**) આમાં સંદેહ નથી. (**तस्मात्**) તેથી (**ज्ञानं**) જ્ઞાન (**तथा**) તેમ જ (**दर्शनं**) દર્શન (**स्वपरप्रकाशं**) સ્વપરપ્રકાશક (**भवति**) છે.

ભગવાન તીર્થંકરદેવનું કહેલું અંતર કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે કે આત્મા ભગવાન ચિદાનંદ દેહ દેવળમાં છે તે જ્ઞાન છે એમ જાણ. ગુણ તે ગુણી છે અને ગુણી તે ગુણ છે. ગળપણને ગોળ જાણ અને ગોળને ગળપણ જાણ. જે શિષ્ય નથી જાણતો તેને કહે છે કે તું જાણ ! આત્મા જ્ઞાન છે. પુણ્ય-પાપ તે આત્મા નથી; કર્મ, શરીરાદિ તો પર છે. પુણ્ય-પાપને અને આત્માને અનિત્ય તાદાત્મ્ય છે. જ્ઞાન અને આત્માને નિત્ય તાદાત્મ્ય છે, શરીર કે કર્મ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, એમાં સંદેહ નથી. ભગવાનને આત્મા અને જ્ઞાન એકાકાર છે એમ કહેલ છે એમાં શંકા કરીશ નહિ, જ્ઞાન પરમાં એકાકાર નથી, આત્મા સ્વ-પરને જાણનાર ચિદાનંદ દીવો છે એમાં સંદેહ નથી.

ટીકા : આ ગુણ-ગુણીમાં ભેદના અભાવરૂપ સ્વરૂપનું કથન છે.

આત્માનો સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવ છે તેથી તેના ગુણો પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ આત્મા જ્ઞાનનો ગાંગડો છે એમ જોયું છે. જેમ આત્માથી પરપદાર્થો જુદા છે તેમ આત્માથી જ્ઞાન જુદું નથી તે કહે છે.

હે શિષ્ય ! સર્વ પરદ્રવ્યથી પરાઙ્મુખ આત્માને તું નિજસ્વરૂપને જાણવામાં સમર્થ સહજ જ્ઞાન સ્વરૂપને જાણ તથા જ્ઞાન આત્મા છે એમ જાણ. જડ જડના કારણે છે, આત્મા આત્માના કારણે છે. વાણી વાણીના કારણે છે, આત્માના કારણે નથી. આત્માના કારણે પરદ્રવ્યો હોય તો સ્ત્રી, પુત્રાદિને રોગ કેમ થવા દે ? એને મરવા કેમ દે ? પણ તો આત્માને આધીન નથી, આત્મા તેનાથી

ભિન્ન છે. સર્વે સિદ્ધો તથા કેવળીઓથી આ આત્મા જુદો છે. અનંતા નિગોદના જીવો તથા શરીરાદિ પરદ્રવ્યો છે. આત્મા ચિદાનંદ ધ્રુવ પરથી ભિન્ન પદાર્થ છે, એવા આત્માને જાણીને અંતરથી અંતરનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે એમ વિશ્વાસ કર.

અહીં તો આત્માને જ્ઞાન જાણ અને જ્ઞાનને આત્મા જાણ એમ કહ્યું છે પણ રાગ કે વ્યવહારને જાણ એમ કહ્યું નથી. એક આત્માને જાણવાથી સર્વને જાણે છે. જેટલા જ્ઞાની થયા છે તે બહારથી થયા નથી પણ અંતરમાંથી થયા છે. એવા સહજ જ્ઞાનસ્વરૂપને જાણ. જગતની ચીજો બધી તારાથી જુદી છે અને એનાથી તારી દશા ભિન્ન છે. જે દેખાય છે તે જડ છે અને તું ચૈતન્ય છો, એ રૂપી છે અને તું અરૂપી છો. અંતરમાં એકાગ્ર થવું તે તારું સામર્થ્ય છે. જ્ઞાનશક્તિ તે જ આત્મા છે. અત્યારે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં આઠ વર્ષની બાલિકાને આવું ભાન થાય છે, તે સમજે છે કે અહો ! અમે તો જ્ઞાન છીએ, રાગ અને શરીરાદિ પર છે તે આત્માના નથી એટલે તેને પોતાના માનતા નથી.

આમ હોવાથી તત્ત્વસ્વરૂપ એમ છે કે આત્મા સ્વ-પરપ્રકાશક છે અને તેના જ્ઞાન તથા દર્શન બન્ને ગુણો પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે આમાં સંદેહ નથી. કેટલાક તો જ્ઞાન પરને જ જાણે છે અને દર્શન સ્વને જ દેખે છે એમ એકાંત માને છે તેનું નિરાકરણ કર્યું છે. આત્મા જ્ઞાન-દર્શનથી ભરેલો છે, ને શરીર, કર્મથી ભિન્ન છે. માટે તેની દૃષ્ટિ છોડ અને જ્ઞાન-દર્શન સ્વ-પરપ્રકાશક છે એમ નક્કી કર, તેમાં સંદેહ ન કર.

જ્ઞાન-દર્શન સિવાયના બીજા અનંતા ગુણો અસ્તિત્વમાત્ર છે. પોતે કોણ છે એની તેમને ખબર નથી. જ્ઞાન-દર્શન બે ગુણો ઉપયોગ સ્વરૂપ છે. આ બન્ને ગુણો સ્વ-પરપ્રકાશક છે. આ બે ગુણો સિવાય બીજા ગુણો ઉપયોગરૂપ નથી. બીજા ગુણો સ્વ-પરપ્રકાશક નથી. ધર્મ કરવામાં આ સમજાણ કરવી પડે છે. સંસારમાં જેમ પુણ્ય હોય તો પૈસા મળે છે તેમ પુણ્યમાં હશે તો ધર્મ થશે એમ નથી. માટે હે શિષ્ય ! તારા જ્ઞાન-દર્શન ગુણો સ્વ-પરને જાણે છે પણ પરનું કાંઈ કરતા નથી, એમ નક્કી કર.

હવે ગાથા ૧૭૧ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૭

(अनुष्टुभ्)

आत्मानं ज्ञानदृग्रूपं विद्धि दृग्ज्ञानमात्मकं।
स्वं परं चेति यत्तत्त्वमात्मा द्योतयति स्फुटम्॥ २८७॥

શ્લોકાર્થ : આત્માને જ્ઞાન-દર્શનરૂપ જાણ અને જ્ઞાન-દર્શનને આત્મા જાણ; સ્વ અને પર એવા

તત્ત્વને (સમસ્ત પદાર્થોને) આત્મા સ્પષ્ટપણે પ્રકાશે છે. ॥ ૨૮૭ ॥

આત્મા સ્વ-પરને જાણે છે, જડ આત્માને આધીન નથી અને આત્મા જડને આધીન નથી. માટે પરનું લક્ષ છોડ, જેમ કેવળી ભગવાન પોતાને અને પરને જાણે છે, એમાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. એવો જ તારો સ્વભાવ છે. જેમાં હશે એમાંથી પ્રાપ્ત થશે, ન હોય એમાંથી પ્રાપ્ત થશે નહિ. માટે આત્મામાં સર્વજ્ઞ થવાની શક્તિ છે એમ નક્કી કર અને એમાં જ એકાગ્રતા કર.

હવે, કેવળી ભગવાન ઉપદેશ આપે છે, વિહાર કરે છે તો તેમને ઈચ્છા હશે કે નહિ ? એ વાત ગાથા ૧૭૨માં કહે છે.

ગાથા ૧૭૨

जाणंतो पस्संतो ईहापुव्वं ण होइ केवलिणो।
केवलिणाणी तम्हा तेण दु सोऽबंधगो भणिदो ।। १७२ ।।

जानन् पश्यन्नीहापूर्वं न भवति केवलिनः।
केवलज्ञानी तस्मात् तेन तु सोऽबन्धको भणितः ।। १७२ ।।

જાણે અને દેખે છતાં ઇચ્છા ન કેવળીજિનને;
ને તેથી 'કેવળજ્ઞાની' તેમ 'અબંધ' ભાખ્યા તેમને. ૧૭૨.

અન્વયાર્થ : **(जानन् पश्यत्)** જાણતા અને દેખતા હોવા છતાં, **(केवलिनः)** કેવળીને **(ईहापूर्वं)** ઈચ્છાપૂર્વક (વર્તન) **(न भवति)** હોતું નથી; **(तस्मात्)** તેથી તેમને **(केवलज्ञानी)** 'કેવળજ્ઞાની' કહ્યા છે; **(तेन तु)** વળી તેથી **(सः अबन्धकः भणितः)** અબંધક કહ્યા છે.

કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તે પહેલાં ભગવાન કેવળીને એનું જ્ઞાન વર્તે છે માટે હું આને ઉત્તર આપું એવો વિકલ્પ કે ઈચ્છા તેમને હોતી નથી. કોઈ કહે છે કે કેવળી ભાષા ગ્રહણ કરે અને પછી છોડે, પણ કેવળીને પરના ગ્રહણ-ત્યાગ હોતા નથી. આ કાળે આ વાણી થશે, આવા પ્રશ્ન કરનાર હશે એ બધાનું જ્ઞાન તેમને પહેલેથી જ વર્તે છે.

તીર્થંકર ભગવાનને હજારો ગાઉનો વિહાર હોય છે અને સમવસરણમાં ભગવાનનો દેહ સ્થંભી જાય છે. સવારે, બપોરે, સાંજે છ છ ઘડી વાણી છૂટે છે પણ ભગવાનને ઈચ્છા હોતી નથી. વીતરાગદશા તો બારમા ગુણસ્થાને થઈ ગઈ છે, એટલે ભગવાનને મોક્ષની પણ ઈચ્છા હોતી નથી. ભગવાનને ઈચ્છા હોય એમ જે માને તે વીતરાગના સ્વરૂપને જાણતા નથી. ભગવાનને ભાવમન નથી. છાતીમાં દ્રવ્યમન છે પણ તેમાં ઈચ્છાપૂર્વક જોડાણ નથી. તેઓ બીજાને દીક્ષા, શિક્ષા ઈચ્છાપૂર્વક આપતા નથી. માત્ર જાણવા-દેખવાનો સ્વભાવ હોવાથી તેઓ જાણે અને દેખે છે. ઈચ્છા હોય તો જ જાણે એમ નથી, યોગનું કંપન હોય છે. એક સમયમાં પરમાણુ આવે અને જાય છે એટલે ભગવાનને બંધ કહ્યો નથી. યોગના કંપન વખતે મન નિમિત્ત છે પણ ઈચ્છા ભગવાનને નથી. માટે એમાં મન નિમિત્ત નથી. ભગવાનને બંધ નથી. કોઈ એમ કહે કે ભગવાનને પહેલે સમયે કર્મ આવે, બીજે સમયે બંધાય અને ત્રીજે સમયે વેદે, પછી ચોથા સમયે ખરી જાય, એ વાતનો નિષેધ થાય છે કેમ કે ભગવાનને બંધ નથી. નીચલી દશામાં બંધ હોય છે, ભગવાનને ઈચ્છા વિના વાણી હોય છે.

ચૈત્ર સુદ ૩, શુક્રવાર, ૨૮-૩-૫૨.

ટીકા : સર્વજ્ઞ વીતરાગને વાંછાનો અભાવ હોય છે એમ કહ્યું છે.

ભગવાન અર્હંત પરમેષ્ઠી સાદિ-અનંત, અમૂર્ત, અતીંદ્રિય સ્વભાવવાળો છે. કેવળીને જે શક્તિ પ્રગટી છે તે સાદિ-અનંત રહેવાની છે. તેઓ ઈંદ્રિય દ્વારા જાણતા નથી. ભગવાન શુદ્ધ સદ્‌ભૂત વ્યવહારથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોના આધારભૂત હોવાને લીધે વિશ્વને નિરંતર જાણે અને દેખે છે.

નિશ્ચયનયનો વિષય તો ત્રિકાળી સ્વભાવ છે. તેમાંથી પ્રગટ થયેલી પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનરૂપી દશા તે વ્યવહાર છે. તે શુદ્ધ છે અને નવી છે માટે વ્યવહાર છે. શ્રુતજ્ઞાનીને નય હોય છે. કેવળીને સમજવું કે સમજાવવું નથી. માટે એમને નય નથી. સાધકજીવ કેવળજ્ઞાન જે પૂર્ણદશા છે તેને લક્ષમાં લે છે. તે પૂર્ણદશા શુદ્ધ છે અને ભેદ છે માટે શુદ્ધ સદ્‌ભૂત વ્યવહાર છે. નિશ્ચયમાં એકરૂપતા હોય છે. ત્રિકાળી તત્ત્વ અભેદ એકરૂપ છે. માટે નિશ્ચયનયનો વિષય છે. સાધકજીવ સ્વભાવનું અવલંબન લે છે તો શુદ્ધ દશા પ્રગટે છે. તે વ્યવહારનું જ્ઞાન કરે છે પણ આશ્રય તો ત્રિકાળી નિશ્ચય સ્વભાવનો કરે છે. ત્રિકાળના લક્ષે શુદ્ધપર્યાય પ્રગટી તે નિશ્ચયનો વિષય નથી, તે વ્યવહારનો વિષય છે. તેનો આશ્રય જ્ઞાનીને હોતો નથી.

કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો એટલે પર્યાયનો આધાર ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે. આધાર-આધેયપણાનો ભેદ પણ નિશ્ચયમાં નથી. ગુણ-ગુણી અભેદ છે. તે નિશ્ચયનો વિષય છે. કેવળજ્ઞાન પણ નિશ્ચયનો વિષય નથી. અજ્ઞાનીની એવી દલીલ છે કે ''આવો નિશ્ચયનો ઉપદેશ આ કાળે ન હોય કેમ કે આવું સાંભળતા જે જીવો વ્યવહાર કરે છે તે પણ કરતાં અટકી જશે. વળી કહે છે કે પંડિત બનારસીદાસજી સમયસાર વાંચીને પાગલ થઈ ગયા હતા માટે સમયસાર વાંચવું ન જોઈએ પણ મહાબંધ અધિકાર વાંચવો જોઈએ.'' તો તે વાત ખોટી છે.

શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૯૭માં પંડિત ટોડરમલજીએ કહ્યું છે કે ''દ્રવ્યાનુયોગનો ઉપદેશ મુખ્યપણે સભામાં કરવો. ગધેડું સાકર ખાતા મરી જાય તેથી કરીને મનુષ્યે સાકર ખાવી બંધ કરી દેવી એમ નથી. મોક્ષમાર્ગનો મૂળ ઉપદેશ તો સમયસારાદિ દ્રવ્યોનુયોગના ગ્રંથોમાં છે. તો તેનો નિષેધ કરતાં મોક્ષમાર્ગનો નિષેધ થાય છે. જેમ વરસાદ થતાં ઘણાં જીવોનું ભલું થાય છે, કોઈકને નુકસાન થાય તેથી વરસાદનો નિષેધ થાય નહિ. માટે અધ્યાત્મ ઉપદેશનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી.'' તત્ત્વના ઉપદેશનો અનાદર કરે તે જીવ ક્રિયાકાંડ કરીને મરી જાય, સૂકાઈ જાય તો પણ તેનું કલ્યાણ નથી. તે બધું બાળતપ-અજ્ઞાનતપ છે, તેનાથી આત્માને કિંચિત્‌માત્ર લાભ નથી.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમયસારની પહેલી ગાથામાં કહે છે કે અહો જીવો ! તમો બધા સિદ્ધ છો, હું પણ સિદ્ધ છું -એમ પોતાના અંતરમાં સ્થાપના કરો. સમયસાર મુખ્ય ચીજ છે. સમયસાર તે

આત્મા છે. તેને જાણવાથી પાગલ થઈ જવાય એવી જેની માન્યતા છે તે તો જૈનદર્શનને વ્યવહારે પણ સમજવાને લાયક નથી. તે વ્યવહારથી વ્રત, પડિમા લઈને બેસી જાય પણ અજ્ઞાનના કારણે તે મૂઢ છે. અજ્ઞાનીને સમયસાર સમજાવવામાં આવે છે. પહેલાના પંડિતો - દોલતરામજી, બનારસીદાસજી વગેરે હતા, તે વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થ સમજતા હતા. પંડિત બનારસીદાસજીએ સમયસાર વાંચ્યુ માટે ભ્રષ્ટ થયા ન હતા પણ તેવી પોતાની યોગ્યતાના કારણે તે સ્થિતિ હતી.

નિયમસાર ગાથા ૧૫૬માં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે અનેક પ્રકારના જીવો છે, અનેક પ્રકારના કર્મો છે અને અનેક પ્રકારની લબ્ધિ છે. તો તું કોઈની સાથે વિવાદમાં ઉતરીશ નહિ. વાદવિવાદે પાર આવે તેમ નથી. સમજીને સમાઈ જવું યોગ્ય છે. તેમાં દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે જેમ કોઈ નિર્ધન માણસ પુણ્યના યોગે નિધિને પામે અને પોતાના દેશમાં જઈને ગુપ્તપણે ભોગવે છે તેમ જ્ઞાની પુરુષો પુરુષાર્થ વડે પોતાના સહજ જ્ઞાનનિધિને પામીને પરજનોનો સંગ છોડે છે ને પોતાના જ્ઞાનની રક્ષા કરે છે.

અહીં તો કેવળજ્ઞાનને પણ વ્યવહાર કહ્યો છે. પણ તે ક્યારે ? કે આત્મા પોતાના ત્રિકાળી અભેદ સ્વભાવનું ભાન કરે તો કેવળજ્ઞાનને જાણવું તે વ્યવહાર કહેવાય છે. જ્ઞાની તો જ્ઞાતા-દૃષ્ટાપણે રહે છે. શુભાશુભ ભાવનો તે કર્તા નથી. જે સમયે જે શુભાશુભનો પર્યાય થવાનો તે થાય છે. જે કાળે જે થવાનો તે થયા વગર રહે નહિ. તેને આઘો-પાછો કોઈ કરે નહિ. જ્ઞાની તો જાણનાર-દેખનાર રહે છે. આ વાતને સમજ્યા વગર પંચમહાવ્રતાદિ પાળી નવમી ગ્રૈવેયકે જાય એવો શુભભાવ કરે પણ તેને તત્ત્વનો વિરોધ ધારાવાહી છે. તેથી તે અશુભ-તીવ્ર પાપમાં શુભભાવની ગણતરી નથી. તેને એક પણ ભવ ઓછો થતો નથી.

સર્વજ્ઞ ભગવાન એક સમયમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને જાણે છે-દેખે છે છતાં મનપ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી ઈચ્છાપૂર્વક વર્તન હોતું નથી. તેથી તે ભગવાન કેવળજ્ઞાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વળી તે કારણથી તે ભગવાન અબંધક છે. પરમ પૂજ્ય જ્ઞાનસૂર્યકેવળી છે, એમને સંકલ્પ-વિકલ્પ હોતા નથી. ભગવાન પરમાણુને લ્યે કે મૂકે એમ હોતું નથી. નીચલી દશામાં જ્ઞાની હોય કે પછી મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો પણ કોઈ આત્મા પરમાણુને ગ્રહે કે મૂકે એવો તેનો સ્વભાવ જ નથી. કોઈ કહે કે 'કેવળી વાણીના પરમાણુને ગ્રહે છે અને પછી છોડે છે' તો તે વાત ખોટી છે. ભગવાનને વાણી અને દેહની ક્રિયા થાય છે તે સ્વતંત્ર છે. આત્માના કારણે તે થતી નથી. આ વાતનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો જોઈએ.

ભગવાનને ઈચ્છા હોય તો કેવળજ્ઞાન ન હોય. કોઈ એમ કહે છે કે 'કોઈ રાજાએ ભાવના ભાવી કે ભગવાન અહીં ઉદ્યાનમાં પધારે તો વાંદવા જાઉં.' આવું ભગવાને જાણ્યું, પછી બીજે દિવસે ભગવાને ત્યાં જવા માટે વિહાર કર્યો.' તો તે વાત ખોટી છે. ભગવાનને પહેલા ખબર ન હતી અને પછી ખબર પડી એમ કેવળજ્ઞાનમાં હોતું નથી. ગૌતમ આવ્યા માટે વાણી છૂટી એમ નથી. ભગવાનને

ઈચ્છા નથી કે હું ગૌતમને ઉપદેશ આપું. ભગવાન તો ત્રણ કાળ ત્રણ લોકની વાતને જાણી રહ્યા છે. અજ્ઞાની એમ કહે છે કે ગૌતમ આવ્યા ત્યારે વાણી છૂટી એમ તો શાસ્ત્રમાં આવે છે પણ વાણી વાણીના કારણે છૂટે છે એવું આર્ષવચન ક્યાં છે ? તો કહે છે કે ભગવાનને ઈચ્છાનો અભાવ થયા પછી તો કેવળજ્ઞાન થયું છે. માટે ભગવાનને વાણી નીકળે છે તે ઈચ્છારહિત જ છે. અને દિવ્યધ્વનિ સિવાયના અન્ય કાળે વાણી નીકળે છે તે પણ પ્રશ્નકારના કારણે નીકળે છે એમ નથી. ભગવાનને ઈચ્છા નથી માટે ભગવાન અબંધક છે.

ભગવાન ઉપયોગથી ચાલે છે અને ઉપયોગથી વસ્ત્રાદિ પદાર્થોને લ્યે અને મૂકે એમ અજ્ઞાનીએ માને છે. પણ તે વાત તદ્દન ખોટી છે. કેમ કે એમાં તો ભગવાન ઈચ્છાવાળા-રાગી છે એમ ઠર્યું. અહીં તો કહે છે કે ભગવાનને એવો ઉપયોગ હોતો નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાન તો વીતરાગ છે. એમને ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. સાધકદશામાં ઈચ્છાપૂર્વક ઉપયોગ હોય છે. કેવળીને રાગ નથી માટે બંધ નથી. પહેલે સમયે કર્મ પરમાણુ આવે, બીજે સમયે બંધાય, ત્રીજે સમયે વેદાય અને પછી ચોથે સમયે ખરી જાય -એ વાત સાચી નથી. એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કેમ કે ભગવાનને બંધ નથી.

શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે પ્રવચનસાર ગાથા પરમાં પણ કહ્યું છે કે :

ण वि परिणमदि ण गेण्हदि उप्पज्जदि णेव तेसु अट्ठेसु।
जाणण्णवि ते आदा अबंधगो तेण पण्णत्तो॥

ગાથાર્થ : (કેવળજ્ઞાની) આત્મા પદાર્થોને જાણતો હોવા છતાં તે-રૂપે પરિણમતો નથી, તેમને ગ્રહતો નથી અને તે પદાર્થોરૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી તેને અબંધક કહ્યો છે.

મોક્ષમાર્ગનું ફળ જે કેવળજ્ઞાન તે કેવું હોય ? તેની વાત કરી કે ભગવાન પરવસ્તુને ગ્રહતા નથી, ત્યાગતા નથી કે ઉત્પન્ન કરતા નથી, એટલે એવો ભાવ નથી. પરના ગ્રહણ-ત્યાગની ઈચ્છા નથી માટે એમને બંધ નથી.

હવે ગાથા ૧૭૨ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૮

(मन्दाक्रान्ता)

जानन् सर्वं भुवनभवनाभ्यन्तरस्थं पदार्थं
पश्यन् तद्वत् सहजमहिमा देवदेवो जिनेशः।
मोहाभावादपरमखिलं नैव गृह्णाति नित्यं
ज्ञानज्योतिर्हतमलकलिः सर्वलोकैकसाक्षी॥ २८८॥

શ્લોકાર્થ : સહજમહિમાવંત દેવાધિદેવ જિનેશ લોકરૂપી ભવનની અંદર રહેલા સર્વ પદાર્થોને જાણતા હોવા છતાં, તેમ જ દેખતા હોવા છતાં, મોહના અભાવને લીધે સમસ્ત પરને (-કોઈ પણ પર પદાર્થને) નિત્ય (-કદાપિ) ગ્રહતા નથી જ; (પરંતુ) જેમણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે મળરૂપ કલેશનો નાશ કર્યો છે એવા તે જિનેશ સર્વ લોકના એક સાક્ષી (-કેવળ જ્ઞાતાદૃષ્ટા) છે. ॥૨૮૮॥

સહજ મહિમાવંત દેવાધિદેવ જિનેશ લોકરૂપી ભવનની અંદર રહેલા સર્વ પદાર્થોને જાણે છે અને દેખે છે. ત્રિલોકનાથ ભગવાનનો સહજ મહિમા છે. બારમા ગુણસ્થાને રહેલા ગણધરના પણ તેઓ ઈશ્વર છે. એમને દર્શનમોહ તથા ચારિત્રમોહ નાશ પામ્યો છે. માટે સમસ્ત પરને નિત્ય ગ્રહતા નથી જ. એટલે કોઈ પણ પરપદાર્થને કદાપિ ગ્રહણ કરતાં જ નથી. જો કે અજ્ઞાની આત્મા પણ પરપદાર્થનું ગ્રહણ કરતો નથી પણ અહીં તો ભગવાનને રાગ નથી એટલું બતાવવા માટે ગ્રહતા જ નથી એમ કહેલ છે.

પરંતુ જેમણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે મળરૂપ કલેશનો નાશ કર્યો છે એવા તે જિનેશ સર્વ લોકના એક સાક્ષી-કેવળ જ્ઞાતાદૃષ્ટા છે. જેટલા જગતના પદાર્થો છે તે બધાને ભગવાન જાણે છે, જ્ઞાન અટકતું નથી કેમ કે રાગ નથી. ભગવાને જ્ઞાન વડે દોષનો નાશ કર્યો છે, કોઈ બહારની ક્રિયા કરીને કે નિમિત્તનું અવલંબન લઈને મોહનો નાશ કર્યો છે એમ નથી. અહીં કેવળજ્ઞાન કેમ પ્રગટ થાય એનો ઉપાય પણ સાથે સાથે કહે છે. રાગ-દ્વેષરૂપી મેલનો નાશ ભગવાને જ્ઞાનજ્યોતિ વડે કર્યો છે. અત્યારે તો માર્ગ એટલો બધો ફરી ગયો છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિ નામ ધરાવીને ક્રિયાકાંડથી ધર્મ મનાવી રહ્યા છે પણ ખરેખર જ્ઞાન સિવાય મોહનો નાશ થતો નથી એમ અહીં આચાર્ય ભગવાન કહેવા માગે છે.

ચૈત્ર સુદ ૪, શનિવાર, ૨૯-૩-૫૨.

હવે કેવળી ભગવાનને ઈચ્છા વગર વાણી હોય છે માટે બંધ નથી એમ કહે છે :

ગાથા ૧૭૩-૧૭૪

परिणामपुव्ववयणं जीवस्स य बंधकारणं होइ।
परिणामरहियवयणं तम्हा णाणिस्स ण हि बंधो॥ १७३॥

ईहापुव्वं वयणं जीवस्स य बंधकारणं होइ।
ईहारहियं वयणं तम्हा णाणिस्स ण हि बंधो॥ १७४॥

परिणामपूर्ववचनं जीवस्य च बंधकारणं भवति ।
परिणामरहितवचनं तस्माज्ज्ञानिनो न हि बंधः ॥ १७३ ॥

ईहापूर्वं वचनं जीवस्य च बंधकारणं भवति ।
ईहारहितं वचनं तस्माज्ज्ञानिनो न हि बंधः ॥ १७४ ॥

પરિણામપૂર્વક વચન જીવને બંધકારણ થાય છે;
પરિણામ વિરહિત વચન તેથી બંધ થાય ન જ્ઞાનીને. ૧૭૩
અભિલાષપૂર્વક વચન જીવને બંધકારણ થાય છે;
અભિલાષ વિરહિત વચન તેથી બંધ થાય ન જ્ઞાનીને. ૧૭૪.

અન્વયાર્થ : **(परिणामपूर्ववचनं)** પરિણામપૂર્વક (મનપરિણામપૂર્વક) વચન **(जीवस्य च)** જીવને **(बंधकारणं)** બંધનું કારણ **(भवति)** છે; **(परिणामरहितवचनं)** (જ્ઞાનીને) પરિણામરહિત વચન હોય છે **(तस्मात्)** તેથી **(ज्ञानिनः)** જ્ઞાનીને (કેવળજ્ઞાનીને) **(हि)** ખરેખર **(बंधः न)** બંધ નથી.

(ईहापूर्वं) ઈચ્છાપૂર્વક **(वचनं)** વચન **(जीवस्य च)** જીવને **(बंधकारणं)** બંધનું કારણ **(भवति)** છે; **(ईहारहितं वचनं)** (જ્ઞાનીને) ઈચ્છારહિત વચન હોય છે **(तस्मात्)** તેથી **(ज्ञानिनः)** જ્ઞાનીને (કેવળજ્ઞાનીને) **(हि)** ખરેખર **(बंधः न)** બંધ નથી.

પરિણામપૂર્વક વચન જીવને બંધનું કારણ છે. જ્ઞાનીને પરિણામરહિત વચન હોય છે તેથી જ્ઞાનીને ખરેખર બંધ નથી. જેના આત્મામાં મનનો સંબંધ થાય છે તેને બંધના કાર્યનો આરોપ આવે છે પણ વચન બંધનું કારણ નથી. શ્રાવક, મુનિ આદિને નીચલી દશામાં મન સાથે જોડાણ છે કેમ કે રાગ છે. તે જ બંધનું કારણ છે. મહાવ્રત પાળું, અસત્ય ન બોલું, તે શુભરાગ પણ બંધનું કારણ છે.

કેવળી ભગવાનને મનનું જોડાણ નથી. ભાષા નીકળે છે તે પરમાણુનો સ્કંધ છે એમાંથી નીકળે છે. ભગવાન બોલતા નથી. ઈચ્છા વગર વાણી નીકળે છે. કોઈ મૂક કેવળી હોય તો એમને વાણી ન પણ હોય. તીર્થંકર કે કેવળી જેમને વાણી હોય તેને ઈચ્છા વગર નીકળે છે. શુભ કે અશુભ રાગ એમને નથી, માટે બંધ નથી. પુણ્ય-પાપરહિત ચિદાનંદ મારો સ્વભાવ છે તેની શ્રદ્ધા કરવી તે અબંધનું કારણ છે. શુભાશુભ ભાવ બન્ને બંધનું કારણ છે.

ઈચ્છાપૂર્વક વચન જીવને બંધનું કારણ છે. જ્ઞાનીને ઈચ્છારહિત વચન હોય છે તેથી જ્ઞાનીને ખરેખર બંધ નથી. જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે એવું કથન કરું તે ભાવ પણ રાગ છે, માટે બંધન છે. ભાષા તો ભાષાના કારણે થાય છે. પણ શુભાશુભ ભાવ તે ધર્મ નથી, પણ બંધનું કારણ છે. છઠ્ઠે ગુણસ્થાને વાણી હોય છે, સાતમે ગુણસ્થાને વાણીનો યોગ હોતો નથી. ભાવલિંગી મુનિ એમ જાણે છે કે મારું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે, સિદ્ધ સમાન મારું પદ છે. પંડિત બનારસીદાસજીએ પણ સમયસાર નાટકમાં કહ્યું છે કે :

ચેતનરૂપ અનૂપ અમૂરતિ, સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરો,
મોહ મહાતમ આતમ અંગ, કિયો પરસંગ મહાતમ ઘેરો.
જ્ઞાન કલા ઉપજી અબ મોહિ, કહૌં ગુન નાટક આગમ કેરો,
જા સુ પ્રસાદ સધૈ શિવ મારગ, વેગિ મિટે ભવવાસ વસેરો.

મારો સ્વભાવ સિદ્ધ સમાન છે એમ જ્ઞાની માને છે. આવી દૃષ્ટિ થઈ હોય તેને જૈન કહે છે. સમયસારની પહેલી ગાથામાં આચાર્ય ભગવાને કહ્યું છે કે હું અને તું સિદ્ધ છીએ એટલે કે જેને સિદ્ધનો આદર થયો તેને અલ્પજ્ઞતા, પુણ્ય, વ્યવહાર અને નિમિત્તનો આદર રહેતો નથી. તે બધાનું જ્ઞાન હોય છે પણ તેને તે ઉપાદેય માનતો નથી. આ મૂળ ચીજની જેને ખબર નથી તેના ત્યાગ-વૈરાગ્ય આદિ એકડા વિનાના શૂન્ય જેવા છે.

સાધકદશામાં શ્રવણ, ઉપદેશ આદિનો રાગ હોય છે તેથી ત્યાં બંધ છે. કેવળી ભગવાનને એવો રાગ નથી માટે બંધન નથી. ઈચ્છા બંધનું કારણ છે. વાણી બંધનું કારણ નથી. ભગવાનને ઈચ્છા નથી પણ દિવ્યધ્વનિ હોય છે. કોઈ એમ કહે કે કેવળીને શુભભાવ હોય છે તો કેવળીને ઈચ્છા જ નથી, મનનું જોડાણ જ નથી. માટે બંધ નથી.

ટીકા : અહીં ખરેખર કેવળજ્ઞાનીને બંધના અભાવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. સમ્યગ્જ્ઞાની, કેવળી ક્યાંય, ક્યારેય સ્વબુદ્ધિપૂર્વક અર્થાત્ સ્વમનપરિણામપૂર્વક વચન બોલતા નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાન ત્રિલોકનાથને કોઈ પણ ક્ષેત્રે અને કોઈ પણ કાળે દિવ્યધ્વનિ નીકળે છે ત્યારે એમને ઈચ્છા હોતી નથી કેમ કે **अमनस्काः केवलिनः** કેવળીઓ મનરહિત છે -એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં શ્રી ઉમાસ્વામીએ

'કેવળીઓ મનરહિત છે' એમ કહ્યું છે. આ કારણથી એમ સમજવું કે જીવને મનપરિણતિપૂર્વક વચન બંધનું કારણ છે એવો અર્થ છે. અને મનપરિણતિપૂર્વક વચન તો કેવળીને હોતું નથી.

કેવળી ભગવાનને મનનું જોડાણ નથી. અલ્પજ્ઞ પ્રાણીને રાગ અને ઇચ્છા છે માટે મનનો સંબંધ છે. છતાં તે વાણીનો કર્તા તો નથી. માટે તેને પણ વાણી (વચન) બંધનું કારણ નથી પણ રાગ બંધનું કારણ છે. વળી ઇચ્છાપૂર્વક વચન જ સાભિલાષ સ્વરૂપ જીવને બંધનું કારણ છે અને કેવળીના મુખારવિંદમાંથી નીકળતો સમસ્ત જનોના હૃદયને આહ્લાદના કારણભૂત દિવ્યધ્વનિ તો અનિચ્છાત્મક હોય છે. જુઓ, અહીં કેવળીને દિવ્યધ્વનિ કેવો હોય ? એની વાત કરે છે.

દિવ્યધ્વનિ કેવળીના મુખકમળમાંથી નીકળે છે એમ કહેલ છે પણ ખરેખર તો આખા શરીરથી ધ્વનિ છૂટે છે. ભગવાનને હોઠ હલતા નથી પણ ઇચ્છા વગર આખા શરીરેથી વાણી છૂટે છે. આ દિવ્યધ્વનિ બધા જીવોને આહ્લાદ ઉપજાવનારો છે એમ કહેલ છે. ખરેખર તો જે જીવ પોતે પોતાની પર્યાયમાં ભેદજ્ઞાન કરે તેને વાણી નિમિત્ત કહેવાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને ભેદજ્ઞાન થતું નથી માટે તેને નિમિત્ત નથી, છતાં સમસ્ત જીવને આહ્લાદનું કારણ છે એમ કહેલ છે.

સમવસરણમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે અને તે વાણી સાંભળે છે પણ અંતરપટમાં ભેદવિજ્ઞાન તેને થતું નથી. નિમિત્તથી જુદો અને પુણ્ય-પાપથી પણ ત્રિકાળી સ્વભાવ જુદો છે એવું ભાન તેને થતું નથી પણ દિવ્યધ્વનિ સમજનારને આહ્લાદનું કારણ છે એટલે કે જેને વાણી સાંભળીને આહ્લાદ ન આવે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ભગવાનના સમવસરણમાં જઈને અનંતવાર મણિરત્નના દીવે તથા કલ્પવૃક્ષના ફૂલે પૂજા કરી પણ શુભભાવ પરંપરાએ ધર્મનું કારણ છે એવી દૃષ્ટિ અંતરમાં મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે. માટે ભેદજ્ઞાન થતું નથી. આત્માના કારણે શરીર ચાલે, કર્મને કારણે મોહ થાય છે અને શુભભાવ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ થાય છે એવી અજ્ઞાનબુદ્ધિથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ભગવાન તીર્થંકરદેવ ત્રણ લોકને પૂજનીક છે એમ કહેવાય છે. તો તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરે તો પૂજતા નથી છતાં ગણધરદેવ, ચક્રવર્તી, ઈંદ્રો વગેરે મોટા પૂજે છે એટલે એમના પેટામાં બધા આવી જાય છે. એમ અહીં ભગવાનની વાણી જે સમજે છે તેમને આહ્લાદ આવે છે, બધાને આવતો નથી. છતાં ભગવાનની વાણીને આહ્લાદનું કારણ કહેલ છે.

ભગવાનને એક સમયમાં ત્રણ કાળ, ત્રણ લોકનું જ્ઞાન વર્તે છે. એટલે કોઈ પ્રશ્ન કરે તેનું જ્ઞાન પહેલેથી જ હોય છે એટલે ભગવાનને ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા હોતી નથી. ઇચ્છા વગર ધ્વનિ નીકળે છે. ગણધર, ચક્રવર્તી જેવા મહાન પુરુષોને શંકા થાય તો ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે અને વાણી નીકળે છે. પણ ભગવાનને ઇચ્છા નથી. સાધારણ પ્રાણી ભગવાનને પ્રશ્ન કરી શકે નહિ. કુંદકુંદ આચાર્યદેવ અહીંથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ભગવાન પાસે ગયા હતા ત્યારે આચાર્ય ભગવાનનો નાનો દેહ જોઈને ચક્રવર્તીએ પ્રશ્ન કર્યો હતો, તેનું સમાધાન થયું હતું. એવી જ રીતે ભરતક્ષેત્રમાંથી સીમંધર

ભગવાનના સમવસરણમાં નારદજી ગયા હતા, એમને જોઈને પણ ચક્રવર્તીએ પ્રશ્ન કર્યો હતો અને અકાળે વાણી નીકળી હતી. પણ ભગવાનને ઇચ્છા હોતી નથી. વાણી વાણીના કારણે નીકળે છે તે સ્વતંત્રતાની જાહેરાત છે. નીચલી દશામાં પણ ઇચ્છા થાય છે માટે વાણી નીકળે છે એમ નથી કેમ કે વાણી આત્માની નથી, પણ પુદ્ગલની છે. જે કોઈ આત્માને કારણે વાણી નીકળે છે એમ માને છે તે અજીવને જીવ માને છે માટે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તે કદાચ દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રતાદિના શુભભાવ કરતો હોય પણ પાપાનુબંધી પુણ્યકર્મ તેને બંધાય છે.

બાહ્ય ક્રિયા બંધનું કારણ નથી પણ જે શુભાશુભ ભાવ છે તે બંધનું કારણ છે. જડની ક્રિયા જ્ઞાની કે અજ્ઞાની કોઈ કરતો નથી, પણ મિથ્યાત્વાદિ પરિણામોનો અજ્ઞાની કર્તા થાય છે. પરની ક્રિયા હું કરી શકું છું એવા ભાવના કારણે તેને બંધ થાય છે.

અહીં કહ્યું છે કે મનપરિણતિ કેવળીને નથી માટે બંધ નથી. મનસંબંધી ઇચ્છા નથી માટે બંધ નથી, એવો તેનો અર્થ છે. 'મન ન હોય તો બંધ ન હોય' એમ જો હોય તો મન તો એકેન્દ્રિયને પણ નથી માટે તેને બંધ ન થવો જોઈએ, પણ એમ નથી. ત્યાં ભાવ પરિણતિ તો છે, ક્ષયોપશમ પર્યાય છે. એમાં શરીરાદિની એકત્વબુદ્ધિના પરિણામો છે માટે ત્યાં બંધ છે. ચિદાનંદનું ભાન કરીને સ્વરૂપ પરિણતિ કરી, પૂર્ણદશા જેને પ્રગટ થઈ છે તેને રાગ નથી માટે બંધ નથી.

હવે ગાથા ૧૭૩-૧૭૪ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૮૯

(मन्दाक्रान्ता)

ईहापूर्वं वचनरचनारूपमत्रास्ति नैव
तस्मादेषः प्रकटमहिमा विश्वलोकैकभर्ता।
अस्मिन् बंधः कथमिव भवेद्द्रव्यभावात्मकोऽयं
मोहाभावान्न खलु निखिलं रागरोषादिजालम्॥ २८९॥

શ્લોકાર્થ : આમનામાં (કેવળી ભગવાનમાં) ઇચ્છાપૂર્વક વચનરચનાનું સ્વરૂપ નથી જ; તેથી તેઓ પ્રગટ મહિમાવંત છે અને સમસ્ત લોકના એક (અનન્ય) નાથ છે. તેમને દ્રવ્યભાવસ્વરૂપ એવો આ બંધ કઈ રીતે થાય ? (કારણ કે) મોહના અભાવને લીધે તેમને ખરેખર સમસ્ત રાગ-દ્વેષાદિ સમૂહ તો છે નહિ. ॥ ૨૮૯ ॥

કેવળી ભગવાનને ઇચ્છા નથી માટે મહિમાવંત છે. ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી પૂર્ણ મહિમાવાળા નથી. વીતરાગી વિજ્ઞાન છે તે પૂર્ણ મહિમા છે. ભગવાન લોકના નાથ છે. જે જીવ સમ્યગ્જ્ઞાનનો પુરુષાર્થ કરે છે તેને ભગવાન નિમિત્ત છે માટે એમના નાથ કહેવાય છે. અને જે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરીને

સ્વભાવમાં વૃદ્ધિ કરે છે એમાં પણ નિમિત્ત છે માટે એના પણ ભગવાન નાથ છે. મિથ્યાદષ્ટિના નાથ નથી પણ ઉપચારથી બધાના નાથ કહેવાય છે એવા કેવળીને મોહનો નાશ થયો હોવાથી દ્રવ્યબંધ તથા ભાવબંધ નથી.

ચૈત્ર સુદ ૫, રવિવાર, ૩૦-૩-૫૨.

અહીં સર્વજ્ઞ ભગવાનના કેવળજ્ઞાન-દર્શનની વ્યાખ્યા ચાલે છે. ભગવાનને મોક્ષમાર્ગના ફળરૂપે પૂર્ણદશા થઈ છે તેથી તેમને ઈચ્છા નથી અને ઈચ્છા નહિ હોવાથી બંધ પણ નથી. સ્વભાવનું અંતર્મુખ વલણ થયું એટલે બહિર્મુખપણે થતો રાગ નથી. પૂર્ણદશા ન હોય ત્યાં સુધી બહિર્મુખપણાની લાગણી હોય છે. પૂર્ણદશામાં બહિર્મુખપણું નથી એટલે અંતર્મુખ વળવાનું રહ્યું નથી. માટે રાગપણું નથી. બારમા ગુણસ્થાને અંતર્મુખતા છે પણ રાગ નથી. નીચલી સાધકદશામાં અંતર્મુખતા છે અને રાગ પણ છે તે કહે છે.

(૧) તીર્થંકર કેવળી ભગવાનને બંધ કે મોક્ષ નથી કેમ કે ઈચ્છા નથી. બંધ નથી એટલે બંધથી છૂટવાનું રહેતું નથી. પૂર્ણદશા થઈ ગઈ છે એટલે હવે અંતર એકાગ્રતા કરવાની બાકી રહી નથી. ભગવાનને ઈચ્છા નથી અને બંધન પણ નથી.

(૨) બારમા ગુણસ્થાને પૂર્ણદશા થઈ નથી, અપૂર્ણદશા હોવા છતાં ઈચ્છા નથી, અંતર્મુખતા છે પણ રાગ નથી.

(૩) ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા ગુણસ્થાનાદિમાં સર્વથા રમણતા થઈ નથી, માટે રાગ છે. પૂર્ણ અંતર્મુખતા નથી, એટલું બહિર્મુખપણું પણ છે માટે રાગ છે તેથી બંધન પણ છે.

અહીં ૨૯૦મો શ્લોક કહે છે. તેમાં કેવળીને ઈચ્છા નથી માટે બંધન નથી તે કહે છે :

શ્લોક ૨૯૦

(मन्दाक्रान्ता)

एको देवस्त्रिभुवनगुरुर्नष्टकर्माष्टकार्धः
सद्बोधस्थं भुवनमखिलं तद्गतं वस्तुजालम्।
आरातीये भगवति जिने नैव बंधो न मोक्षः
तस्मिन् काचिन्न भवति पुनर्मूर्च्छना चेतना च॥ २९०॥

શ્લોકાર્થ : ત્રણ લોકના જેઓ ગુરુ છે, ચાર કર્મનો જેમણે નાશ કર્યો છે અને આખો લોક તથા તેમાં રહેલો પદાર્થસમૂહ જેમના સદ્જ્ઞાનમાં સ્થિત છે, તે (જિન ભગવાન) એક જ દેવ છે. તે નિકટ (સાક્ષાત્) જિન ભગવાનને વિષે નથી બંધ કે નથી મોક્ષ, તેમ જ તેમનામાં નથી કોઈ મૂર્છા કે નથી કોઈ ચેતના (કારણ કે દ્રવ્યસામાન્યનો પૂર્ણ આશ્રય છે.) ॥ ૨૯૦ ॥

(૧) ત્રણ લોકના જિન ભગવાન ગુરુ છે : ત્રણ લોકમાં તો સિદ્ધ, જ્ઞાની અને મિથ્યાદષ્ટિ બધા આવી ગયા. ભગવાનથી તો સિદ્ધ મોટા છે. માટે એમના ગુરુ નથી અને મિથ્યાદષ્ટિના પણ ગુરુ નથી, અભવીના પણ ગુરુ નથી. સમંતભદ્રાચાર્યે સ્વયંભૂસ્તોત્ર બનાવ્યું છે. એમાં કહ્યું છે કે જેણે આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ કરી છે એના તમો ગુરુ છો, અભવીના ગુરુ નથી. જેને સાધકદશા પ્રગટી છે તેના તો તમો સાધ્ય છો. મિથ્યાદષ્ટિ, અભવીના તમો સાધ્ય નથી માટે તમે સમ્યગ્જ્ઞાનીના ગુરુ છો. એનો આરોપ કરીને ત્રણ લોકના ગુરુ ભગવાન છે એમ કહેલ છે.

(૨) કેવળી ભગવાને ચાર કર્મનો નાશ કર્યો છે : એનો અર્થ એવો છે કે આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે તેની રુચિ અને રમણતા કરીને પૂર્ણ સ્વભાવ પ્રગટ કર્યો છે એટલે વિકાર થતો નથી. તેને ભાવબંધનો નાશ થાય છે ત્યારે દ્રવ્યકર્મનો બંધ થતો નથી તેથી કર્મનો નાશ કર્યો એમ કહેવાય છે. જડકર્મ તો એના કારણે બંધાતા નથી. કર્મનો નાશ કરવો પડતો નથી.

(૩) લોક આખો જ્ઞાનમાં સ્થિત છે : અહીં લોક કહેલ છે પણ ખરેખર તો લોક અને અલોક બન્નેને ભગવાન એક સમયમાં જાણે છે માટે જ્ઞાનમાં સ્થિત છે એમ કહેલ છે. લોકાલોક જ્ઞાનમાં પેસી જતાં નથી પણ કેવળજ્ઞાન બધાને જાણે છે, જાણવાનું કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. જ્ઞાનનું સ્વ-પરપ્રકાશક સામર્થ્ય ખીલ્યું છે તેમાં આખો લોક જાણે કોતરાઈ ગયો હોય છે-તે જ્ઞાનમાં આવી ગયેલ છે માટે સ્થિત છે એમ કહેલ છે.

(૪) જિન ભગવાન એક જ દેવ છે : એટલે બીજા કુદેવાદિ તે દેવ નથી, પણ આ એક જ છે. બધા તીર્થંકરો અને કેવળીઓ મળીને એક જ છે -એમ તેનો અર્થ નથી. અત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વીસ તીર્થંકર અને લાખો કેવળીઓ બિરાજે છે. એ અપેક્ષાએ અનેક છે પણ સામાન્ય પ્રકારે એક જ જાત છે માટે જિન ભગવાન એક જ દેવ છે એમ કહેલ છે. આત્મામાં શક્તિરૂપે સ્વભાવ પડ્યો છે તેમાં એકાગ્રતા કરી એટલે કેવળજ્ઞાનરૂપી ફૂવારો ફાટ્યો છે. એવા અનેક કેવળીઓ છે પણ જાતની અપેક્ષાએ એક છે. એક એવા અનેક છે. બહારમાં પુણ્યની ઋદ્ધિની અપેક્ષા નથી પણ અંતર કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ એક જ પ્રકાર છે.

આવા સાક્ષાત્ જિન ભગવાનને વિષે બંધ કે મોક્ષ નથી તેમ જ તેમનામાં કોઈ મૂર્છા કે કોઈ ચેતના પણ નથી. કારણ કે દ્રવ્યસામાન્યનો પૂર્ણ આશ્રય તેમને છે, ભગવાનને રાગ કે ઈચ્છા નથી માટે બંધ નથી અને બંધ નથી તો બંધથી મુક્ત થવાનું તેમને રહેતું નથી એ અપેક્ષાએ મોક્ષ પણ નથી. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે પહેલે સમયે કર્મ આવે, બીજે સમયે બંધાય, ત્રીજે સમયે ઉદયમાં આવે અને ચોથે સમયે ખરી જાય તે વાત ખોટી છે. કેવળીને યોગનું કંપન છે એટલે પરમાણુ આવે છે પણ તે અટકતા નથી માટે કર્મથી છૂટવાનું રહેતું નથી. અટકે તો છૂટે. જુઓ, આ ''નમો અરિહંતાણં''ની વાત ચાલે

છે. સર્વજ્ઞનું જેવું સ્વરૂપ છે એવું જાણે નહિ અને બીજી રીતે કલ્પે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અહીં કહે છે કે ભગવાનને મૂર્છા નથી એટલે અજ્ઞાનદશા નથી અને ચેતના નથી એટલે હવે તેમને જ્ઞાન તરફ એકાગ્રતા કરવાની રહી નથી. આત્મામાં એકાગ્રતા કરીને પૂર્ણતા કરવી છે એવી ચેતના એમને નથી કેમ કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ અનુભવ છે. દ્રવ્યનો પૂર્ણ આશ્રય થઈ ગયો છે. હવે આશ્રય લેવાનો રહ્યો નથી. જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકવાનો બાકી રહ્યો નથી માટે ચેતના પણ નથી એમ કહ્યું છે.

ભગવાનને વાણી હોય છે અને ઉપદેશ થાય છે માટે કાંઈક કચાશ રહી ગઈ હશે ? ના, એમ નથી. ભગવાન મુનિને દીક્ષા આપે ત્યારે બહારમાં વલણ થતું હશે ? ના, એમ પણ નથી. ભાષા એકાક્ષરી હોય છે. તે સાંભળનાર પોતપોતાની ભાષામાં સમજી જાય છે, ભગવાન વ્યક્તિ માટે ભાષા કાઢતા નથી. ભગવાનને દિવ્યધ્વનિ હોય છે પણ ઈચ્છા નથી માટે બંધ નથી.

શ્લોક ૨૯૧

(मन्दाक्रान्ता)

न ह्येतस्मिन् भगवति जिने धर्मकर्मप्रपंचो
रागाभावादतुलमहिमा राजते वीतरागः।
एषः श्रीमान् स्वसुखनिरतः सिद्धिसीमन्तिनीशो
ज्ञानज्योतिश्छुरितभुवनाभोगभागः समन्तात्॥ २९१॥

શ્લોકાર્થ : આ જિન ભગવાનમાં ખરેખર ધર્મ અને કર્મનો પ્રપંચ નથી (અર્થાત્ સાધકદશામાં જે શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના ભેદપ્રભેદો વર્તતા હોય છે તે જિન ભગવાનમાં નથી); રાગના અભાવને લીધે અતુલ મહિમાવંત એવા તે (ભગવાન) વીતરાગપણે વિરાજે છે. તે શ્રીમાન (શોભાવંત ભગવાન) નિજસુખમાં લીન છે, મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના નાથ છે અને જ્ઞાનજ્યોતિ વડે તેમણે લોકના વિસ્તારને સર્વતઃ છાઈ દીધો છે. ॥ ૨૯૧ ॥

તેરમે ગુણસ્થાને બિરાજતા કેવળીને હું ધર્મ કરું એવી સાધકદશા નથી, પૂર્ણદશા થઈ ગઈ છે માટે હવે ઓછપ નથી કે વૃદ્ધિ કરવી પડે એવો ધર્મનો પ્રપંચ એટલે વિસ્તાર નથી. અને કર્મનો વિસ્તાર પણ નથી. નીચલી દશામાં ધર્મ અને અધર્મનો વિસ્તાર હોય છે. એવા ભેદો સાધકમાં હોય છે, કેવળીને હોતા નથી. સાધકદશામાં ચારિત્ર પૂર્ણ નથી એટલે ધર્મની પર્યાયમાં તારતમ્યતા હોય છે, એના અંશો વધતા જાય છે; તેવી અનેકતા કેવળીને નથી. ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાને ચારિત્રના અંશો વધીને બારમે પૂર્ણ થાય છે. એવો વિસ્તાર તેરમે ગુણસ્થાને કેવળીને નથી.

ભગવાનને રાગનો નાશ થયો છે માટે અતુલ મહિમાવંત છે. ભગવાન વીતરાગ છે. કોઈ સાધુ

ભ્રષ્ટ થઈને ચાલ્યો જાય તો આ મારો શિષ્ય છે માટે એને સમજાવું એવા રાગ કેવળીને હોતો નથી કેમ કે તેઓ વીતરાગ જ્ઞાનમૂર્તિ છે. શાસનનું ફળ થયું કે ન થયું એની દરકાર અર્હંતને ભગવાન નથી.

ઈંદ્રો, ચક્રવર્તીઓ વગેરે જેમના ચરણ સેવે છે એવા ભગવાનનો અતુલ મહિમા છે. સંસારમાં નિર્ધન સધનનો મહિમા કરે છે પણ ખરેખર તો બન્ને ભિખારી છે. અહીં તો કહે છે કે પહેલાં તીર્થંકરને ઘણા સાધુઓ અને શ્રાવકાદિ હોય છે અને છેલ્લા તીર્થંકર વખતે સાધુ શ્રાવકાદિ થોડા હોય છે તેથી છેલ્લા તીર્થંકરને એમ થતું નથી કે મારું શાસન નાનું છે. તેઓ તો વીતરાગપણે બિરાજે છે.

અર્હંત ભગવાન સ્વરૂપની લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે. ''શ્રી'' એટલે કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી પ્રગટી છે માટે ભગવાન શોભાવંત છે. લોકાલોકને જાણે છે માટે સુખી છે એમ નથી. ભગવાન લોકાલોકને જાણવા માટે ઉપયોગ મૂકતા નથી પણ સ્વને જાણે છે એમાં લોકાલોક જણાઈ જાય છે. માટે નિજસુખમાં લીન છે. તેઓ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના નાથ છે, કેવળજ્ઞાનરૂપી પૂર્ણ પર્યાય થઈ તેના નાથ છે કેમ કે સામાન્ય જે દ્રવ્ય છે તેમાંથી પ્રગટ થયેલી પર્યાય જે વિશેષ છે તે કદી જુદી પડતી નથી. માટે ભગવાન તેના નાથ છે. ચૈતન્ય જ્ઞાનજ્યોતિથી લોકાલોકને ઢાંકી દીધો છે એટલે કે જ્ઞાનમાં તે જણાઈ ગયો છે.

ગાથા ૧૭૫

ठाणणिसेज्जविहारा ईहापुव्वं ण होइ केवलिणो।
तम्हा ण होइ बंधो साक्खट्ठं मोहणीयस्स॥ १७५॥

स्थाननिषण्णविहारा ईहापूर्वं न भवन्ति केवलिनः।
तस्मान्न भवति बंधः साक्षार्थं मोहनीयस्य॥ १७५॥

અભિલાષપૂર્વ વિહાર, આસન, સ્થાન નહિ જિનદેવને,
તેથી નથી ત્યાં બંધ; બંધન મોહવશ સાક્ષાર્થને. ૧૭૫.

અન્વયાર્થ : (**केवलिनः**) કેવળીને (**स्थाननिषण्णविहाराः**) ઊભા રહેવું, બેસવું અને વિહાર (**ईहापूर्वं**) ઇચ્છાપૂર્વક (**न भवन्ति**) હોતાં નથી, (**तस्मात्**) તેથી (**बंधः न भवति**) તેમને બંધ નથી; (**मोहनीयस्य**) મોહનીયવશ જીવને (**साक्षार्थम्**) ઇંદ્રિયવિષયસહિતપણે બંધ થાય છે.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવને ઊભા રહેવાનો વિકલ્પ હોતો નથી. દેહ જે જગ્યાએ ઊભો રહેવાનો હોય તે જગ્યાએ થંભી જાય છે. ભગવાનને ઇચ્છા નથી, સહજ થંભી જાય છે. જગતના લોકોને શ્રવણનું પુણ્ય હોય ત્યાં દેહ થંભી જાય છે. ઇંદ્ર ત્યાં સમવસરણ રચે છે. પદ્માસન થઈ જાય છે. અહીંના લોકો પાત્ર છે માટે હું અહીં થંભી જાઉં એવો રાગ ભગવાનને નથી. વળી ભગવાન જમીનથી પાંચ હજાર ધનુષ ઊંચા વિહાર કરે છે. બાગ-બગીચામાં કે યક્ષના દેવળમાં ભગવાન ઊતરતા નથી. ઊંચે વિહાર કરે છે પણ એમને ઇચ્છા નથી માટે બંધ નથી. ઇંદ્રિયનો વિષય હોય એને રાગ હોય છે, તેથી બંધ પણ હોય છે. ભગવાન ઇંદ્રિય દ્વારા જોતા નથી. નીચલી દશામાં શ્રવણ, મનન, દર્શન આદિ ઇંદ્રિયનો વિષય છે તો તેને રાગ હોવાથી બંધ છે, કેવળીને તે નથી માટે બંધ પણ નથી.

ચૈત્ર સુદ ૬, સોમવાર, ૩૧-૩-૫૨.

અરિહંત કેવળજ્ઞાનીને પૂર્ણદશા થઈ તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય ? તે વાત ચાલે છે.

ટીકા : આ કેવળી ભટ્ટારકને મનરહિતપણાનું પ્રકાશન છે. અર્થાત્ અહીં કેવળી ભગવાનનું મનરહિતપણું દર્શાવ્યું છે. સાધકદશામાં રાગ હોય છે ત્યાં ભાવમન હોય છે, કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્યને ઇચ્છા નથી માટે ભાવમન પણ નથી.

અર્હંત યોગ્ય પરમ લક્ષ્મીથી બિરાજમાન, પરમ વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, કેવળી ભગવાનને ઇચ્છાપૂર્વક કાંઈ પણ વર્તન હોતું નથી. તીર્થંકર કેવળીને અંતરમાં કેવળજ્ઞાન હોય છે અને બહારમાં સમવસરણાદિ હોય છે. તે ભગવાનની લક્ષ્મી છે, એનાથી તેઓ શોભાયમાન છે. કેવળ-એકલું જ્ઞાન થઈ ગયું છે.

તેમને ઉપદેશ, વિહારાદિમાં ઇચ્છા હોતી નથી. વાણીનો ધોધ ઇચ્છા વગર નીકળે છે. અર્હંત ભગવાન ઉપયોગપૂર્વક બોલતા-ચાલતા નથી. ભગવાનને નિદ્રા હોતી નથી અને એમનું શરીર પથારીમાં આળોટતું નથી. આહાર પણ હોતો નથી. અત્યારે અર્હંત ભગવાનના સ્વરૂપને અજ્ઞાની લોકોએ વિકૃત બનાવી દીધું છે. ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, આહાર આદિ ભગવાનને હોય છે એમ અજ્ઞાનીઓ માને છે, પણ તે વાત સાચી નથી.

ભગવાન વીતરાગ છે તેથી તેઓ કાંઈ ઇચ્છતા નથી કારણ કે મનપ્રવૃત્તિનો અભાવ છે અથવા તેઓ ઇચ્છાપૂર્વક ઊભા રહેતા નથી, બેસતા નથી કે શ્રીવિહારાદિક પણ કરતા નથી કારણ કે **अमनस्काः केवलिनः** એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. ભગવાને યજ્ઞ બંધ કરાવ્યા, સ્ત્રીઓને હક અપાવ્યા તેમ લોકો કહે છે તે વાત ખોટી છે. કેમ કે ભગવાનને તો કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા નથી. સાધકદશામાં રાગ છે એટલે ઇચ્છા હોય છે. ભગવાનને ભાવમન જ નથી તેથી ઇચ્છા નથી. આ ક્ષેત્રના લોકો પાત્ર છે માટે અહીં ચોમાસું કરું એવી ઇચ્છા ભગવાનને નથી. ઇચ્છા વગર દેહ એના કારણે થંભી જાય છે.

અર્હંત પરમાત્માને 'સર્વ જીવ કરું શાસન રસી' એવી ઇચ્છા નથી. અગાઉના ભવમાં છદ્મસ્થ દશામાં પોતાની નબળાઈને કારણે વિકલ્પ આવેલો એથી તીર્થંકર નામકર્મના પરમાણુ બંધાઈ ગયા હતા. બધા ધર્મ પામી જાય તો સારું એવો વિકલ્પ તો ખરેખર 'હું ખરેખર પૂર્ણ થઈ જાઉં ' એને કહેવાય છે. રાગના અભાવમાં મોક્ષ થાય એમ જ્ઞાની માને છે. રાગને ઉપાદેય માને તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગ હોય છે પણ તેને તે ઉપાદેય માનતો નથી, એનો આદર કરતો નથી.

ચાર તીર્થ સ્થાપું એવો વિકલ્પ પણ અર્હંતને હોતો નથી અને સમવસરણમાં બેસીને તીર્થને નમસ્કાર કરે છે એ વાત પણ ખોટી છે. સિદ્ધને પણ નમસ્કાર કરતા નથી, કેમ કે ભગવાનને ઇચ્છા નથી. તીર્થંકર દીક્ષા લે ત્યારે સિદ્ધને નમસ્કાર કરે છે, એ સિવાય છદ્મસ્થદશામાં પણ તીર્થંકર કોઈને નમસ્કાર કરતા નથી.

સમવસરણમાં ભગવાન પદ્માસને બિરાજે છે. તે વખતે ભગવાનને બેસવાની ઇચ્છા હોતી નથી. શરીરની પર્યાય તો જડ છે, તે તેના કારણે થાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય કે અજ્ઞાની હોય પણ કોઈ જીવ શરીરની ક્રિયા કરી શકતો નથી. પણ અહીં તો કહેવું છે કે બેસવાની ક્રિયા વખતે કેવળીને ઇચ્છા હોતી નથી, નીચલી દશાવાળાને ઇચ્છા હોય છે.

તીર્થંકર ભગવાનને સેંકડો ગાઉનો વિહાર હોય છે પણ તે ઇચ્છાપૂર્વક નથી. જમીનથી પાંચ હજાર ધનુષ ભગવાન ઊંચા વિહાર કરે છે, ઇચ્છા વિના ડગ ભરે છે, દેવો તે ડગની નીચે સોનાના કમળો બનાવે છે. આવી વિહારની ક્રિયા હોય છે. પણ તે ઇચ્છા વિના હોય છે. અજ્ઞાનીઓ કહે છે કે ભગવાન કોઈકને પ્રતિબોધવા ગયા, તો તે વાત ખોટી છે. ભગવાનને એક સમયમાં ત્રણ

કાળ ત્રણ લોકનું જ્ઞાન વર્તે છે. તેથી હું પ્રતિબોધવા જાઉં એવો વિકલ્પ તેમને હોતો નથી. ભગવાનને રોગ થતો નથી અને દવા પણ લેતા નથી કેમ કે એમને એ પ્રકારની અશાતાનો ઉદય નથી. અજ્ઞાની માને છે કે મહાવીર ભગવાનને રોગ થયો અને પછી દવા લેતા રોગ મટી ગયો, આ બધી કલ્પિત વાતો છે.

સીમંધર ભગવાન પાસે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ ગયા હતા અને ત્યાં આઠ દિવસ દિવ્યધ્વનિ સાંભળીને અહીં આવીને આ શાસ્ત્રો રચ્યા છે. માટે આ શાસ્ત્રો ઉપર કેવળીની મહોર છે. તેમાં કહે છે કે ભગવાનને સંકલ્પ-વિકલ્પ હોય નહિ કેમ કે ભગવાનને મન નથી. માટે તે તીર્થંકર પરમદેવને દ્રવ્યભાવસ્વરૂપ ચતુર્વિધ બંધ થતો નથી. ૧) જ્ઞાનાવરણાદિનો સ્વભાવ તે પ્રકૃતિબંધ છે, ૨) આત્માના એકક્ષેત્રે કર્મનું આવવું તે પ્રદેશબંધ છે, ૩) કર્મની સ્થિતિ થવી તે સ્થિતિબંધ છે, ૪) કર્મમાં ફળદાનની શક્તિ છે તે અનુભાગબંધ છે. આ ચારે પ્રકારના બંધ કેવળીને નથી.

હવે તે બંધ ૧) ક્યા કારણે થાય છે ? અને ૨) કોને થાય છે ? તે કહે છે.

૧) બંધ મોહનીય કર્મના વિલાસથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨) અક્ષાર્થ એટલે ઈંદ્રિયાર્થ-ઈંદ્રિયોનો વિષય; તે સહિત હોય તે સાક્ષાર્થ છે. મોહનીયને વશ થયેલાને ઈંદ્રિય વિષયરૂપ પ્રયોજનવાળા સંસારીઓ છે, તેમને જ બંધ થાય છે. મોહના અભાવના કારણે ભગવાનને બંધ નથી અને ભગવાનને ઈંદ્રિયનો વિષય નથી તેથી પણ ભગવાનને બંધ નથી. ગણધરાદિ મુનિઓને હજુ રાગ છે એટલે ઈંદ્રિયો ઉપર લક્ષ જાય છે માટે એમને બંધ છે.

એવી રીતે શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્યપ્રણીત પ્રવચનસાર ગાથા ૪૪માં કહ્યું છે કે :

ठाणणिसेज्जविहारा धम्मुवदेसो य णियदयो तेसि।
अरहंताणं काले मायाचारो व्व इत्थीणं॥

ગાથાર્થ : તે અર્હંત ભગવંતોને તે કાળે ઊભા રહેવું, બેસવું, વિહાર અને ધર્મોપદેશ, સ્ત્રીઓને માયાચારની માફક, સ્વાભાવિક જ-પ્રયત્ન વિના જ- હોય છે.

દેહના પરમાણુ ઊભા રહેવાના કાળે જ્યાં ઊભા રહેવાના હોય ત્યાં રહે છે. બધા જીવોની દેહની આવી સ્થિતિ હોય છે પણ અહીં તો કેવળી, અર્હંતદેવને ઈચ્છા વિના દેહ થંભી જાય છે એ વાત કરવી છે. અને બેસવાના કાળે દેહના પરમાણુની એવી સ્થિતિ હોય છે. વિહારાદિની ક્રિયા પણ પરમાણુના સ્વકાળે થાય છે. હું શરીરને ચલાવું કે ઊભું રાખું એવી ઈચ્છા ભગવાનને હોતી નથી.

ભગવાનને વિહાર થવાના કાળે વિહાર થાય છે. ધર્મોપદેશ-વાણી એના પરમાણુના કાળે થાય છે પણ કેવળીને ઈચ્છા હોતી નથી તે વાત અહીં કરવી છે. કેવળીને બહારની ક્રિયા સહજ હોય છે. એમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવ સ્ત્રીનું દૃષ્ટાંત આપે છે.

સ્ત્રીનો ભવ જે મળ્યો છે તે પૂર્વે માયાના ભાવ કર્યા હતા તેનું ફળ છે. કુટિલતાના ભાવ કરવાથી સ્ત્રીવેદ બંધાય છે. જ્યાં સુધી એ ભાવને ટાળે નહિ ત્યાં સુધી શરીરાદિની ચેષ્ટા માયાચારને લઈને સ્ત્રીને સહજ હોય છે. જો કે બધી સ્ત્રીઓને માયાચાર હોય છે એમ નથી પણ અહીં તો મુખ્યપણે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ માયાચારવાળો હોય છે એટલે એની શરીર વગેરેની ચેષ્ટા સહજ માયાચારવાળી હોય છે એમ અહીં કહેવું છે. સ્ત્રીઓને પાંચમા ગુણસ્થાનથી ઊંચી દશા હોતી નથી. સ્ત્રીના સહજ સ્વભાવની એટલે કે વિભાવની વાત છે. તેમને મનમાં કાંઈ, વાણીમાં કાંઈ ને શરીરની ચેષ્ટામાં કાંઈ હોય છે, તે પ્રયત્ન વિના હોય છે, સહજ હોય છે.

સ્ત્રીના ખ્યાલમાં પણ ઘણી વખત ન હોય એવી શરીર, વાણીની ચેષ્ટા તેને થાય છે. એ રીતે કેવળીને ઈચ્છા વિના વિહાર, ઉપદેશાદિ હોય છે. આકાશમાં વાદળાં હોય છે, તે ગમન કરે છે, તેમાં ગાજવીજ થાય છે તે સ્વાભાવિક છે, એને કોઈ ઈચ્છાપૂર્વક કરતું નથી. એમ ભગવાનને ઈચ્છાપૂર્વક વર્તન નથી એથી બંધ પણ નથી.

આવું અર્હંત પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. ''**णमो अरिहंताणं**'' કહેનારે આ સ્વરૂપને જાણીને પ્રથમ નિર્ણય કરવો પડશે. નિર્ણય કર્યા વિના ધર્મ થાય એમ નથી. ઘર માટે બજારમાંથી કાંઈ ચીજ લેવા જાય તો ત્યાં પરીક્ષા બરાબર કરીને પછી ખરીદ કરે છે. તો આત્મા માટે પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. આત્માને સમજ્યા વિના અનંતકાળમાં અનંત વખત સાધુપણું લીધું પણ એક ભવ ઓછો થયો નહિ. માટે કેવળીનું સ્વરૂપ પ્રથમ જાણીને નિર્ણય કરવો.

હવે ગાથા ૧૭૫ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૯૨

(शार्दूलविक्रीडित)

देवेन्द्रासनकंपकारणमहत्कैवल्यबोधोदये
मुक्तिश्रीललनामुखाम्बुजरवेः सद्धर्मरक्षामणेः।
सर्वं वर्तनमस्ति चेन्न च मनः सर्वं पुराणस्य तत्
सोऽयं नन्वपरिप्रमेयमहिमा पापाटवीपावकः॥ २९२॥

શ્લોકાર્થ : દેવેંદ્રોના આસન કંપાયમાન થવાના કારણભૂત મહા કેવળજ્ઞાનનો ઉદય થતાં, જે મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી સ્ત્રીના મુખકમળના સૂર્ય છે અને સદ્ધર્મના રક્ષામણિ છે એવા પુરાણ પુરુષને બધું વર્તન ભલે હોય તો પણ મન સઘળું ય હોતું નથી; તેથી તેઓ (કેવળજ્ઞાની પુરાણપુરુષ) ખરેખર અગમ્ય મહિમાવંત છે અને પાપરૂપી વનને બાળનાર અગ્નિ સમાન છે. ॥ ૨૯૨ ॥

અર્હંત ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે એટલે દેવોને ખબર પડી જાય, એટલે ઈંદ્ર સિંહાસનથી

નીચે ઊતરી જાય અને પછી મહોત્સવ કરવા સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવે છે. ભગવાન આત્માની આનંદરૂપ પરિણતિને ખીલવવામાં સૂર્ય સમાન છે અને સત્‌ધર્મના રક્ષામણિ છે.

આપત્તિઓથી અથવા પિશાચો વગેરેથી પોતાની જાતને બચાવવા માટે જે મણિ પહેરવામાં આવે છે તેને રક્ષામણિ કહેવાય છે. પુણ્ય હોય તો તે નિમિત્ત થાય છે પણ તેથી આત્માને કાંઈ લાભ નથી. આ તો દૃષ્ટાંત છે એમ ભગવાન સદ્ધર્મના રક્ષણ માટે અને અસદ્ધર્મથી બચવા માટે રક્ષામણિ છે. આત્મા પોતે ધર્મ સમજે તો નિમિત્તરૂપે ભગવાનને રક્ષામણિ કહેવાય છે. કુદેવાદિથી કેવી રીતે બચવું તે માટે ભગવાન રક્ષામણિ છે, કદાચ ઉપરથી દેવ આવે તો પણ વીતરાગને માનનારો તેને ઈચ્છે નહિ તો અત્યારના પત્થરાઓને તો એ માને જ શાનો ? માને નહિ જ.

ચૈત્ર સુદ ૭, મંગળવાર, ૧-૪-૫૨.

અર્હંત ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. શ્લોક ૨૯૨મો ચાલે છે.

આ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે, શરીર તો પર છે અને પુણ્ય-પાપના ભાવ તો કાઢી નાખવા જેવા છે. જેમ પાંચ આંગળી સાથે એક લટકતી વધારાની છઠ્ઠી આંગળી કોઈને હોય છે તે શરીરનો મૂળ અવયવ નથી તેમ **ज्ञानविग्रहं** જ્ઞાન આત્માનું શરીર છે અને પુણ્ય-પાપ થાય છે તે આત્માનું મૂળ અંગ નથી, તે છઠ્ઠી આંગળીની જેમ કાઢી નાખવા જેવા છે. આત્મા તો જ્ઞાન અને આનંદની પૂતળી છે. જે જ્ઞાન સંકોચરૂપે હતું તે પૂર્ણ વિકાસરૂપે કેવળી ભગવાનને થઈ ગયું છે. તે કેવળજ્ઞાન બહારથી પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. જેમ છઠ્ઠી આંગળી કાઢી નાખવાથી હાથ સરખો થાય છે તેમ રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર કાઢી નાખવાથી જ્ઞાનશરીર સરખું થઈ કેવળજ્ઞાનદશા થઈ જાય છે. તે કેવળી પરમાત્મા કેવા હોય ? તે કહે છે.

કેવળજ્ઞાન થાય છે ત્યારે ઈંદ્રોને ખબર પડે છે કે ભરત અથવા તો મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું છે. કેવળજ્ઞાન પર્યાય છે, તેથી તેનો ઉદય થાય છે એમ કહ્યું છે. અસંખ્ય પ્રદેશોમાં તે ખીલી જાય છે. વેપારમાં પૈસા કમાય ત્યારે હરખથી રોમાંચ ખડા થાય છે અને કોઈ વખત ભગવાનની ભક્તિ કરતાં રોમાંચ ખડા થાય છે, તે બન્ને શુભાશુભ ભાવ છે. પણ શુભાશુભ ભાવથી રહિત શુદ્ધ આત્મામાં લીન થતાં આનંદથી અસંખ્યાત પ્રદેશ ખીલી ઊઠે છે.

અર્હંત પરમાત્મા મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના મુખકમળના સૂર્ય છે. લક્ષ્મી અને જગતની સ્ત્રી તે આત્માની નથી, અંતરદશામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે તે આત્માની ખરી લક્ષ્મી છે. તે પર્યાય સમયે સમયે એવી ને એવી નવી નવી થયા જ કરે છે. જેમ પતિને જોઈને પત્નીનું મોઢું ખીલે છે તેમ આત્માનું અવલંબન લેતા પર્યાય ખીલે છે. કેવળજ્ઞાન પર્યાય ખીલવામાં આત્મા સૂર્ય સમાન છે. જેમ દરિયામાં મોજાં નવાં નવાં થાય છે અને કાંઠે આવીને સમાઈ જાય છે તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાનરૂપી પર્યાય નવી નવી

થાય છે અને અંદર સમાઈ જાય છે.

ભગવાન સદ્ધર્મના રક્ષામણિ છે. જે જીવ ધર્મ સમજે છે, તેને ભગવાન નિમિત્ત છે. ભગવાન કોઈને તારી દેતા નથી. લોઢામાં ખેંચાવાની યોગ્યતા છે તો લોહચૂંબકને નિમિત્ત કહેવાય છે, લોહચૂંબકને કારણે લોઢું ખેંચાતું નથી. તેમ જે જીવ પોતાની લાયકાતથી ધર્મ પામે તેને ભગવાન નિમિત્ત છે. અભવ્ય જીવોને ભગવાન નિમિત્ત કહેવાતા નથી. ભગવાન કોઈનો ધર્મ રાખતા નથી પણ ધર્મમાં ભગવાન નિમિત્ત છે, માટે રક્ષામણિ છે. એવા પુરાણ પુરુષને બધું વર્તન ભલે હોય તો પણ મન સઘળું ય હોતું નથી. આ આત્મા અનાદિનો પુરાણ પુરુષ છે. તેનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો પ્રગટ થઈ ગયો છે તે પુરુષને જેટલું વર્તન હોય છે તે બધું ઈચ્છાપૂર્વક હોતું નથી તેથી તે કેવળજ્ઞાની ખરેખર અગમ્ય મહિમાવંત છે.

કેવળી ભગવાનનો મહિમા સાધારણ જીવને ગમ્ય નથી. પ્રભુ અચિંત્ય મહિમાના ધારી છે. તે ભગવાન શરીર, મન, વાણી કે રાગથી જાણાય એવા નથી પણ સ્વસંવેદનથી જાણાય છે. વળી ભગવાન પાપરૂપી વનને બાળનાર અગ્નિ સમાન છે. આવા ભગવાનને જાણવા માટે બરાબર પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કોઈ કહે કે આપણે તો નાના કહેવાઈએ અને ભગવાન તો મોટા છે, એમની પરીક્ષા કેમ થાય ? તો કહે છે કે ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે એવો તારો સ્વભાવ છે. એ જાણવા માટે પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ, તો જ સમ્યગ્દર્શનરૂપી ધર્મ થાય છે. ભગવાનને જાણ્યા વિના આત્માની પણ સાચી શ્રદ્ધા થતી નથી.

કોઈ કહે કે આ શાસ્ત્રો રચનાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહમાં ગયા હતા તેની શી ખાતરી છે? તો કહે છે કે 'દર્શનસાર'માં લખ્યું છે કે ''મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસે જઈને મેળવેલા દિવ્યજ્ઞાન વડે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે અમોને બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો મોક્ષમાર્ગને કેમ જાણત?'' અને આ સિવાય 'પંચાસ્તિકાય'માં જયસેનાચાર્યે સંસ્કૃત ટીકા શરૂ કરતાં પણ કુંદકુંદ આચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ગયા હતા એમ લખ્યું છે. સીમંધર ભગવાન પાસે દિવ્યધ્વનિ સાંભળી પાછા આવીને આ ગ્રંથો શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે બનાવ્યા છે.

આ રીતે અર્હંત કેવળીની વ્યાખ્યા થઈ. હવેની ગાથામાં સિદ્ધ પરમાત્મા કેવા હોય છે તે કહે છે.

ગાથા ૧૭૬

आउस्स खयेण पुणो णिण्णासो होइ सेसपयडीणं।
पच्छा पावइ सिग्घं लोयग्गं समयमेत्तेण ॥ १७६ ॥

आयुषः क्षयेण पुनः निर्नाशो भवति शेषप्रकृतीनाम्।
पश्चात्प्राप्नोति शीघ्रं लोकाग्रं समयमात्रेण ॥ १७६ ॥

આયુક્ષયે ત્યાં શેષ સર્વે કર્મનો ક્ષય થાય છે;
પછી સમયમાત્રે શીઘ્ર તે લોકાગ્ર પહોંચી જાય છે. ૧૭૬.

અન્વયાર્થ : (**પુનઃ**) વળી (કેવળીને) (**आयुषः क्षयेण**) આયુના ક્ષયથી (**शेषप्रकृतीनाम्**) શેષ પ્રકૃતિઓનો (**निर्नाशः**) સંપૂર્ણ નાશ (**भवति**) થાય છે; (**पश्चात्**) પછી તે (**शीघ्रं**) શીઘ્ર (**समयमात्रेण**) સમયમાત્રમાં (**लोकाग्रं**) લોકાગ્રે (**प्राप्नोति**) પહોંચે છે.

સિદ્ધદશા થવા પહેલાં કેવળીને ચાર કર્મો બાકી હોય છે. વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુ - એ ચારે કર્મો નાશ થાય છે ત્યારે સિદ્ધદશા પ્રગટે છે. આયુકર્મના નાશ થવાથી બાકીના ત્રણે કર્મોનો નાશ થાય છે. અને પછી એક સમયમાં લોકના અગ્રભાગે ભગવાન બિરાજે છે.

ટીકા : આ શુદ્ધ જીવને સ્વભાવગતિની પ્રાપ્તિ થવાના ઉપાયનું કથન છે. ચાર ગતિ તે સ્વભાવગતિ નથી પણ વિભાવગતિ છે. દારૂ-માંસાદિ ખાય છે તે નરકમાં જાય છે, માયા-કપટના ભાવ કરે છે તે ઢોર થાય છે, શુભભાવથી સ્વર્ગગતિ મળે છે ને મધ્યમ શુભ પરિણામથી મનુષ્ય થાય છે. આ ચારે ગતિ વિભાવનું ફળ છે અને મોક્ષગતિ તે સ્વભાવનું ફળ છે.

સિદ્ધ ભગવાન સ્વભાવગતિ ક્રિયારૂપે પરિણત છે. વિકાર કે કર્મના નિમિત્ત વિનાની સિદ્ધની ક્રિયા હોય છે. જડની ક્રિયાનો સંબંધ કે રાગની ક્રિયા એમને નથી. વળી તેઓ છ કાયના ક્રમથી રહિત છે. છ કાયના જીવો છ દિશાઓમાં ગમન કરે છે, તેઓ આડાઅવળા જાય છે. સિદ્ધ ભગવાન સમશ્રેણીમાં સીધા લોકાગ્રે જાય છે એ સ્વભાવગતિનું પરિણમન છે.

સિદ્ધક્ષેત્ર સન્મુખ ભગવાનને પરમ શુક્લધ્યાન વડે કર્મોનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. ભગવાન નિજસ્વરૂપમાં લીન થયા. એ શુક્લધ્યાન કેવું હોય છે ? તે કહે છે કે હું ધ્યાન કરું, આ મારું ધ્યેય છે અને હું ધ્યાતા છું એવા ભેદો જેમાં રહ્યા નથી એટલે કે શુક્લધ્યાનના ફળ સંબંધી અને એના પ્રયોજન સંબંધી વિકલ્પો જેમાં નથી એવા શુક્લધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન પમાય છે. તે શુક્લધ્યાન નિજસ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ છે. એ વડે આયુકર્મનો ક્ષય થાય છે, અને આયુકર્મનો ક્ષય થતાં

વેદનીય, નામ ને ગોત્ર નામની શેષ પ્રકૃતિઓનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. કર્મનો નાશ થવાનું કારણ અંતરમાં સ્થિર થવું તે કહ્યું છે.

કેવળી ભગવાનને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મો નાશ થયા છે, તે અવિચલ શુક્લધ્યાન વડે થયા છે અને બાકીના ચાર કર્મોનો નાશ થઈને સિદ્ધદશા પ્રગટે છે તે પણ નિજસ્વરૂપમાં સ્થિર થવાથી થાય છે. શુક્લધ્યાન વડે કેવળજ્ઞાન પમાય છે અને શુક્લધ્યાન તે તપ છે. અજ્ઞાની બહારમાં વરસીતપ આદિ કરી માથે ઊજમણું કરે છે અને કળશ ચડાવ્યો માને છે. પણ આત્માની સમજણ વિના બહારની તપશ્ચર્યામાં અને ઊજમણામાં અભિમાનનો કળશ ચડે છે. બહારના તપમાં મંદકષાય કરે તો પુણ્ય થાય છે. પણ એનાથી ધર્મ માને છે એટલે મિથ્યાત્વનું પાપ સાથે લાગે છે માટે પ્રથમ આત્માની ઓળખાણ કરવી જોઈએ.

ભગવાનને શુક્લધ્યાન વડે આયુકર્મનો ક્ષય થતાં બાકીના ત્રણ કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે અને સિદ્ધક્ષેત્ર તરફ સ્વભાવગતિક્રિયા થાય છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સહજ મહિમાવાળા નિજસ્વરૂપમાં હોવા છતાં વ્યવહારે તે ભગવાન અર્ધક્ષણમાં (સમયમાત્રમાં) લોકાગ્રે પહોંચે છે. સિદ્ધ ભગવાન લોકાગ્રે રહે છે એ વ્યવહાર છે, ખરેખર તો પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં સ્થિત છે. ચૈતન્ય અસંખ્ય પ્રદેશી એનું ક્ષેત્ર છે, તેમાં જ્ઞાન-દર્શન વગેરે અનંતગુણો છે, તેમાં એકાગ્ર થતાં કેવળજ્ઞાનાદિ ખીલી નીકળે છે. સિદ્ધ ભગવાન લોકાગ્રે રહે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. ખરેખર તો પોતાના જ્ઞાન-આનંદમાં રહે છે. અહીંથી દેહ છૂટ્યો એટલે સમયમાત્રમાં લોકાગ્રે સ્થિત થાય છે તે વ્યવહાર છે.

શ્લોક ૨૯૩

(अनुष्टुभ)

षट्कापक्रमयुक्तानां भविनां लक्षणात् पृथक्।
सिद्धानां लक्षणं यस्मादूर्ध्वगास्ते सदा शिवाः ॥ २९३ ॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ છ અપક્રમ સહિત છે એવા ભવવાળા જીવોના (-સંસારીઓના) લક્ષણથી સિદ્ધોનું લક્ષણ ભિન્ન છે, તેથી તે સિદ્ધો ઊર્ધ્વગામી છે અને સદા શિવ (નિરંતર સુખી) છે. ।।૨૯૩।।

કોઈ પૃથ્વી, કોઈ પાણી, કોઈ અગ્નિ, કોઈ વાયરો અને કોઈ વનસ્પતિ નિગોદ અને ત્રસાદિ છ કાયમાં આડા-અવળા સંસારી જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આત્માના ભાન વિના છ કાયમાં રખડપટી કર્યા કરે છે, એનું જ્ઞાન કરાવે છે. કોઈ જીવને કોઈ જીવ બચાવી શકે છે કે મારી શકે છે એ વાત નથી પણ આત્મા પોતે જેવા ભાવ કરે છે એવા ભવનું પરિભ્રમણ કરે છે, સિદ્ધ ભગવાન તો ઊર્ધ્વગતિએ જાય છે પણ સંસારી પ્રાણી ચાર ગતિમાં રખડે છે.

સંસારીની ગતિ કરતાં સિદ્ધની ગતિ વિરુદ્ધ છે. સિદ્ધ ભગવાન બિરાજે છે તે ક્ષેત્રે નિગોદના

જીવો પણ હોય છે. પણ તે તેમની સહજ સ્વાભાવિકગતિ નથી. ભગવાનને તો આઠ કર્મોનો ક્ષય થયો છે એટલે એક સમયમાં લોકાગ્રે જાય છે. તે સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગમન ક્રિયા છે, ભગવાન સદા પોતાના આનંદમાં લીન છે. ત્યાં લાડી, વાડી, ગાડી એવું કાંઈ હોતું નથી. એકલો ચિદ્‌બિંબ છે. જ્ઞાન અને આનંદની મૂર્તિ છે, તેમાં ભગવાન લીન છે. હવે ભગવાનને અવતાર હોય નહિ. જેમ ચણો શેકાયા પછી ફરીને ઊગે નહિ તેમ આત્મા સિદ્ધ થયો તે પાછો અવતાર લે નહિ.

ચૈત્ર સુદ ૮, બુધવાર, ૨-૪-૫૨.

સિદ્ધ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કેવું હોય ? તેનો અધિકાર ચાલે છે. શ્લોક ૨૯૩મો થયો છે. ધર્મનું ફળ સિદ્ધપણું છે. સિદ્ધદશામાં જે ન હોય તેનાથી ધર્મ થાય નહિ. મોક્ષ અવસ્થામાં શરીર, વાણી, મનાદિ પરવસ્તુનો સંબંધ તો નથી પણ ત્યાં દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રતાદિનો શુભભાવ પણ નથી. માટે પરવસ્તુ અને શુભભાવથી ધર્મ થાય નહિ. ધર્મ કરનારે પરવસ્તુને અને પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડવી જોઈએ.

સિદ્ધદશારૂપ જે ફળ આવ્યું તે પુણ્ય-પાપથી થયું હોય તો ત્યાં પુણ્ય-પાપાદિ ભાવ હોવા જોઈએ, મોક્ષમાર્ગનું ફળ તે મોક્ષ છે. મોક્ષમાં બંધન નથી. પુણ્ય-પાપાદિ ભાવો બંધનું કારણ છે. **''णमो सिद्धाणं''** કહેવાવાળાએ આવું સિદ્ધનું સ્વરૂપ છે તે પ્રથમ જાણવું પડશે અને જેને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે બંધભાવથી રહિત અબંધભાવની રુચિ કરવી પડશે, અને બંધભાવની રુચિ છોડવી પડશે. સિદ્ધ ભગવાનને બંધ નથી કેમ કે તે બંધનો છેદ કરીને સિદ્ધ થયા છે, તે હવેના શ્લોકમાં કહે છે.

શ્લોક ૨૯૪

(मन्दाक्रान्ता)

बन्धच्छेदादतुलमहिमा देवविद्याधराणां
प्रत्यक्षोऽद्य स्तवनविषयो नैव सिद्धः प्रसिद्धः।
लोकस्याग्रे व्यवहरणतः संस्थितो देवदेवः
स्वात्मन्युच्चैरविचलतया निश्चयेनैवमास्ते॥ २९४॥

શ્લોકાર્થ : બંધનો છેદ થવાથી જેમનો અતુલ મહિમા છે એવા (અશરીરી અને લોકાગ્રસ્થિત) સિદ્ધભગવાન હવે દેવો અને વિદ્યાધરોના પ્રત્યક્ષ સ્તવનનો વિષય નથી જ એમ પ્રસિદ્ધ છે. તે દેવાધિદેવ વ્યવહારથી લોકના અગ્રે સુસ્થિત છે અને નિશ્ચયથી નિજ આત્મામાં એમ ને એમ અત્યંત અવિચળપણે રહે છે. ॥ ૨૯૪ ॥

તે સિદ્ધ ભગવાન સંપૂર્ણ સુખી છે. કેવળી ભગવાનને તો હજી અમુક ગુણોની અશુદ્ધતા છે પણ સિદ્ધ ભગવાનને બધા ગુણો શુદ્ધ થઈ ગયા છે. ભગવાને જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવના અવલંબનથી પુણ્ય-પાપાદિ ભાવનો છેદ કર્યો છે. એટલે કે જે ભાવથી બંધ થાય તે ભાવનો છેદ કર્યો છે. તો જેને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે પણ પુણ્ય-પાપાદિ જે બંધના કારણ છે તેની રુચિ છોડવી પડશે અને અબંધ આત્માની રુચિ કરવી પડશે. ભગવાને બંધનો છેદ કર્યો છે એનો અર્થ એ છે કે પહેલા એમને પણ ભાવબંધ હતો. પહેલેથી પર્યાયમાં અબંધ હતા એમ નથી, અંતર્‌સ્વભાવના અવલંબનથી બંધનો છેદ કર્યો છે.

દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રતાદિના શુભભાવ અપૂર્ણદશામાં હોય છે પણ જ્ઞાનીને તેની રુચિ હોતી નથી. ભાવબંધનો સંપૂર્ણ છેદ તે જ સિદ્ધદશા છે. આથી નક્કી થયું કે જેને પુણ્ય-પાપ કે જે ભાવબંધનું કારણ છે તેની રુચિ છે તેને બંધની રુચિ છે અને બંધની રુચિવાળાને ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં રખડવાની રુચિ છે. તો જેને ભાવબંધનો છેદ કરવો હોય તેણે અબંધ સ્વભાવની રુચિ કરવી. ભગવાને ભાવબંધનો છેદ કર્યો છે તે એમનો મહિમા છે.

અર્હંત પરમાત્મા સમવસરણમાં બિરાજે છે ત્યારે તો દેવો અને વિદ્યાધરો તેમનું પ્રત્યક્ષ સ્તવન-પૂજન આદિ કરે છે. પણ સિદ્ધદશાને પામે એટલે શરીરરહિત થાય છે તેથી દેવો અને વિદ્યાધરોને પ્રત્યક્ષ સ્તુતિ કરવાનો વિષય રહેતો નથી એટલે સિદ્ધ ભગવાન પરોક્ષ સ્તુતિ-વંદન આદિ કરવા યોગ્ય છે.

તે સિદ્ધ ભગવાનનો આત્મા વ્યવહારે લોકાગ્રે સ્થિત થાય છે એમ કહેલ છે. ખરેખર તો પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં સ્વઆનંદમાં સ્થિત છે. પર ક્ષેત્રે સ્થિત છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. આ વાતની પ્રથમ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. જેને મોક્ષ જોઈતો હોય એટલે કે સુખી થવું હોય તેણે સુખી થયેલા જીવોનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

શ્લોક ૨૯૫

(अनुष्टुभ्)

पंचसंसारनिर्मुक्तान् पंचसंसारमुक्तये।
पंचसिद्धानहं वंदे पंचमोक्षफलप्रदान्॥ २९५॥

શ્લોકાર્થ : (દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ ને ભાવ -એવા પાંચ પરાવર્તનરૂપ) પાંચ પ્રકારના સંસારથી મુક્ત, પાંચ પ્રકારના મોક્ષરૂપી ફળને દેનારા (અર્થાત્ દ્રવ્યપરાવર્તન, ક્ષેત્રપરાવર્તન, કાળપરાવર્તન, ભવપરાવર્તન અને ભાવપરાવર્તનથી મુક્ત કરનારા), પંચપ્રકાર સિદ્ધોને (અર્થાત્ પાંચ પ્રકારની મુક્તિને-સિદ્ધિને-પ્રાપ્ત સિદ્ધભગવંતોને) હું પાંચ પ્રકારના સંસારથી મુક્ત થવા માટે વંદું છું. ॥૨૯૫॥

પાંચ પ્રકારના સંસારથી મુક્ત, પાંચ પ્રકારના મોક્ષરૂપી ફળને દેનારા, પંચ પ્રકાર સિદ્ધોને હું પાંચ પાંચ પ્રકારના સંસારથી મુક્ત થવા માટે વંદું છું. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એ પાંચ પ્રકારના સંસારથી સિદ્ધ ભગવાન મુક્ત થયા છે. શરીરાદિ જડ પુદ્‌ગલો છે એના સંબંધથી ભગવાન મુક્ત થયા છે. ભરત-મહાવિદેહ, સ્વર્ગ-નરકાદિ જે ક્ષેત્ર છે એમાં ભગવાનને રખડવાનું રહ્યું નથી. કાળ એટલે અવસ્થા-સંસારની કોઈ પણ પ્રકારની અવસ્થા ભગવાનને નથી. નર-નારકાદિ ભવમાં રખડવાનું હોતું નથી. શુભાશુભ ભાવો તે સંસારનું કારણ છે, તે ભગવાનને નથી. આ પાંચ પ્રકારના પરાવર્તનથી સિદ્ધ મુક્ત થયા છે. જેને આ પાંચ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની રુચિ હોય તેને સંસારની રુચિ છે. જેને મુક્તિ જોઈતી હોય તેણે તેની રુચિ છોડવી જોઈએ.

નવમી ગ્રૈવેયકે જવાનો ભાવ પણ સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ છે. અને તીર્થંકર નામકર્મ જે ભાવથી બંધાય તે પણ સંસાર છે. માટે જેને પંચપરાવર્તનથી છૂટવું હોય તેણે શરીરાદિ પરવસ્તુ, શુભાશુભ ભાવ, સ્વર્ગ આદિના ભવો અને પર ક્ષેત્રની રુચિ છોડવી જોઈએ. જેને પાંચ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની ચાહ છે તેને આત્માની ચાહ નથી. પ્રથમ રુચિ છૂટે છે, સંયોગો છૂટી જતા નથી. સ્વભાવની રુચિ થાય તેને સંસારની રુચિ રહેતી નથી. જ્યાં સુધી વીતરાગ ન થાય ત્યાં સુધી પાંચ પ્રકારના ભાવો હોય છે પણ એની રુચિ હોતી નથી. સાધકદશામાં અશુભથી બચવા શુભભાવ વંદન આદિનો હોય છે પણ જ્ઞાની એ રાગ રાખવાનો કામી નથી. માટે પ્રથમ સિદ્ધના સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. તેથી હવે ગાથા ૧૭૭માં વિશેષ વર્ણન કરે છે.

ગાથા ૧૭૭

जाइजरमरणरहियं परमं कम्मट्ठवज्जियं सुद्धं।
णाणाइचउसहावं अक्खयमविणासमच्छेयं॥ १७७॥

जातिजरामरणरहितं परमं कर्माष्टवर्जितं शुद्धम्।
ज्ञानादिचतुःस्वभावं अक्षयमविनाशमच्छेद्यम्॥ १७७॥

કર્માષ્ટવર્જિત, પરમ, જન્મજરામરણહીન, શુદ્ધ છે,
જ્ઞાનાદિ ચાર સ્વભાવ છે, અક્ષય, અનાશ, અછેદ્ય છે. ૧૭૭.

અન્વયાર્થ : (પરમાત્મતત્ત્વ) (**जातिजरामरणरहितम्**) જન્મ-જરા-મરણ રહિત, (**परमम्**) પરમ, (**कर्माष्टवर्जितम्**) આઠ કર્મ વિનાનું, (**शुद्धम्**) શુદ્ધ (**ज्ञानादिचतुःस्वभावम्**) જ્ઞાનાદિક ચાર સ્વભાવવાળું, (**अक्षयम्**) અક્ષય, (**अविनाशम्**) અવિનાશી અને (**अच्छेद्यम्**) અચ્છેદ્ય છે.

સિદ્ધ પરમાત્મા કેવા છે ? તદ્દન શુદ્ધ પરમાનંદની મૂર્તિ છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય અને અનંત સુખ જેમને પ્રગટ થયા છે, તે અનંતચતુષ્ટય અક્ષય છે. તેનો નાશ થતો નથી. એને કોઈ છેદી કે ભેદી શકતું નથી. એના ભંગ કે કટકા થતા નથી.

ટીકા : જેનો સંપૂર્ણ આશ્રય કરવાથી સિદ્ધ થવાય છે એવા કારણપરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું આ કથન છે. આ ગાથા તો કાર્યપરમાત્મા જે સિદ્ધ ભગવાન ને તેના સ્વરૂપની છે પણ તે ભગવાન કેવી રીતે થયા તે બતાવતા કારણતત્ત્વને પણ અહીં કહે છે.

સિદ્ધ પરમાત્મા સુખી કેમ થયા ? તે કહે છે. આત્મા અનાદિ અનંત છે. તેને કોઈએ બનાવ્યો નથી. તેના ત્રિકાળ ધ્રુવસ્વભાવમાં સંસાર નથી, પર્યાયમાં એક સમયનો સંસાર છે. જો વસ્તુમાં સંસાર હોય તો સંસારનો કદી નાશ થાય નહિ. કારણતત્ત્વ કેવું છે તે કહે છે. કેમ કે કારણતત્ત્વના અવલંબને સિદ્ધ પૂર્ણદશાને પામ્યા છે. અહીં સિદ્ધનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધ જેના આશ્રયે થયા એ કારણતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. કેમ કે જેવો સ્વભાવ છે એવી પૂર્ણ દશા સિદ્ધ ભગવાનને પ્રગટ થઈ ગઈ છે.

કારણતત્ત્વ નિસર્ગ એટલે સ્વભાવથી જ જેમાં સંસારનો અભાવ છે તેથી જન્મ, જરા, મરણ રહિત છે. સિદ્ધને જન્મ-જરા-મરણ નથી, કેમ કે વસ્તુસ્વભાવ ત્રણે કાળે જન્મ-જરા-મરણ રહિત છે અને પરમ પારિણામિક ભાવ વડે પરમ સ્વભાવભાવવાળું હોવાને લીધે પરમ છે. સિદ્ધને પરમ પારિણામિકભાવ પ્રગટ થઈ ગયો છે. તે ભાવ શક્તિરૂપે ત્રિકાળ દરેક આત્મામાં ભરેલો છે. સંસારમાં રહેલો જ્ઞાની જૈન એમ માને છે કે મારું સ્વરૂપ તો સિદ્ધ જેવું છે, પુણ્ય-પાપ તે મારો સ્વભાવ નથી. ત્રિકાળસ્વરૂપ જન્મ, જરા, મરણ રહિત પરમ પારિણામિકભાવવાળું છે. તેનું અવલંબન લેવાથી

પારિણામિકભાવ પ્રગટ થાય છે.

વળી કારણતત્ત્વ કેવું છે ? કે ત્રણે કાળે નિરુપાધિ સ્વરૂપવાળું હોવાને લીધે આઠ કર્મ વિનાનું છે. આત્મવસ્તુમાં ત્રણે કાળે કર્મ નથી. સંસારપર્યાયમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે પણ સિદ્ધપર્યાયમાં આઠ કર્મનું નિમિત્ત પણ નથી. આત્મા ત્રણે કાળે કર્મની ઉપાધિથી રહિત છે એવી ઓળખાણ કરે તો કર્મરહિત થવાય છે. જુઓ, અહીં કારણપરમાત્માની વાત કરી હોય એવી વ્યાખ્યા છે. પણ ખરેખર ગાથામાં તો કાર્યપરમાત્માની વાત છે. અર્હંત અને સિદ્ધ બન્ને કાર્યપરમાત્મા છે. પણ અહીં તો સિદ્ધપરમાત્માની વાત છે.

કારણપરમાત્મા અને કાર્યપરમાત્મા, દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ રહિત હોવાને લીધે શુદ્ધ છે. સિદ્ધ ભગવાન તો પૂર્ણ શુદ્ધ છે કેમ કે તેમને અશુદ્ધતા નથી અને જડકર્મ પણ નથી. એવી રીતે આત્મા પણ જડકર્મ અને અને પુણ્ય-પાપદિ ભાવકર્મ રહિત હોવાને લીધે ત્રણે કાળ શુદ્ધ છે. આત્મા પોતે પરમાત્મા છે એનું ભાન કરવાથી પરમાત્મા થવાય છે.

સિદ્ધ પરમાત્મા સહજ જ્ઞાન, સહજ દર્શન, સહજ ચારિત્ર અને સહજ ચિત્શક્તિમય છે તેથી તે જ્ઞાનદર્શનાદિ ચાર સ્વભાવવાળા છે. આત્મા પણ ચાર સ્વભાવવાળો છે, તે ત્રિકાળ છે. પર્યાયમાં અપૂર્ણતા દેખાય છે, તે ત્રિકાળી સ્વભાવનો આશ્રય કર્યો નથી માટે દેખાય છે. સ્વભાવનો આશ્રય કરવાથી પર્યાયમાં સહજ જ્ઞાનાદિ પૂર્ણદશા થાય છે. તે સિદ્ધનું સ્વરૂપ છે.

સાદિ-સાંત, મૂર્ત, ઇંદ્રિયાત્મક, વિજાતીય, વિભાવ વ્યંજનપર્યાય રહિત હોવાને લીધે પરમાત્મતત્ત્વ અક્ષય છે. જુઓ, અહીં સિદ્ધ ભગવાનની સીધી વાત કરે છે. શરીર, ઇંદ્રિયાદિ સાદિ-સાંત હોવાને કારણે નાશવાન છે, તે જડ રૂપી છે. આત્માથી જુદી જાતનું છે, તે ઘણા પરમાણુનો પિંડ છે માટે વિકારી વ્યંજનપર્યાય છે. ભગવાન શરીરથી રહિત છે. આત્મા ત્રણે કાળે શરીર રહિત છે એવું ભાન કરે તો ધર્મ થાય એમ છે. શરીરથી ધર્મ કરી લો એમ માનનાર અજ્ઞાની છે. શરીર સાથે પચીશ-પચાશ વર્ષનો સંબંધ છે તેમાં આખો અર્પાઈ જાય છે. છતાં તે શરીર સાથે આવતું નથી કેમ કે તે નાશવાન છે, આત્મા અક્ષય છે.

ચૈત્ર સુદ ૧૦, શુક્રવાર, ૪-૪-૫૨.

સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ તથા આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે કહે છે. જેવા સિદ્ધ છે તેવો જ આત્માનો સ્વભાવ છે. એક સમયની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપરૂપ મલિનતા છે પણ ત્રિકાળી સ્વભાવ તો શુદ્ધ છે, તેના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. અને મોક્ષમાર્ગનું ફળ તે સિદ્ધપણું છે.

પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ગતિના હેતુભૂત પુણ્ય-પાપકર્મરૂપ દ્વંદ્વનો અભાવ હોવાને લીધે સિદ્ધ અવિનાશી છે. પુણ્ય-પાપ સ્વર્ગ-નરકાદિ ગતિનું કારણ છે તે સિદ્ધ ભગવાનને નથી કેમ કે પુણ્ય-પાપનો નાશ

કરીને તેઓ સિદ્ધ થયા છે અને આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં પણ પુણ્ય-પાપનો અભાવ છે. એવા આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા કરવાથી મોક્ષમાર્ગ થાય છે અને તેનું ફળ તે મોક્ષ છે.

સિદ્ધ પરમાત્મા વધ, બંધ અને છેદને યોગ્ય મૂર્તિથી રહિત હોવાને લીધે અચ્છેદ્ય છે. ભગવાનને શરીર જ નથી તેથી તેઓ છેદ, વધાદિને યોગ્ય છે જ નહિ અને આત્મા પણ શરીર રહિત છે તેથી તેને પણ છેદ, વધ કે બંધ નથી. પર્યાયમાં એક સમયનો સંસાર છે, એ સિવાયનું આત્માનું ત્રિકાળી સ્વરૂપ બંધ, છેદ અને વધ વગરનું છે એની શ્રદ્ધા કરવી -તેનું નામ ધર્મ છે.

હવે ગાથા ૧૭૭ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૯૬

(मालिनी)

अविचलितमखंडज्ञानमद्वन्द्वनिष्ठं
निखिलदुरितदुर्गव्रातदावाग्निरूपम्।
भज भजसि निजोत्थं दिव्यशर्मामृतं त्वं
सकलविमलबोधस्ते भवत्येव तस्मात्॥ २९६॥

શ્લોકાર્થ : અવિચળ, અખંડજ્ઞાનરૂપ, અદ્વંદ્વનિષ્ઠ (રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વમાં નહિ રહેલ) અને સમસ્ત પાપના દુસ્તર સમૂહને બાળવામાં દાવાનળ સમાન -એવા સ્વોત્પન્ન (પોતાથી ઉત્પન્ન થતાં) દિવ્યસુખામૃતને (-દિવ્યસુખામૃતસ્વભાવી આત્મતત્ત્વને) -કે જેને તું ભજી રહ્યો છે તેને-ભજ; તેથી તને સકળવિમળ જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) થશે જ. ॥ ૨૯૬ ॥

તે પરમાત્મા અવિચળ, અખંડ જ્ઞાનરૂપ, અદ્વંદ્વનિષ્ઠ અને સમસ્ત પાપના દુસ્તર સમૂહને બાળવામાં દાવાનળ સમાન છે. એવા પોતાથી ઉત્પન્ન થતા દિવ્ય સુખામૃતને કે જેને તું ભજી રહ્યો છે તેને ભજ. તેથી તને સકળવિમળ જ્ઞાન થશે જ. આ વાત પાછી કારણપરમાત્માની લીધી છે. આ શ્લોકમાં મુનિ પોતાના આત્માને સંબોધે છે કે અંતર આત્માને ભજ ! તે આત્મા કેવો છે ? અવિચળ, અખંડાનંદ, નિત્યાનંદ, ચળે નહિ એવો છે. અલ્પ જ્ઞાન ખંડખંડ છે પણ સ્વભાવ તો અખંડ અભેદ એકરૂપ છે. તેનું અવલંબન કરવાથી અખંડ જ્ઞાન પ્રગટે છે. તે અખંડ જ્ઞાનમાં રાગ-દ્વેષાદિનું દ્વંદ્વપણું નથી તેથી રાગાદિ રહિત અને શરીર, વાણી, મન રહિત આત્માને માને તે સાચો જૈન છે.

ભગવાન ચિદાનંદમૂર્તિ છે, તેની પર્યાયમાં રાગદ્વેષનું દ્વૈતપણું છે. તે એનું ત્રિકાળી સ્વરૂપ નથી. અહો ! આત્મામાં પુણ્ય-પાપનું દ્વંદ્વ જ નથી કેમ કે તે વિકાર છે. એ વિકાર જ્ઞાયકતત્ત્વમાં નથી, જ્ઞાયકતત્ત્વ તો ત્રિકાળ એકરૂપ છે. મુશ્કેલીથી નાશ થઈ શકે એવા પુણ્ય-પાપને બાળવામાં આત્મા અગ્નિ સમાન છે. શુભાશુભ ભાવો દુઃખદાયક છે અને આત્માના અવલંબને થતો ભાવ તે દિવ્ય

સુખામૃતમય છે. કેમ કે આત્મા દિવ્ય સુખામૃત સ્વભાવી આત્મા છે. આત્મા ઉત્કૃષ્ટ સુખની ખાણ છે. જેવો સિદ્ધ ભગવાનનો આનંદ છે તેવો આત્મામાં ત્રિકાળ આનંદ ભર્યો છે. પુણ્ય-પાપમાં આનંદ નથી તો પછી શરીર, વાણી, મન આદિ પરપદાર્થમાં તો આત્માનો આનંદ ક્યાંથી હોય? ન જ હોય.

અમૃતાનંદ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેને લઈને સિદ્ધ થવાનો છું પણ પુણ્ય-પાપ કે દેહની ક્રિયાથી સિદ્ધ થવાનો નથી. આત્મા સુખની ખાણ છે. જેમ ગોળનો રવો હોય તો તેમાંથી ગોળ જ નીકળે છે તેમ આત્મામાંથી સુખામૃત નીકળે છે. પુણ્ય-પાપ આકુળતા છે માટે તેની દૃષ્ટિ છોડ અને સુખામૃત આત્માની દૃષ્ટિ કર.

મુનિ પોતાના આત્માને કહે છે કે તું જેને ભજી રહ્યો છે તેને ભજ ! એટલે કે આત્મા આનંદામૃતની ગાંઠ છે. એમાં એકાગ્ર થઈ રહ્યો છે તેમાં વિશેષ એકાગ્ર થા તો એમાંથી કેવળજ્ઞાનરૂપી પૂર્ણાનંદની પ્રાપ્તિ થશે. મુનિ પોતે છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા સંત દિગંબર દશાવાળા હતા. વસ્ત્ર-પાત્ર રાખે એ મુનિનું સ્વરૂપ જ નથી. અત્યારે તો મુનિના સ્વરૂપમાં કૃત્રિમતા થઈ ગઈ છે. અહીં તો કહે છે કે મુનિદશામાં જે જ્ઞાન અને આનંદ પ્રગટ્યો છે તે પોતામાંથી પ્રગટ્યો છે. તેની પૂર્ણતા પણ પોતામાં વિશેષ લીનતા કરવાથી થાય છે, બીજી રીતે થાય એમ નથી. અખંડ અવિચળ જ્ઞાયકસ્વભાવ ત્રિકાળ છે, એના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા કર અને એમાં જ વિશેષ લીનતા કરવાથી કેવળજ્ઞાન થશે, બીજો ઉપાય નથી.

હવે ગાથા ૧૭૮માં સિદ્ધ ભગવાનનું તથા આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેનું વિશેષ વર્ણન કરે છે. જેવા સિદ્ધો છે એવો જ આત્મા છે. જેમ પાણીનો સ્વભાવ તો શીતળ જ છે, તેની પર્યાયમાં ઉષ્ણતા દેખાય છે તે તેનો ત્રિકાળી સ્વભાવ નથી તેમ આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ છે, પર્યાયમાં આકુળતા એક સમય પૂરતી છે તે ત્રિકાળી સ્વભાવ નથી, તે કહે છે.

ગાથા ૧૭૮

अव्वाबाहमणिंदियमणोवमं पुण्णपावणिम्मुक्कं ।
पुणरागमणविरहियं णिच्चं अचलं अणालंबं ।। १७८ ।।

अव्याबाधमतीन्द्रियमनुपमं पुण्यपापनिर्मुक्तम् ।
पुनरागमनविरहितं नित्यमचलमनालंबम् ।। १७८ ।।

અનુપમ, અતીંદ્રિય, પુણ્યપાપવિમુક્ત, અવ્યાબાધ છે,
પુનરાગમન વિરહિત, નિરાલંબન, સુનિશ્ચળ, નિત્ય છે. ૧૭૮.

અન્વયાર્થ : (પરમાત્મતત્ત્વ) (**अव्याबाधम्**) અવ્યાબાધ, (**अतीन्द्रियम्**) અતીંદ્રિય, (**अनुपमम्**) અનુપમ, (**पुण्यपापनिर्मुक्तम्**) પુણ્યપાપ વિનાનું, (**पुनरागमनविरहितम्**) પુનરાગમન રહિત, (**नित्यम्**) નિત્ય, (**अचलम्**) અચળ અને (**अनालंबम्**) નિરાલંબ છે.

પરમતત્ત્વ કેવું છે ? બાધારહિત છે, ઈંદ્રિયોથી જણાય એવું નથી, ખંડખંડ જ્ઞાન વડે પણ આત્મતત્ત્વ જણાય તેવું નથી કેમ કે આત્મા અતીંદ્રિય છે. ભગવાન ઉપમા રહિત છે. સંસારમાં તો ઉપમા આપી શકાય છે પણ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશે કેવળજ્ઞાનના અનંત દીવડા ખીલી ગયા એને શું ઉપમા હોય ? એટલે કે અનુપમ છે. અને આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ પણ સિદ્ધ જેવો છે માટે એ પણ અનુપમ છે. આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, તેમાં પુણ્ય-પાપ પેસી ગયા નથી. આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે તે કારણ છે અને સિદ્ધદશા એનું કાર્ય છે એ કારણ-કાર્ય બન્નેની વાત કરે છે.

જેમ સિદ્ધ ભગવાનને ફરીને જન્મવું નથી તેમ આત્માને પણ અવતાર નથી. આત્મા નિત્ય છે. તેમ એની પર્યાય પૂર્ણ થઈ ગઈ તે પણ નિત્ય છે, કેમ કે એવી ને એવી કાયમ રહે છે. આત્માનો સ્વભાવ અચળ છે એમ સિદ્ધપર્યાય પણ અચળ છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ત્રિકાળી સ્વભાવ છે, તે અચળ અને નિરાલંબ છે. ''દ્રવ્યદૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ'' આ વીતરાગદેવનો મુદ્રાલેખ છે. ત્રિકાળ ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે.

ટીકા : અહીં પણ નિરુપાધિ સ્વરૂપ જેનું લક્ષણ છે એવું પરમાત્મતત્ત્વ કહ્યું છે. ગાથા ૧૭૭માં કહ્યું હતું તેમ અહીં પણ આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં ઉપાધિ નથી એમ કહે છે.

(પરમાત્મતત્ત્વ આવું છે :-) સમસ્ત દુષ્ટ અઘરૂપી વીર શત્રુઓની સેનાના ધાંધલને અગોચર એવા સહજ જ્ઞાનરૂપી કિલ્લામાં રહેઠાણ હોવાને લીધે અવ્યાબાધ છે-નિર્વિઘ્ન છે. સિદ્ધ ભગવાન અને આત્મા કેવો છે ? કે પુણ્ય-પાપની બાધારહિત છે. પુણ્ય અને પાપ બન્ને પાપ છે. અજ્ઞાનીઓ હિંસા, ચોરી, કામ, ક્રોધાદિના ભાવને પાપ કહે છે પણ જ્ઞાનીઓ તો દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રતાદિના ભાવોને પણ પાપ કહે છે, કેમ કે પુણ્ય-પાપ બન્ને આત્માની શાંતિને લૂંટનારા છે. પુણ્ય પણ વીર શત્રુ છે. આત્મા જ્ઞાયકમૂર્તિ છે. એમાં પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ થાય છે તે શત્રુની સેના છે-ધાંધલ છે, માટે એનાથી આત્મા ગમ્ય નથી. પુણ્ય-પાપ ગડબડ અને તોફાન કરનારા છે, અશાંતિના કરનારા છે તેથી તે પુણ્ય-પાપની લાગણીથી આત્મા સમજાય એવો નથી.

અહીં બે વાત કરે છે. ૧) પુણ્ય-પાપ આત્માની શાંતિને લૂંટનારા હોવાથી શત્રુ છે. ૨) પુણ્ય-પાપની લાગણીથી આત્માનું સ્વરૂપ જણાતું નથી. પુણ્ય-પાપ બન્ને સ્વર્ગ-નરકાદિ ચારગતિનું કારણ છે, એના વડે આત્મા જણાશે નહિ. માટે પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડ. જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય તે ભાવ પણ આત્માના શત્રુની સેના છે, ધાંધલનો ભાવ છે. તીર્થંકર નામકર્મ જે ભાવે બંધાય તે ભાવ પણ આદરણીય નથી એમ કહેવામાં આવે તો અજ્ઞાનીને તે વાત રુચતી નથી. અહીં તો કહે છે કે તે આત્માનો વીરશત્રુ છે. ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિ જે ભાવે બંધાય તે બધો ભાવ ધાંધલિયો અને કોલાહલવાળો છે, તે શાંતિને લૂંટનાર છે, તેનાથી આત્મા અગમ્ય છે.

પુણ્ય-પાપમાં અટકી ગયો તો પત્તો ખાય એમ નથી માટે ધીરો થઈને શાંતિથી આત્માનું જ્ઞાન કર કે આત્મા પુણ્ય-પાપથી જણાય એમ નથી. અહીં જૂના પુણ્ય-પાપની વાત નથી પણ નવો પુણ્ય-પાપનો ભાવ કરે તેનાથી આત્મા અગમ્ય છે. આત્મા સહજ સ્વભાવરૂપી કિલ્લામાં રહેલો છે. અને સિદ્ધ પણ પોતાના સ્વભાવમાં રહેલા છે. તેમાં પુણ્ય-પાપનો પ્રવેશ નથી માટે અવ્યાબાધ છે, નિર્વિઘ્ન છે.

આત્મા સર્વ આત્મપ્રદેશે ભરેલા ચિદાનંદમયપણાને લીધે અતીંદ્રિય છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. એમાં જ્ઞાન અને આનંદ ભરેલા છે. આત્મા જ્ઞાનની ગાંઠ અને આનંદનો ગાંગડો છે. જેમ સાકરની પૂતળીમાં ધોળપ અને ગળપણ છે તેમ આત્મા જ્ઞાનાનંદની પૂતળી છે. તે ઈંદ્રિયથી જણાય એવો નથી માટે અતીંદ્રિય છે.

આત્મા ત્રણે તત્ત્વમાં વિશિષ્ટ હોવાને લીધે અનુપમ છે. બહિરાત્મતત્ત્વ, અંતરાત્મતત્ત્વ અને પરમાત્મતત્ત્વ -એ ત્રણેમાં ઉત્તમ હોવાને લીધે અનુપમ છે. શરીરની ક્રિયા હું કરી શકું છું, હું છું તો પરની ક્રિયા થાય છે. તેમ માનનાર બહિરાત્મા મિથ્યાદષ્ટિ છે. અંતર્‌સ્વભાવને ચૂકીને પુણ્ય-પાપની રુચિ કરનાર પણ બહિરાત્મા છે, તેનાથી પાર પરમાત્મતત્ત્વ છે. તેનું ભાન કરવું તે અંતરાત્મતત્ત્વ છે અને પરમાત્મતત્ત્વ તે આત્માની પૂર્ણદશા છે. બહિરાત્મતત્ત્વ તે પર્યાય છે, અંતરાત્મતત્ત્વ તે પર્યાય

છે અને પરમાત્મતત્ત્વ પણ પર્યાય છે. તેનાથી વિશિષ્ટ-ખાસ પ્રકારનું ત્રિકાળી સામાન્ય તત્ત્વ તે અનુપમ છે. કોઈની ઉપમા આપી શકાય એવું આત્મતત્ત્વ નથી.

સંસારરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ-દુઃખનો અભાવ હોવાને લીધે પુણ્ય-પાપ વિનાનું છે. પુણ્ય-પાપ આત્માની વિકારી પરિણતિરૂપ સ્ત્રી છે. એના સંવેદનથી સુખ-દુઃખ થાય છે તેનો આત્મામાં અભાવ છે. અજ્ઞાની પુણ્ય-પાપરૂપી સ્ત્રીને પોતાની માને છે તેથી તેને સુખ-દુઃખ છે, સિદ્ધમાં તેનો અભાવ છે. પૂર્ણ શુદ્ધ પરિણતિરૂપી સ્ત્રી સિદ્ધમાં છે, પણ પુણ્ય-પાપરૂપ સ્ત્રીનો મોક્ષમાં અભાવ છે.

પુનરાગમનના હેતુભૂત પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ હોવાને લીધે પુનરાગમન રહિત છે. આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ છે જ નહિ તેથી એમાં અવતાર નથી. સિદ્ધ ભગવાનને પણ મોહાદિનો અભાવ થયો હોવાને કારણે સંસારમાં પાછા જન્મતા નથી. આત્મા તો જ્ઞાન, જ્ઞાન ને જ્ઞાન જ છે. પર્યાયમાં વિકાર છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. તેથી આત્મા પુનરાગમન રહિત છે.

આ આત્મા અને સિદ્ધ પરમાત્મા નિત્ય મરણના અને તે ભવ સંબંધી મરણના કારણભૂત શરીરના સંબંધનો અભાવ હોવાને લીધે નિત્ય છે; નિજ ગુણો અને પર્યાયોથી ચ્યુત નહિ હોવાને લીધે અચળ છે; પરદ્રવ્યના આલંબનનો અભાવ હોવાને લીધે નિરાલંબ છે. ક્ષણે ક્ષણે આયુષ્યકર્મનો ક્ષય થતો જાય છે. સિદ્ધમાં આયુકર્મ નથી તેથી ત્યાં મરણ નથી અને આત્મામાં પણ કર્મ નથી માટે આત્માનું પણ મરણ થતું નથી. સંસારીને પર્યાયમાં ક્ષણે ક્ષણે ભાવમરણ થઈ રહ્યું છે. ક્ષણિક વિકાર છે તેને પોતાનો માને તેથી આત્માની શાંતિનો વ્યય થાય છે માટે તે ભાવમરણ છે. એ ભાવમરણ ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી. આત્મામાં ભવ જ નથી તો મરણ કોનું થાય ? આત્માનું મરણ નથી માટે નિત્ય છે. વળી આત્મા પોતાના ત્રિકાળી ગુણો અને કારણશુદ્ધપર્યાયથી કદી ચ્યુત થતો નથી માટે અચળ છે, પરનું આલંબન નથી માટે નિરાલંબ છે. એવા આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને એમાં સ્થિરતા કરે તો સિદ્ધદશાનું કારણ એવો મોક્ષમાર્ગ થાય છે. અને મોક્ષમાર્ગનું ફળ તે સિદ્ધપદ છે. તે સિદ્ધપદ પણ નિરાલંબ છે.

ચૈત્ર સુદ ૧૦, શનિવાર, ૫-૪-૫૨.

ગાથા ૧૭૮ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ આધાર આપે છે.

એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં શ્લોક ૧૩૮ દ્વારા કહ્યું છે કે :

(मन्दाक्रान्ता)

आसंसारात्प्रतिपदममी रागिणो नित्यमत्ताः
सुप्ता यस्मिन्नपदमपदं तद्विबुध्यध्वमंधाः।
एतैतेतः पदमिदमिदं यत्र चैतन्यधातुः
शुद्धः शुद्धः स्वरसभरतः स्थायिभावत्वमेति॥

શ્લોકાર્થ : (શ્રી ગુરુ સંસારી ભવ્ય જીવોને સંબોધે છે કે :) હે અંધ પ્રાણીઓ ! અનાદિ સંસારથી માંડીને પર્યાયે પર્યાયે આ રાગી જીવો સદાય મત્ત વર્તતા થકા જે પદમાં સૂતા છે-ઊંઘે છે તે પદ અર્થાત્ સ્થાન અપદ છે-અપદ છે, (તમારું સ્થાન નથી,) એમ તમે સમજો. (બે વાર કહેવાથી અતિ કરુણાભાવ સૂચિત થાય છે.) આ તરફ આવો-આ તરફ આવો, (અહીં નિવાસ કરો,) તમારું પદ આ છે-આ છે જ્યાં શુદ્ધ-શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ નિજ રસની અતિશયતાને લીધે સ્થાયીભાવપણાને પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ સ્થિર છે-અવિનાશી છે. (અહીં 'શુદ્ધ' શબ્દ બે વાર કહ્યો છે તે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્નેની શુદ્ધતા સૂચવે છે. સર્વ અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો હોવાને લીધે આત્મા દ્રવ્યે શુદ્ધ છે અને પરના નિમિત્તે થતા પોતાના ભાવોથી રહિત હોવાને લીધે ભાવે શુદ્ધ છે.)

જુઓ, અહીં શું કહે છે ? કે હે ભાઈ ! આ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, તેની રુચિ કર, ઓળખાણ કર અને એમાં લીન થા. આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપનારને કાંઈ લાભ થતો હશે ? તો કહે છે કે ના, તેને લાભ મળતો નથી. બીજાને ઉપદેશ આપે છે એ તો નિમિત્તનું કથન છે. નીચલી દશામાં પોતાની નબળાઈના કારણે આવો વિકલ્પ હોય છે, તેથી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે જેણે અંતર આંખો ખોલી નથી તે અંધ પ્રાણીઓ છે કેમ કે સૂઝવા લાયક પોતે છે તે એને સૂઝતો નથી અને જે પરપદાર્થો સૂઝતા નથી તેને સૂઝાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે એટલે કે ચિદાનંદ છે તેને તે દેખતો નથી. તેને કહે છે કે તારા આત્માને દેખ !

આત્મા અનાદિકાળથી પોતાની વિકારી પર્યાયરૂપ સંસારને કરે છે. સ્ત્રી, કુટુંબ આદિ આત્માનો સંસાર નથી, ઉદયભાવરૂપ આત્માની અરૂપી પર્યાય તે સંસાર છે. અનાદિકાળથી જે જે શરીર મળ્યું તેને રાગી જીવ ક્ષણે ક્ષણે પોતાનું સ્વરૂપ માની રહ્યો છે. અહીં જે જીવ ચિદાનંદ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા સ્વભાવનો પ્રેમ કરતો નથી પણ વિકારનો તથા પરનો પ્રેમ કરે છે તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિને રાગી પુરુષ કહેલ છે. ચિદાનંદની રુચિ નહિ કરતા અવસ્થાએ અવસ્થાએ પરમાં પ્રેમ કરી રહ્યો છે.

શરીર, વાણી, પુણ્ય-પાપના ભાવો છે તે જંગલ છે. તેમાં અજ્ઞાની વસ્તી માની બેઠો છે અને આત્મામાં અનંત ગુણોની વસ્તી છે તેને તે જંગલ માને છે. અજ્ઞાની જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માનું જ્ઞાન કરતો નથી. પણ પરમાં મસ્ત રહે છે-પરમાં પ્રેમ કરે છે.

જુઓ, અહીં અજ્ઞાની પોતે સદા મત્ત પ્રવર્તે છે એમ કહ્યું છે. પણ કર્મના કારણે મત્ત (ગાંડો) થયો નથી. દર્શનમોહનીયનો ઉદય આવ્યો માટે મિથ્યાત્વ-ભ્રાંતિમાં મસ્ત છે એમ નથી. પણ જ્ઞાનાનંદ સિદ્ધસ્વરૂપી આત્મા છે એવી ઓળખાણ કરતો નથી તેથી તે અજ્ઞાનમાં ઊંઘે છે-સૂતેલો છે, જાગ્રત નથી. ચૈતન્યનું ભાન ભૂલીને રાગદ્વેષમાં સૂતો છે પણ અજ્ઞાનપદ તે તારું પદ નથી, રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ તે આત્માનું પદ નથી. જેમ કોઈ રાજા દારૂ પીને જાજરૂમાં પડ્યો હોય તો તે તેનું સ્થાન નથી, તેનું સ્થાન તો રાજમહેલમાં સિંહાસન ઉપર છે. તેમ હું દુકાનનું કરી દઉં, સ્ત્રી-કુટુંબનું કરી દઉં તે અશુભભાવ છે. તે આત્માનું પદ નથી અને કદાચ દયા, દાન, વ્રતાદિના શુભભાવ કરે તો તે પણ આત્માનું પદ નથી -એમ તમે સમજો. જુઓ, અહીં અનાદિનો મિથ્યાદૃષ્ટિ-અજ્ઞાની છે તેને કહે છે કે આમ પહેલા સમજો. મુનિને કહેતા નથી. વ્યવહાર પહેલા કરો એમ કહેલ નથી.

અહીં ''અપદ છે-અપદ છે'' એમ બે વાર કહેવાથી અતિ કરુણાભાવ સૂચિત થાય છે. હે પ્રાણીઓ ! અંતરસ્થાન છોડીને પરમાં રોકાયા છો તે તમારું સ્થાન નથી-સ્થાન નથી. જેમ બાપ છોકરાને ભલામણ કરે કે રૂપિયા ખિસ્સામાં નાખ્યા છે એનો ખ્યાલ રાખજે-ખ્યાલ રાખજે, અસાવધાની પાલવશે નહિ. તેમ અહીં કરુણા કરીને આચાર્ય ભગવાને સંબોધન કર્યું છે કે તું તારી સાવધાની ચૂકીશ નહિ અને પરમાં સાવધાન થઈશ નહિ. તું જ્ઞાનાનંદ છો તે બાજુ આવો, આ બાજુ આવો અને અહીં નિવાસ કરો. તમારું પદ આ છે-આ છે.

ચિદાનંદ જ્ઞાન છું એની ઓળખાણ કરો, શ્રદ્ધા કરો અને અંતર એકાગ્રતા કરો. વચમાં દયા, દાન, ભક્તિ-વ્રતાદિનો ભાવ આવે એનું વલણ છોડો અને અંતર્મુખ વલણ કરો. પુણ્ય-પાપની પર્યાયને પોતાની માનવી અને એક સમયની પર્યાયમાં સર્વસ્વ માનવું તે પર્યાયબુદ્ધિ છે. તે પર્યાયબુદ્ધિ છોડ અને દ્રવ્યબુદ્ધિ કર. આ તરફ આવો-આ તરફ આવો. અંતરમાં તારું નિધાન છે, પુણ્ય-પાપ તે તારું નિધાન નથી. કોઈ શિકારીએ હરણને મારવા જાળ નાખી હોય ત્યારે તેને બચાવનાર કોઈ દયાળુ માણસ તે હરણને બીજી તરફ લઈ જવા માગે છે ત્યારે તે હરણ બચાવનારને મારનાર માને છે અને મારનાર શિકારીને બચાવનાર માને છે, તેમ કોઈ જ્ઞાની આત્માના સ્વરૂપની રુચિ કરાવીને વ્યવહારની અને પરની રુચિ છોડાવે છે. તો અજ્ઞાનીને એ વાત રુચતી નથી. આનંદકંદ તારું પદ છે; સ્ત્રી, કુટુંબ, મકાન આદિ તો પર છે. એમાં તો તારું પદ નથી પણ તેનું વલણ છોડીને ધર્મના નામે ક્રિયાકાંડ કરે તો એ પણ તારું પદ નથી, અંતર જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ તે તારું પદ છે. તેની રુચિ કર અને પરની રુચિ છોડ.

તમારું પદ આ છે કે જ્યાં શુદ્ધ-શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ નિજરસની અતિશયતાને લીધે સ્થાયી ભાવપણાને પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ સ્થિર-અવિનાશી છે. આત્મા ચૈતન્યધાતુ છે, તે ધાતુ બહારથી આવતી નથી. જ્ઞાતા-દૃષ્ટા તે જ ધાતુ છે. ત્રિકાળ ધ્રુવશક્તિ તે એની વિશેષતા છે. આત્મામાં જડ અને વિકારની વિશેષતા

નથી, એનાથી ભિન્ન ચૈતન્યધાતુ છે, તે સ્થિર છે. પુણ્ય-પાપના ભાવો અસ્થિર છે, તે આત્માનું સ્થાયી સ્વરૂપ નથી. પુણ્ય-પાપ અસ્થિર હોવાને કારણે પલટાઈ જાય છે. માટે આત્મા કે જે સ્થિર છે તેની દૃષ્ટિ કર.

અહીં શુદ્ધ શબ્દ બે વાર કહ્યો છે તે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્નેની શુદ્ધતા સૂચવે છે. સર્વ અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો હોવાને લીધે આત્મા દ્રવ્યે શુદ્ધ છે અને પરના નિમિત્તે થતા પોતાના ભાવોથી રહિત હોવાને લીધે ભાવે શુદ્ધ છે. કર્મ, શરીર, વાણી આદિ તો પર છે, એનાથી તો આત્મા ત્રણે કાળે ભિન્ન છે માટે શુદ્ધ છે અને પોતાના વિકારી ભાવો કે જે કર્મના નિમિત્તે થાય છે એટલે પરના આશ્રયે થાય છે માટે ઉપાધિભાવ છે. તેનાથી પણ આત્મા ખરેખર ભિન્ન છે. એવા આત્માની શ્રદ્ધા કર. આવા આત્માને ન સમજે તે બધા અજ્ઞાની છે. જેને આત્માનું ભાન નથી તે ભલે સંસારનો ડાહ્યો હોય કે ધર્મનો ગુરુ કહેવાતો હોય કે વૃદ્ધ હોય તો પણ તે અજ્ઞાની છે. બહારથી ધર્મ મનાવે, વ્યવહારથી ધર્મ મનાવે તે બધા પાગલ છે. કોઈ કહે કે આત્માને સમજ્યા પછી તો વ્યવહાર કરવો પડે છે ને ? તો તેને કહે છે કે જ્ઞાની વ્યવહારનો કર્તા નથી. વ્યવહાર આવે ખરો પણ વ્યવહારને કરવા જેવો માનતો નથી. માટે પ્રથમ આત્માને ઓળખો અને એની શ્રદ્ધા કરો.

હવે આ ગાથા ૧૭૮ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે. તેમાં પંચભાવનું વર્ણન કરે છે. આ શ્લોકમાં મુખ્યપણે મુનિની વાત છે પણ ગૌણપણે શ્રાવક અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ તે લાગુ પડે છે. સમ્યગ્દર્શનને આશ્રય કોનો હોય તે કહે છે.

શ્લોક ૨૯૭

(शार्दूलविक्रीडित)

भावाः पंच भवन्ति येषु सततं भावः परः पंचमः
स्थायी संसृतिनाशकारणमयं सम्यग्दृशां गोचरः।
तं मुक्त्वाखिलरागरोषनिकरं बुद्ध्वा पुनर्बुद्धिमान्
एको भाति कलौ युगे मुनिपतिः पापाटवीपावकः ॥ २९७॥

શ્લોકાર્થ : ભાવો પાંચ છે, જેમાં આ પરમ પંચમ ભાવ(પરમ પારિણામિકભાવ) નિરંતર સ્થાયી છે, સંસારના નાશનું કારણ છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને ગોચર છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ સમસ્ત રાગદ્વેષના સમૂહને છોડીને તેમ જ તે પરમ પંચમ ભાવને જાણીને, એકલો, કળિયુગમાં પાપવનના અગ્નિરૂપ મુનિવર તરીકે શોભે છે (અર્થાત્ જે બુદ્ધિમાન પુરુષ પરમ પારિણામિકભાવનો ઉગ્રપણે આશ્રય કરે છે, તે જ એક પુરુષ પાપવનને બાળવામાં અગ્નિ સમાન મુનિવર છે). ॥ ૨૯૭ ॥

ભાવો પાંચ છે. આ પાંચ ભાવોમાં ઔપશમિકભાવના બે, ક્ષાયિકભાવના નવ, ક્ષાયોપશમિક-ભાવના અઢાર, ઔદયિકભાવના એકવીસ અને પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદ છે. એમ કુલે ૫૩ ભેદ છે.

આ પાંચ ભાવોમાં પરમ પંચમભાવ-પરમ પારિણામિક ભાવ નિરંતર સ્થાયી છે. ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો સ્થાયી નથી કેમ કે તે પર્યાયો છે. શ્રાવક થવા પહેલા ચોથું ગુણસ્થાન હોય છે. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને આ પરમ પંચમભાવનું અવલંબન હોય છે કેમ કે તે પારિણામિકભાવ સદા રહેવાવાળો છે. અહીં પંચમભાવનું જ જોર આપવા માગે છે કેમ કે સિદ્ધદશા પણ એના જ આશ્રયે થાય છે.

આ પરમ પારિણામિક ભાવ જ સંસારનાશનું કારણ છે. બાકીના ચાર ભાવો સંસારનાશનું કારણ નથી કેમ કે તે ભાવો અસ્થાયી છે અને પર્યાય છે. આ એક જ ભાવ ત્રિકાળી ધ્રુવ છે. આ દ્રવ્યસ્વભાવની વાત અત્યારે મોંઘી થઈ પડી છે. માત્ર ક્રિયાકાંડની વાતો કરે છે. આત્માને શુભભાવ પણ શરણભૂત નથી. એક ત્રિકાળી પરમ પંચમભાવ જ શરણરૂપ છે, તેનું અવલંબન લેવાથી સંસારનો નાશ થાય છે. બીજી કોઈ રીતે સંસારનો નાશ થતો નથી.

વળી આ પંચમભાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિને ગોચર છે. આત્માનો ત્રિકાળ ચિદાનંદ એકરૂપ પારિણામિક ભાવ છે. એનો પત્તો સમ્યગ્દૃષ્ટિએ મેળવ્યો છે. માટે જ્ઞાનીને તે ગમ્ય છે, અજ્ઞાનીને ગમ્ય નથી. આ પંચમભાવ એક જ સંસારનાશનું કારણ છે અને તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ગોચર છે. એટલે કે તે સમ્યગ્દર્શન વડે જાણી શકાય છે. માત્ર શાસ્ત્રપાઠી પંડિતાઈ કરવાથી તે જાણાતો નથી. આવા આત્માને સમજ્યા વગર પંડિતાઈ ઉપર પાણી ફરી વળે છે. એટલે કે પંડિતાઈ નકામી જાય છે.

હે બુદ્ધિમાન પુરુષ ! સમસ્ત રાગદ્વેષના સમૂહને છોડીને તે પરમ પંચમભાવને જાણ. આ ભાવને જાણીને પછી મુનિપણું ધારણ કરે તે સાચું મુનિપણું છે એમ હવે કહેશે.

ચૈત્ર સુદ ૧૧, રવિવાર, ૬-૪-૫૨.

૨૯૭મો કળશ ચાલે છે. ભાવો પાંચ છે તેમાં એક દ્રવ્યરૂપ ભાવ છે અને ચાર પર્યાયરૂપ ભાવ છે, એક ત્રિકાળી સ્વભાવભાવ છે અને ચાર ભાવો સમય પૂરતા છે, પંચમ પારિણામિકભાવ નિરંતર સ્થાયી છે. આ ભાવ સમ્યગ્દર્શન, મોક્ષમાર્ગ અને સિદ્ધદશાનું કારણ છે.

જેમ મેરુ પર્વતની નીચેના ભાગમાં સોનુ છે તે કેવળજ્ઞાની જાણે છે પણ તે સોનુ કામમાં આવતું નથી તેમ આત્મસ્વભાવ ચિદાનંદ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે એની અજ્ઞાનીને ખબર નથી તેથી તેને ધર્મ થતો નથી. ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવ છે તેનું ભાન ન કરે તો સમ્યગ્દર્શન થતું નથી એટલે કે અજ્ઞાની પર્યાયમાં ત્રિકાળી સ્વભાવને ભૂલી રહ્યો છે. તે પરમ પારિણામિકભાવનો આશ્રય લ્યે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને મોક્ષમાર્ગ થઈને પૂર્ણદશા-કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એ ત્રણ અંશો છે. તેમાંના ધ્રુવ અંશની અહીં વાત ચાલે છે. તેના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન થાય છે તેથી જે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર એમ કહે કે ધ્રુવસ્વભાવના અવલંબને ધર્મ થાય પણ

નિમિત્ત કે રાગના અવલંબને ન થાય તો તે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સાચા છે. પણ ક્રિયાકાંડથી કે નિમિત્તથી ધર્મ થાય એમ કહે તે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સાચા નથી પણ ખોટા છે. પર્યાય પર્યાયમાં રોકાઈ જાય તો પર્યાયબુદ્ધિ થાય છે અને પર્યાય દ્રવ્યનું અવલંબન લ્યે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે. જે દુકાનના ધંધામાં કે સંસારના કાર્યમાં રોકાઈ જાય છે તેને તો આ વાત સાંભળવાની કે સમજવાની દરકાર નથી એને તો શુભભાવ પણ નથી. વળી જે પર્યાય ક્રિયાકાંડમાં જ રોકાય છે તેને પણ શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરી વસ્તુસ્વભાવને જાણવાની દરકાર નથી. માટે તે બન્ને શુભાશુભ ભાવમાં રોકાઈ ગયા છે. દ્રવ્યસ્વભાવનું આલંબન કરતા નથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પરમ પારિણામિકભાવ સંસારના નાશનું કારણ છે. તે જ્ઞાયક એકરૂપ સ્વભાવ સમ્યગ્દષ્ટિને ગોચર છે. આત્મા જ્ઞાયકમૂર્તિ છે એમ જે માને છે તે બુદ્ધિમાન છે. પુણ્ય-પાપનો આશ્રય લ્યે અને તેને ધર્મ માને તે બુદ્ધિમાન નથી. બુદ્ધિમાન પુરુષ સમસ્ત રાગદ્વેષના સમૂહને છોડીને તેમ જ પરમ પંચમ ભાવને જાણીને એકલો કળિયુગમાં પાપવનના અગ્નિરૂપ મુનિવર તરીકે શોભે છે.

જે બુદ્ધિમાન પુરુષ પરમ પારિણામિકભાવનો ઉગ્રપણે આશ્રય કરે છે તે જ એક પુરુષ પાપવનને બાળવાને અગ્નિ સમાન મુનિવર છે. જુઓ, અહીં ભાવલિંગી મુનિની વાત કરે છે. તે મુનિ જંગલમાં રહે છે, તેમને વસ્ત્ર કે પાત્ર હોય નહિ, મોરપીંછી ને કમંડળ હોય છે. તે જૈનના સાચા સાધુ છે. તે પુરુષ પંચમભાવનો આશ્રય લે છે. માટે પાપવનને બાળવાને અગ્નિ સમાન છે. અહીં મુનિનો ઉગ્ર પુરુષાર્થ છે માટે અગ્નિ સમાન કહ્યા છે. સમ્યગ્દષ્ટિનો ઉગ્ર પુરુષાર્થ નથી માટે તે અગ્નિ સમાન નથી. મુનિ તો આત્મસ્વરૂપમાં વિશેષ લીન છે, એટલે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી. પંચમહાવ્રત તથા અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણના વિકલ્પો, અચેલપણું, એક વાર ભોજન આદિના વિકલ્પો પણ પરમાર્થે પાપ જ છે. તે વિકલ્પોને બાળવાને માટે મુનિ સમર્થ છે. માટે અગ્નિ સમાન છે. જેમ વનમાં સિંહ એકલો છે તેમ મુનિ સિંહ સમાન છે, તેઓ એકલા શોભે છે.

પુણ્ય-પાપનું આલંબન છોડીને જે અંતરમાં લીન થયા છે તે શોભાયમાન મુનિ છે. પુણ્ય-પાપ બંધન છે, તે મુનિની શોભા નથી. અંતરમાં લીનતાપૂર્વક પુણ્ય-પાપના વિકલ્પોને છોડી દીધા છે, તેને વસ્ત્ર-પાત્ર હોતા નથી. વસ્ત્ર-પાત્રવાળા મુનિ હોય એવું જે માને અને મનાવે તે વીતરાગના વિરોધી છે, કેમ કે વીતરાગમાર્ગમાં એને મુનિ માન્યા નથી. તે સમ્યગ્દષ્ટિ કે શ્રાવક હોઈ શકે પણ મુનિ હોય નહિ. મુનિ તો નગ્નદશાવાળા હોય છે. તેવા ભાવમુનિને ગણધરદેવ પણ ''**णमो लोए सव्व साहूणं**'' કહીને નમસ્કાર કરે છે.

હવે સિદ્ધ પરમાત્મા કેવા હોય ? એનું વર્ણન કરે છે.

ગાથા ૧૭૯

णवि दुक्खं णवि सुक्खं णवि पीडा णेव विज्जदे बाहा ।
णवि मरणं णवि जणणं तत्थेव य होइ णिव्वाणं ।। १७९ ।।

नापि दुःखं नापि सौख्यं नापि पीडा नैव विद्यते बाधा।
नापि मरणं नापि जननं तत्रैव च भवति निर्वाणम् ।। १७९ ।।

જ્યાં દુઃખ નહિ, સુખ જ્યાં નહીં, પીડા નહીં, બાધા નહીં,
જ્યાં મરણ નહિ, જ્યાં જન્મ છે નહિ, ત્યાં જ મુક્તિ જાણવી. ૧૭૯.

અન્વયાર્થ : (**न अपि दुःखं**) જ્યાં દુઃખ નથી, (**न अपि सौख्यं**) સુખ નથી, (**न अपि पीडा**) પીડા નથી, (**न एव बाधा विद्यते**) બાધા નથી, (**न अपि मरणं**) મરણ નથી, (**न अपि जननं**) જન્મ નથી, (**तत्र एव च निर्वाणम् भवति**) ત્યાં જ નિર્વાણ છે (અર્થાત્ દુઃખાદિરહિત પરમતત્ત્વમાં જ નિર્વાણ છે.)

સિદ્ધપદ પરમ પારિણામિકભાવના આશ્રયે પ્રાપ્ત કર્યું છે એની વાત ચાલે છે. એમાં દુઃખ નથી, એનું કારણ જે મોક્ષમાર્ગ તેમાં પણ દુઃખ નથી, મોક્ષમાર્ગમાં દુઃખ હોય તો એના ફળમાં પણ દુઃખ જ હોય. પણ સિદ્ધમાં દુઃખ નથી. ચારિત્ર તો સુખદાયક છે, એને દુઃખદાયક માનવું તે ભ્રાંતિ છે. અજ્ઞાની લોકો કહે છે કે મેરુને ત્રાજવે તોળવો રહેલો છે પણ ચારિત્ર પાળવું કઠિન છે. એણે મુનિપણાને દુઃખદાયક માન્યું તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ચારિત્ર તે ધર્મ છે. તે ચારિત્રને ખાંડાની ધાર જેવું અને મીણના દાંતે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું માને તે તો ધર્મને દુઃખદાયક માને છે. અને એનું ફળ જે મોક્ષ છે તેને પણ તેણે દુઃખદાયક માન્યું તે ચારિત્ર અને મોક્ષને સમજતો નથી. અહીં તો કહે છે કે સિદ્ધમાં દુઃખ નથી. જે કોઈ દુઃખ માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. સિદ્ધને દુઃખ નથી તેમ સાધકને પણ દુઃખ નથી. એનાથી વિપરીત માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે.

સિદ્ધને સુખ નથી. સાંસારિક સુખ સિદ્ધમાં કે મોક્ષમાર્ગમાં નથી અને આત્માના સ્વભાવમાં પણ તે સુખ નથી. સિદ્ધને અતીંદ્રિય સુખ હોય છે, લૌકિક સુખ નથી. સિદ્ધને પીડા નથી તેમ જ જેને જેટલો મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે એમાં પણ પીડા નથી, રાગ રહ્યો છે એટલી પીડા છે. ભાવલિંગી મુનિ ધ્યાનસ્થ હોય છે ત્યારે શરીરને કોઈ ખાઈ જાય કે અગ્નિ મૂકે તો એમને પીડા હોતી નથી કેમ કે શરીરની પીડા તે પીડા નથી. આત્મામાં આકુળતા થાય છે તે પીડા છે. મુનિને આકુળતા નથી માટે પીડા નથી અને ત્રિકાળી સ્વભાવમાં પણ પીડા નથી.

આત્મામાં બાધા નથી અને સિદ્ધને પણ બાધા નથી એટલે કોઈ વિઘ્ન નથી. અને જેને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તેને પણ વિઘ્ન નથી. આત્મા, સિદ્ધ અને મોક્ષમાર્ગ એ ત્રણેને બાધા નથી. ત્રણેની વાત સાથે આવે છે. આત્મામાં મરણ નથી અને સિદ્ધને પણ મરણ નથી. વળી મોક્ષમાર્ગ પણ જીવતો ઊભો છે, તે મરતો નથી. સાધકને સ્વભાવદષ્ટિ હોવાથી તે આત્માનો જન્મ માનતો નથી. અને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તે પણ જન્મનું કારણ નથી. સિદ્ધને તો જન્મ જ નથી અને ત્રિકાળી સ્વભાવમાં પણ જન્મ નથી. સુખ-દુઃખાદિ જે કહ્યા તેનાથી રહિત થવું તે નિર્વાણ છે કેમ કે મુક્તિ તો આત્માની પર્યાયમાં થાય છે, બીજે થતી નથી.

ટીકા : અહીં પરમતત્ત્વને ખરેખર સાંસારિક વિકારસમૂહના અભાવને લીધે નિર્વાણ છે એમ કહ્યું છે. પરમતત્ત્વ વિકાર રહિત હોવાથી દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સદા મુક્ત જ છે. માટે મુમુક્ષુઓએ એમ સમજવું કે વિકાર રહિત પરમતત્ત્વના સંપૂર્ણ આશ્રયથી જ તે પરમતત્ત્વ પોતાના સ્વાભાવિક મુક્તપર્યાયે પરિણમે છે એટલે કે આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણથી જ સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સતત અંતર્મુખાકાર પરમ અધ્યાત્મસ્વરૂપમાં લીન એવા તે નિરુપરાગ રત્નત્રયાત્મક પરમાત્માને અશુભ પરિણતિના અભાવને લીધે અશુભ કર્મ નથી અને અશુભ કર્મનો અભાવ હોવાથી દુઃખ પણ નથી. આત્મા નિરંતર અંતર્મુખાકાર છે. પુણ્ય-પાપાદિ બહિર્મુખપણું છે. ભગવાન આત્મા અધ્યાત્મરસમાં લીન છે એનું અવલંબન તે અંતર્મુખપણું છે. આત્મા સદા દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના પરિણમનરૂપ છે અને સિદ્ધ પરમાત્મા પણ આનંદકંદ તત્ત્વ છે. અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પરિણતિવાળા છે માટે આત્મામાં અને સિદ્ધમાં કર્મ નથી તેથી એમને દુઃખ નથી. અંતરમાં દુઃખ નથી, દુઃખ તો વિકૃતિમાં છે. અંતર્મુખપણું વર્તે છે તેને દુઃખ નથી.

શુભ પરિણતિના અભાવને લીધે સિદ્ધને શુભ કર્મ નથી અને શુભ કર્મના અભાવને લીધે ખરેખર તેમને સંસારસુખ નથી. ત્રિકાળી આત્મા પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રત્નત્રયરૂપ પરિણત છે તેથી દયા, દાન, ભક્તિ વગેરેનો શુભભાવ એમાં નથી. એ કારણે આત્મામાં પણ સંસારસુખ નથી. પર્યાયમાં શુભભાવ છે તે ત્રિકાળમાં નથી. ધર્મીને પણ સંસારસુખ નથી. અજ્ઞાની રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપને પોતાના માની આત્માને અપરાધી ઠરાવે છે. આત્માએ કદી ગુનો કર્યો જ નથી. બીનગુનેગારને ગુનેગાર ઠરાવે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. લૌકિકમાં પણ ન્યાયાધીશ બીનગુનેગારને ગુનેગાર ઠરાવે નહિ. અહીં તો કહે છે કે શુભભાવરૂપી ગુનો એક સમયની પર્યાયમાં છે, તે ત્રિકાળમાં નથી. મફતનો ગુનો વળગાડી દીધો છે. પણ ન્યાયથી જુએ તો ખોટું માનેલું છે, તે છૂટ્યા વગર રહે નહિ. પુણ્ય-પાપમાં અને બાહ્યની ક્રિયામાં ધર્મ મનાવ્યો છે તે જૂઠું છે એમ લાગ્યા વગર રહે નહિ. ઘણાને આ વાત સાચી તો લાગે છે પણ શેઠાઈ અને મોટાઈ મૂકવી પડે તેથી જે સત્ય સ્વરૂપ સાંભળવા મળ્યું છે તેની રુચિ કરતો નથી. અનંતકાળ આમ ને આમ ગુમાવ્યો છે અને વર્તમાન પણ જિંદગી હારી જાય છે.

પરમતત્ત્વને પીડાયોગ્ય યાતના શરીરના અભાવને લીધે પીડા નથી. શરીર વેદનાની મૂર્તિ છે,

આત્મા આનંદની મૂર્તિ છે, શરીરમાં રોગ થાય, ઊલટી-ઝાડા થાય, ગોટલા ચડે, ભૂખ-તરસ લાગે, ગરમી લાગે, ઠંડી લાગે એવી વેદનાની મૂર્તિ છે, શરીર રોગથી ઘેરાયેલું છે પણ આત્મા ચિદાનંદ છે. સમયની પર્યાયમાં વિકાર થાય છે એનું લક્ષ છોડીને સ્વભાવનું લક્ષ કરે તો સ્વરૂપમાં પીડા નથી. અશાતાવેદનીય કર્મના અભાવને લીધે પરમતત્ત્વને બાધા નથી. આત્મામાં અશાતાવેદનીય કર્મ નથી માટે ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં વિઘ્ન નથી. આ પ્રમાણે આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા કરે તો મુક્તિ થાય.

ચૈત્ર સુદ ૧૨, સોમવાર, ૭-૪-૫૨.

જુઓ, અહીં પરમતત્ત્વનું વર્ણન છે. જેને હિત કરવું હોય અને શાંતિ તથા સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તેણે શું કરવું ? તે કહે છે. જગતમાં અનંતા પદાર્થો છે તેને કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યા નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. આત્મા કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપી છે તે પણ નવો થતો નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. તેની પર્યાયમાં કામ, ક્રોધ, દયા, દાન આદિ પુણ્ય-પાપના ભાવો થાય છે તે કાયમની ચીજ નથી. કાયમની ચીજ તો જ્ઞાન છે તેમ નિર્ણય કરે તો વિકારથી ભિન્ન પોતાનું સ્વરૂપ સમજાય. તે શાંતિ અને સુખનો ઉપાય છે.

આત્મા પરમતત્ત્વ છે. શરીર, વાણી, મન તે આત્મતત્ત્વ નથી, પુણ્ય-પાપના ભાવો કૃત્રિમ છે, તે આત્મામાંથી નીકળી જાય છે. માટે પુણ્ય-પાપ તે હું નહિ, હું તો વિકાર રહિત ચૈતન્યમૂર્તિ છું એનું ભાન કરવું તે શાંતિનો પ્રથમ ઉપાય છે. હવે પરમતત્ત્વની વાત કરે છે.

પરમતત્ત્વને પાંચ પ્રકારના નોકર્મના અભાવને લીધે મરણ નથી. આત્મા પરમતત્ત્વ છે. તેનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે. તેમાં શરીર નથી અને શરીરમાં જ્ઞાન નથી. શરીરના પાંચ પ્રકાર છે. ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ -એ પાંચ પ્રકારના શરીર આત્મામાં નથી. આત્મા તો ચિદાનંદ જ્ઞાનની જ્યોતિ છે. જ્ઞાનનો ગાંગડો છે એમાં શરીર જ નથી તો મરણ કેમ હોય ? આત્માનું મરણ થતું નથી. જેમ ચંદ્ર-સૂર્ય કદી મરે નહિ અને તેનું કોઈ સ્નાન કાઢે નહિ તેમ આત્મા પણ મરે નહિ. શરીરના વિયોગને મરણ કહે છે, શરીરના સંયોગને જન્મ કહે છે. તે આત્માને નથી. સિદ્ધને પણ મરણ નથી. જગતમાં જે વસ્તુ હોય તે જાય નહિ અને ન હોય તે થાય નહિ.

પરમતત્ત્વને પાંચ પ્રકારના નોકર્મના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના સ્વીકારના અભાવને લીધે જન્મ નથી. શરીરનું નિમિત્ત કર્મ છે અને તેનું કારણ વિકાર છે. પણ કર્મનો જ સ્વીકાર નહિ હોવાથી આત્મામાં જન્મ નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે. તેનો સ્વીકાર નહિ કરતાં પુણ્ય-પાપ અને કર્મનો સ્વીકાર કરવો તે જ સંસારમાં રખડવાનું કારણ છે. જેમ ગોળને ગળપણ સાથે સંબંધ છે પણ જે વાસણમાં ગોળ છે તે વાસણ સાથે સંબંધ નથી તેમ આત્માને જ્ઞાન સાથે સંબંધ છે પણ શરીર સાથે સંબંધ નથી. આત્મા ચાલ્યો જાય છે અને શરીર પડ્યું રહે છે. આત્માને કર્મનો સ્વીકાર નહિ હોવાથી આત્માને

જન્મ નથી. પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપ અને કર્મનો સ્વીકાર કરે છે માટે જન્મવું થાય છે. પણ ત્રિકાળી દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરે તો તેમાં જન્મ-મરણ નથી. અમારી દુકાન, અમારું શરીર, અમારું કુટુંબ એમ પરનો સ્વીકાર કરવો એ જ જન્મવાનું કારણ છે. જે આત્માથી જુદું છે તે જુદું પડી જાય છે. આત્મામાં એનો સ્વીકાર નથી માટે જન્મ નથી.

ઉપર કહેલા લક્ષણોથી લક્ષિત, અખંડ, વિક્ષેપ રહિત પરમતત્ત્વને સદા નિર્વાણ છે. આત્મા જ્ઞાનલક્ષણથી ઓળખાય એવો છે. જેમ મીઠાનો ગાંગડો ખારથી ભરેલો છે તેમ ભગવાન આત્મા જ્ઞાનથી ભરેલો છે. ઈંદ્રિયનો વિષય ખંડખંડ છે, તે સિવાયનો આત્મા અખંડ છે. ચિદાનંદમાં પુણ્ય-પાપનો વિક્ષેપ નથી. તે સદા મુક્ત જ છે. જો વસ્તુ મુક્ત ન હોય તો મુક્તિ થાય નહિ. વસ્તુ મુક્ત છે તેનો સ્વીકાર કરતો નથી માટે મુક્તિ થતી નથી, એનો સ્વીકાર કરે તો મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ.

જેમ એક વાંસ હોય, તેનો થોડો ભાગ ચિત્રામણવાળો છે અને બાકીનો ભાગ સુંવાળો-ચિત્રામણ વગરનો છે. ચિત્રામણવાળો ભાગ ઢાંકી દેવામાં આવે તો આખો વાંસ ચિત્રામણ વગરનો સુંવાળો છે. તેવી રીતે આત્માની એક સમયની પર્યાયમાં વિકાર છે તેની દૃષ્ટિ છોડી દેવામાં આવે તો જાણનાર-દેખનાર જ છે. નિર્વિકારની ઊલટી દશા તે વિકાર છે. નિર્વિકારની દૃષ્ટિ કરે તો વિકાર રહે નહિ. જ્ઞાનમૂર્તિ આત્માને સદા નિર્વાણ જ છે. એટલે કે તે મુક્તસ્વરૂપ જ છે. એની દૃષ્ટિ કરવાથી મુક્તિ થાય છે. પણ ક્રિયાકાંડથી મુક્તિ થતી નથી. લોકો સ્વતંત્રતાનો પોકાર કરે છે પણ સ્વતંત્રતા કહેવી કોને ? એની ખબર નથી. જ્ઞાનાનંદ આત્મા ત્રિકાળ સ્વતંત્ર છે એની ઓળખાણ કરે તો સ્વતંત્ર થાય અને એ જ સ્વતંત્રતાનો ઉપાય છે. આત્મા પર્યાયમાં બંધાય છે. આખો આત્મા બંધાતો નથી. આખો આત્મા બંધાય તો વસ્તુનો જ નાશ થઈ જાય. આખી વસ્તુ બંધાતી નથી, એક અંશ બંધાય છે. તે ભાવબંધ સમય પૂરતો છે, ત્રિકાળી તત્ત્વ તો મુક્ત જ છે. તેની દૃષ્ટિ કરે તો મુક્તિ થાય.

હવે ગાથા ૧૭૯ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૨૯૮

(मालिनी)

भवभवसुखदुःखं विद्यते नैव बाधा
जननमरणपीडा नास्ति यस्येह नित्यम्।
तमहमभिनमामि स्तौमि संभावयामि
स्मरसुखविमुखस्सन् मुक्तिसौख्याय नित्यम्॥ २९८॥

શ્લોકાર્થ : આ લોકમાં જેને સદા ભવભવના સુખદુઃખ નથી, બાધા નથી, જન્મ, મરણ અને

પીડા નથી, તેને (-તે પરમાત્માને) હું, મુક્તિસુખની પ્રાપ્તિ અર્થે, કામદેવના સુખથી વિમુખ વર્તતો થકો નિત્ય નમું છું, સ્તવું છું, સમ્યક્ પ્રકારે ભાવું છું. ॥ ૨૯૮ ॥

'આ લોક' એમ કહેલ છે તે જગતની વિદ્યમાનતા બતાવે છે, આકાશના ફૂલ જેવું નથી. જડ અને ચૈતન્ય પદાર્થોના સમૂહને જગત કહે છે, તે અભાવસ્વરૂપ નથી. આ લોકમાં પરમાત્માને ભવ ભવના સુખ-દુઃખ નથી. રાજ્યમાં કે શેઠાઈમાં સુખની કલ્પના કરે છે તે આત્માના ત્રિકાળી તત્ત્વમાં નથી. અને સંસારમાં દુઃખની કલ્પના કરે છે તે પણ આત્માના ત્રિકાળી તત્ત્વમાં નથી. પર્યાયમાં તે નવી નવી ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વર્ગના સુખ અને નરકના દુઃખો આત્મામાં નથી.

આત્માને બાધા નથી, દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુનો આત્મામાં પ્રવેશ નથી તેથી કોઈ વિઘ્ન કરતું નથી. વેપારમાં લાભ થાય તો સુખ માને છે અને નુકસાન થાય તો દુઃખ માને છે. એમ પરથી સુખ-દુઃખ માને છે તે પરથી જુદો થવા માગતો નથી. તે પરને વિઘ્ન કરનાર માને છે પણ આત્માને કોઈ વિઘ્ન કરનાર છે જ નહિ. ચૈતન્યસ્વભાવમાં પરવસ્તુના નિમિત્તે થતી કલ્પનાનો અભાવ છે માટે ચૈતન્યને વિઘ્ન કરનાર કોઈ નથી. છોકરાઓ ભણતરમાં નાપાસ થાય તો કલ્પના કરીને દુઃખી થાય છે. કદાચ પાસ થાય તો કમાવાની આકુળતા કરે છે. પણ આત્મામાં દુઃખ જ નથી. જે ત્રિકાળી સ્વભાવનો આશ્રય કરે તેની કલ્પનાનો નાશ થાય ને તે સુખી થાય.

આત્મામાં જન્મ, મરણ અને પીડા નથી. ત્રિકાળી તત્ત્વમાં પીડા નથી. શરીરમાં રોગ થાય તો અજ્ઞાની આત્માને પીડા થઈ એમ માને છે પણ તે માન્યતા પર્યાયમાં ઊભી કરેલી છે, ત્રિકાળમાં તે નથી. સિદ્ધ પરમાત્મા પણ જન્મ-મરણ રહિત છે તેમને શરીરનો અભાવ હોવાના કારણે પીડા નથી. એવા પરમાત્માને હું મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે વંદું છું, મુક્તિ એટલે આત્માની સંપૂર્ણ શાંતિ. સહજાનંદ ત્રિકાળી તત્ત્વમાં તે શક્તિરૂપે પડી છે તેને પ્રગટ કરવા માટે હું વંદું છું, સ્તવું છું, નમું છું. અજ્ઞાની વિષયવાસનામાં, મકાનમાં, પરમાં સુખ માને છે. પણ તે બંગલો આત્માનો નથી. શરીર સુંદર હોય, તો એમાં અજ્ઞાની સુખ માને છે પણ એ કલ્પના છે. એ કલ્પનાથી વિમુખ થઈને સ્વભાવમાં સુખ છે એમ જાણતો થકો આત્મામાં એકાગ્ર થઈને અંતરમાં લીન થાઉં છું. સ્વરૂપમાં વર્તતો થકો તેને નિત્ય ધ્યાવું છું. તેમાં પુરુષાર્થપૂર્વક લીન થાઉં છું. આમ મુનિ કહે છે. એવા પરમતત્ત્વમાં મારું વલણ રહ્યા કરે, પુણ્ય-પાપના વલણમાં સંમત નથી એમ અંતરમાં એકાગ્ર થવું, તેમાં નમવું, તેનું સ્તવન કરવું તેને ભાવના કહે છે.

શ્લોક ૨૯૯

(अनुष्टुभ्)

आत्माराधनया हीनः सापराध इति स्मृतः ।
अहमात्मानमानन्दमंदिरं नौमि नित्यशः ॥ २९९॥

શ્લોકાર્થ : આત્માની આરાધના રહિત જીવને સાપરાધ (-અપરાધી) ગણવામાં આવ્યો છે. (તેથી) હું આનંદમંદિર આત્માને (આનંદના ઘરરૂપ નિજાત્માને) નિત્ય નમું છું. ॥ ૨૯૯ ॥

ચિદાનંદ જ્ઞાયકતત્ત્વ છે, તે પુણ્ય-પાપ રહિત છે. જે જીવ તેનો આદર કરતો નથી પણ પુણ્ય-પાપનો આદર કરે છે તે ગુનેગાર છે, ચોર છે, અપરાધી છે. તે સત્‌ને ગોપવે છે અને અસત્‌ને આદરે છે માટે ચોર છે. આત્મા ચૈતન્યજ્યોત છે-જ્ઞાનમૂર્તિ છે. જે પરને પોતાનું માને છે અને ચૈતન્યને ચૂકે છે તે મોટો અપરાધી છે. આત્માથી જુદું હોય તે આત્માનું હોય નહિ છતાં તેને પોતાનું માનવું તે ચૈતન્યનો ચોર છે. આત્મા ત્રિકાળ જ્ઞાનાનંદની ખાણ છે. એનો અનાદર કરે છે અને પુણ્ય-પાપનો આદર કરે છે તેને આત્માનો અપરાધી ગણવામાં આવ્યો છે. આત્માનું ભાન થયા પછી તરત જ બધા પુણ્ય-પાપ છૂટી જતાં નથી પણ અંતરનું આરાધન હોવાથી તે ગુણી છે અને નિરપરાધી છે.

આત્મા તો આનંદનું મંદિર છે. જેટલો ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થાય છે તેટલો આનંદ ખીલે છે. મકાનમાં વાસ્તુ કરે છે તે મકાન તો આત્માનું નથી અને એમાં સુખ કે આનંદ નથી પણ આત્મા આનંદનું મંદિર છે, એમાં વાસ્તુ કર ! આત્માની શ્રદ્ધા અને ઓળખાણ કરવી તે આનંદમંદિરનું વાસ્તુ છે. ધૂળના મકાનમાં વાસ્તુ લઈને સુખ માનવું તે તો દુઃખનું વાસ્તુ છે. અહીં તો મુનિરાજ ખુમારીમાં આવી ગયા છે અને કહે છે કે હું તો આનંદમંદિર છું. ખારવાળી જમીનમાંથી ખાર ઊડી જાય છે અને જમીન રહી જાય છે. તેમ પુણ્ય-પાપ તો ખાર છે તે ઊડી જાય છે અને ત્રિકાળી તત્ત્વ આનંદમંદિર છે તે રહી જાય છે.

તે આનંદમંદિરને હું નમું છું એટલે મારી દૃષ્ટિ ચિદાનંદ તત્ત્વ ઉપર નિત્ય પડી છે. શાસ્ત્ર લખવાની ક્રિયા થાય છે તે તો જડની છે અને વિકલ્પ ઊઠ્યો તે મારા તત્ત્વમાં નથી. હું તો નિત્ય ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વરૂપ છું એવા સ્વભાવનું અવલંબન છૂટતું નથી એનું નામ નિત્ય નમું છું. સંસાર તો દુઃખરૂપ છે. પૃષ્ઠ ૧૯૬માં કહેલ છે કે માત્ર પોતાના સ્વાર્થ માટે સ્ત્રી, પુત્રાદિક ધુતારાઓની ટોળી તને મળી છે. તે સુખ-દુઃખમાં તને બિલકુલ સહાયભૂત થતા નથી. માટે તું ત્રિકાળી તત્ત્વનું શરણ લે. આત્મા તો આનંદનું મંદિર છે. એના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન કરીને તેમાં નિત્ય લીન થા, તો મુક્તિ થશે.

ચૈત્ર સુદ ૧૩, મંગળવાર, ૮-૪-૫૨.

શ્રી મહાવીર જન્મકલ્યાણક દિવસ

સુર્વણપુરી સમાચાર

પરમ પૂજ્ય શ્રી સદ્‌ગુરુદેવે સુર્વણપુરીમાં વીર સં. ૨૪૬૧ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ મંગળવારે બપોરે ૧.૧૫ વાગ્યે પરિવર્તન કર્યું હતું. બરાબર તે જ તિથિએ, તે જ વારે ને તે જ સમયે સુર્વણપુરીમાં આવેલ સમવસરણની સામેના ભાગમાં જે ભવ્ય માનસ્થંભનું નિર્માણ થવાનું છે તે માટેના પાયાના ખોદકામની આજે બપોરે ૧.૧૫ વાગ્યે શરૂઆત થઈ છે. અનેક મુમુક્ષુ ભાઈબેનોની હાજરીમાં પૂજ્ય ભગવતી બેનશ્રીએ પોતાના વરદ હસ્તે ત્રિકમ ઉપાડીને પ્રથમ પાયો ખોદવાની જ્યારે શરૂઆત કરી ત્યારે અનેક જયજયકાર નાદો ગાજી રહ્યા હતા. આમ સર્વ મુમુક્ષુ ભાઈબેનોએ અતિ ઉત્સાહપૂર્વક માનસ્તંભની વધાઈને આવકારી હતી.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પરિવર્તનને આજે સત્તર વર્ષ પૂરા થયાં. તે દરમ્યાન અહીં અનેક પુદ્‌ગલસ્કંધોના અને ચૈતન્યહૈયાના પરિવર્તનો થયાં છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી તો કહે છે કે એ બધું ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિયમાનુસાર તે તે દ્રવ્યની લાયકાત અનુસાર થયું છે. છતાં એ બધામાં તેઓશ્રીનો જ પુનિત પ્રતાપ છે. આવો તેમનો પ્રભાવનાઉદય જગતમાં ત્રિકાળ જયવંત વર્તો એમ અમો પ્રાર્થીએ છીએ.

'સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીયા' નામના મકાનમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું મંગલ પ્રવચન

આજે શ્રી મહાવીર ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણકદિન છે. જે આત્મા પોતાના સ્વરૂપનો વિકાસ કરતો કરતો પૂર્ણ વિકાસરૂપે થાય છે તે ભગવાન કહેવાય છે. આત્મા ચિદાનંદ છે, એની અવસ્થામાં વિકાર છે તે ક્ષણિક કૃત્રિમ ઉપાધિ છે તે ત્રિકાળી તત્ત્વમાં નથી એવું ભાન કરીને અંતરની એકાગ્રતામાં વીર્યનો ફોરવી જે પૂર્ણદશા પ્રગટ કરે છે તેને ભગવાન કેવળી કહેવાય છે. જે ભવમાં ભગવાનનો આત્મા જીવન્મુક્ત થાય છે તે ભવમાં ભગવાન આત્માનું ભાન લઈને અવતર્યા હતા પણ ભગવાન થઈને અવતર્યા ન હતા. આત્માની શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાનના બીજડાં લઈને ભગવાન આવેલ પછી તેમણે સ્વરૂપ સ્થિરતા દ્વારા પૂર્ણ વિકાસ કરીને કેવળજ્ઞાનરૂપી દશા પ્રગટ કરી એ ભગવાનનો આજે જન્મકલ્યાણક દિન છે.

જગતના મહાન પુરુષો રાત્રિના પાછલા ભાગમાં જન્મે છે. આજે મહાવીર ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણક દિવસ છે. એમણે જન્મીને કલ્યાણ કર્યું હતું માટે કલ્યાણક દિવસ છે. એમનો જન્મ થયો ત્યારે દેવોએ આવીને મહોત્સવ કર્યો હતો. ત્રિશલાદેવીની કૂખે ભગવાનનો જન્મ થયો ત્યારે ઈંદ્રોએ જન્મ કલ્યાણક મહોત્સવ કર્યો. જે સાધના ભગવાન કરે છે તે સંપદા દેવો કે ઈંદ્રો પાસે નથી માટે એને સાધવા માટે તેઓ મહોત્સવ કરે છે.

આજે ઘણી જગ્યાએ ભાષણો થશે કે ભગવાને હિંસા અટકાવી, સ્ત્રીઓને હક અપાવ્યા વગેરે, પણ ભગવાને તો આત્માનું કર્યું હતું. ભગવાને બીજા કોઈનું કાંઈ કર્યું નથી. ભગવાનના દિવ્યધ્વનિમાં આવ્યું હતું કે તમે તમારા ચૈતન્યસ્વભાવનો વિશ્વાસ કરો તો શાંતિ પામશો, જે કરે તે પામે; ભગવાન કોઈને આપતા નથી. કોઈ ભગવાને કોઈનું કાંઈ કર્યું નથી. કેમ કે દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે. ભગવાને બીજાનું કાંઈ કરી દીધું એમ માનનાર બધાને નમાલા અને પરતંત્ર ઠરાવે છે પણ એમ નથી. ભગવાન તો કહે છે કે અમારે લઈને તમારું કલ્યાણ નથી. તમારે કલ્યાણ કરવું હોય તો આત્માની ઓળખાણ કરો. આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે એનું અવલંબન લઈને પૂર્ણદશા પ્રગટ થાય છે તે કેવી હોય છે તે ગાથા દ્વારા કહે છે.

ગાથા ૧૮૦

णवि इंदिय उवसग्गा णवि मोहो विम्हिओ ण णिद्दा य।
ण य तिण्हा णेव छुहा तत्थेव य होइ णिव्वाणं॥ १८०॥

नापि इन्द्रियाः उपसर्गाः नापि मोहो विस्मयो न निद्रा च।
न च तृष्णा नैव क्षुधा तत्रैव च भवति निर्वाणम्॥ १८०॥

નહિ ઈંદ્રિયો, ઉપસર્ગ નહિ, નહિ મોહ, વિસ્મય જ્યાં નહીં,
નિદ્રા નહીં, ન ક્ષુધા, તૃષા નહિ, ત્યાં જ મુક્તિ જાણવી. ૧૮૦.

અન્વયાર્થ : **(न अपि इन्द्रियाः उपसर्गाः)** જ્યાં ઈંદ્રિયો નથી, ઉપસર્ગો નથી, **(न अपि मोहः विस्मयः)** મોહ નથી, વિસ્મય નથી, **(न निद्रा च)** નિદ્રા નથી, **(न च तृष्णा)** તૃષા નથી, **(न एव क्षुधा)** ક્ષુધા નથી, **(तत्र एव च निर्वाणम् भवति)** ત્યાં જ નિર્વાણ છે (અર્થાત્ ઈંદ્રિયાદિરહિત પરમતત્ત્વમાં જ નિર્વાણ છે).

નિર્વાણની વ્યાખ્યા ચાલે છે એમાં આત્મા કેવો છે ? તે કહે છે. આત્મા શીતળીભૂત છે. રાગ, પુણ્ય-પાપથી પર્યાયમાં સળગી રહ્યો છે. પણ સ્વભાવદૃષ્ટિ કરતાં અંતરમાંથી શાંતિના ફૂવારા છૂટે છે. તે દ્વારા પુણ્ય-પાપરૂપ અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે તેને નિર્વાણ કહે છે. શાંતદશા દ્વારા આકુળતાનો

અભાવ કરવો તે નિર્વાણદશા છે.

પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ હોય છે, અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ ન હોય. અંદરમાં હોય તે બહારમાં આવે છે. કુવામાં હોય તો અવાડામાં આવે, મોરના ઈંડામાં પંચવર્ણો મોર થવાની તાકાત છે તો એમાંથી મોર થાય છે તેમ આત્મામાં સિદ્ધ થવાની શક્તિ છે તો એમાંથી પૂર્ણ દશા થાય છે. તે જ નિર્વાણ છે. દયા, દાન, ભક્તિ આદિના શુભભાવથી આત્માનો વિકાસ થતો નથી. તો જેને વિકાસ કરવો હોય તેણે મારામાં જ વિકાસની શક્તિ પડી છે એમ પ્રથમ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ. હીરામાં ચમક હોય છે તેથી તેને સરાણે ચડાવવાથી બહાર દેખાય છે. કોલસાને ઘસવાથી ચમક આવે નહિ. તેમ આત્મા જ્ઞાન અને આનંદથી ભરેલો છે, તેનો વિશ્વાસ કરે તો બહાર પ્રગટ અવસ્થામાં આવે એમ છે.

સિદ્ધ ભગવાનને ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર નથી. ઈંદ્રિય તરફના વલણવાળું ખંડખંડ જ્ઞાન નથી અને ત્રિકાળ પરમતત્ત્વમાં પણ ઈંદ્રિયો કે ખંડખંડ જ્ઞાન નથી, માટે આત્મા ઈંદ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય એવો નથી. આત્મામાં ઈંદ્રિયો નથી તેથી ઈંદ્રિયોનો વેપાર અંતરમાં કામ કરી શકે નહિ, પર તરફનું વલણ કરવામાં ઈંદ્રિયોનું નિમિત્ત હોય છે. પણ આત્મા ઈંદ્રિયો દ્વારા જણાય એવો નથી. ઈંદ્રિયો દ્વારા સાંભળે પણ સમજે નહિ અને ઈંદ્રિયો તે મારું સ્વરૂપ નથી, હું અતીંદ્રિય છું એમ જ્ઞાનથી નિર્ણય કરે તો આત્મા સમજાય એમ છે. અહીં તો એમ કહે છે કે આત્મામાં સ્ત્રી, કુટુંબ, પૈસા, મકાનાદિ તો નથી પણ ઈંદ્રિયો તથા એના નિમિત્તે જે ખંડખંડરૂપે જ્ઞાન થાય છે તે આત્મામાં નથી. મુક્તદશા થાય છે ત્યાં ઈંદ્રિયો નથી. મુક્તદશા આત્મામાંથી થાય છે પણ ઈંદ્રિયોથી થતી નથી.

પરમતત્ત્વને ઈંદ્રિયો અને ઉપસર્ગો નથી, સિદ્ધદશામાં પ્રતિકૂળતાનો સંયોગ જ નથી. ત્રિકાળી ચૈતન્ય તત્ત્વમાં અને મુક્તદશામાં પ્રતિકૂળતાનો સ્પર્શ નથી. આત્મા ચિદાનંદ મૂર્તિ છે. એક સમયની પર્યાયમાં અનાદિથી અજ્ઞાની પ્રતિકૂળતા માની બેઠો છે પણ ત્રિકાળમાં તે નથી. માટે આત્માને દુષ્કાળ પણ નડતો નથી. દુષ્કાળના કારણે આત્મામાં દુઃખ નથી, પણ દુષ્કાળના કારણે આત્મામાં દુઃખ થાય છે એવી કલ્પના તે દુઃખદાયક છે. મારું સ્વરૂપ તો તેનાથી રહિત છે એમ જાણે તો દુઃખ જ નથી. આમ નિર્ણય કરી સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈને ભગવાન પોતાનું કલ્યાણ કરી ગયા છે અને જગતને એમ બતાવી ગયા છે. તે પ્રમાણે માને તો ભગવાનનો કલ્યાણક મહોત્સવ ઊજવ્યો કહેવાય.

દેવ, મનુષ્ય, ઢોરાદિના ઉપસર્ગો પરમતત્ત્વમાં નથી. ચિદાનંદ તો જ્ઞાનશક્તિથી ભરેલો છે. દુશ્મનનું હથિયાર એમાં કામ કરતું નથી કેમ કે આત્મામાં ઉપસર્ગ નથી. પ્રતિકૂળતાના ગંજો ઊભા થાય તો પણ આત્મા જાણનાર-દેખનાર છે. અજ્ઞાનીને બહારમાં પ્રતિકૂળતા થાય તો તેને કાળજામાં તેલ રેડાય છે અને ચિંતાના ચરખે લોઢાઈ જાય છે. પણ અહીં તો કહે છે કે શાંત થા. આત્માના અંતરમાં તો ચિદાનંદ પરમતત્ત્વ છે, તેમાં ચિંતાનો સ્પર્શ જ નથી. ચિંતા તારું કાયમનું સ્વરૂપ નથી, ચિદાનંદ તે કાયમનું રૂપ છે. ઘણા લોકો કહે છે કે મહાવીર ભગવાનને ઘણા ઉપસર્ગો પડ્યા પણ અહીં

તો કહે છે કે આત્મામાં ઉપસર્ગ જ નથી. એમ જ્યાં સુધી ન સમજે ત્યાં સુધી શાંતિ થાય એમ નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવમાં ઉપસર્ગ અને પ્રતિકૂળતા નથી એવું ભાન કરી એમાં લીનતા થતાં પૂર્ણદશા થાય છે એમાં પણ ઉપસર્ગ નથી.

આત્માને કે મુક્તજીવને મોહ નથી, વર્તમાન દશામાં સંસારીને મોહ છે, તે કૃત્રિમતા છે, તે અકૃત્રિમ સ્વભાવમાં નથી. એમાં હોય તો તેને કદી ટાળી શકાય નહિ. જેમ સોનામાં તાંબુ હોય છે તે સોના સાથે તન્મય નથી, તન્મય હોય તો સોનાથી તાંબુ જુદું પડે નહિ. તેમ મોહ આત્માના ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવમાં તન્મય થઈ જાય તો મોહરહિત કદી થવાય નહિ. જેમ આત્મામાં અને મુક્તદશામાં મોહ નથી તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ મોહ નથી. જેટલો મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તે તો મોહરહિત છે તેથી એનું ફળ જે નિર્વાણ તેમાં પણ મોહ નથી.

સિદ્ધને વિસ્મયતા નથી. આ આત્મામાં પણ મશ્કરી કે કુતૂહલતા નથી. કરોડપતિ ભિખારી અને ભિખારી કરોડપતિ થાય છે છતાં વિસ્મયતા આત્મામાં નથી. દેવ થાય, વળી દેવ મરીને બોકડો થાય. આત્માનું ભાન કર્યું ન હોય અને ક્રિયાકાંડમાં મંદ કષાય કરે તો સ્વર્ગમાં જાય છે પણ ત્યાંથી મરીને પાછો બોકડો થાય છે. આત્માના ભાન વિના જે શુભાશુભ ભાવ કરવામાં આવે તે ચાર ગતિમાં રખડવામાં કામ આવે. દિવાસળીના ટોપકામાં ભડકો થવાની તાકાત છે તેમ આત્મામાં જ્ઞાન-આનંદની તાકાત છે, એમાં વિસ્મય નથી -એમ ભરોસો કરે તો નિર્વાણ થાય છે.

આત્મામાં નિદ્રા નથી. ચિદાનંદ જ્ઞાનકંદ છું એના ભાન વિના આત્મા અનંતકાળથી ઊંઘ્યો છે. રાગદ્વેષની નિદ્રામાં સૂતો છે. તે કૃત્રિમતા પોતે ઊભી કરે છે પણ આત્મા તો જ્ઞાનજ્યોતિ છે એમા નિદ્રા નથી. મુક્તદશામાં પણ નિદ્રા નથી.

આત્મામાં ક્ષુધા નથી, પેટમાં ક્ષુધાની અવસ્થા થાય છે તેનું લક્ષ ન કરતાં અંતર ચિદાનંદનું લક્ષ કરે તો ક્ષુધા દેખાતી નથી. કેમ કે આત્મામાં ક્ષુધા નથી અને સિદ્ધમાં પણ ક્ષુધા નથી.

પરમતત્ત્વમાં જ નિર્વાણ છે. આત્મા પરમતત્ત્વ છે. એનું ભાન કરીને જે દશા પ્રગટી તેમાં ઈંદ્રિયાદિ નથી. મુક્તિ તો આત્માની આનંદદશામાં છે, બહાર ક્ષેત્રમાં મુક્તિ નથી.

ટીકા : આ પરમ નિર્વાણને યોગ્ય પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે. ત્રિકાળી તત્ત્વ તો મોક્ષને લાયક છે. અશાંતિ અને દુઃખ જોઈતું ન હોય પણ શાંતિ અને સુખ જોઈતું હોય તો અંતર આત્મતત્ત્વમાં શક્તિરૂપે પડ્યું છે એનો ભરોસો કરે તો આત્મા સંસારને લાયક છે જ નહિ. ત્રિકાળી પરમતત્ત્વ મોક્ષને લાયક છે. ભગવાનમાં અને આત્મામાં શક્તિ અપેક્ષાએ ફેર નથી. ભગવાને પર્યાયમાં મોક્ષ વ્યક્ત કર્યો છે એ અપેક્ષાએ ફેર છે.

દેહદેવળમાં ચૈતન્ય હીરો છે, તેની પરીક્ષા અને ઓળખાણ કરે તો આત્માની કીંમત થાય. આત્માની

કીંમત કરવી અનંતકાળથી મોંઘી થઈ પડી છે. જગતમાં હીરાની કીંમત આપે છે પણ હીરાને ખબર નથી કે લોકો અમારી કીંમત આપે છે. ચૈતન્ય હીરો નિત્ય ધ્રુવ કઠણ છે, તેના કટકા કદી થતા નથી. બાકી જડ હીરાના તો કટકા પણ થઈ જાય છે. પુણ્યવંત પ્રાણી એની ભૂકી કરીને ખાય છે. હીરાની પણ કીંમત કરનાર ચૈતન્ય હીરો છે એની ઓળખાણ કરવી.

ચૈતન્ય હીરો પરખી પરખીને અનંત કેવળી થઈ ગયા છે. નિત્યાનંદ પ્રભુ કદી નાશ ન થાય એવો છે. એનું જ્ઞાન થવું મહા દુર્લભ છે. પથ્થરના હીરાને પરખનારને પણ આત્મા પરખવો મોંઘો છે માટે જડ હીરા કરતાં આત્માની કીંમત વધારે છે. આત્મા નિર્વાણને યોગ્ય છે એની વાત કરે છે. પણ અજ્ઞાનીને એની કીંમત નથી. જેમ ભરવાડના હાથમાં હીરો આવે તો તેની તેને કીંમત નથી તેમ ચૈતન્યતત્ત્વની વાત સાંભળવા મળી પણ અજ્ઞાનીને તેની કીંમત આવતી નથી. જેને આત્માની કીંમત આવી તેને શુભાશુભ ભાવની કીંમત રહેતી નથી. તો પછી શુભાશુભના ફળની કીંમત તો એને હોય જ નહિ.

પરમતત્ત્વ અખંડ એક પ્રદેશી જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાને લીધે તેને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ ને શ્રોત્ર નામની પાંચ ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર નથી. આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશી છે એ ભેદ પણ કાઢી નાખીને અખંડ એક પ્રદેશી છે એમ કહે છે. અસંખ્ય પ્રદેશી આત્મા હોવા છતાં અખંડ છે માટે એક પ્રદેશી કહેલ છે. તેનો અંશ જુદો પડતો નથી, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી છે. હાથની જગ્યાએ જે પ્રદેશો છે તે પગની જગ્યાએ નથી એ અપેક્ષાએ પ્રદેશો જુદા જુદા કહેવાય પણ અખંડની અપેક્ષાએ જુદા નથી, અભેદ પ્રદેશી છે. એમાં ઈંદ્રિયો નથી માટે ભગવાન આત્માને ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર નથી, ઈંદ્રિયો ઈંદ્રિયોમાં છે પણ આત્મામાં નથી. આત્મામાં ઈંદ્રિયોનો અભાવ ન હોય તો અતીન્દ્રિય થાય નહિ. માટે આત્મા ઈંદ્રિયો રહિત છે.

પરમતત્ત્વને દેવ, માનવ, તિર્યંચ ને અચેતનકૃત ઉપસર્ગો નથી. આત્માને કોઈ દેવ, મનુષ્ય, ઢોરાદિ દુઃખ આપી શકે નહિ એમ કહે છે. અજ્ઞાની મૂઢ લોકો કહે છે કે અમુક દેવ દુઃખ આપે છે. તેથી સુરધન, મેલડી વગેરેને પૂજે છે. ત્રીજી પેઢીએ એની મા મરી ગઈ હોય એને બેસાડે છે અને સુરધનને બેસાડે પણ જે વિઘ્ન કરે તેને મારવું જોઈએ કે પૂજવું જોઈએ ? સુરધન, મેલડી આદિ દુઃખ આપે છે તે માન્યતા ભ્રમ છે. આત્માને કોઈ દેવ દુઃખ આપતો જ નથી કેમ કે આત્મામાં ઉપસર્ગો નથી. એવા ઉપસર્ગો રહિત આત્માની શ્રદ્ધા કરે તો પરમાત્મદશા પ્રગટ થાય અને એને પર્યાયમાં ઉપસર્ગ રહે નહિ. સિદ્ધ ભગવાન પૂર્ણ થઈ ગયા છે એમને ઉપસર્ગ નથી.

ચૈત્ર સુદ ૧૪, બુધવાર, ૯-૪-૫૨.

આ આત્મા છે તે શરીર, કર્મ અને વિકાર રહિત સિદ્ધ પરમાત્મા થયા તેના જેવો છે. જેટલી સંયોગી ચીજો છે તે બધી આત્માથી પૃથક્ છે માટે પૃથક્ થઈ શકે છે. ગળપણ ગોળથી જુદું નથી

તો જુદું પડી શકે નહિ. પણ જેમાં ગોળ રહેલો છે એ ડબો અને ગોળમાં જે મેલ છે એનાથી ગોળ પૃથક્ છે માટે પૃથક્ થઈ શકે છે. તેમ આત્મા શરીર અને કર્મથી તો પૃથક્ છે માટે એનાથી પૃથક્ થઈ શકે છે અને એક સમયની અવસ્થામાં વિકાર છે તે સર્વથા પૃથક્ નથી. પણ ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી માટે તે પણ પૃથક્ થઈ શકે છે.

અરીસો આદર્શ છે. સામે જેવો પદાર્થ છે તેવો તે જણાવે છે. તેમ સિદ્ધ ભગવાન સહજ સુખના અનુભવ કરનારા છે, તે આદર્શરૂપ છે. તે એમ બતાવે છે કે દરેક આત્મા અમારા જેવા છે. જેમ દુનિયામાં કોઈ સારો માણસ હોય તો તેનું અનુકરણ કરવામાં આવે છે. તેમ સિદ્ધ ભગવાન અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે એમ પ્રથમ નિર્ણય કરે તો ક્રમે ક્રમે રાગનો નાશ થાય અને સુખી થવાય. પણ પૈસો હોય તો સુખી રહી શકાય એમ નથી. જે ચીજ આત્માથી પૃથક્ છે તેનાથી સુખ થાય એમ માનવું તે ભ્રમણા છે. આત્મા અને શરીરાદિ જુદા છે અને જુદા રહીને કામ કરે છે. પૈસા આત્માના સુખમાં મદદ કરે નહિ. અનાદિથી અજ્ઞાની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાની કલ્પના કરે છે. તે સિદ્ધમાં નથી. સિદ્ધ જ્યારે સંસારદશામાં હતા ત્યારે તેમને કલ્પના હતી પણ હું તે કલ્પનાથી રહિત છું એવો નિર્ણય કરીને લીનતા કરી ત્યારે મુક્તિ પામ્યા. તેમ આ જીવ પણ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને લીનતા કરે તો મુક્તિને પામે.

કોઈ કહે કે શરીર, પૈસા, કુટુંબાદિ વ્યવહારે સુખનું કારણ કહેવાય કે નહિ ? તો કહે છે કે વ્યવહારે ઘીનો ઘડો કહેવાય છે પણ ઘડો ઘીનો થતો નથી. ઘીના સંયોગે ઉપચારથી કહેવાય છે પણ ઘડાના આધારે ઘી નથી. ઘી ઘીમાં છે અને ઘડો ઘડામાં છે. ઘડો ઘીરૂપે થતો નથી. દરેક વસ્તુમાં છ કારકો પોતાને લઈને છે, પરને લઈને નથી. દરેક રજકણ પોતાના આધારે રહેલું છે. ઘીના લોચામાં જે અનંત પરમાણુ છે તે દરેક પૃથક્ પૃથક્ છે. નીચલા પરમાણુના આધારે ઉપરના પરમાણુ રહેલા નથી. કેમ કે દરેક પરમાણુ એકબીજાના અભાવથી રહેલો છે. પરમાણુ ઉપર નીચે છે તેમ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે. ખરેખર તો જ્યાં છે ત્યાં પોતાના આધારે છે, એકબીજાના આધારે માને તે વસ્તુના સ્વભાવને સમજતો નથી.

માથાનો એક વાળ લ્યો તો એ વાળના સૌથી ઝીણા ટુકડા કરવામાં અનંતા પરમાણુ છે. તેમાંનો એક પરમાણુ બીજા પરમાણુના આધારે નથી એવી સ્વતંત્ર ચીજ છે છતાં અજ્ઞાની સંયોગીદષ્ટિથી જુએ છે તે એની ભ્રમણા છે. આત્મામાં વિકાર થાય છે તે પરના આધારે નથી. પરના આધારે હોય તો બે પદાર્થ એક થઈ જાય અને જે વિકાર છે તેના આધારે ત્રિકાળી સ્વભાવ નથી. વિકારના આધારે ત્રિકાળી વસ્તુ હોય તો વિકારનો નાશ થતાં વસ્તુનો નાશ થઈ જાય. વસ્તુ છે તે પરના આધારે નથી એમ જાણ્યા વિના સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ આવે નહિ.

આત્મા છે તે પરના આધારે નથી માટે તેનો વિકાર પણ પરને લઈને નથી અને આત્માને લઈને

પર નથી, પણ મારે લઈને દુકાન બરાબર ચાલે છે, હું હતો તો આ કાર્ય થયું એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ આત્મા પરનો ધણી નથી. આત્માનો ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવ તો સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો છે તે વાત કરે છે.

ગાથા ૧૮૦ની ટીકામાં પરમતત્ત્વને ઈંદ્રિયોનો વેપાર અને ઉપસર્ગો નથી તે વાત આવી ગઈ છે. હવે કહે છે કે ક્ષાયિક જ્ઞાનમય અને યથાખ્યાત ચારિત્રમય હોવાને લીધે પરમતત્ત્વને દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એવા ભેદવાળું બે પ્રકારનું મોહનીય નથી. આત્મામાં જ્ઞાનની હીણી દશા છે તેમાં કર્મ નિમિત્ત છે અને સ્વભાવના આશ્રયે પૂર્ણદશા થાય એટલે હીણીદશાનો નાશ થાય ને કર્મનો નાશ એના કારણે થાય છે. એ દશાને ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે. સ્વભાવનો આશ્રય કરે તો ક્ષાયિકજ્ઞાન પ્રગટ કરે એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. સિદ્ધ ક્ષાયિકજ્ઞાનમય અને યથાખ્યાત ચારિત્રમય છે માટે એમને મોહ નથી. વળી જેવો આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવી પ્રસિદ્ધ છે એવી પ્રસિદ્ધ અવસ્થા થઈ ગઈ છે. તે સિદ્ધ ભગવાન તારી નાત અને જાતના છે. દરેક આત્મા સ્વભાવની અપેક્ષાએ સિદ્ધ સમાન છે તેમ માને તો સિદ્ધને માન્યા કહેવાય. સિદ્ધને કર્મ નથી તેમ વર્તમાન અવસ્થાની ગૌણતા કરે તો ત્રિકાળી આત્મામાં પણ કર્મ નથી.

પરમતત્ત્વ બાહ્ય પ્રપંચથી વિમુખ હોવાને લીધે તેને વિસ્મય નથી. કોઈ માણસ રૂપમાં ફેરફાર કરીને આવે તો જોનારને વિસ્મય થાય છે પણ એ તો જડની અવસ્થા છે. સિદ્ધ ભગવાનને વિસ્મય નથી, નાટક જોવા જાય ત્યાં સારું દશ્ય આવે તો વિસ્મય થાય છે અને 'વન્સમોર' કરે છે. પણ અહીં તો કહે છે કે ચૈતન્યની અદ્ભૂતતાના આનંદમાં ભગવાને વિસ્મયને ઉડાડી દીધો છે. જો તારે વિસ્મય ઉડાડવો હોય તો તું સિદ્ધ જેવો છો એમ માન ! ચૈતન્યસ્વભાવ ખરેખર પરની અવસ્થારૂપે થાય નહિ અને હીણી અવસ્થારૂપે પણ રહી શકે નહિ. વર્તમાન પોતાની નબળાઈના કારણે હીણી અવસ્થા છે તે અંતર્દષ્ટિના અવલંબનથી નાશ થતાં મુક્તદશાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શરીર, કર્મ, સ્ત્રી કુટુંબાદિ પરપદાર્થોમાં જ્ઞેયબુદ્ધિ, શુભાશુભ ભાવમાં હેયબુદ્ધિ અને ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની ઉપાદેયબુદ્ધિ તે ધર્મ છે. કોઈ કહે કે દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રતાદિનો તો ઉપદેશ આપતા નથી અને એકલી નિશ્ચયની જ વાતો કરો છો. તો તેને કહે છે કે શરીરાદિ પરપદાર્થો છે તેનાથી ધર્મ થતો નથી અને મંદકષાય તે શુભભાવ છે એ પણ ધર્મ નથી. ત્રિકાળ ધ્રુવસ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય છે. એ સ્વભાવની વાત ચાલે છે કે એમાં વિસ્મય નથી.

અજ્ઞાની લોકો વેપારમાં મંદી આવે તો દુઃખી દુઃખી થાય છે અને તેજી થાય તો સુખી છીએ એમ માને છે. એ સુખદુઃખ બન્ને કલ્પના છે અને એમાં આકુળ-વ્યાકુળ થયા કરે છે પણ પરમાં એકત્વબુદ્ધિ કરીને ડૂબી ગયો છે તે આત્માની મંદી છે. અને આત્મા પરથી અને વિકારથી જુદો સિદ્ધ સમાન છે તેનું લક્ષ કરે તો અનંતકાળથી આત્મામાં નહિ આવેલી એવી ખરેખર સાચી તેજી આવે

છે. બાકી બીજા બધા ભાવો કરે તે મંદી છે અને દુઃખનું કારણ છે. આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો જે છે તે છે. એની પર્યાયમાં તેજી-મંદીની કલ્પના કરે તો દુઃખી થાય અને સ્વભાવનો આશ્રય કરી વીતરાગતા પ્રગટ કરે તો સુખી થાય. આમ પર્યાયમાં તેજી-મંદી થાય છે પણ સ્વભાવમાં તે વિસ્મય નથી.

નિત્ય પ્રકટિત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાને લીધે પરમતત્ત્વને નિદ્રા નથી. નિદ્રા કોને હોય ? જેની જ્ઞાનદશા હીણી થઈને મૂર્છા થઈ જાય તેને નિદ્રા હોય છે. પર્યાય જાગતી રહેતી નથી તેને નિદ્રા કહે છે. એ નિદ્રા ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવમાં નથી. અને સિદ્ધને પણ નિદ્રા નથી કેમ કે એમને પૂર્ણ સ્વભાવ પ્રગટ થઈ ગયો છે અને જેટલો સ્વભાવ જાગ્રત થયો છે એમાં પણ નિદ્રા નથી. વીતરાગ ભગવાન બ્યુગલ વગાડે છે અને કહે છે કે અહો ! અનાદિકાળથી તું નિદ્રા લઈ રહ્યો છે. હવે જાગ રે જાગ ! તું તો સિદ્ધ સમાન છો, તારામાં નિદ્રા નથી. એમ જાણીને શ્રદ્ધા કરે છે તે જ્ઞાનની કળા છે. તે જ્ઞાનથી આત્માની પૂર્ણ કળા ખીલે એમ છે. તે પૂર્ણ કળા સિદ્ધ ભગવાનને ખીલી છે માટે એમને અજાગ્રતપણું નથી.

અશાતાવેદનીય કર્મને નિર્મૂળ કર્યું હોવાથી પરમતત્ત્વને ક્ષુધા અને તૃષા નથી. સિદ્ધ ભગવાનને તો ક્ષુધા અને તૃષા નથી પણ અર્હંત ભગવાન લાખો કરોડો વર્ષ સુધી શરીરમાં રહે છતાં એમને પણ ક્ષુધા અને તૃષા હોતી નથી. અહીં ભરતક્ષેત્રમાં વીસમા શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી તીર્થંકર થયા ત્યારના મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી તીર્થંકરપદે બિરાજે છે અને હજુ અહીં આવતી ચોવીસીના સાતમા-આઠમા તીર્થંકર થશે ત્યારે તેઓ સિદ્ધ થશે. એમને શરીર છે પણ આહાર હોતો નથી. એમને ક્ષુધા અને તૃષા નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવમાં પણ ભૂખ અને તરસ નથી. આવી પરમાત્મ સિદ્ધદશા છે તેને નિર્વાણ કહે છે. તે નિર્વાણદશા આત્મામાં છે, પરક્ષેત્રમાં હોતી નથી.

એવી રીતે યોગીંદ્રદેવકૃત અમૃતાશીતિમાં ૫૮મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :

(मालिनी)

ज्वरजननजराणां वेदना यत्र नास्ति
परिभवति न मृत्युर्नागतिर्नो गतिर्वा।
तदतिविशदचित्तैर्लभ्यतेऽङ्गेऽपि तत्त्वं
गुणगुरुगुरुपादाम्भोजसेवाप्रसादात्॥

શ્લોકાર્થ : જ્યાં (જે તત્ત્વમાં) જ્વર, જન્મ અને જરાની વેદના નથી, મૃત્યુ નથી, ગતિ કે આગતિ નથી, તે તત્ત્વને અતિ નિર્મળ ચિત્તવાળા પુરુષો, શરીરમાં રહ્યા છતાં પણ, ગુણમાં મોટા એવા ગુરુના ચરણકમળની સેવાના પ્રસાદથી અનુભવે છે.

આત્મતત્ત્વ કેવું છે ? તો કહે છે કે એની પર્યાયને ગૌણ કરીને ધ્રુવસ્વભાવ જુએ તો એમાં તાવ નથી, જન્મ નથી, વૃદ્ધાવસ્થા નથી. તાવની અવસ્થા તો શરીરની છે, અને બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધાવસ્થા તે પણ શરીરની છે. આત્મામાં તે અવસ્થા નથી. આત્માને મરણ નથી. જેમ ચંદ્ર અને સૂર્ય કદી મરતા નથી તેમ આત્મા પણ કદી મરતો નથી. તેને ગમન-આગમન નથી. આત્મા ક્યાંય જતો નથી અને ક્યાંયથી આવતો પણ નથી. એવા આત્માને જ્ઞાનીઓ અનુભવે છે. એવા ગુરુઓના નિમિત્તે જ્યારે જીવ ધર્મ પામે છે ત્યારે ગુણમાં મોટા ગુરુના ચરણકમળની સેવાથી ધર્મ પામ્યો એમ કહેવાય છે. જેમ સિંહણનું દૂધ સોનાના પાત્રમાં રહે એમ ધર્મ સમજનારને નિમિત્ત જ્ઞાની જ હોય છે, અજ્ઞાનીના નિમિત્તે ધર્મ પમાતો નથી. ગુરુનું બહુમાન કરતા શુભભાવનો વિકલ્પ છે અને ગુણોનો સ્વીકાર છે. એવી પાત્રતા થયા વિના અને સાચા ગુરુનું નિમિત્ત મળ્યા વિના કામ થાય એમ નથી. એમ સમજી સ્વભાવનો આશ્રય કરે તો અંતર અનુભવ થાય છે.

ચૈત્ર સુદ ૧૫, ગુરુવાર, ૧૦-૪-૫૨.

શ્રી પ્રવચનસારની સ્વાધ્યાય થઈ હતી.

ચૈત્ર વદ ૧, શુક્રવાર, ૧૧-૪-૫૨.

સિદ્ધના સ્વરૂપનું વર્ણન ચાલે છે. તે ભગવાન મોક્ષ વિષે બિરાજમાન છે, મોક્ષમાર્ગના ફળરૂપ આ દશા થાય છે. સિદ્ધને અનંતા ગુણો પ્રગટ્યા છે અને તેમને સંસારના ભાવો રહ્યા નથી કેમ કે તેમણે મોક્ષમાર્ગમાં સંસારના ભાવોનો આદર કર્યો ન હતો.

મુક્તદશામાં સંપૂર્ણ આનંદ છે અને ત્યાં સંસારી દોષો બિલકુલ નથી. જ્યારે એમને મોક્ષમાર્ગ હતો ત્યારે રાગાદિ દોષોનો આદર ન હતો અને ગુણનો આદર હતો તેથી દોષ રહિત થયા હતા. જો કોઈ જીવ ગુણોનો આદર ન કરે અને દોષોનો આદર કરે તો તેને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થતો નથી.

કોઈ માણસને સિદ્ધપુર પાટણ જવું હોય અને રાતના આઠ વાગ્યે ત્યાં લગ્ન હોય તેમાં પહોંચવું હોય તો માર્ગમાં સગાં મળે કે વિઘ્ન કરનાર આવે તો ત્યાં રોકાય નહિ કેમ કે એને જલ્દી સિદ્ધપુર પહોંચવું છે તેથી રસ્તામાં રોકાવું એને પાલવે નહિ. તેમ જે આત્માને સિદ્ધ થવું હોય તે મોક્ષમાર્ગમાં જે વિઘ્નરૂપ હોય તેમાં રોકાય નહિ.

જેણે સિદ્ધપુર પહોંચવાનો આદર કર્યો અને દોષોને ટાળ્યા તે આત્માની પૂર્ણદશારૂપ સિદ્ધપુર છે, તે સિદ્ધપુર જવાવાળો રસ્તામાં વિઘ્ન આવે તેને ઓળંગી જાય છે પણ રોકાતો નથી. અંતરમાં પરમાત્મા થવાની શક્તિ પડી છે તેનો આદર જેને વર્તે છે તેને દોષનો આદર નથી. તે સિદ્ધપુર પાટણ પહોંચે છે પણ જે દોષનો આદર કરે છે અને સ્વભાવનો આદર કરતો નથી તે સિદ્ધપુર પહોંચતો નથી.

ગાથા ૧૮૦ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૩૦૦

(मन्दाक्रान्ता)

यस्मिन् ब्रह्मण्यनुपमगुणालंकृते निर्विकल्पे-
ऽक्षानामुच्चैर्विविधविषमं वर्तनं नैव किंचित् ।
नैवान्ये वा भविगुणगणाः संसृतेर्मूलभूताः
तस्मिन्नित्यं निजसुखमयं भाति निर्वाणमेकम् ॥ ३०० ॥

શ્લોકાર્થ : અનુપમ ગુણોથી અલંકૃત અને નિર્વિકલ્પ એવા જે બ્રહ્મમાં (આત્મતત્ત્વમાં) ઇંદ્રિયોનું અતિ વિવિધ અને વિષમ વર્તન જરા પણ નથી જ, તથા સંસારના મૂળભૂત અન્ય (મોહ-વિસ્મયાદિ) સંસારીગુણસમૂહો નથી જ, તે બ્રહ્મમાં સદા નિજસુખમય એક નિર્વાણ પ્રકાશમાન છે. ॥ ૩૦૦ ॥

અનુપમ ગુણોથી અલંકૃત અને નિર્વિકલ્પ એવા જે બ્રહ્મમાં-આત્મતત્ત્વમાં ઇંદ્રિયોનું અતિ વિવિધ અને વિષમ વર્તન જરા પણ નથી જ. કેવો છે આત્મા ? અનુપમ ગુણોથી શોભિત છે. આત્માના ગુણોનો આદર છે તે દોષોનો આદર કરતો નથી. દોષ થાય છે તેને જાણે છે. જો દોષનો આદર કરે તો સંસારના પૂરમાં તણાય છે. એટલે કે તેને રખડવાનું થાય છે. ધર્મીને ધર્મનો આદર હોય છે અધર્મનો આદર હોતો નથી. દોષનો આદર કરનાર નિગોદમાં જાય છે કેમ કે નિશ્ચયથી બે ગતિ છે. સ્વભાવનો આદર કરે તો મુક્તિ થાય છે અને વિભાવનો આદર કરે તો નિગોદમાં જાય છે. તત્ત્વનું આરાધન મોક્ષમાં લઈ જાય છે અને વિરાધન નિગોદમાં લઈ જાય છે. જે સ્વભાવને સાધ્ય કરે છે તે સિદ્ધપુરના રસ્તે છે અને જે વિભાવને સાધે છે તે નિગોદના રસ્તે છે.

લગ્નમાં સારા કપડાં, દાગીના, મુગટાદિ પહેરે છે અને શોભા કરે છે પણ તે તો સંસારમાં રખડવાની શોભા છે. આત્મા તો જ્ઞાન, દર્શન, આનંદાદિ અનંત ગુણથી શોભી રહ્યો છે. તેની શોભા માટે બહારના ટીલા-ટપકાંની જરૂર પડતી નથી. આત્માના ગુણો અનુપમ છે-ઉપમારહિત છે. જ્ઞાયકસ્વરૂપ આત્મા છે તેમાં પાંચ ઇંદ્રિયોનો વેપાર નથી. વળી તે રાગ-દ્વેષના વેપારથી રહિત છે કેમ કે આત્મા અતીંદ્રિય પદાર્થ છે. તેનો આદર કરી, સંસારદોષ ટાળી, પરમાત્મદશા જેણે પ્રગટ કરી છે તેને ઇંદ્રિયોની વિવિધતા અને વિષમતા નથી. ઇંદ્રિયો આત્માને અડતી જ નથી.

દરિયામાં મોટો દ્વીપ હોય, તો એના ઉપર દરિયાના પાણી ચડે નહિ. વળી દરિયાના પ્રાણીઓ તેના ઉપર જઈ શકે નહિ તેથી તે દ્વીપમાં પ્રાણીઓનો ઉપદ્રવ હોતો નથી. તેવી રીતે આત્મા ચૈતન્ય દ્વીપ છે તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે, એને ઇંદ્રિયોનો ઉપદ્રવ નથી. તેમ જ રાગ-દ્વેષાદિનો પણ ઉપદ્રવ

નથી. આ ચૌદ બ્રહ્માંડમાં ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા બેટ છે. એમાં ઇંદ્રિયોનો વેપાર જરાયે નથી. એવા આત્માની ઓળખાણ, રુચિ અને રમણતા તે મોક્ષમાર્ગ છે અને તેનાથી મોક્ષ પમાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ સ્વભાવમાં રોકાય છે, તેને રાગાદિનો આદર હોતો નથી. જેમ બાળક ઝડપથી દોડ્યો જતો હોય તેને વચમાં કોઈ રોકે તો રોકાય નહિ તેમ મોક્ષમાર્ગી રસ્તામાં વિઘ્નને ગણતો નથી અને રોકાતો નથી.

આત્મતત્ત્વમાં સંસારના મૂળભૂત અન્ય મોહ-વિસ્મયાદિ સંસારી ગુણસમૂહો નથી જ, શુભાશુભ ભાવો તે સંસારના ગુણો છે કેમ કે તે દોષ છે. જેમ અફીણ ઘણું કડવું હોય તો તે ગુણવાળું-સારું કહેવાય છે. તેમ સંસારમાં રખડવાનો ભાવ સારો હોય તો તે સંસારનો ગુણ છે. સ્વભાવનો અનાદર કરે છે અને પુણ્ય-પાપનો આદર કરે છે તે સંસારમાં રખડવાનો કામી છે. શુભાશુભ ભાવો સંસારના દોષો છે, તે ચિદાનંદ ધ્રુવ સ્વભાવમાં નથી. તેને ટાળીને જે મુક્તિને પામ્યા છે તેમાં પણ સંસારના ગુણો નથી.

આત્મતત્ત્વમાં સદા નિજ સુખમય એક નિર્વાણ પ્રકાશમાન છે. નિર્વાણ એ ચિદાનંદ આત્માનું એક જ સ્વરૂપ છે, તેમાં સદા આનંદ છે. પર્યાયમાં જેટલું પરદ્રવ્યનું અવલંબન લ્યે તેટલું દુઃખ છે અને જેટલું સ્વનું અવલંબન લ્યે તેટલું સુખ છે. સાધક સુખી ઘણો છે અને દુઃખી થોડો છે, અજ્ઞાની પૂર્ણ દુઃખી છે ને સિદ્ધ પૂર્ણ સુખી છે.

આત્માના ચિદાનંદ સ્વરૂપને ભૂલીને, સંસારનું જ્ઞાન કરી અભિમાન કરે કે અમે ડાહ્યા છીએ પણ તે અભિમાન કરવા જેવું નથી કેમ કે સંસારનું જ્ઞાન તો પૂર્વથી ઉઘાડ લઈને આવ્યો હોય એટલું થાય છે. છતાં તે જ્ઞાનની ડીગ્રી મેળવીને અજ્ઞાની હરખાય છે. તેને કહે છે કે એ ડીગ્રી તો મર્યા પછી ચાલી જવાની, પણ સિદ્ધની ડીગ્રી મળી તે પાછી ચાલી જતી નથી. તે મુક્તદશા સંસારના દોષો ટાળવાથી થાય છે. ચિદાનંદ આત્મામાં નિર્વાણ પ્રકાશમાન છે. આ શક્તિની વાત ચાલે છે. તો તે શક્તિની પ્રતીત કરે તો પર્યાયમાં નિર્વાણ થાય છે.

ગાથા ૧૮૧

णवि कम्मं णोकम्मं णवि चिंता णेव अट्टरुद्दाणि।
णवि धम्मसुक्कझाणे तत्थेव य होइ णिव्वाणं॥ १८१॥

नापि कर्म नोकर्म नापि चिन्ता नैवार्तरौद्रे।
नापि धर्मशुक्लध्याने तत्रैव च भवति निर्वाणम्॥ १८१॥

જ્યાં કર્મ નહિ, નોકર્મ, ચિંતા, આર્તરૌદ્રોભય નહીં,
જ્યાં ધર્મશુક્લધ્યાન છે નહિ, ત્યાં જ મુક્તિ જાણવી. ૧૮૧.

અન્વયાર્થ : **(न अपि कर्म नोकर्म)** જ્યાં કર્મ ને નોકર્મ નથી, **(न अपि चिन्ता)** ચિંતા નથી, **(न एव आर्तरौद्रे)** આર્ત ને રૌદ્રધ્યાન નથી, **(न अपि धर्मशुक्लध्याने)** ધર્મ ને શુક્લધ્યાન નથી, **(तत्र एव च निर्वाणम् भवति)** ત્યાં જ નિર્વાણ છે (અર્થાત્ કર્માદિરહિત પરમતત્ત્વમાં જ નિર્વાણ છે).

સિદ્ધ ભગવાનમાં શરીર, વાણી, કર્મ નથી કેમ કે જે મૂળ તત્ત્વમાં નથી તે તેમાંથી નીકળી ગયું છે. સંસાર પર્યાયમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે સિદ્ધપર્યાયમાં નથી. વળી આત્મામાં ચિંતા પણ નથી તેથી સિદ્ધદશા થતાં તે નીકળી જાય છે. અને ચિંતા મોક્ષમાર્ગમાં પણ નથી. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન -આ બે ભૂંડા ધ્યાન છે. તે આત્માના સ્વભાવમાં નથી, અને જેટલો મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તેમાં પણ તે નથી અને સિદ્ધ પરમાત્માને પર્યાયમાં સર્વથા નથી. ભગવાન તે વિકારી પર્યાયને ઓળંગીને મુક્તદશાને પામ્યા છે તે નિર્વાણ છે. સિદ્ધશિલા ઉપર જવું તે નિર્વાણ નથી કેમ કે ત્યાં તો નિગોદના જીવો પણ છે માટે ક્ષેત્રને લઈને મોક્ષ નથી. પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ થયો છે તે મોક્ષ છે. ધર્મધ્યાન નીચલી દશામાં હોય છે અને શુક્લધ્યાન ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. પણ સિદ્ધમાં ધ્યાન હોતું નથી.

ટીકા : આ સર્વ કર્મોથી વિમુક્ત તેમ જ શુભ, અશુભ ને શુદ્ધ ધ્યાન તથા ધ્યેયના વિકલ્પોથી વિમુક્ત પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે. પરમતત્ત્વ એટલે સિદ્ધ, પરમાત્મતત્ત્વ તથા ત્રિકાળી આત્મતત્ત્વ બન્નેની વાત કરે છે.

પરમતત્ત્વ સદા નિરંજન હોવાને લીધે તેને આઠ દ્રવ્યકર્મ નથી. આઠ કર્મો જડ છે, તે આત્મામાં નથી. તે નિમિત્તરૂપે સંસારી જીવોને હોય છે, સિદ્ધને નિમિત્તરૂપે પણ હોતા નથી. ત્રણે કાળે નિરુપાધિ સ્વરૂપવાળું હોવાને લીધે પરમતત્ત્વને પાંચ પ્રકારના શરીર નથી. જેટલા સિદ્ધ થયા, થાય છે અને થશે -એ બધાને પાંચેય શરીર નથી.

વળી, આત્મા મનરહિત હોવાને લીધે તેને ચિંતા નથી. એક સમયની પર્યાયમાં-સંસારદશામાં મન વિકલ્પમાં નિમિત્ત હોય છે. પણ ત્રિકાળી તત્ત્વને મનનો સંબંધ નથી. એમ સિદ્ધને મન નથી તેથી ચિંતા નથી. ઔદયિક આદિ ચાર વિભાવભાવો આત્મામાં નથી તેથી આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન નથી. સિદ્ધમાં ક્ષાયિકભાવ હોય છે પણ ત્રિકાળમાં ક્ષાયિકભાવ પણ નથી. સિદ્ધને ઔદયિક, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમભાવ નથી માટે ભૂંડા ધ્યાન નથી. ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનને યોગ્ય ચરમ શરીરનો અભાવ હોવાને લીધે તે બે ધ્યાન પણ સિદ્ધને નથી. ત્યાં જ મહા આનંદ છે. ચારેય પ્રકારના ધ્યાન સિદ્ધને નથી, શુક્લધ્યાન તે ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન છે, એને યોગ્ય ચરમ શરીર હોય છે. સિદ્ધને તે શરીર નથી, માટે ધ્યાન નથી. ત્રિકાળી તત્ત્વમાં જ આનંદ છે. સિદ્ધની પર્યાયમાં આનંદ છે પણ પરમાં આનંદ નથી.

હવે ગાથા ૧૮૧ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૩૦૧

(मन्दाक्रान्ता)

निर्वाणस्थे प्रहतदुरितध्वान्तसंघे विशुद्धे
कर्माशेषं न च न च पुनर्ध्यानकं तच्चतुष्कम्।
तस्मिन्सिद्धे भगवति परब्रह्मणि ज्ञानपुंजे
काचिन्मुक्तिर्भवति वचसां मानसानां च दूरम्॥ ३०१॥

શ્લોકાર્થ : જે નિર્વાણમાં સ્થિત છે, જેણે પાપરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કર્યો છે અને જે વિશુદ્ધ છે, તેમાં (-તે પરમબ્રહ્મમાં) અશેષ (સમસ્ત) કર્મ નથી તેમ જ પેલાં ચાર ધ્યાનો નથી. તે સિદ્ધરૂપ ભગવાન જ્ઞાનપુંજ પરમબ્રહ્મમાં કોઈ એવી મુક્તિ છે કે જે વચન ને મનથી દૂર છે. ॥ ૩૦૧ ॥

સિદ્ધ ભગવાન અંતર નિર્વિકલ્પ ક્રિયા દ્વારા મુક્તિને પામ્યા, તે શાંત થઈ ગયા છે. આખું જગત વિરોધ કરે તો પણ તેમને વિકલ્પ ઊઠતો નથી. શાસનનું શું થશે એનો વિકલ્પ પણ સિદ્ધને આવતો નથી. પુણ્ય-પાપ અંધકાર છે, તેનો સ્વભાવપ્રકાશ દ્વારા નાશ કર્યો છે. સ્વભાવનો વિશ્વાસ કર્યો છે અને અંધકારનો વિશ્વાસ છોડી દીધો છે એવું પરમતત્ત્વ વિશુદ્ધ છે. એટલે કે શુદ્ધ છે. વિશુદ્ધ એટલે શુભભાવ એવો અર્થ અહીં નથી. સિદ્ધ ભગવાન જ્ઞાનના ઢગલા છે. જે જ્ઞાન પુણ્ય-પાપને પણ પોતાના માને નહિ તે જ્ઞાન મન, વચનને પોતાના માને એમ બને નહિ. માટે મન, વચનથી પરમતત્ત્વ દૂર છે. માટે સંયોગબુદ્ધિ છોડ અને સ્વભાવબુદ્ધિ કર તો મુક્તદશા થશે.

ચૈત્ર વદ ૨, શનિવાર, ૧૨-૪-૫૨.

આ શુદ્ધભાવ અધિકારમાં સિદ્ધનું સ્વરૂપ કેવું હોય ? અને તે દશા કયા ઉપાયથી થાય ? તે કહે છે. એકલો પરમાનંદનો અનુભવવાળો આત્મા થઈ ગયો એનું નામ સિદ્ધ છે. તે સિદ્ધ જે ઉપાયે થયા તે ઉપાયને જાણે અને તેની શ્રદ્ધા કરે તો સિદ્ધની પ્રતીત કરી કહેવાય. અનાદિનો જે કરતો આવે છે તે ઉપાયે સિદ્ધદશા થાય નહિ, પણ સિદ્ધ જેવો મારો સ્વભાવ છે એમ નિર્ણય કરી તેમાં લીન થાય તો તે વડે સિદ્ધ થવાય છે. માટે સિદ્ધ કેવા હોય તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

ગાથા ૧૮૨

विज्जदि केवलणाणं केवलसोक्खं च केवलं विरियं।
केवलदिट्ठि अमुत्तं अत्थित्तं सप्पदेसत्तं॥ १८२॥

विद्यते केवलज्ञानं केवलसौख्यं च केवलं वीर्यम्।
केवलदृष्टिरमूर्तत्वमस्तित्वं सप्रदेशत्वम्॥ १८२॥

દગ-જ્ઞાન કેવળ, સૌખ્ય કેવળ, વીર્ય કેવળ હોય છે,
અસ્તિત્વ, મૂર્તિવિહીનતા, સપ્રદેશમયતા હોય છે. ૧૮૨.

અન્વયાર્થ : **(केवलज्ञानं)** (સિદ્ધભગવાનને) કેવળજ્ઞાન, **(केवलदृष्टिः)** કેવળદર્શન, **(केवलसौख्यं च)** કેવળસુખ, **(केवल वीर्यम्)** કેવળવીર્ય, **(अमूर्तत्वम्)** અમૂર્તત્વ, **(अस्तित्वं)** અસ્તિત્વ અને **(सप्रदेशत्वम्)** સપ્રદેશત્વ **(विद्यते)** હોય છે.

સિદ્ધ ભગવાન ઇંદ્રિયરહિત થઈ ગયા છે માટે જ્ઞાનરહિત છે એમ નથી, પણ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન હોય છે અને કેવળદર્શન હોય છે. **''णमो सिद्धाणं''** કહે પણ સિદ્ધના સ્વરૂપને જાણે નહિ, અને તે કયા ઉપાયે થાય તેને જાણે નહિ તો તે સિદ્ધને જાણતો નથી. માટે કયા કારણોનો અભાવ કર્યો અને કયા કારણે ભગવાન થયા તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ.

ભગવાનને એકલો આનંદ છે. અનંત આત્મિક બળ છે વળી તેઓ અમૂર્ત છે. એટલે કે એમને મૂર્તનો સંબંધ પણ નથી. સંસારી આત્મા પણ અમૂર્ત છે, સંસારમાં મૂર્તનો સંબંધ છે, સિદ્ધમાં તે નથી, માટે અમૂર્ત છે એમ કહેલ છે. આત્મા પોતાના અમૂર્ત સ્વભાવમાં જ રહે છે. વળી મુક્તદશા થઈ એટલે પોતાનું હોવાપણું રહેતું નથી એમ નથી, સંસારમાં જુદાં જુદાં રહે અને સિદ્ધમાં બધા મળીને એક થઈ જાય એમ બનતું નથી. મુક્ત થાય ત્યારે જુદા ન રહેતા એક થઈ જાય તો પોતાનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. એમ થતા પોતાનો નાશ થઈ જાય, એમ પણ નથી. વળી તે સપ્રદેશી છે.

આત્મા અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. પ્રદેશ અવયવ છે અને પ્રદેશી આત્મા અવયવી છે, તે સિદ્ધમાં પણ રહે છે. સંસારમાં હતો એવો અસંખ્યાતપ્રદેશી શુદ્ધ થઈને ત્યાં પણ રહે છે.

ટીકા : આ ભગવાન સિદ્ધના સ્વભાવ ગુણોના સ્વરૂપનું કથન છે. સિદ્ધનું વર્ણન કરતાં તે સિદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ કેવી રીતે પામ્યા એ વાત પણ સાથે કહે છે. ભગવાન કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે. એમને હવે અવતાર કે દુઃખ નથી.

નિરવશેષ અંતર્મુખાકાર સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય પરમ શુક્લધ્યાનના બળથી જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારના કર્મોનો વિલય થતાં ભગવાન સિદ્ધ પરમેષ્ઠીને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળવીર્ય, કેવળસુખ, અમૂર્તત્વ, અસ્તિત્વ, સ્વપ્રદેશત્વ વગેરે સ્વભાવ ગુણો હોય છે.

ચિદાનંદ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મામાં કાંઈ પણ બાકી રાખ્યા વિના એટલે કે સર્વથા અંતર્મુખાકાર શ્રદ્ધા કરીને પછી સ્વાત્માશ્રિત શુક્લધ્યાન વડે નિર્વાણ પામ્યા, એવા સિદ્ધોની વાત કરે છે. નિરવશેષ અંતર્મુખાકાર એટલે સર્વથા પરનું લક્ષ છોડીને અંતર્મુખ પોતાના આત્માના આશ્રયરૂપ પરમ શુક્લધ્યાન વડે જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મોનો ભગવાને ક્ષય કર્યો છે. આત્મા ચૈતન્ય જ્ઞાયક નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છે તેની એક સમયની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપાદિનો વિકાર છે તેના સામે જોવું તે બહિર્મુખપણું છે. અનાદિ અજ્ઞાની અંતર્મુખ તત્ત્વની રુચિ ન કરતાં શરીરાદિમાં રુચિ કરીને ચોરાસીના અવતાર કરે છે. બહિર્મુખપણું તે સંસાર છે અને અંતર્મુખપણું તે મોક્ષમાર્ગ છે

શરીરાદિ પરદ્રવ્યોને લાભદાયક માનનાર જીવ પરની રુચિ છોડતો નથી કેમ કે જેનાથી લાભ માને તેની રુચિ જીવ છોડે નહિ. શરીર વગેરે ધર્મનું સાધન નથી, કેમ કે તે આત્માની ચીજ નથી. મારું સાધન તો અંતર્મુખ વલણ કરવું તે છે -એમ સમજી પરની રુચિ છોડી, અંતર્મુખ રુચિ પ્રથમ કરે ને પછી સર્વથા અંતર્મુખ વલણ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તે નિર્વાણદશા છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ અંતર્મુખાકાર તો થયો છે તે દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ છે. સર્વથા અંતર્મુખપણે થવું તે ચારિત્ર છે. તેના વડે કર્મનો નાશ થાય છે.

આત્મામાં બે પ્રકારની દશા છે. પુણ્ય-પાપ અને શરીરાદિના સાધનથી ધર્મ થશે એવી રુચિ તે બહિર્મુખદશા છે. અને હું ચિદાનંદ છું એની રુચિ કરવી તે અંતર્મુખદશા છે. અહીંથી પૂર્વમાં ભાવનગર છે ત્યાં જેને જવું હોય તે જીવ તે દિશામાં ચાલે તો તેની દિશા સાચી છે પણ અહીંથી પશ્ચિમ દિશામાં ઢસા છે તે તરફ તે ચાલે તો તેની દિશા ખોટી છે. તેમ શરીર, વાણી, પુણ્ય-પાપ છે તે દિશાનું લક્ષ અને રુચિ કરે તો તે બહિર્મુખદશા છે, અવળી દશા છે અને આત્મા ચિદાનંદ ધ્રુવ પદાર્થ છે એની રુચિ કરી અંતરમાં વળે તો તે અંતર્મુખદશા છે, તે સાચી દશા છે. રુચિએ દશા બદલી એટલે જે અંતર્મુખદશા થઈ તેનાથી નિર્મળતા થાય છે.

અહીં તો શુક્લધ્યાન વડે આઠેય કર્મોનો નાશ થાય છે એમ કહેલ છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મોનો તો શુક્લધ્યાન જે સર્વથા અંતર્મુખપણે વર્તે છે તેના વડે નાશ થાય છે અને બાકીના ચાર અઘાતિકર્મોનો પણ તે જ શુક્લધ્યાન વડે નાશ થાય છે. એટલે એમ કહે છે કે તું એક વખત અંતર્મુખ થા ! એક વખત ઊંચું મોઢું તો કર ! જેમ છોકરાને એનો બાપ ઠપકો આપતો હોય તો કહે કે એકવાર ઊંચું મોઢું તો કર ! અમારા સામે નજર તો માંડ ! એમ અહીં કહે છે કે એક વાર અંતર્મુખ થઈને જો ! અનાદિથી તું બહિર્મુખપણું કરી રહ્યો છો પણ એમાં કાંઈ વળે તેમ નથી. અંતરમાં શક્તિ છે તેના સામો જો ! અમે જે કહીએ છીએ તેના સામે એકવાર મીટ તો માંડ ! અંતર આત્મા ચિદાનંદ સુખથી ભરેલો છે તેનો વિશ્વાસ કર ! અનાદિકાળથી સાચી રુચિ કરીને આત્માને સાંભળ્યો નથી. અગીયાર અંગ ને નવ પૂર્વ ભણ્યો પણ આત્મતત્ત્વનો વિશ્વાસ કર્યો નહિ. માટે હવે અંતર સ્વભાવનો વિશ્વાસ કર અને પરનો વિશ્વાસ છોડ !

પહેલાં સંસારમાં હતા ત્યારે સિદ્ધ ભગવાનના આત્માએ અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કરી હતી. પછી સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કરી હતી. એમ ચારિત્રથી સર્વથા અંતર્મુખ ભગવાન થયા ત્યારે જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મોનો ક્ષય થયો અને કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ થયા. શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ અંતર્મુખપણું છે. એ શુક્લધ્યાનના બળ વડે ભગવાન થવાય છે. પણ બહારથી આહાર છૂટ્યો કે આહાર છોડવાનો વિકલ્પ થાય એનાથી સિદ્ધદશા થતી નથી. આ સિદ્ધ થવાનો ઉપાય છે. તેને પ્રથમ બરાબર જાણવો જોઈએ. જેમ કોઈ ઝવેરીએ કરોડો રૂપિયા પેદા કર્યા તે હીરા-માણેકના વેપારથી કર્યા છે પણ તેને બદલે વિષ્ટાના ટોપલા ઉઠાવીને રૂપિયા ભેગા કર્યા છે એમ કોઈ માને તો તે મૂર્ખો છે, તે કરોડપતિને સમજ્યો નથી. તેમ શુક્લધ્યાન વડે ભગવાન થયા છે એને બદલે ક્રિયાકાંડરૂપ વિષ્ટાના ટોપલાંથી સિદ્ધ ભગવાન થયા એમ કોઈ માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સિદ્ધ ભગવાને આઠ કર્મોનો નાશ કેવી રીતે કર્યો ? તો કહે છે કે આઠેય કર્મોનો નાશ કરવાનો ઉપાય એક શુક્લધ્યાન જ છે. તે વડે તે નાશ પામે છે અને કેવળીને ચાર કર્મો બાકી રહ્યા છે તેનો નાશ પણ શુક્લધ્યાન વડે જ થાય છે. તે સિવાય બીજા કોઈ કારણે કર્મોનો નાશ માને તો તે કેવળીને કે સિદ્ધને માનતો નથી. જેટલા સિદ્ધો ભૂતકાળમાં થયા, વર્તમાનકાળમાં મહાવિદેહ-ક્ષેત્રમાંથી છ મહિના ને આઠ સમયમાં છસો આઠ સિદ્ધ થાય છે અને ભવિષ્યમાં અનંતા સિદ્ધો થશે તે બધા આ એક જ શુક્લધ્યાનના ઉપાય વડે થાય છે એમ સમજવું. મૂળ પાઠમાં કાર્યપરમાત્માની વાત કરી છે પણ ટીકામાં કારણપરમાત્માની વાત પણ સાથે સમજાવે છે, એ ટીકાકારની શૈલી છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે ભગવાન કેવળી કર્મ ખેરવવા માટે ઉપદેશ અને વિહાર કરે છે તો તે વાત ખોટી છે પણ ખરેખર તો ક્ષણે ક્ષણે નિશ્ચય શુક્લધ્યાન વડે આત્મામાં એકાગ્ર થતાં કર્મો સ્વયં ખરી જાય છે.

સિદ્ધને પરમ શુક્લધ્યાન વડે કર્મોનો ક્ષય થયો હોવાથી કેવળજ્ઞાન આદિ પ્રગટ થયેલ છે, તેથી ભગવાન અમૃતના ભોજન કરી રહ્યા છે. અમૃત આનંદમાં પોઢતા કેવળજ્ઞાન થયું છે. કષ્ટો સહન કર્યા માટે કેવળજ્ઞાન થયું એમ નથી. પણ શાંતિના બળ વડે પૂર્ણદશા થઈ છે. શુક્લધ્યાનના બળ વડે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળવીર્ય અને એકલું સુખ પ્રગટ થયેલ છે. વળી ભગવાનને મૂર્તનો સંબંધ રહ્યો નથી તેથી અમૂર્તપણું છે. સિદ્ધમાં જાય ત્યાં જ્યોતમાં જ્યોત મળી જાય એમ નથી. દરેક પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશીપણું ત્યાં પણ એવું ને એવું રહેલ છે કેમ કે આકાર વગર કોઈ દ્રવ્ય હોતું નથી. આ રીતે આ બધા સ્વભાવગુણો સિદ્ધમાં હોય છે. મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ બન્નેની વ્યાખ્યા આ ગાથામાં કહી.

હવે ગાથા ૧૮૨ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૩૦૨

(मन्दाक्रान्ता)

बन्धच्छेदाद्भगवति पुनर्नित्यशुद्धे प्रसिद्धे
तस्मिन्सिद्धे भवति नितरां केवलज्ञानमेतत्।
दृष्टिः साक्षादखिलविषया सौख्यमात्यंतिकं च
शक्त्याद्यन्यद्गुणमणिगणं शुद्धशुद्धश्च नित्यम्॥ ३०२॥

શ્લોકાર્થ : બંધના છેદને લીધે, ભગવાન તેમ જ નિત્યશુદ્ધ એવા તે પ્રસિદ્ધ સિદ્ધમાં(-સિદ્ધ-પરમેષ્ઠીમાં) સદા અત્યંતપણે આ કેવળજ્ઞાન હોય છે, સમગ્ર જેનો વિષય છે એવું સાક્ષાત્ દર્શન હોય છે, આત્યંતિક સૌખ્ય હોય છે તથા શુદ્ધશુદ્ધ એવો વીર્યાદિક અન્ય ગુણરૂપી મણિઓનો સમૂહ હોય છે. ॥ ૩૦૨ ॥

ભગવાને બંધનનો છેદ કર્યો એનો અર્થ એ થયો કે અનાદિથી એ જીવને ભાવબંધ હતો તેનો છેદ કર્યો અને પરમાત્મદશા પહેલાં ન હતી તે દશા પ્રગટ કરી. કોઈ કહે કે જેલમાંથી માણસ છૂટ્યો તો તે પહેલાં જેલમાં હતો તેમ સમજવું. એટલે ખરેખર ભાવબંધનનો ભગવાને છેદ કર્યો છે તેથી ભગવાન જ્યારથી સિદ્ધ થયા ત્યારથી શુદ્ધ શુદ્ધ છે તે પ્રસિદ્ધ છે. જેમ કરોડપતિ પ્રસિદ્ધ છે તેમ ભગવાન પ્રસિદ્ધ છે અને લોકાલોકને પ્રત્યક્ષ દેખે છે એવું દર્શન તેમને છે. જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખ આદિ અનંત ગુણો ભગવાનને પ્રગટ થયેલા છે, એનાથી સિદ્ધને ઓળખી શકાય છે એવા સિદ્ધો છે તેની શ્રદ્ધા કરવી.

ચૈત્ર વદ ૧૪, બુધવાર, ૨૩-૪-૫૨.

(નોંધ : આ અધિકારની ગાથા ૧૮૨ સુધીના પ્રવચનો અંક ૧૭૧માં આવી ગયા છે. તે વખતે પાંચ ગાથાઓ બાકી રાખી હતી, તે આજે શરૂ કરવામાં આવી છે.)

પરમાત્માને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનરૂપી શુદ્ધ ઉપયોગ હોય છે એની અહીં વાત ચાલે છે. નિયમસાર શરૂ કરતાં ગાથા જથીમાં કહ્યું હતું કે અમે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગનું ફળ કહીશું. તો આ મોક્ષમાર્ગનું ફળ એવી પૂર્ણદશામાં શુદ્ધ ઉપયોગ કેવો હોય છે એની વાત છે.

ગાથા ૧૮૩

णिव्वाणमेव सिद्धा सिद्धा णिव्वाणमिदि समुद्दिट्ठा।
कम्मविमुक्को अप्पा गच्छइ लोयग्गपज्जंतं ॥ १८३ ॥

निर्वाणमेव सिद्धाः सिद्धा निर्वाणमिति समुद्दिष्टाः।
कर्मविमुक्त आत्मा गच्छति लोकाग्रपर्यन्तम् ॥ १८३ ॥

નિર્વાણ છે તે સિદ્ધ છે ને સિદ્ધ તે નિર્વાણ છે;
સૌ કર્મથી પ્રવિમુક્ત આત્મા લોક-અગ્રે જાય છે. ૧૮૩.

અન્વયાર્થ : (**निर्वाणम् एव सिद्धाः**) નિર્વાણ તે જ સિદ્ધો છે અને (**सिद्धाः निर्वाणम्**) સિદ્ધો તે નિર્વાણ છે (**इति समुद्दिष्टाः**) એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. (**कर्मविमुक्तः आत्मा**) કર્મથી વિમુક્ત આત્મા (**लोकाग्रपर्यन्तम्**) લોકાગ્ર પર્યંત (**गच्छति**) જાય છે.

આ મોક્ષમાર્ગના ફળની વાત કરતાં કહે છે કે મોક્ષ કોઈ ક્ષેત્રમાં નથી પણ સિદ્ધનો આત્મા પોતાની મુક્ત પર્યાયપણે પરિણમ્યો છે એ જ મુક્તિ છે. આત્માની પર્યાય પૂર્ણાનંદ રૂપે થાય છે, તે પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશ પ્રમાણે પહોળી છે. તે પર્યાય ઉત્પન્ન થયા પછી કદી વિરહને પામતી નથી, કેમ કે મુક્ત અને મુક્તિનું અભેદપણું છે, તે પર્યાયને બીજા આત્મા સાથે કે આકાશના પ્રદેશ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. પણ મુક્તરૂપે પરિણમેલો આત્મા છે તેને પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશમાં મુક્તિ થાય છે તે આત્મા લોકાગ્રે જાય છે.

ટીકા : આ સિદ્ધિ અને સિદ્ધના એકત્વના પ્રતિપાદન વિષે છે. નિર્વાણ શબ્દના અહીં બે અર્થ છે, કઈ રીતે ? નિર્વાણ તે જ સિદ્ધો છે એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી સિદ્ધો સિદ્ધક્ષેત્રે રહે છે એમ વ્યવહાર છે, નિશ્ચયથી તો ભગવંતો નિજસ્વરૂપે રહે છે. તે કારણે 'નિર્વાણ તે જ સિદ્ધો છે અને સિદ્ધો તે નિર્વાણ છે' એવા આ પ્રકાર વડે નિર્વાણ શબ્દનું અને સિદ્ધ શબ્દનું એકત્વ સફળ થયું.

સિદ્ધદશામાં ખરેખર આત્મા પોતાની પર્યાયમાં જ રહે છે અને વ્યવહારથી લોકાગ્રે રહે છે એમ કહેવાય છે. અહીં સંસારદશામાં પણ આત્મા માત્ર પોતાની પર્યાયમાં ઘાલમેલ કરી શકે છે પણ પરમાં કાંઈ કરી શકતો નથી અને પરમાં આત્મા રહેતો નથી. સંસારપર્યાય આત્મા જેટલી પહોળી છે અને સિદ્ધપર્યાય પણ આત્મા જેટલી પહોળી છે. માટે સિદ્ધ તે જ નિર્વાણ છે.

વળી જે કોઈ આસન્નભવ્ય જીવ પરમગુરુના પ્રસાદ વડે પ્રાપ્ત પરમભાવની ભાવના વડે સકળ કર્મકલંકરૂપી કાદવથી વિમુક્ત થાય છે તે પરમાત્મા થઈને લોકાગ્ર પર્યંત જાય છે. અહીં તો કહે છે કે જેની ભવ્યતા નજીક છે એટલે કે જેની મુક્તિપર્યાય નજીક છે તે અલ્પકાળમાં પરમાનંદમય પૂર્ણદશાને પામે છે. એવા જીવો પોતાની લાયકાતથી ધર્મ પામે છે ત્યારે નિમિત્ત સાચા ગુરુ જ હોય છે. તેથી ગુરુના પ્રસાદ વડે ધર્મ પામ્યો એમ કહેવાય છે. પણ ખરેખર કોઈ ગુરુના કારણે ધર્મ પામે છે એમ નથી. આસન્નભવ્યની વાત પહેલા કરી છે અને પછી ગુરુના પ્રસાદ વડે એમ કહેલ છે. દરેક આત્માની પર્યાય પોતાની સ્વતંત્રતાથી થાય છે એમ પ્રથમ જે જાણે છે તે ભવ્ય જીવને પર્યાયમાં વિકાર થાય છે તે ગોઠતો નથી. પરમ ભાવની ભાવના વડે તે મુક્તિને પામે છે.

ગુરુ એમ કહે છે કે તારો જે કારણપરમાત્મા છે એની ભાવના કર અને પરનું લક્ષ છોડ. દેવ અને શાસ્ત્ર પણ એમ કહે છે અને શ્રોતા પણ એ જ સાંભળે છે. પરમભાવની ભાવના વડે જ મુક્તિ થાય છે. આથી વિરુદ્ધ જે પુણ્ય-પાપ, દયા-દાનાદિના શુભભાવ તેનાથી મુક્તિ થશે એમ ગુરુએ કહ્યું જ નથી અને શ્રોતાએ એમ સાંભળ્યું જ નથી. એનું નામ ગુરુપ્રસાદથી મેળવ્યું કહેવાય છે. આનાથી વિરુદ્ધ કોઈ કહે તો જ્ઞાનીનું વચન નથી. પોતે પોતાની લાયકાતથી નિજ આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા કરે તો ગુરુની મહેરબાની થઈ કહેવાય છે. વર્તમાનમાં પણ પરમભાવની ભાવના વડે કર્મકલંકથી વિમુક્ત થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ એ જ કારણે મુક્ત થશે, બીજા કોઈ ઉપાય વડે મુક્તિ થતી નથી. તે મુક્ત થઈને લોકાગ્રે જાય છે.

હવે આ ગાથા ૧૮૩ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૩૦૩

(मालिनी)

अथ जिनमतमुक्तेर्मुक्तजीवस्य भेदं
क्वचिदपि न च विद्मो युक्तितश्चागमाच्च।
यदि पुनरिह भव्यः कर्म निर्मूल्य सर्वं
स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ ३०३ ॥

શ્લોકાર્થ : જિનસંમત મુક્તિમાં અને મુક્ત જીવમાં અમે ક્યાંય પણ યુક્તિથી કે આગમથી ભેદ

જાણતા નથી. વળી, આ લોકમાં જો કોઈ ભવ્ય જીવ સર્વ કર્મને નિર્મૂળ કરે છે, તો તે પરમશ્રીરૂપી (મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી) કામિનીનો વલ્લભ થાય છે. ॥ ૩૦૩ ॥

અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાય અભેદ છે એમ કહે છે. આત્માની પૂર્ણદશા તે જ મોક્ષ છે. વીતરાગના માર્ગમાં મુક્તિ આત્માની પર્યાયમાં થાય છે એમ કહેલ છે. સિદ્ધ શિલા ઉપર મુક્તિ નથી. સ્વભાવના આશ્રયે શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા દ્વારા સકળ કર્મના મૂળિયાં જોગે ઊખેડી નાખ્યા છે તે મુક્તિરૂપી સ્ત્રી (પરિણતિ)નો ધણી થાય છે. પર્યાય, પર્યાયવાનથી જુદી રહેતી નથી અને મુક્તિરૂપી પર્યાયથી આત્મા જુદો પડતો નથી.

ચૈત્ર વદ ૧૫, ગુરુવાર, ૨૪-૪-૫૨.

આજ રોજ રેકોર્ડિંગ રીલ વગાડવામાં આવ્યું હતું.

વૈશાખ સુદ ૧, શુક્રવાર, ૨૫-૪-૫૨.

ગાથા ૧૮૪

जीवाण पुग्गलाणं गमणं जाणेहि जाव धम्मत्थी ।
धम्मत्थिकायभावे तत्तो परदो ण गच्छंति ॥ १८४ ॥

जीवानां पुद्गलानां गमनं जानीहि यावद्धर्मास्तिकः ।
धर्मास्तिकायाभावे तस्मात्परतो न गच्छंति ॥ १८४ ॥

ધર્માસ્તિ જ્યાં લગી, ત્યાં લગી જીવ-પુદ્ગલોનું ગમન છે;
ધર્માસ્તિકાય-અભાવમાં આગળ ગમન નહિ થાય છે. ૧૮૪.

અન્વયાર્થ : **(यावत् धर्मास्तिकः)** જ્યાં સુધી ધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં સુધી **(जीवानां पुद्गलानां)** જીવોનું અને પુદ્ગલોનું **(गमनं)** ગમન **(जानीहि)** જાણ; **(धर्मास्तिकायाभावे)** ધર્માસ્તિકાયના અભાવે **(तस्मात् परतः)** તેથી આગળ **(न गच्छंति)** તેઓ જતા નથી.

જીવ અને પુદ્ગલો પોતાની સ્વશક્તિના કારણે લોકથી આગળ જતાં નથી અને આગળ ધર્માસ્તિકાયનું નિમિત્ત પણ નથી એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

ટીકા : અહીં, સિદ્ધક્ષેત્રથી ઉપર જીવ-પુદ્ગલોના ગમનનો નિષેધ કર્યો છે.

જીવોની સ્વભાવક્રિયા સિદ્ધિગમન છે એટલે કે સિદ્ધક્ષેત્રમાં ગમન છે અને વિભાવક્રિયા (અન્ય ભવમાં જતાં) છ દિશાઓમાં ગમન છે. જીવની સ્વભાવક્રિયામાં ધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે અને ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરે છે તેમાં પણ ધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે.

આ નિયમસાર શાસ્ત્ર છે. નિયમ એટલે મોક્ષનો માર્ગ. આ નિયમસારમાં મોક્ષના માર્ગનું અને તેના ફળનું પણ વર્ણન કર્યું છે. નિયમ એટલે મોક્ષમાર્ગ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ એવા વ્યવહારનો-રાગનો નિષેધ કરવા માટે 'નિયમ' સાથે 'સાર' શબ્દ લગાડ્યો છે. વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય પ્રગટે એમ કોઈ માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આત્માના શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની પ્રતીત-જ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પ વેદન તે જ મોક્ષમાર્ગનો નિયમ છે; તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવને મોક્ષમાર્ગ માને તો તે મિથ્યાત્વ છે. શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માની પ્રતીત, જ્ઞાન અને અનુભવ તે જ મુક્તિનો માર્ગ છે. વચ્ચે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા વગેરે વ્યવહાર હોય ખરો પણ તે શુભરાગ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તે મોક્ષમાર્ગનું અને તેના કારણનું ઘણું વર્ણન કર્યું. હવે તો આ મોક્ષનું વર્ણન ચાલે છે. જીવની સિદ્ધદશા થતાં તે એક સમયમાં જ સ્વભાવઊર્ધ્વગમન કરીને લોકના શિખરે

જાય છે. ત્યાંથી ભગવાન કદી પાછા આવતા નથી. સિદ્ધ ભગવાન કોઈને દર્શન દેવા આવતા નથી, પોતે પોતાના આત્માનું ભાન કરીને તેમાં રમણતા કરીને સિદ્ધ થયા, તે સદા લોકાગ્રે બિરાજમાન રહે છે. ગમે તેટલી ભક્તિ કરે તો પણ તે દર્શન દેવા આવતા નથી. પણ જેવો સિદ્ધનો આત્મા, તેવો જ મારો આત્મા છે -એમ તે સિદ્ધ ભગવંતો આ આત્માના આદર્શરૂપ છે. જે પુણ્ય-પાપના ભાવો સિદ્ધમાંથી નીકળી ગયા તે કોઈ ભાવો મારા આત્માનું સ્વરૂપ નથી. એમ પોતાના આત્માને ઓળખીને તેમાં એકાગ્રતા તે મોક્ષનું કારણ છે. સિદ્ધ ભગવંતોને વ્યવહારનો રાગ કરતાં કરતાં મુક્તિ થઈ નથી. જો તે રાગથી મુક્તિ થઈ હોત તો તે સિદ્ધદશામાં પણ તે રાગ સાથે રહેત ! પણ તે રાગને-વ્યવહારને છોડીને, અંતર્મુખ સ્વભાવમાં એકાગ્રતાથી જ તેઓ મુક્તિ પામ્યા છે. માટે હે જીવ ! તું પણ અંતર્મુખ થઈને સ્વભાવની પ્રતીત કર, અંતર્મુખ થઈને તેનું જ્ઞાન કર અને અંતર્મુખ થઈને તેનું વેદન કર, તે જ મુક્તિનો માર્ગ છે.

સિદ્ધ થનાર જીવને તો એક સમયમાં લોકાગ્રે જાય એવી સ્વભાવક્રિયા હોય છે, અને બીજા જીવોને છ યે દિશામાં ગમન થાય છે. તે વિભાવક્રિયા છે. અહો ! વીસ-પચીસ વર્ષની જુવાન વયમાં શરીરમાં ક્ષય થાય. કોઈ ક્યાંય શરણ નથી. બંગલા હોય ને પૈસા હોય પણ ચૈતન્યને કોઈ શરણ નથી. ચિદાનંદ ચૈતન્ય જ એક શરણ છે, તેને ઓળખે તો તે જ એક શરણ છે. તેના ભાન વિના જીવો નિરાધાર છે. બહારમાં દેહ ઉપર નજર કરે છે, પણ નજર કરનારો 'હું' કોણ છું? એમ પોતાના ઉપર નજર કરતો નથી. દેહની દશાને ફેરવવા કોઈ ઈંદ્ર, નરેંદ્ર કે જિનેંદ્ર પણ સમર્થ નથી. માટે તે દેહથી પાર જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું ભાન કરીને તેમાં જે રમણતા કરે તેને ફરીને દેહ ધારણ કરવો પડે નહિ. ચૈતન્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરતો નથી ને દેહ-બંગલા વગેરે છોડવા ગમતા નથી તેને ચાર ગતિમાં - છ દિશામાં ગમન થાય છે.

છદ્મસ્થને જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો સંબંધ ક્ષણિક છે; તેનો સંબંધ અનાદિ-અનંત એકરૂપ રહેતો નથી; ક્ષણે ક્ષણે જ્ઞાન અને જ્ઞેય બન્ને પલટે છે. સર્વજ્ઞતા થતાં આખું જ્ઞાન અને આખું જ્ઞેય એકસાથે જણાય છે. તેમાં સાદિઅનંત લોકાલોક જણાયા કરે છે, એટલે એકરૂપ જ્ઞાન-જ્ઞેય રહે છે. જ્ઞાન અને જ્ઞેય પલટે છે ખરા, પણ પૂરું જ્ઞાન અને પૂરું જ્ઞેય જ રહ્યા કરે છે. પણ ક્ષયોપશમજ્ઞાનમાં તો ઘડી ઘડીમાં જ્ઞાનની લાયકાત ફરે છે ને જ્ઞેયો પણ ફરે છે. જેમ સિદ્ધને એક જ દિશામાં ગમન છે, ને સંસારીને છ યે દિશામાં ગમન છે તેમ કેવળજ્ઞાન એક જ પ્રકારે સર્વ જ્ઞેયને જાણે છે, એટલે તે જ્ઞાન ધારાવાહી એક જ પ્રકારે રહે છે. અને ક્ષયોપશમજ્ઞાનમાં નવી નવી યોગ્યતા થાય છે. અવધિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું, ત્યાં જ્ઞાનનો તેવો પ્રત્યક્ષ જાણવાનો સ્વભાવ છે. સામો પદાર્થ કાંઈ જ્ઞાનમાં નથી આવતો. જ્ઞાનમાં કાંઈ પદાર્થો નથી આવતા. પ્રત્યક્ષપણું કે પરોક્ષપણું તો જ્ઞાનમાં છે, કાંઈ પદાર્થમાં નથી. બધા પદાર્થોને સદા જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધે રાખવા હોય તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર. અધૂરા જ્ઞાનમાં જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ કાયમ એકરૂપ નહિ રહે.

જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવથી જાણે છે; પરના લીધે જાણતું નથી ને પરને જાણતું નથી પણ પોતાના જ્ઞાનની જ તેવી લાયકાત છે. કેવળજ્ઞાન થતાં જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં હીનાધિકતા થતી નથી, ક્ષયોપશમજ્ઞાન એક સરખું રહેતું નથી, ને જ્ઞેયોનો સંબંધ પણ સદા એક સરખો રહેતો નથી.

અહો ! સિદ્ધ ભગવંતોની દિશા અને દશા બન્ને સદા એકરૂપ છે. પરજ્ઞેયો તો હેય છે અને તેને જાણનારું ક્ષયોપશમજ્ઞાન પણ ફેરફારવાળું છે; તેથી તે પણ હેય છે; કેવળજ્ઞાન જ પરિપૂર્ણ એકરૂપ રહેનારું છે. સિદ્ધમાં જેમ એકરૂપ દશા રહે છે, ને એકરૂપ જ્ઞેય-જ્ઞાયકપણું રહે છે, તેમ નીચેથી સાધકને એકરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવની દૃષ્ટિ છે. અહો ! સિદ્ધ ભગવંતોની જેમ મારો જ્ઞાનસ્વભાવ એકરૂપ જાણવાનો છે, આવો સ્વભાવ જ મારે આદરણીય છે. આ ક્ષણે ક્ષણે પલટતું ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન આદરણીય નથી. જ્ઞાન-જ્ઞેયનો ખરો સંબંધ રાખવો હોય તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર; તે કેવળજ્ઞાન વગર જ્ઞાન-જ્ઞેયોનો સંબંધ એક સરખો નહિ રહે. એટલે સ્વભાવનું અવલંબન લઈને ક્ષયોપશમભાવ તોડ ને ક્ષાયિકભાવ કર !

જ્ઞેય-જ્ઞાયકનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ ધારાવાહી તો કેવળજ્ઞાનમાં છે; માટે અખંડ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની આ વાત છે. આખું જ્ઞાન ને આખું જ્ઞેય કેવળજ્ઞાન વિના ન હોય. સિદ્ધને ગમનની દિશા પણ એક જ ઊર્ધ્વગમનની છે. તેમ કેવળજ્ઞાનમાં દશા પણ અખંડ જ્ઞેય-જ્ઞાયકરૂપે રહે છે. ને સંસારીને છ એ દિશામાં વિભાવગતિ થાય છે, તેમ છદ્મસ્થને જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ ક્ષણે ક્ષણે પલટી જાય છે. પુદ્ગલના પરમાણુની ગતિ તે સ્વભાવક્રિયા છે ને સ્કંધની ગતિ તે વિભાવક્રિયા છે. જ્યાં સિદ્ધ બિરાજે છે ત્યાં જ નિગોદનો જીવ પણ ગતિ કરીને જાય, છતાં તે નિગોદને વિભાવક્રિયા છે.

જ્યાં સિદ્ધ બિરાજે છે ત્યાં જ નિગોદ બિરાજે છે, છતાં ત્યાં સિદ્ધ ભગવંતો આત્માના પરમ આનંદમાં બિરાજે છે, ને નિગોદને અનંતુ દુઃખ છે. સંયોગનું દુઃખ નથી પણ તેને જ્ઞાનાદિ પર્યાયનું પરિણમન ઘાણું હીણું થઈ ગયું છે તેનું જ દુઃખ છે.

લોકો બહારમાં પ્રતિકૂળ સંયોગને દુઃખ ગણે છે પણ તે સંયોગીદૃષ્ટિ મિથ્યા છે. જમશેદપુરની લોખંડની ભઠ્ઠીમાં જીવતા રાજકુમારને સળગાવી દેતાં તેને જે દુઃખ થાય તેના કરતાં અનંતગણું દુઃખ નિગોદને છે. બહારના પ્રતિકૂળ સંયોગો હોય તેનું દુઃખ નથી પણ અંદરમાં ચૈતન્યની સાવધાની ચૂકીને સંયોગની રુચિમાં અને રાગના વેદનમાં ઠરી ગયો છે તેનું જ અનંતુ દુઃખ છે.

સિદ્ધ ભગવાનને એક સમયમાં ઊર્ધ્વગમન થયું તે લોકના છેડા સુધી જ થાય છે, તેમ જ પુદ્ગલો પણ ત્યાં સુધી જ જાય છે. લોકના શિખરથી આગળ ધર્માસ્તિકાય નથી, અને જીવ-પુદ્ગલોનું ગમન ત્યાં સુધી જ થાય છે. જેમ પાણી વિના માછલાંનું ગમન હોતું નથી તેમ લોકના શિખરથી આગળ ધર્માસ્તિકાયના અભાવમાં જીવ-પુદ્ગલોનું ગમન હોતું નથી, પદાર્થોનો તેવો જ સ્વભાવ સર્વજ્ઞદેવોએ જોયો છે.

શ્લોક ૩૦૪

(अनुष्टुभ्)

त्रिलोकशिखरादूर्ध्वं जीवपुद्गलयोर्द्वयोः।
नैवास्ति गमनं नित्यं गतिहेतोरभवतः॥ ३०४॥

શ્લોકાર્થ : ગતિહેતુના અભાવને લીધે, સદા (અર્થાત્ કદાપિ) ત્રિલોકના શિખરથી ઊંચે જીવ અને પુદ્ગલ બન્નેનું ગમન હોતુ નથી જ. ॥ ૩૦૪ ॥

હવે આચાર્યદેવ આ નિયમસારનો ઉપસંહાર કરે છે.

ગાથા ૧૮૫

णियमं णियमस्स फलं णिद्दिट्ठं पवयणस्स भत्तीए।
पुव्वावरविरोधो जदि अवणीय पूरयंतु समयण्हा॥ १८५॥

नियमो नियमस्य फलं निर्दिष्टं प्रवचनस्य भक्त्या।
पूर्वापरविरोधो यद्यपनीय पूरयंतु समयज्ञाः॥ १८५॥

પ્રવચન-સુભક્તિ થકી કહ્યાં મેં નિયમ ને તત્ફળ અહો !
યદિ પૂર્વ-અપર વિરોધ હો, સમયજ્ઞ તેહ સુધારજો. ૧૮૫.

અન્વયાર્થ : **(नियमः)** નિયમ અને **(नियमस्य फलं)** નિયમનું ફળ **(प्रवचनस्य भक्त्या)** પ્રવચનની ભક્તિથી **(निर्दिष्टम्)** દર્શાવવામાં આવ્યા. **(यदि)** જો (તેમાં કાંઈ) **(पूर्वापरविरोधः)** પૂર્વાપર (આગળ-પાછળ) વિરોધ હોય તો **(समयज्ञाः)** સમયજ્ઞો (આગમના જ્ઞાતાઓ) **(अपनीय)** તેને દૂર કરી **(पूरयंतु)** પૂર્તિ કરજો.

અહો ! આચાર્યદેવ કહે છે કે મોક્ષમાર્ગ અને તેના ફળરૂપ મોક્ષ તેનું વર્ણન આ શાસ્ત્રમાં મેં કર્યું છે. અત્યારે જગતમાં મોક્ષમાર્ગની અનેક પ્રકારે વિપરીત પ્રરૂપણા થઈ રહી છે. વ્યવહાર અને બહારની ક્રિયાથી મોક્ષ થઈ જશે -એવી વિપરીત પ્રરૂપણા ચાલી રહી છે. તેથી મેં પ્રવચન પ્રત્યેની સુભક્તિથી આ શાસ્ત્રમાં મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન કર્યું છે. આ અનુભવપ્રધાન ગ્રંથ છે. તેમાં તત્ત્વના વિષયમાં તો ભૂલ નહિ આવે, પણ ક્યાંય શબ્દોની રચનામાં ફેર હોય તો સમયના જાણનારાઓએ તે સુધારી લેવો.

શુદ્ધ રત્નત્રય તે નિયમ છે, ને તે મોક્ષમાર્ગ છે. આત્માના સ્વભાવની નિશ્ચય શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતારૂપ જે શુદ્ધરત્નત્રય તે જ નિયમથી મોક્ષમાર્ગ છે. તે સિવાય વચ્ચે શુભ રાગ-વ્યવહાર આવે તે મોક્ષમાર્ગ નથી. નિયમ એટલે શુદ્ધ રત્નત્રય; વચ્ચે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ વગેરે હોય પણ તે મોક્ષનો માર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો શુદ્ધ રત્નત્રય છે ને તેનું ફળ પરમ નિર્વાણ એટલે કે મોક્ષ છે. આવા મોક્ષમાર્ગનું અને મોક્ષનું વર્ણન શ્રી જિનેંદ્રદેવની વાણીમાં આવ્યું અને ગણધરદેવોએ તે કહ્યું છે, તે પ્રવચન પ્રત્યેની ભક્તિથી મેં આ શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષનું વર્ણન કર્યું છે. અહો ! જીવો ! મોક્ષનો માર્ગ તો આવો શુદ્ધરત્નત્રયસ્વરૂપ જ છે. આચાર્યદેવે કાંઈ કવિપણાના અભિમાનથી આ રચના કરી નથી પણ પ્રવચન પ્રત્યેની ભક્તિથી જ રચના કરી છે. તેમાં ક્યાંય વ્યાકરણાદિની ભૂલ હોય તો તે સુધારજો. મૂળભૂત તત્ત્વમાં તો ભૂલ નહિ જ હોય.

હવે આ ૧૮૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૩૦૫

(मालिनी)

जयति नियमसारस्तत्फलं चोत्तमानां
हृदयसरसिजाते निर्वृतेः कारणत्वात्।
प्रवचनकृतभक्त्या सूत्रकृद्भिः कृतो यः
स खलु निखिलभव्यश्रेणिनिर्वाणमार्गः॥ ३०५॥

શ્લોકાર્થ : મુક્તિનું કારણ હોવાથી નિયમસાર તેમ જ તેનું ફળ ઉત્તમ પુરુષોના હૃદયકમળમાં જયવંત છે. પ્રવચનની ભક્તિથી સૂત્રકારે જે કરેલ છે (અર્થાત્ શ્રીમદ્‌ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે જે આ નિયમસાર રચેલ છે), તે ખરેખર સમસ્ત ભવ્યસમૂહને નિર્વાણનો માર્ગ છે. ॥ ૩૦૫ ॥

નિયમ એટલે મોક્ષમાર્ગ; શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્વિકલ્પદશા તે મોક્ષમાર્ગ છે; તે ક્યાં રહે છે ? ધર્માત્મા સાધકની પર્યાયમાં મોક્ષમાર્ગ છે. એ સિવાય બહારમાં કોઈ ક્ષેત્રે મોક્ષમાર્ગ નથી, શાસ્ત્રના શબ્દોમાં મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો આત્માની શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પર્યાયમાં છે. સમેદશિખર કે શત્રુંજય ઉપર મોક્ષમાર્ગ નથી. ધર્મીને જાત્રાનો શુભભાવ આવે, પણ તેને તે મોક્ષનું કારણ માને નહિ. મોક્ષમાર્ગ અને તેનું ફળ તો ઉત્તમ પુરુષોના હૃદયમાં વસે છે. સિદ્ધદશા કેવી હોય તેનું જ્ઞાન ઉત્તમ પુરુષોને એટલે કે ધર્મી જીવોને વર્તે છે, માટે કહ્યું કે ધર્મીના હૃદયમાં મોક્ષ વસે છે.

રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં કહે છે કે **''न धर्मो धार्मिकैर्विना''** ધર્મી એવો આત્મા તેના વિના ધર્મ રહેતો નથી. એવા ધર્મી પ્રત્યે જેને પ્રેમ નથી તેને ધર્મનો જ પ્રેમ નથી. આત્માનો ધર્મ તો આત્માના આધારે થાય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ધર્મ તો ધર્મી જીવની પર્યાયમાં છે. ધર્માત્માના હૃદયમાં સિદ્ધો વસે છે. અહો ! અમે જે મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તે મોક્ષમાર્ગ અને તેનું ફળ જગતમાં જયવંત વર્તો ! એટલે આચાર્યદેવ કહે છે કે અહો ! અમને જે સ્વભાવના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો તે જયવંત વર્તો ! જે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો તે મોક્ષમાર્ગ વચ્ચે વિઘ્ન વગર-વચ્ચે પ્રતિહતપણા વગર જયવંત વર્તો ! અને તેના ફળરૂપ મોક્ષ પણ જયવંત વર્તો ! અમારા આત્મામાં મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તે જયવંત વર્તો અને જગતમાં તેવો મોક્ષમાર્ગ પણ ઉત્તમ પુરુષોના આત્મામાં જયવંત વર્તો! આ રીતે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ જયવંત વર્તો ! પ્રવચન પ્રત્યે સુભક્તિથી આચાર્ય ભગવાને જે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષનું વર્ણન કર્યું છે તે ખરેખર ભવ્યો જીવોના સમૂહને નિર્વાણનો માર્ગ છે એટલે ભવ્ય જીવોને આવો જ માર્ગ આદરણીય છે.

હવે ભવ્ય જીવને શિખામણ આપે છે.

ગાથા ૧૮૬

ईसाभावेण पुणो केई णिंदंति सुंदरं मग्गं।
तेसिं वयणं सोच्चाऽभत्तिं मा कुणह जिणमग्गे॥ १८६॥

ईर्षाभावेन पुनः केचिन्निन्दन्ति सुन्दरं मार्गम्।
तेषां वचनं श्रुत्वा अभक्तिं मा कुरुध्वं जिनमार्गे॥ १८६॥

પણ કોઈ સુંદર માર્ગની નિંદા કરે ઈર્ષા વડે,
તેના સૂણી વચનો કરો ન અભક્તિ જિનમારગ વિષે. ૧૮૬.

અન્વયાર્થ : **(पुनः)** પરંતુ **(ईर्षाभावेन)** ઈર્ષાભાવથી **(केचित्)** કોઈ લોકો **(सुन्दरं मार्गम्)** સુંદર માર્ગને **(निन्दन्ति)** નિંદે છે **(तेषां वचनं)** તેમના વચન **(श्रुत्वा)** સાંભળીને **(जिनमार्गे)** જિનમાર્ગ પ્રત્યે **(अभक्तिं)** અભક્તિ **(मा कुरुध्वम्)** ન કરજો.

અહો ! અમે મોક્ષનો જે માર્ગ વર્ણવ્યો તે જ માર્ગ આદરણીય છે. આનંદકંદ આત્મામાં ઝૂલતાં, મુનિદશામાં આ મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન કર્યું છે. જગતમાં કોઈ તેની નિંદા કરે તો હે ભવ્ય ! તું આ માર્ગ પ્રત્યે અભક્તિ કરીશ નહિ.

એકલા આત્માથી મોક્ષમાર્ગ થાય ને વ્યવહારથી-રાગથી મોક્ષમાર્ગ ન થાય, મોક્ષમાર્ગી મુનિઓને સદા નગ્ન દિગંબર દશા હોય છે -આવી વાત સાંભળીને જગતમાં કોઈ નિંદા કરે તો તેની સામું જોઈશ નહિ.

સર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવના પુત્રો ! વીતરાગી મોક્ષમાર્ગના સાધનાર સંતોએ સનાતન મોક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યો છે.

અહો ! અલૌકિક-ઓપતો-શોભતો નિર્ગ્રંથ માર્ગ છે; તેને ઈર્ષાથી કોઈ નિંદે તો તું તેની સામું જોઈશ નહિ. વીતરાગમાર્ગ પ્રત્યેની તારી ભક્તિ તું જાળવી રાખજે. અહો ! જેમ દીકરાને શિખામણ આપે, તેમ કુંદકુંદ ભગવાન શિખામણ આપે છે કે હે ભવ્ય ! તું ધ્યાન રાખજે, જે આ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષનો માર્ગ જગતમાં નથી. અહો ! આવો સ્પષ્ટ મોક્ષમાર્ગ ! છતાં જગતના જીવો તેને કેમ નથી માનતા ? અને ઈર્ષાથી તેની નિંદા કેમ કરે છે ? -એમ જગતના જીવોને નિર્ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગની નિંદા કરતાં દેખીને તું તેની સામે જોઈને અટકીશ નહિ, પણ તારા આત્મામાં નિર્ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગની ભક્તિ ટકાવીને તું મોક્ષમાર્ગને સાધજે. -આમ આચાર્ય ભગવાને ભવ્ય જીવોને

શિખામણ આપી છે.

વૈશાખ સુદ ૨, શનિવાર, ૨૬-૪-૫૨.

પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવશ્રીનો ૬૩મો મંગલ જન્મોત્સવ

આ નિયમસારમાં આચાર્યદેવે મોક્ષમાર્ગનું અને મોક્ષનું ઘણું અલૌકિક વર્ણન કર્યું છે. હવે ભવ્ય જીવને શિખામણ આપે છે કે અહો ! શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. આવા વીતરાગી મોક્ષમાર્ગને ન સમજનારા જીવો ઈર્ષાથી તેની નિંદા કરે તો તે સાંભળીને ધર્માત્માઓએ જિનમાર્ગ વિષે અભક્તિ ન કરવી પણ ભક્તિ જ કર્તવ્ય છે. એટલે કે જિનમાર્ગની શ્રદ્ધા કર્તવ્ય છે.

ત્રિકાળ નિરાવરણ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા છે; તેની એક સમયની પર્યાયમાં આવરણ છે, તે આવરણ અને તેનું નિમિત્ત ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી માટે આત્મા નિત્ય નિરાવરણ છે. આવો નિર્વિકલ્પ નિજ કારણપરમાત્મા છે. તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે.

ત્રિકાળી વસ્તુ તો આનંદમૂર્તિ નિરાવરણ છે; તેનામાં આવરણ નથી. ત્રિકાળીમાં આવરણ હોય તો તેનો અભાવ થાય. આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો સદા નિરાવરણ છે. તેની ક્ષણિક પર્યાયમાં રાગાદિ ભાવો થાય છે તે ભાવઆવરણ છે, ને તેનાં નિમિત્તરૂપ દ્રવ્યકર્મનું આવરણ છે. તે ક્ષણિક પર્યાયની બુદ્ધિ છોડીને ત્રિકાળી નિરાવરણ સ્વભાવની રુચિ કરવી તે જૈનદર્શનનું રહસ્ય છે.

દરેક આત્મા પોતે પોતાનો કારણપરમાત્મા છે; તે નિર્વિકલ્પ છે. તેમાં ભેદ નથી. નિમિત્ત તો ભિન્ન છે, પણ પર્યાય જેટલો પણ નથી. આવા નિર્વિકલ્પ કારણપરમાત્માનું ધ્યાન તે મોક્ષમાર્ગ છે. એ સિવાય સર્વજ્ઞ વગેરે પરનું ધ્યાન તે તો શુભભાવ છે. નિજ કારણપરમાત્મતત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા તે મોક્ષમાર્ગનું સમ્યગ્દર્શન છે, તેનું અંતર સ્વસંવેદનજ્ઞાન તે મોક્ષમાર્ગનું સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તે નિજ કારણપરમાત્માનું આચરણ તે મોક્ષમાર્ગનું સમ્યક્ચારિત્ર છે. આવા શુદ્ધ રત્નત્રય તે મોક્ષમાર્ગ છે.

આ સિવાય પૂજા-ભક્તિ-વ્રતાદિના ભાવથી મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધાય એમ નથી. શુદ્ધ રત્નત્રય એટલે ચિદાનંદ મૂર્તિ-સ્વભાવનો સાગર એવો જે કારણપરમાત્મા તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આવા મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન પહેલાં ઘણા અધિકારોમાં કર્યું છે. પ્રતિક્રમણ ને પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રત્યાખ્યાન ને આલોચના, સમાધિ ને ભક્તિ, સ્તુતિ અને સામાયિક, વંદના અને કાયોત્સર્ગ -એ બધાયમાં નિશ્ચયથી એક કારણપરમાત્માનું જ અવલંબન છે. પોતાના શુદ્ધ કારણપરમાત્માને જાણીને તેના અવલંબને જે લીનતા થવી તે જ પ્રતિક્રમણ-પ્રત્યાખ્યાન વગેરે છે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપનું ભાન કરીને તેમાં ઠરવું તે જ તીર્થંકરોની ભક્તિ છે, તે જ યોગ છે, તે ભક્તિ અને આલોચના છે. આવાં શુદ્ધ રત્નત્રય તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આવો મોક્ષમાર્ગ સાંભળીને

કોઈ મૂઢ જીવો તેની નિંદા કરે તો તે સાંભળીને હે ભવ્ય ! તું તેની શ્રદ્ધા કરીશ નહિ અને આવા મોક્ષમાર્ગની શ્રદ્ધા છોડીશ નહિ. જ્ઞાયકમૂર્તિ ચિદાનંદ આત્માનો મોક્ષમાર્ગ જેને રુચતો નથી એવા અભવ્ય જેવાને અમે શિખામણ નથી આપતા, પણ ભવ્ય જીવોને શિખામણ આપી છે.

જુઓ, મોક્ષમાર્ગ કહો, સ્વભાવનું અવલંબન કહો, ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કહો, ક્રમબદ્ધ કહો, શુદ્ધ રત્નત્રય કહો, જૈનમાર્ગ કહો, તેનું આ રહસ્ય છે કે પોતાના ત્રિકાળી કારણપરમાત્માનો આશ્રય કરીને તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને ભૂલીને અજ્ઞાનના બળ વડે જે અજ્ઞાની જીવો આવા પવિત્ર મોક્ષમાર્ગની નિંદા કરે અને પુણ્ય વગેરેથી ધર્મ મનાવે તો તેની રુચિ તું કરીશ નહિ, ને આવા મોક્ષમાર્ગની શ્રદ્ધાને તું છોડીશ નહિ. ચૈતન્યસ્વભાવમાં માર્ગ થતાં વાર લાગે તો પણ તેનાથી વિરુદ્ધ માર્ગની શ્રદ્ધા કરીશ નહિ અને જિનમાર્ગની શ્રદ્ધા છોડીશ નહિ. સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોથી પરંપરાએ આવેલો આ એક જ મોક્ષમાર્ગ છે.

એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમારથનો પંથ.

સત્‌ને સંખ્યાની જરૂર નથી. જે મોક્ષમાર્ગ મહાવીર પ્રભુએ કહ્યો, સંતોએ ઝીલ્યો તે જ આ મોક્ષમાર્ગ છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે મહાવિદેહમાં જઈને સીમંધર ભગવાન પાસેથી આવો મોક્ષમાર્ગ સાંભળ્યો અને તે જ માર્ગ શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે, તે જ માર્ગ અહીં કહેવાય છે.

મૂઢ જીવો આવો મોક્ષમાર્ગ સાંભળતા ઈર્ષાથી તેની નિંદા કરે છે કે શું એકલા આત્માથી ધર્મ થાય ? બહારનું આત્મા કાંઈ ન કરે ! એમ કહીને તેની નિંદા કરે છે. જુઓ ! આત્મા પરમાં કિંચિત્ કરી શકે નહિ, આત્મા હાથ ઊંચો કરી શકે નહિ, -જડ પદાર્થો જડની ક્રિયા સ્વતંત્રપણે કરી રહ્યા છે, અને આત્માને પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તે ધર્મ નથી, ધર્મ તો આત્માના આશ્રયે જે સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય તે જ છે. આવો મોક્ષમાર્ગ છે. આ મહા સુંદર અંતરનો મોક્ષમાર્ગ છે. આનાથી વિરુદ્ધ કહેનારાની રુચિ કરીશ નહિ. આ જ માર્ગે અનંતા જીવો મુક્તિ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

વીતરાગે કહેલો મોક્ષમાર્ગ સુંદર છે, પાપક્રિયાથી નિવૃત્તિ તેનું લક્ષણ છે, એટલે અંતરસ્વરૂપમાં લીનતા કરતાં પાપક્રિયાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. આવું મોક્ષમાર્ગનું લક્ષણ છે. આવા પવિત્ર મોક્ષમાર્ગને મિથ્યાદષ્ટિ મૂઢ જીવો દ્વેષથી નિંદે છે, તેવા જીવોની વાત સાંભળીને હે ભવ્ય ! તું જિનમાર્ગની શ્રદ્ધાને છોડીશ નહિ. લોકો બહારથી ને શુભથી ધર્મ મનાવે, તેની વાત સાંભળીને તું તેની રુચિ કરીશ નહિ.

અહો ! વીતરાગી મોક્ષમાર્ગ મહા દુર્ઘટ છે. આ ધોખમાર્ગ અનાદિથી ચાલી રહ્યો છે. નગ્ન દિગંબર સંતો આવા મોક્ષમાર્ગમાં ઝૂલતા હતા, તેમને વસ્ત્રનો તાણો પણ હોય નહિ. વીતરાગી સંતોએ અંદરમાં

આવો મોક્ષમાર્ગ સાધ્યો છે. આવા દિગંબર સંતની અજ્ઞાની જીવો નિંદા કરે, મોક્ષમાર્ગની નિંદા કરે, તે જીવો અનંત સંસારને વધારનારા છે, તેવા મૂઢ જીવોની વાત સાંભળીને તું આ જિનમાર્ગની શ્રદ્ધા છોડીશ નહિ. જેઓ અપ્રતિહત વીતરાગમાર્ગને સાધી રહ્યા છે, જેણે જૈનધર્મને થંભાવી રાખ્યો છે -એવા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ અહીં ભવ્ય જીવને શિખામણ આપે છે.

મુનિને વસ્ત્ર હોય નહિ, વસ્ત્ર રાખીને સાધુ નામ ધરાવે તો કુંદકુંદ ભગવાન કહે છે કે તે નિગોદમાં જવાનો છે. મોક્ષમાર્ગ તો અંતરના સ્વભાવના અવલંબને છે ને જેને મુનિદશા પ્રગટે તેને બહારમાં વસ્ત્રાદિ હોય જ નહિ. નિયમસારમાં આચાર્યદેવે બધી ધર્મની ક્રિયાનું અંતરસ્વરૂપના અવલંબને વર્ણન કર્યું છે. લોકો બહારની ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ માની રહ્યા છે. તેને બદલે આચાર્યદેવે બધી ધર્મની ક્રિયાનું અંતરસ્વરૂપના અવલંબને વર્ણન કર્યું છે. લોકો બહારની ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ માની રહ્યા છે. તેને બદલે આચાર્યદેવે મોક્ષમાર્ગની ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું છે. સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-ભક્તિ-સમાધિ-પ્રત્યાખ્યાન વગેરે બધી ક્રિયાઓ ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્માના અવલંબને જ છે. એ સિવાય પરના અવલંબને તો રાગ થાય છે. પહેલાં ઓળખો-શ્રદ્ધા કરો-મહિમા કરો-વિચાર કરો-આદર કરો. આનાથી વિરુદ્ધ માર્ગને આદર ન આપો -આવો સર્વજ્ઞનો ઢંઢેરો છે. સત્‌ને સંખ્યાની જરૂર નથી. લાખો બકરાના ટોળામાં એક સિંહ હોય તો બસ છે ! તેમ જગતમાં ઊંધી શ્રદ્ધા કરનારા જીવો ઘણા હોય તેથી કાંઈ તેનો મહિમા નથી. સત્યની શ્રદ્ધા તું છોડીશ નહિ. સમજવા માટે વખત લાગે, પણ આ માર્ગની રુચિ છોડીશ નહિ.

દરેક આત્મા પ્રભુત્વથી પૂર્ણ છે, અનંતા આત્મા પરમેશ્વર છે. દરેક પોતપોતાનો પરમેશ્વર છે. એકેક જડ પરમાણુ પણ પરમેશ્વર છે-જડેશ્વર છે; તેનામાં જ્ઞાન નથી પણ તેની અનંતી જડ શક્તિઓનો તે પ્રભુ છે. અને હું રાગી-દ્વેષી એમ માનીને વિભાવનો કર્તા થાય તે જીવ વિભાવનો પ્રભુ છે એટલે કે વિભાવેશ્વર છે.

જગતમાં ત્રણ પ્રકારના પ્રભુ છે.

૧) સ્વભાવથી દરેક આત્મા પરમેશ્વર શક્તિથી પરિપૂર્ણ પ્રભુ છે.

૨) સ્વભાવને ચૂકીને અજ્ઞાની જીવ વિભાવનો ઈશ્વર થાય છે.

૩) જડ શરીરાદિની ક્રિયા તેનાથી સ્વયં થાય છે. તેમાં જડની પ્રભુતા છે.

આત્માના સ્વભાવની પ્રભુતાના ભાન વિના નગ્ન દિગંબર દ્રવ્યલિંગ પણ અનંતવાર ધારણ કર્યા, પણ આત્માના ભાન વિના મોક્ષમાર્ગ થયો નહિ. ધર્મની પ્રભાવનાનો પ્રેમ, વગેરે શુભરાગ હોય પણ તે ધર્મ નથી. છતાં ધર્મીને ઉત્સાહપૂર્વક ધર્મપ્રેમની જાહેરાત થયા વિના રહે નહિ. ભગવાનનો જન્મ થતાં ઈંદ્રો ભક્તિથી નાચી ઊઠે છે-તાંડવ નૃત્ય કરે છે. ઈંદ્રો એકાવતારી છે-પોતાની પ્રભુતાનું

ભાન છે. તે ભગવાન પાસે ભક્તિથી થનગનાટ કરતાં નાચી ઊઠે, અસંખ્ય દેવનો સ્વામી પણ પ્રભુ પાસે બાળકની માફક નાચી ઊઠે છે કે હે નાથ ! અમે તો તમારા બાળક છીએ ! જ્ઞાયક ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના અવલંબને જ લાભ છે એવું અંતરભાન પણ વર્તે છે, ને આવો શુભરાગ પણ આવે છે પણ તે રાગને મોક્ષમાર્ગ નથી માનતા.

અહો ! સર્વજ્ઞથી સિદ્ધ થયેલો ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં ન ફરે એવો અફર આ માર્ગ છે. મહાવિદેહમાં સીમંધર ભગવાન આવો જ માર્ગ કહી રહ્યા છે, ગણધરો ઝીલી રહ્યા છે, સંતો તેને આદરી રહ્યા છે, સમકિતી અંતર્દષ્ટિ કરીને આવા માર્ગની ભાવના કરી રહ્યા છે. આવા સુંદર માર્ગની મિથ્યાદષ્ટિ જીવો નિંદા કરે તો હે ભવ્ય જીવો ! તમે આ માર્ગની રુચિ છોડશો નહિ. ભેદોપચાર રત્નત્રય એટલે શુભરાગ; તે વચ્ચે આવ્યા વિના રહેતો નથી. ગણધરો પણ દિવ્યધ્વનિ સાંભળે છે, તેમને પણ તેવો રાગ આવે છે, પણ અંતરમાં ભાન છે કે અહો ! સિદ્ધ સમાન આનંદનો દરિયો તો અંતરમાં છે. તેમાં લીનતા કરું તે જ મને લાભનું કારણ છે.

વ્યવહાર શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને ચારિત્રરૂપ જે ભેદરત્નત્રય છે તેવો શુભરાગ ગુણસ્થાન અનુસાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. મુનિદશામાં વસ્ત્રાદિનો ભાવ હોય નહિ. આવી દશાને ઓળખજે. આનાથી વિપરીતપણે વસ્ત્રાદિ સહિત મુનિદશા માનીશ નહિ. તું આવા વીતરાગમાર્ગની પ્રતીત કરજે.

''રણે ચડ્યો રજપૂત છૂપે નહિ''. એક વાર એક જાનને લૂંટવા માટે લૂંટારા આવ્યા, ત્યાં એક ગરાસિયો સાથે હતો. તે કહે, અરે ! હું રજપૂત ! મારી હાજરીમાં જાન લૂંટાય નહિ. તેમ અહીં વીતરાગમાર્ગમાં નિજ કારણપરમાત્માની દૃષ્ટિ, જ્ઞાન અને રમણતાથી ભવ્ય જીવો મોક્ષમાર્ગે ચાલી રહ્યા છે. વચ્ચે કોઈ રાગથી ધર્મ મનાવનારા આવે તો તે ધર્મના ડાકૂઓ છે. ધર્મી જીવ તેને માને નહિ. એવા જીવની વાત સાંભળીને હે જીવ ! તું આવા વીતરાગમાર્ગની અભક્તિ કરીશ નહિ. ધર્મી કહે છે કે અરે ! મારો મોક્ષમાર્ગ મારા સ્વભાવને આશ્રયે છે.

હે જીવ ! તું આ મોક્ષમાર્ગની શ્રદ્ધા છોડીશ નહિ. આવા ટાણાં ફરીને નહિ આવે. ''આવો ધર્મ માનીએ તો દીકરા દીકરીનું શું થશે'' એમ કોઈ કહે તો આચાર્યદેવ કહે છે કે અરે નમાલા! તું તો મોક્ષમાર્ગે ચડવા આવ્યો છો, તો તેની દરકાર છોડ. મોક્ષમાર્ગ તો અંતરમાં છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગે કહેલો ભેદરત્નત્રય અને અભેદરત્નત્રયરૂપ જે માર્ગ છે તેની નિંદા કરનાર સ્વરૂપવિકળ-ભાન વિનાના જીવોના કુતર્ક સાંભળીને પણ હે ભવ્ય જીવો ! તમે જિનેશ્વરદેવે કહેલા આ શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ માર્ગની શ્રદ્ધા છોડશો નહિ. ધર્મની બધી ક્રિયા આત્મસ્વભાવના અવલંબને થાય છે. કોઈ બહારના આશ્રયે કે વિકારના આશ્રયે ધર્મક્રિયા થતી નથી.

એક વાર કોઈએ કહ્યું કે આત્મા શરીરાદિની ક્રિયા કરી શકતો નથી.

ત્યાં સામો જીવ કહે કે ''લ્યો ! અમે આ હાથ ઊંચો કર્યો.''

પણ અરે ભાઈ ! હાથ આત્માના કારણે ઊંચો થયો નથી. તું કહે કે ''આંખથી દેખાય છે ને !'' તો તે તારી દૃષ્ટિ જૂઠી છે. જેમ કોઈ કહે કે '' માંસ ખાધું ને ભૂખ મટી માટે માંસ ખાવાથી શાંતિ થઈ'' તો તે મૂઢ છે. ભાઈ ! અંદરના પરિણામનો તું વિચાર કર ! માંસ ખાનારો જીવ મહા મૂઢતાથી ક્રૂર પરિણામની આકુળતા ભોગવી રહ્યો છે. પૂર્વની શાતાના ઉદયથી ભૂખ મટી, પણ વર્તમાન પરિણામમાં ક્રૂરતા છે; ત્યાં ન્યાયથી વિચારવું જોઈએ, બહારથી જોયે ન પાલવે. ભાઈ! તારા મોક્ષનું સાધન તો અંતરસ્વભાવના અવલંબને જે શુદ્ધ રત્નત્રય પ્રગટ્યો તે જ છે, ત્યાં વચ્ચે શુભરાગ આવે છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. પણ ખરેખર રાગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. શાસ્ત્રમાં વ્યવહારના લખાણ આવે, પણ તેનો મર્મ જુદો છે. જેમ હાથીના દાંત બહારના જુદા ને અંદરના જુદા; તેમ શાસ્ત્રમાં બહારના લખાણ જુદા હોય છે. ને મોક્ષમાર્ગ તો અંતર્સ્વભાવના આશ્રયે છે. ચિદાનંદ આત્માને સમજીને તેનો આશ્રય કર્યા વિના બીજી કોઈ રીતે ધર્મ થતો નથી. અજ્ઞાનીઓ કુહેતુ અને દૃષ્ટાંત આપીને વિપરીત પ્રરૂપણા કરે તેને સાંભળીને હે ભવ્ય ! તું આ જિનમાર્ગમાં અભક્તિ ન કરજે, પણ ભક્તિ જ કર્તવ્ય છે.

અહો ! આ ચૈતન્યનો વીતરાગીમાર્ગ, તેની શ્રદ્ધા તું છોડીશ નહિ. અંતરના માર્ગે જ પત્તો મળે, વ્યવહારના કે નિમિત્તના અવલંબને જેનો પત્તો ન મળે -એવો આ પરમ સુંદર મોક્ષમાર્ગ છે. તે માર્ગની શ્રદ્ધાને છોડીશ નહિ, કુતર્કીના કુતર્કને લક્ષમાં લઈશ નહિ. આવા જિનમાર્ગની શ્રદ્ધા કરજે, તેની રુચિ કરજે -તો તરવાના અવસર આવશે. માટે હે ભવ્ય ! તું આવા વીતરાગીમાર્ગની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ છોડીશ નહિ. આમ આચાર્યદેવે ભવ્ય જીવોને શિખામણ દીધી છે.

વૈશાખ સુદ ૩, રવિવાર, ૨૭-૪-૫૨.

અક્ષય તૃતિયા

નિયમસારની ગાથા ૧૮૬ની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૩૦૬

(शार्दूलविक्रीडित)

देहव्यूहमहीजराजिभयदे दुःखावलीश्वापदे
विश्वाशातिकरालकालदहने शुष्यन्मनीयावने।
नानादुर्णयमार्गदुर्गमतमे दृङ्मोहिनां देहिनां
जैनं दर्शनमेकमेव शरणं जन्माटवीसंकटे॥ ३०६॥

શ્લોકાર્થ : દેહસમૂહરૂપી વૃક્ષપંક્તિથી જે ભયંકર છે, જેમાં દુઃખ પરંપરારૂપી જંગલી પશુઓ

(વસે) છે, અતિ કરાળ કાળરૂપી અગ્નિ જ્યાં સર્વનું ભક્ષણ કરે છે, જેમાં બુદ્ધિરૂપી જળ (?) સુકાય છે અને જે દર્શનમોહયુક્ત જીવોને અનેક કુનયરૂપી માર્ગોને લીધે અત્યંત દુર્ગમ છે, તે સંસાર-અટવીરૂપી વિકટ સ્થળમાં જૈન દર્શન એક જ શરણ છે. ॥ ૩૦૬ ॥

આચાર્યદેવ કહે છે કે આ સત્ય માર્ગ સાંભળવો ને સમજવો જીવોને અનંતકાળમાં દુર્લભ છે. આવો દુર્લભ મોક્ષમાર્ગ છે તેની કોઈ નિંદા કરતું હોય તો તે સાંભળીને તું તે માર્ગ પ્રત્યે અભક્તિ ન કરજે, પણ ભક્તિ જ કર્તવ્ય છે.

આજે શ્રેયાંસકુમારે ઋષભદેવ ભગવાનને આહારદાન કરાવ્યું તેનો દિવસ છે. આ ચોવીસીમાં આહારદાનનો પહેલો પ્રસંગ આજના દિવસે બન્યો. ભગવાન મુનિદશા પ્રગટ કરીને આત્માના આનંદમાં ઝૂલતાં ઝૂલતાં મોક્ષમાર્ગને સાધતા હતા; આનંદમાં લીનતા વધતાં આહારની ઈચ્છા જ ન થઈ એટલે છ મહિનાના ઉપવાસ થયા, ત્યાર પછી આહારનો વિકલ્પ ઊઠતાં આહાર માટે ગામમાં જતા, પણ છ મહિના સુધી આહારનો યોગ ન બન્યો. એટલે આહારનો વિકલ્પ તોડીને પાછા સ્વરૂપમાં લીન થતા હતા. કોઈ કુતર્ક કરે કે છ છ મહિના સુધી આહાર માટે ગયા ને પાછા આવ્યા, તો અવધિજ્ઞાનથી કેમ ન જોયું ! તો તેને કહે છે કે અરે ભાઈ ! મુનિઓને તો સ્વરૂપના સાધનમાં જ સાવધાની અને પ્રયત્ન છે; આહાર ક્યારે મળશે ને ક્યાં મળશે એવું જોવામાં તે રોકાય નહિ. સ્વરૂપમાં લીન થતાં અંતરમાં ચિદાનંદ આત્મામાંથી શાંતિના ઝરણાં ફૂટતાં હતા -એવી ભગવાનની તપસ્યા હતી અને તપથી ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધતા વધતી તેનું નામ નિર્જરા છે. પછી આજના દિવસે શ્રેયાંસકુમારના હાથે પારણું થયું. આજે લોકો અક્કલ વિનાની નકલ કરે છે. ભગવાનને તો અંદરમાં ચિદાનંદના ભાનપૂર્વક આનંદમાં લીનતાથી ઉપવાસ થયા હતા, હજી અંદરમાં આત્માનું ભાન પણ ન હોય ને બહારમાં આહારનું ત્યાગ-ગ્રહણ હું કરું એમ માને છે તેને તો સાચો તપ હોતો નથી.

શાસ્ત્ર તો કહે છે કે ''હું આહારાદિને ગ્રહણ કરું કે છોડું'' એવી જેની માન્યતા છે તેને નય જ નથી, તે તો મિથ્યાનય છે, તેને સાચા વ્રત-તપ હોય નહિ.

ભગવાન ઋષભદેવ પ્રભુ મુનિદશામાં આત્માના આનંદમાં ઝૂલતા હતા. બાર મહિના સુધી ઉપવાસ થયા છે, આહાર છોડ્યો તે તપસ્યા નથી પણ ચિદાનંદમાં લીનતા તે જ તપસ્યા છે. આજના દિવસે શ્રી શ્રેયાંસકુમારને શુભ સ્વપ્ન આવ્યાં તેમાં સુવર્ણમય મેરુ પર્વત દેખ્યો, શોભાવાળું કલ્પવૃક્ષ દેખ્યું, તેમ જ સિંહ, વૃષભ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા સમુદ્ર દેખ્યા અને અષ્ટ મંગલ દ્રવ્યો સહિત દેવોને દેખ્યા. આવા શુભ સ્વપ્નો દેખ્યા અને તેનું ફળ પૂછતાં જાણ્યું કે મેરુ પર્વત ઉપર જેમનો અભિષેક થયો છે એવા કોઈ મહાપુરુષ આજે આંગણે પધારશે. તે જાણીને શ્રેયાંસકુમાર ઘણાં પ્રસન્ન થયા. શ્રેયાંસકુમારને હજી આહારદાનની વિધિની ખબર ન હતી, પણ જ્યાં ભગવાનને દૂરથી દેખ્યા ત્યાં તેમને જોતાં જ જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું, અને પૂર્વના આઠમા ભવે ભગવાન રાજા હતા અને પોતે તેમની રાણી

હતા, તે વખતે પતિ-પત્ની તરીકે મુનિઓને આહારદાન દીધેલું તે યાદ આવી ગયું. અને તે વખતે ઘેર નિર્દોષ શેરડીનો રસ તૈયાર હતો, તે રસથી ભગવાનને નવધાભક્તિપૂર્વક વિધિથી પારણું કરાવ્યું. આ ઉત્તમ પાત્ર અને ઉત્તમ દાતારનો યોગ અઢાર ક્રોડાક્રોડી સાગરોપમના આંતરે આ ભરતક્ષેત્રમાં થયો ને આકાશમાં દેવોએ પણ **''अहो दानम् महा दानम्''** એવો જયઘોષ કર્યો, પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરે પંચાશ્ચર્ય કર્યા.

આહાર દેનાર શ્રેયાંસકુમારને અંદરમાં ચિદાનંદ આત્માનું માહાત્મ્ય હતું. તેના પ્રતાપે તેઓ પણ તે જ ભવે મોક્ષ પામ્યા છે. આહારદાનનો ભાવ તો શુભરાગ છે, પણ તે વખતે અંતરમાં ચિદાનંદ સ્વરૂપનું ભાન હતું ને આહાર લેનાર પ્રભુને પણ અંદર ભાન હતું. લાખો-કરોડો વર્ષ પહેલાંના પ્રસંગને આજે યાદ કરીને જાણે કે તે પ્રસંગ પોતાની સમક્ષ જ બનતો હોય એમ ભાવના કરીને પોતે પોતાના પુરુષાર્થને ચૈતન્ય તરફ વાળે છે.

અને આવતા કાળે જે પ્રસંગ બનવાનો હોય, તે જાણે કે વર્તમાનમાં થતો હોય -એમ વર્તમાનમાં યાદ કરીને ધર્માત્મા પોતાના પુરુષાર્થને ચૈતન્ય તરફ વાળે છે. ચૈતન્યસ્વભાવનું અવલંબન કરવું તે જ જગતમાં શરણ છે.

અહીં પણ ટીકાકાર કહે છે કે આ ભયંકર સંસારરૂપી વનમાં એક જૈનદર્શન જ શરણ છે. આ સંસારરૂપી જે જંગલ છે તે કેવું છે ? નવા નવા શરીરોની પંક્તિરૂપી વૃક્ષોથી તે ભયંકર છે; દુઃખપરંપરારૂપી જંગલી પશુઓ તેમાં વસે છે. સંસારમાં રાજા અને રંક બધા દુઃખી છે, સ્વર્ગના દેવો પણ આકુળતાથી દુઃખી છે, નિર્ધન દીનતાથી દુઃખી છે ને સધન અભિમાનથી દુઃખી છે. આખી દુનિયા આકુળતાથી દુઃખી છે. સુખી તો આત્માનું ભાન કરીને તેમાં લીન થનારા સંતો છે. ભયંકર ભવભ્રમણમાં ચારે ગતિમાં દુઃખની જ પરંપરા છે. પૈસાની મમતાવાળા પૈસાના સેવક છે તે પણ દુઃખી છે. વળી આ સંસારવનમાં અતિ વિકરાળ એવો કાળ સર્વેનું ભક્ષણ કરે છે. ચક્રવર્તી કે ઈંદ્ર કોઈને તે છોડતો નથી. આયુષ્ય પૂરું થતાં ક્ષણમાં દેહ છૂટી જાય છે. ઈંદ્રને ચારે બાજુ ૮૪૦૦૦ દેવો ખમા ખમા કરતા ઊભા હોય, પણ જ્યાં સ્થિતિ પૂરી થઈ ત્યાં ક્ષણમાં દેહ છોડીને ચાલ્યા જાય છે. મોટા માંધાતા મોઢામાં પાન ચાવીને મોઠા લાલ રાખતા તે અગ્નિને અંગારે સળગ્યા ! ઈંદ્રના ઈંદ્રાસન છૂટી ગયા, ચક્રવર્તીના રાજ ગયાં, ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થંકરોના સમવસરણ હતાં, એ સમવસરણો વીંખાઈ ગયા, તીર્થંકરના દેહના પરમાણુઓ વીંખાઈ ગયા. આ ભરતક્ષેત્રે સમવસરણમાં મહાવીર પરમાત્મા બિરાજતા હતા ત્યારે ધર્મનો ધોધ ચાલતો, ગણધરો હતા, ઈંદ્રો આવીને ભગવાનના ચરણની પૂજા કરતા. એવા સમવસરણ પણ આજે અહીં દેખાતા નથી. એ સમવસરણ વીંખાઈ ગયા, એ રીતે કાળ બધાનો કોળિયો કરી જાય છે. એવા આ સંસારવનમાં એક જૈનદર્શન જ શરણ છે. એટલે કે આત્માના સ્વભાવનું શરણ છે.

વળી સંસારરૂપી વનમાં બુદ્ધિરૂપી જળ સુકાય છે. બુદ્ધિના બળિયા લાગતા હોય, અનેક કુતર્ક કરતાં હોય-તેની બુદ્ધિનો ઉઘાડ ક્ષણમાં બિડાઈ જાય છે. વળી મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને અનેક કુનયરૂપી માર્ગને લીધે આ સંસારવન અત્યંત દુર્ગમ છે. આત્મા શરીરાદિનો કર્તા છે -એવી માન્યતાને કુનય કહ્યો છે. અમે પરનું કરી શકીએ એવી માન્યતા તે નય નથી પણ કુનય છે. નિમિત્તની મુખ્યતાથી કાર્ય થાય -એમ માનવું તે કુનય છે. સંસાર અટવીમાં અનેક કુનયરૂપી માર્ગમાંથી સત્ય માર્ગ શોધી કાઢવો મિથ્યાદષ્ટિઓને માટે અત્યંત કઠિન છે. તેથી તેને સંસારરૂપી અટવી અત્યંત દુસ્તર છે. અહો! અનેક પડખાંમાંથી ચિદાનંદ આત્માને શોધવો તે જીવોને કઠણ થઈ પડ્યું છે. જેમ વડોદરામાં ભૂલભૂલામણી કરાવે તેવો બગીચો છે, અજાણ્યાને તેમાં માર્ગ ન મળે; તેમ આ ઘોર સંસારમાં અનેક કુનયરૂપી માર્ગ છે, તેમાં મોક્ષનો માર્ગ શોધવો અજ્ઞાની જીવોને અત્યંત દુર્ગમ છે.

શરીર ધર્મનું સાધન છે, ને વ્યવહાર સાધન છે -એમ અજ્ઞાનીઓ માને છે તે બધાય કુનય છે. ચિદાનંદ આત્મા સિવાય બીજું કોઈ ધર્મનું સાધન નથી. આવો પરમ સત્યમાર્ગ જાણવો જ જીવોને કઠણ થઈ પડ્યો છે.

પંચાધ્યાયીમાં ચાર પ્રકારના કુનયો વર્ણવ્યા છે.

આત્મા શરીરને કરે, આત્મા જડ કર્મને કરે, આત્મા મકાન વગેરેને કરે વગેરે પ્રકારે માને તે બધાયને ત્યાં કુનય કહ્યા છે. આવા કુનયોમાં જીવો સલવાઈ ગયા છે, તેથી તેને સંસારરૂપી વનનો પાર પામવો બહુ દુષ્કર છે. આવા દુસ્તર સંસારરૂપી વનમાં જૈનદર્શન એક જ શરણ છે. જૈનદર્શન એટલે આત્માના સ્વભાવના આશ્રયે થતો વીતરાગમાર્ગ; જૈનદર્શન ક્યાંય બહારમાં નથી, આત્માનો વીતરાગમાર્ગ તે જ જૈનદર્શન છે, જૈનદર્શન તે સનાતન તીર્થંકરોએ કહેલો, કુંદકુંદાચાર્ય આદિ સંતોએ આચરેલો એવો સનાતનમાર્ગ છે. તે એક જ આ જગતમાં શરણ છે. જેટલી ધર્મની ક્રિયા છે તે બધીયે આત્મામાં સમાય છે. આવા મોક્ષમાર્ગનો પત્તો મેળવવો તે જગતને દુષ્કર છે, જગતમાં જીવોને એક જૈન ધર્મ જ શરણ છે.

જુઓ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નાની ઉમરમાં કહે છે કે :

સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી,
આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે,
એના વિના કોઈ ન બાહ્ય સ્હાશે.

અહો ! સર્વજ્ઞનો ધર્મ એટલે આત્માનો સ્વભાવ, તે એક જ આ જગતના પ્રાણીઓને સંસાર-સમુદ્રથી ઊગારવાને અને ઉદ્ધારવાને સમર્થ છે, બીજું કોઈ શરણ નથી.

હિત કરવા માગે છે, તો હિત કરનારને પહેલાં અહિત છે, તે અહિત પલટીને હિત થઈ શકે છે, તેના હિતનો પંથ સાધનારા અને બતાવનારા ગુરુ છે, પૂરું હિત પામેલા દેવ છે, જગતમાં બીજા જીવો હિત સાધનાર છે, અહિતમાં નિમિત્તરૂપ કર્મ છે, નોકર્મ છે -એમ બધું ય સ્વીકાર્યા વિના હિતનો યથાર્થ માર્ગ પ્રગટે નહિ.

આત્માના સ્વભાવનું ભાન કરીને જેટલે અંશે શુદ્ધતા પ્રગટે તેટલે અંશે રાગ અને રાગના નિમિત્તોનો સંગ છૂટતો જાય છે. આવી સનાતન ધારા વીતરાગમાર્ગ સિવાય બીજે હોય નહિ. માટે મુનિરાજ કહે છે કે અરે જીવ ! જો તારે વિકટ સંસારમાંથી પાર ઉતરવું હોય તો એક જૈનદર્શનનું શરણ કર. જૈનદર્શનને સમજનારા સંતોનું શરણ સમજ ! માટે સત્સમાગમે પોતાની પાત્રતાથી આત્મસ્વભાવ સમજીને તેનું શરણ કરવું તે જ સંસારસાગરથી તરવાનો ઉપાય છે.

પદ્મપ્રભમલધારિદેવ મુનિરાજ પોતે મહા બ્રહ્મચારી હતા તેથી બ્રહ્મચારી ભગવાન નેમિનાથ પ્રભુનું નામ લઈને સ્તુતિ કરે છે.

શ્લોક ૩૦૭

(शार्दूलविक्रीडित)

लोकालोकनिकेतनं वपुरदो ज्ञानं च यस्य प्रभो-
स्तं शंखध्वनिकंपिताखिलभुवं श्रीनेमीतीर्थेश्वरम्।
स्तोतुं के भुवनत्रयेऽपि मनुजाः शक्ताः सुरा वा पुनः
जाने तत्स्तवनैककारणमहं भक्तिर्जिनेऽत्युत्सुका।। ३०७।।

શ્લોકાર્થ : જે પ્રભુનું જ્ઞાનશરીર સદા લોકાલોકનું નિકેતન છે (અર્થાત્ જે નેમિનાથ પ્રભુના જ્ઞાનમાં લોકાલોક સદા સમાય છે-જણાય છે), તે શ્રી નેમિનાથ તીર્થેશ્વરને -કે જેમણે શંખના ધ્વનિથી આખી પૃથ્વીને ધ્રુજાવી હતી તેમને- સ્તવવાને ત્રણે લોકમાં કોણ મનુષ્યો કે દેવો સમર્થ છે ? (તો પણ) તેમને સ્તવવાનું એકમાત્ર કારણ જિન પ્રત્યે અતિ ઉત્સુક ભક્તિ છે એમ હું જાણું છું. ।। ૩૦૭ ।।

મુનિરાજ કહે છે કે હે નાથ ! અમને આત્માનું ભાન થયું છે, ને તારી ઓળખાણ થઈ છે તેથી તારા પ્રત્યે ભક્તિનો પ્રમોદ અને ઉત્સાહ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ભગવાનના જ્ઞાનશરીરમાં લોકાલોક વસે છે એટલે કે ભગવાન સદા લોકાલોકને જાણનારા છે. આત્મામાં સર્વજ્ઞ થવાની તાકાત છે, તેને જે ન માને તેને જૈનદર્શનનું ભાન નથી. જેણે સર્વજ્ઞને ઓળખ્યા તેને સર્વજ્ઞથી વિપરીત કહેનારાની માન્યતા રહેતી નથી. જેમણે ગૃહસ્થપણામાં શંખના ધ્વનિથી આખી પૃથ્વી ધ્રુજાવી હતી અને પછી જેઓ સર્વજ્ઞ થયા એવી શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને સ્તવવામાં આ જગતમાં મનુષ્યો કે દેવો કોણ

સમર્થ છે ? એટલે કે હે નાથ ! સ્તુતિના વિકલ્પથી પૂરું પડે તેમ નથી, આ વિકલ્પ તોડીને અંદરમાં નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપે ઠરશું ત્યારે કેવળજ્ઞાન થશે.

ભગવાન નેમિનાથપ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ હતા, એક વાર નેમિનાથ ભગવાને શ્રીકૃષ્ણની રાણીને વસ્ત્ર ધોઈ નાખવાનું કહ્યું. ત્યારે તે રાણીએ કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ જેવો અમારો ધણી ! અને અમને વસ્ત્ર ધોવાનું કહો છો ? તમારામાં શ્રીકૃષ્ણ જેવું બળ ક્યાં છે ? ત્યારે શ્રી નેમિનાથ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નાગશય્યામાં જઈને સૂતા અને તેમનો શંખ લઈને ધ્વનિ કર્યો. તે શંખનો ધ્વનિ સાંભળતા જ ધરણી ધ્રૂજી ઊઠી હતી. ગૃહસ્થપણામાં પણ એવું અચિંત્ય બળ હતું. પછી તો લગ્નપ્રસંગે વૈરાગ્ય પામીને મુનિ થયા અને કેવળજ્ઞાન પામ્યા. અહો ! આવા સર્વજ્ઞનાથ ભગવાનની સ્તુતિ ત્રણ લોકમાં કોણ કરી શકે ? છતાં હે નાથ ! અમને વિકલ્પ ઊઠતાં તારા પ્રત્યે ભક્તિની ઉત્સુકતા આવે છે. પણ હે નાથ ! એ વિકલ્પ તોડીને સ્વરૂપમાં ઠરશું ત્યારે આપના જેવું કેવળજ્ઞાન પામશું. અહો! કેવળીપ્રભુની દશા અચિંત્ય છે. ચૈતન્ય જિનમૂર્તિ આત્મા છે, ચૈતન્ય જિનપ્રતિમા આત્મા છે. હે નાથ ! તારી વીતરાગી ચૈતન્ય જિનપ્રતિમા દેખતાં અમને પ્રમોદ આવે છે, ને આપના અનુયાયીઓ પણ આપના જેવા થવાના છે. તેથી હે નાથ ! આપના પ્રત્યે ભક્તિનો ઉલ્લાસ આવે છે. હે નાથ! તારા ગુણો પ્રત્યેનું બહુમાન તે જ તારી સ્તુતિનું કારણ છે. તેમાં ખરેખર તો પોતાના આત્મસ્વભાવનું બહુમાન છે અને એ જ એક શરણ છે.

વૈશાખ સુદ ૪, સોમવાર, ૨૮-૪-૫૨.

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ આ નિયમસારને પૂરું કરતાં છેલ્લી ગાથામાં પોતાનો ભાવ જણાવે છે અને આ શાસ્ત્ર કોની પાસેથી જાણીને રચ્યું છે તે પણ કહે છે.

ગાથા ૧૮૭

णियभावणाणिमित्तं मए कदं णियमसारणामसुदं।
णच्चा जिणोवदेसं पुव्वावरदोसणिम्मुक्कं॥ १८७॥

निजभावनानिमित्तं मया कृतं नियमसारनामश्रुतम्।
ज्ञात्वा जिनोपदेशं पूर्वापरदोषनिर्मुक्तम्॥ १८७॥

નિજભાવના અર્થે રચ્યું મેં નિયમસાર-સુશાસ્ત્રને,
સૌ દોષ પૂર્વાપર રહિત ઉપદેશ જિનનો જાણીને. ૧૮૭.

અન્વયાર્થ : (**पूर्वापरदोषनिर्मुक्तम्**) પૂર્વાપર દોષ રહિત (**जिनोपदेशं**) જિનોપદેશને (**ज्ञात्वा**) જાણીને (**मया**) મેં (**निजभावनानिमित्तं**) નિજભાવના નિમિત્તે (**नियमसारनामश्रुतम्**) નિયમસાર નામનું શાસ્ત્ર (**कृतम्**) કર્યું છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહા મુનિ નિર્ગ્રંથ સંત હતા. આત્માના આનંદમાં છઠ્ઠી સાતમી ભૂમિકામાં રમતા હતા, તેઓ સીમંધર પરમાત્મા પાસે ગયા હતા અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો; પછી આ શાસ્ત્રની રચના કરી છે; તેથી આ શાસ્ત્રમાં વીતરાગી અને પરસ્પર અવિરુદ્ધ કથની છે. આ શાસ્ત્રમાં આત્મસ્વભાવના અવલંબને થતી ધર્મક્રિયાઓનું વર્ણન કર્યું છે. વ્યવહાર ચારિત્ર વગેરેનું વર્ણન કર્યું પણ તે વખતે અંદરના સ્વભાવના આશ્રયે જ ધર્મ થાય છે તે વાત સાથે બતાવી છે. અને નિશ્ચય સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું ત્યારે પણ જે વ્યવહાર છે તેને ભૂલ્યા નથી. એ રીતે આ શાસ્ત્રનું કથન અવિરુદ્ધ છે.

ટીકાકાર કહે છે કે આ શાસ્ત્ર ભાગવતશાસ્ત્ર છે, દૈવી શાસ્ત્ર છે, પરમેશ્વર શાસ્ત્ર છે, ભગવાનનું કરેલું ભાગવત છે. આવું આ શાસ્ત્ર મેં મારા આત્માની નિજભાવના અર્થે રચ્યું છે. બીજા જીવોને સમજાવવાની મુખ્યતાથી મેં આ શાસ્ત્ર નથી રચ્યું. મેં મારા આત્મામાં ચૈતન્યસ્વભાવના અવલંબને વ્યવહારનો નિષેધ કર્યો છે ને મારી ભાવના અર્થે જ મેં આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. પાત્ર જીવો સમજે તો સમજો. પણ મેં તો મારી ભાવના માટે આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. જગતને આવી વાણી મળી તે જગતના પુણ્ય છે, તેમાં પાત્ર જીવો પોતાની પાત્રતાથી સમજશે.

''અહીં આચાર્યશ્રી (શ્રીમદ્‌ભગવત્‌કુંદકુંદાચાર્યદેવ) પ્રારંભેલા કાર્યના અંતને પહોંચવાથી અત્યંત કૃતાર્થતાને પામીને કહે છે કે સેંકડો પરમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં કુશળ એવા મેં નિજભાવના નિમિત્તે -અશુભભાવવંચનાર્થે નિયમસાર નામનું શાસ્ત્ર કર્યું છે.''

આચાર્યદેવને પોતાની નિજભાવના અર્થે આ નિયમસાર શાસ્ત્રની રચનાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો, તેની પૂર્ણતા થતાં આચાર્યદેવ કૃતાર્થતાને પામે છે. અહો ! અમારો આત્મા મોક્ષમાર્ગને સાધીને કૃતાર્થ થયો છે. અખંડાનંદ દ્રવ્યની ભાવનાપૂર્વક આ શાસ્ત્રની રચના કરી છે. પોતે કેવા છે તે કહે છે.

સેંકડો પરમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા મેં મારા આત્મસ્વભાવની ભાવના માટે, અને તે ક્ષણે અશુભ વંચનાર્થે મેં આ શાસ્ત્રની રચના કરી છે. આમ કહીને ટીકાકારે કુંદકુંદાચાર્યદેવની ઓળખાણ આપી છે. અહીં પોતાને શાસ્ત્રનો વિકલ્પ હતો તેથી નિમિત્ત તરીકે મેં શાસ્ત્ર રચના કરી એમ કહેવાય છે. બાકી એક પરમાણુમાત્રની ક્રિયાનો પણ હું કર્તા, કરાવનાર કે અનુમોદનાર નથી -એમ પહેલાં ઘણી ભાવના વર્ણવી છે.

વળી અહીં કહે છે કે અવંચક એટલે કે વીતરાગી ગુરુના પ્રસાદથી જિનેંદ્રદેવના ઉપદેશને જાણીને મેં આ શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે. અવંચક એટલે આત્માને છેતરે નહિ તેવા, વીતરાગી નિર્ગ્રંથ સંત, તેવા વીતરાગી સંત-ગુરુઓની કૃપાથી મને સર્વજ્ઞદેવનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થયો, તે ઉપદેશ જાણીને મેં આ રચના કરી છે. આમ કહીને આચાર્યદેવ ઠેઠ સર્વજ્ઞદેવ સાથેની પરંપરા સાંધે છે. વચ્ચે ભ્રષ્ટ થઈને અજ્ઞાનીઓએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં તે યથાર્થ નથી. વીતરાગી અવંચક ગુરુની અમારા ઉપર મહેરબાની થઈ એટલે ખરેખર તો પોતાની પાત્રતાથી પોતે પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી. તેમાં શ્રી ગુરુની કૃપા થઈ એમ કહેવાય છે. મેં મારા આત્માના અનુભવથી તેમ જ પરમ ગુરુઓની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા જિન ઉપદેશને જાણીને, નિજભાવના અર્થે આ શાસ્ત્રની રચના કરી છે

વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવના મુખારવિંદથી નીકળેલા ઉપદેશને જાણીને આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે, ''ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલો ઉપદેશ'' એમ કહેવાય, પણ ભગવાન કાંઈ સામાન્ય માણસની જેમ મુખ વડે બોલતા નથી. તેમને તો સર્વાંગથી દિવ્યધ્વનિ છૂટે છે, હોઠ બંધ હોય છે. ભગવાનની વાણી પણ જુદા પ્રકારની, ને ભગવાનના માતા-પિતા પણ જુદી જાતના, ભગવાનને તો આખી જિંદગી નિહાર ન હોય, પણ ભગવાનના માતા-પિતાને ય આહાર હોય પણ આખી જિંદગીમાં નિહાર ન હોય. આવા સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવના દિવ્યધ્વનિનો પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ ઉપદેશ જાણીને આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. એક વાર કહે કે આત્માના સ્વભાવના આશ્રયથી ધર્મ થાય અને વળી કહે કે રાગથી પણ ધર્મ થાય, તો તે પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપદેશ છે. એવો ભગવાનનો ઉપદેશ હોય નહિ. સ્વભાવના આશ્રયથી ધર્મ થાય ને રાગથી ધર્મ ન થાય.

એક વાર કહે કે આત્મા વાણી બોલી શકે નહિ ને બીજે ઠેકાણે કહે કે ''વિચારીને બોલવું'',

એક વાર કહે કે આત્મા શરીરને ચલાવી શકે નહિ બીજી વાર કહે કે ''જોઈને ચાલવું'' છતાં તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા નથી. વિચારીને બોલવું ને જોઈને ચાલવું એમ કહ્યું છે તેનો આશય તો એમ છે કે હિંસાદિનો પ્રમાદભાવ ન થવા દેવો. આમ સમજવું જોઈએ.

પૂર્વાપર દોષનું કારણ તો મોહ-રાગ-દ્વેષ છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવને મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે, તેથી તે આપ્ત છે, તેમનો ઉપદેશ પૂર્વાપર દોષ રહિત-નિર્દોષ છે. તેથી આ શાસ્ત્રની રચના પૂર્વાપર દોષરહિત નિર્દોષ છે.

આ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શું છે ? તે બતાવે છે. પહેલાં તો આ શાસ્ત્ર કેવું છે તે ઓળખાવે છે. અંતર્મુખ સ્વભાવની અલૌકિક વાત આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે, ખરેખર સમસ્ત આગમના અર્થસમૂહનું પ્રતિપાદન કરવામાં આ શાસ્ત્ર સમર્થ છે. ચારે અનુયોગના હજારો શાસ્ત્રોનો સાર આ શાસ્ત્રમાં સમાવી દીધો છે કે નિર્વિકલ્પ ચિદાનંદ તત્ત્વનો આશ્રય કરવો તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ નિયમસારે વિશુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો છે. શાસ્ત્રોમાં જેટલી ધર્મક્રિયાનું વર્ણન છે તે બધી ક્રિયાઓને પરમાર્થ સ્વભાવના આશ્રયમાં સમાવી દીધો છે.

આ શાસ્ત્ર સમસ્ત શાસ્ત્રોના અર્થસમૂહને બતાવવામાં સમર્થ છે તેમ જ વિશુદ્ધ મોક્ષમાર્ગને બતાવ્યો છે -એમ બે વાત કરી.

વળી પંચાસ્તિકાયનું વર્ણન પણ તેમાં આવી ગયું છે. અજીવ અધિકારમાં પાંચ અસ્તિકાયનું વર્ણન આવી જાય છે.

વળી દર્શનાચાર વગેરે પાંચ આચારોનું વર્ણન પણ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને પ્રકારે આમાં આવી જાય છે; સ્વભાવના અવલંબને જે વીતરાગભાવ પ્રગટ્યો તેમાં નિશ્ચય પંચાચાર છે, ને વચ્ચે શુભરાગ રહ્યો તે વ્યવહાર પંચાચાર છે.

છ દ્રવ્યોનું વીતરાગી વર્ણન કર્યું છે અને સાત તત્ત્વો તથા નવ પદાર્થોનું વર્ણન પણ આમાં સમાઈ જાય છે.

વળી પાંચ ભાવોનું વિસ્તારથી આમાં વર્ણન કર્યું છે. પરમ પારિણામિકભાવનું તો અલૌકિક વર્ણન કર્યું છે. જેના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને મોક્ષદશા પ્રગટે છે એવા પંચમ પારિણામિકભાવનું વર્ણન આ શાસ્ત્રમાં છે તેવું બીજે નથી. ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ચાર ભાવો તેમ જ પારિણામિકભાવ એ પાંચે ભાવોનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી પાંચ ભાવોના વર્ણનમાં આ શાસ્ત્ર પરાયણ છે-કુશળ છે.

નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ એટલે પુણ્ય-પાપથી પાછું ફરીને સ્વરૂપમાં ઠરવું તે; વર્તમાન પર્યાયમાં સ્વભાવના અવલંબને વીતરાગીદશા થવી તે જ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન ને પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તથા ચિદાનંદ

સ્વરૂપમાં અંતર્મુખ થઈને તેનું અવલોકન કરવું તે આલોચના છે તે જ સંવર છે. લોકોએ બહારમાં સંવર મનાવ્યો છે તે કલ્પિત વાત છે, એક સમયનો સંવર મોક્ષને આપે. તે ક્યો સંવર ? સ્વરૂપમાં લીન થઈને તેની આલોચના કરવી તે સંવર છે.

નિયમ અને કાયોત્સર્ગ પણ ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કરવી ને દેહાદિનું લક્ષ છૂટી જવું તે જ છે. તેમ જ પરમ ભક્તિ-સમાધિ વગેરેનું પણ વર્ણન કર્યું છે. આવા ધર્મના ક્રિયાકાંડનો સમૂહ આ શાસ્ત્રમાં ભર્યો છે. પરમાર્થ ક્રિયાકાંડનો આડંબર એટલે કે પરમાર્થ ક્રિયાઓના વર્ણનથી આ શાસ્ત્ર ભરેલું છે. આ પરમાર્થ ક્રિયાકાંડ તે મોક્ષની ક્રિયા છે. જુઓ, આ સનાતન જૈનધર્મનો ક્રિયાકાંડ ! અંદરના ચિદાનંદ સ્વરૂપનું અવલંબન લઈને તેમાં ઠરવું તે જ વીતરાગી જૈનમાર્ગનો ક્રિયાકાંડ છે. આ જ માર્ગ સમજ્યે જીવોનું કલ્યાણ છે. લોકો બહારના ક્રિયાકાંડમાં અને રાગના ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ મનાવે છે તે વાત મિથ્યા છે. અહીં તો પરમાર્થ આત્માના માર્ગ સિવાય જો વ્યવહારથી ને બહારથી ધર્મ માનતો હોય તો તેને ધર્મનો માલ નહિ મળે. ક્રિયાકાંડ એટલે ક્રિયાઓનો સમૂહ; શરીરાદિની ક્રિયા થાય તે જડનો ક્રિયાકાંડ છે. તે આત્માને ધર્મનું કે પુણ્ય-પાપનું કારણ નથી; આત્મામાં પુણ્ય-પાપના ભાવો થાય તે વિકારી ક્રિયાકાંડ છે. તેનાથી ધર્મ થતો નથી, પણ તે બંધનું કારણ છે. આત્માના પરમ સ્વભાવના આશ્રયે જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન વગેરે વીતરાગી ક્રિયા પ્રગટે તે ધર્મનો ક્રિયાકાંડ છે, તે મોક્ષનું કારણ છે. આવા પરમાર્થ ક્રિયાકાંડનું આ શાસ્ત્રમાં ઘણું વર્ણન કર્યું છે. વળી શુભ, અશુભ ને શુદ્ધ એવા ત્રણ પ્રકારના ઉપયોગનું વર્ણન પણ આમાં આવી જાય છે. તેમાં શુદ્ધોપયોગ તે જ આત્માને કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે.

આવું આ પરમેશ્વરશાસ્ત્ર છે. તેનામાં પરમ મોટપ છે. પરમ અધિકતા છે-તેથી તે પરમેશ્વરશાસ્ત્ર છે; પરમેશ્વરનું કહેલું છે. એવા આ શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારનું તાત્પર્ય છે. ૧) સૂત્ર તાત્પર્ય અને ૨) શાસ્ત્ર તાત્પર્ય. સૂત્ર તાત્પર્ય તો દરેક સૂત્ર દીઠ જે કહેવાનો આશય હોય તે છે, અને તે તો દરેક ગાથાની ટીકામાં પદ્ય દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. આખા શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે. એટલે કે મોક્ષ તે તાત્પર્ય છે. તેનું વર્ણન હવે કરે છે. જુઓ, આ ભાગવતશાસ્ત્ર છે. આપણે ભાદરવા સુદ ૧૪થી આ ભાગવત બેસાડ્યું હતું. ભાગવતની પારાયણ શરૂ કરી હતી. તે ભાગવત હવે પૂરું થાય છે.

દરેક આત્મા પોતે ચૈતન્યનિધિથી ભરેલો ભગવાન છે. સમજણ કરીને તે નિધાન ખોલે તો પોતે ભગવાન થાય છે. એકેક આત્મા ચૈતન્યનો વિકાસ કરીને દેહ અને કર્મનો ડાબલો ફોડીને પોતે પરમેશ્વર થઈ શકે છે. ઊંધી સમજણને લીધે ચૈતન્ય નિધાનના ડાબલા બંધ છે. પણ ચિદાનંદ સ્વરૂપનું ભાન કરીને તેમાં સ્થિરતારૂપ ચાવી વડે તે ડાબલા ખોલતાં અનંતચતુષ્ટય વગેરે નિધાન સાથે લઈને ભગવાન પ્રગટશે.

આવી મોક્ષદશાનો ઉપાય આ શાસ્ત્ર બતાવે છે. તેથી નિમિત્ત તરીકે આ શાસ્ત્ર પરમાનંદનું દેનારું

છે. તે પરમાનંદ નિર્વાણસુંદરીથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. પરમ વીતરાગ છે, નિરાબાધ છે, ને નીરંગ છે તથા અતીંદ્રિય છે. અહો ! પરમાનંદનો દેનાર જે કારણપરમાત્મા, તેની ભાવનાનું વર્ણન આ શાસ્ત્રમાં કર્યું છે.

આ શાસ્ત્ર નિરતિશય સદા શુદ્ધ નિરંજન એવા નિજ કારણપરમાત્માની ભાવનાનું કારણ છે. નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાય વગેરેનું જ્ઞાન કરાવ્યું. પણ તેની ભાવના કરવાનું ન કહ્યું. એક સમયની પર્યાયને ધ્રુવ કારણપરમાત્મામાં વાળીને તેની જ ભાવના કર -એમ આ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ છે. એટલે નિજ કારણપરમાત્માની ભાવનાનું આ કારણ છે. અહો ! નિયમસારનો સાર કહો-બાર અંગનો સાર કહો કે આખા જૈનદર્શનનો સાર કહો તે આ જ છે કે અંદરમાં પોતાની સ્વભાવશક્તિનું ભાન કરીને, તેમાં અંતર્મુખ થઈને એકાગ્ર થા ! પર્યાયબુદ્ધિ છોડીને ધ્રુવસ્વભાવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમણતા કર ! તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. એવા સ્વભાવની ભાવના કરવાનું જ શાસ્ત્ર કારણ છે; પુણ્યનું કે સ્વર્ગનું કારણ ન કહ્યું.

વળી આ શાસ્ત્ર સમસ્ત નયોના સમૂહથી શોભિત છે. નિશ્ચયનય તેમ જ વ્યવહારનયના અનેક પડખાંથી બધું વર્ણન કર્યું છે.

૧૮૭ ગાથાઓમાં ઘણું ઘણું રહસ્ય સમાવી દીધું છે. ૧+૮+૭ નો સરવાળો ૧૬ છે તેમ આ શાસ્ત્રમાં સોળે સોળ આના-પરિપૂર્ણ વાત આવી ગઈ છે.

જેમને દેહ ઉપર કોઈ પરિગ્રહ ન હતો, વસ્ત્ર ને પાત્રનો કણિયો ન હતો, જેમને ત્રણ કષાયનો નાશ થયો હતો એવી વીતરાગી દશા હતી ને પંચમહાવ્રતના પાળનારા હતા -એવા કુંદકુંદ ભગવાને આ શાસ્ત્રની રચના કરી છે. ને ટીકાકાર પદ્મપ્રભમુનિ પણ તેવા નિર્ગ્રંથ દિગંબર સંત હતા. એવા આ શાસ્ત્રમાં શંકા કરશો નહિ. આવા આ શાસ્ત્રને જે જીવ નિશ્ચય-વ્યવહારનો વિરોધ ટાળીને જાણે છે તે મહાપુરુષો સમસ્ત અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોના રહસ્યોના જ્ઞાતા છે.

તે મહાપુરુષો-સમસ્ત અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના હૃદયને જાણનારાઓ અને પરમાનંદરૂપ વીતરાગ સુખના અભિલાષીઓ, બાહ્ય-અભ્યંતર ચોવીસ પરિષહોના પ્રપંચને પરિત્યાગીને, ત્રિકાળી નિરુપાધિ સ્વરૂપમાં લીન નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણાત્મક ભેદોપચાર-કલ્પનાથી નિરપેક્ષ એવા સ્વસ્થ રત્નત્રયમાં પરાયણ વર્તતા થકા, શબ્દબ્રહ્મના ફળરૂપ શાશ્વત સુખના ભોક્તા થાય છે.

ભેદોપચાર કલ્પનાથી નિરપેક્ષ એવા સ્વસ્થ રત્નત્રયમાં પરાયણ વર્તતા થકા શાશ્વત સુખને પામે છે તે આ શબ્દબ્રહ્મનું ફળ છે. અહો ! અહીં તો ''ભેદોપચાર કલ્પનાથી નિરપેક્ષ'' એમ કહીને વ્યવહારરત્નત્રયની અપેક્ષા પણ કાઢી નાખી. સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં નિર્વિકલ્પપણે ઠર્યો તે અભેદ રત્નત્રય જ મોક્ષનું કારણ છે. એ રીતે આ શાસ્ત્રનો મર્મ જાણીને અભેદ રત્નત્રયમાં પરાયણ વર્તતા જીવને વીતરાગતા પ્રગટીને પરમાનંદમય પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. આવું આ શાસ્ત્રનું ફળ છે.

વૈશાખ સુદ ૫, મંગળવાર, ૨૯-૪-૫૨.

નિયમસારની બધી ગાથા પૂરી થઈ. હવે છેલ્લી ગાથા ઉપર ટીકાકાર ચાર શ્લોકો કહીને ટીકા પૂરી કરે છે. નિયમ એટલે મોક્ષમાર્ગ; શુદ્ધ આત્માના જ આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ થાય છે. અને તેનું ફળ મોક્ષ છે - તે બન્નેનું વર્ણન આચાર્યદેવે કર્યું. આ શાસ્ત્રનું ફળ પરમાનંદમય મોક્ષદશાની પ્રાપ્તિ થવી તે છે.

શ્લોક ૩૦૮

(मालिनी)

सुकविजनपयोजानन्दिमित्रेण शस्तं
ललितपदनिकायैर्निर्मित्तं शास्त्रमेतत्।
निजमनसि विधत्ते यो विशुद्धात्मकांक्षी
स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ ३०८॥

શ્લોકાર્થ : સુકવિજનરૂપી કમળોને આનંદ દેનારા (-વિકસાવનારા) સૂર્યે લલિત પદસમૂહો વડે રચેલા આ ઉત્તમ શાસ્ત્રને જે વિશુદ્ધ આત્માનો આકાંક્ષી જીવ નિજ મનમાં ધારણ કરે છે, તે પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે. ॥ ૩૦૮ ॥

કુંદકુંદ ભગવાન મુનિ હતા, જંગલમાં વિચરનારા સંત હતા, અધ્યાત્મમાં મસ્ત હતા, તેમણે શ્લોકો રચ્યા તેથી કવિ પણ કહેવાય છે. એવા આચાર્યદેવે આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. સુકવિજનરૂપી કમળોને આનંદ દેનારા સૂર્યે રચેલા આ, ઉત્તમ શાસ્ત્રને જે શુદ્ધાત્માનો અભિલાષી જીવ મનમાં ધારણ કરે છે તે જીવ મુક્તિ પામે છે. ઉત્તમ શાસ્ત્રને એટલે કે શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્તમ ભાવોને જે જીવ ચિત્તમાં ધારણ કરે છે, તે મુક્તિ પામે છે. જેને શુદ્ધ આત્માની જ રુચિ છે, પુણ્ય-પાપની કે દેહાદિની રુચિ જેને ભાવના નથી એવા શુદ્ધાત્માના અભિલાષી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો આ શાસ્ત્રમાં કહેલા શુદ્ધ આત્માને જ્ઞાનમાં ધારણ કરે છે, તે મુક્તિ પામે છે.

અહો ! હું તો જ્ઞાનાનંદ આત્મા છું, મારું સુખ તો અંતરના અવલંબને છે, બહારના અવલંબને મારું સુખ નથી, એમ જાણીને જે જીવ શુદ્ધ આત્માનો જ આકાંક્ષી થયો છે, હું સિદ્ધ સમાન એકરૂપ ચિદાનંદ જ્ઞાયકમૂર્તિ છું -એવી જેને રુચિ થઈ છે તે જ જીવ આ શાસ્ત્રમાં કહેલા ભાવોને હૃદયમાં ધારે છે. એ સિવાય જેને વિકારની રુચિ છે તે જીવે આ શાસ્ત્રના ઉત્તમ ભાવોને હૃદયમાં ધાર્યા નથી. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ શાસ્ત્રમાં અંતરના જ્ઞાયકસ્વભાવને વર્ણવ્યો છે, તેવા શુદ્ધ આત્માને સમજીને જે જીવ હૃદયમાં ધારે છે એટલે કે તેની રુચિ કરીને તેમાં લીન થાય છે તે જીવ પોતાની મોક્ષપરિણતિનો વલ્લભ થાય છે. તેની મોક્ષપરિણતિનો તેને કદી વિરહ થતો નથી. સંસારની સ્ત્રી તો નાશવાન છે,

તેનો અનંતવાર વિરહ થઈ ગયો પણ આ જે પોતાની મોક્ષરૂપી સ્ત્રી છે તેનો કદી વિરહ થતો નથી. દ્રવ્યને પોતાની શુદ્ધ પર્યાયનો કદી વિયોગ થતો નથી. આવી મોક્ષદશાની પ્રાપ્તિ તે આ શાસ્ત્રનું ફળ છે.

હવે ૩૦૯મા શ્લોકમાં ટીકાકાર પોતાની વાત પણ સાથે કરે છે.

શ્લોક ૩૦૯

(अनुष्टुभ)

पद्मप्रभाभिधानोद्धसिन्धुनाथसमुद्भवा।
उपन्यासोर्मिमालेयं स्थेयाच्चेतसि सा सताम्॥ ३०९॥

શ્લોકાર્થ : પદ્મપ્રભ નામના ઉત્તમ સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થતી જે આ ઊર્મિમાળા-કથની (ટીકા), તે સત્પુરુષોના ચિત્તમાં સ્થિત રહો. ॥ ૩૦૯ ॥

અહો ! ચિદાનંદ ભગવાનનો આવો મોક્ષમાર્ગ આચાર્યદેવે વર્ણવ્યો તે જોઈને આહ્લાદ આવી જતાં પદ્મપ્રભ નામના ઉત્તમ સમુદ્રમાંથી કલ્લોલ ઊઠ્યા-આનંદની ઊર્મિ ઊઠી; એવા પદ્મપ્રભ નામના ઉત્તમ સમુદ્રમાંથી નીકળેલી આ ઊર્મિમાળા એટલે કે ટીકા સત્પુરુષોના હૃદયમાં સ્થિત રહો. ધર્મી જીવો આ ટીકામાં કહેલા શુદ્ધ ભાવોને પોતાના અંતરમાં સ્થિર રાખો -એમ ટીકાકારે ભલામણ કરી આશીર્વાદ આપ્યો છે. અજ્ઞાનીના હૃદયમાં આવા શુદ્ધ ભાવોની રુચિ થતી નથી. જ્ઞાયક ચિદાનંદની રુચિ વગરની જે ધર્મક્રિયા માની છે તે બધી મિથ્યા કલ્પના છે. પુણ્ય-પાપ વિનાનું ત્રિકાળી આનંદધામ એવું જે આત્મસ્વરૂપ છે તેની રુચિ કરીને તેમાં સ્થિરતા કરવી એમ ટીકાકાર કહે છે.

ટીકાકાર કહે છે કે અહો ! કુંદકુંદ ભગવાને નિયમસારમાં જે શુદ્ધાત્માનું અલૌકિક વર્ણન કર્યું તે જોઈને અમારા હૃદયસમુદ્રમાં ઊર્મિઓની માળા ઊઠી છે, તેથી આ ટીકા રચાઈ છે. આ ટીકામાં કહેલા શુદ્ધ આત્માના ભાવો જેને અંતરમાં શુદ્ધાત્માની રુચિ હશે તે સત્પુરુષોના હૃદયમાં સ્થિર થશે અને તેઓ પરમાનંદમય મોક્ષદશા પામશે. માટે ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે સત્પુરુષોના હૃદયમાં આ ઊર્મિમાળા સ્થિર રહો !

હવે ટીકાકાર પોતાની નિર્માનતાપૂર્વક કહે છે કે :

શ્લોક ૩૧૦

(अनुष्टुभ)

अस्मिन् लक्षणशास्त्रस्य विरुद्धं पदमस्ति चेत्।
लुप्त्वा तत्कवयो भद्राः कुर्वन्तु पदमुत्तमम्॥ ३१०॥

શ્લોકાર્થ : આમાં જો કોઈ પદ લક્ષણશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોય તો ભદ્ર કવિઓ તેનો લોપ કરીને ઉત્તમ પદ કરજો. ॥ ૩૧૦ ॥

આ શાસ્ત્રમાં અનુભવપ્રધાન વર્ણન છે, તેથી કદાચ શબ્દમાં ક્યાંક લક્ષ ન રહ્યું હોય તો ભદ્ર કવિઓ તે સુધારજો.

આત્મકલ્યાણ માટે આત્માનો અનુભવ થવાને અર્થે આ શાસ્ત્રની રચના છે. તેથી તેમાં તો ફેરફાર છે જ નહિ.

હવે છેલ્લા શ્લોકમાં ટીકાકાર કહે છે કે આ ટીકામાં કહેલા ભાવો સાધક ધર્માત્માઓના ચિત્તમાં શાશ્વત સ્થિર રહો. આ ટીકા કાયમ રહો એનો અર્થ એવો છે કે ટીકામાં કહેલા ભાવો ધારણ કરનાર જીવો જગતમાં કાયમ રહો ને અમારા આત્મામાં જે સાધકભાવ પ્રગટ્યો છે તે જયવંત વર્તો.

શ્લોક ૩૧૧

(वसंततिलका)

यावत्सदागतिपथे रुचिरे विरेजे
तारागणैः परिवृतं सकलेन्दुबिंबम्।
तात्पर्यवृत्तिरपहस्तितहेयवृत्तिः
स्थेयात्सतां विपुलचेतसि तावदेव॥ ३११॥

શ્લોકાર્થ : જ્યાં સુધી તારાગણોથી વિંટળાયેલું પૂર્ણચંદ્રબિંબ ઉજ્જવળ ગગનમાં વિરાજે (શોભે), બરાબર ત્યાં સુધી તાત્પર્યવૃત્તિ (નામની આ ટીકા) -કે જેણે હેય વૃત્તિઓને નિરસ્ત કરી છે (અર્થાત્ જેણે છોડવાયોગ્ય સમસ્ત વિભાવવૃત્તિઓને દૂર ફેંકી દીધી છે) તે-સત્પુરુષોના વિશાળ હૃદયમાં સ્થિત રહો. ॥ ૩૧૧ ॥

એકેક ચંદ્રની સાથે ૬૬૯૭૫ ક્રોડાક્રોડી તારાઓ વિંટળાયેલા છે. આવું પૂર્ણ ચંદ્રબિંબ જગતમાં શાશ્વત બિરાજમાન છે, ત્યાં સુધી આ તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં કહેલા શુદ્ધ ભાવો સત્પુરુષોના અંતરમાં સ્થિર રહો.

કેવી છે ટીકા ? કે જેણે સમસ્ત હેયવૃત્તિઓને દૂર કરી છે, પુણ્ય અને પાપની વૃત્તિઓને છોડીને શુદ્ધભાવ જ આદરણીય છે એમ કહીને ટીકાકારે મોક્ષમાર્ગની વાત પણ બતાવી દીધી છે. આ રીતે પુણ્ય-પાપરૂપ હેયભાવોને છોડીને, શુદ્ધ ચિદાનંદ કારણપરમાત્માનો જ આદર કરવો તે આ ટીકાનું તાત્પર્ય છે. આવી આ તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા સત્પુરુષોના હૃદયમાં સદા સ્થિત રહો.

અનંત તીર્થંકરો, સંત મુનિઓ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓએ પુણ્ય-પાપની સમસ્ત વૃત્તિઓને હેય કરી

છે, ને શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માને જ ઉપાદેય કર્યો છે -એવું બતાવનારી આ ટીકા સત્પુરુષોના વિશાળ હૃદયમાં સ્થિર રહો.

આમ કહીને ટીકાકારે સાધક સ્વભાવને આશીર્વાદ આપ્યો છે. અમને સાધકદશા પ્રગટી છે, તે આગળ વધીને વીતરાગતા થઈને કેવળજ્ઞાન થાઓ -એમ ભાવના છે. આમ આશીર્વાદપૂર્વક મંગળ કર્યું છે.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈંદ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) શુદ્ધોપયોગ અધિકાર નામનો બારમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

અનાદિ સનાતન વીતરાગમાર્ગમાં મુનિવરોને દેહ સિવાય વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ હોતા નથી, અંતરમાં ચિદાનંદમાં ઝૂલે છે; ને ઈંદ્રિયોનો ફેલાવ અટકી ગયો છે. આવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિ મુનિરાજે આ ટીકા રચી છે -તે ટીકા પૂરી થઈ.

આમ (શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત) તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકાનો શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહકૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

જુઓ ! બે હજાર વર્ષમાં આ નિયમસારનું અક્ષરશઃ ગુજરાતી પહેલવહેલું થયું. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે રચેલો સમયસાર-નિયમસાર-પ્રવચનસાર ને પંચાસ્તિકાય - એ ચાર શાસ્ત્રો તો ધર્મના મહાન થાંભલા છે. વર્તમાન મહાવિદેહમાં ધર્મનો જે ધોધ સીમંધર પરમાત્મા સર્વજ્ઞદેવના શ્રીમુખેથી નીકળી રહ્યો છે તેનો સાર આ ચાર શાસ્ત્રમાં આચાર્યદેવે ભરી દીધો છે. એમાંથી શ્રી નિયમસાર પરમાગમનું પ્રવચન આજે પૂરું થાય છે. ક

❖❖❖